

MANNEN
VAN
BETEEKENIS

IN
ONZE DAGEN.

LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTEEN,

BIJEENGEBRACHT DOOR

N. C. BALSEM.

HAARLEM,
KRUSEMAN & TJEENK WILLINK.
1876.

I N H O U D.

ROBERT HAMERLING, door A. G. van Hamel.....	Blz.	1
RICHARD WAGNER, door W. de Haan, Musik-Director in Darmstadt.....	"	57
FRANS DEAK, door N. C. Balsem.....	"	99
FREDERIK KAISER, door Dr. J. de Jong.....	"	137
HERMANN SCHULZE-DELITZSCH, door N. C. Balsem.....	"	197
HEINRICH LANG, door P. H. Hugenholtz Jr.....	"	251
DR. J. P. HEIJE, door Emile van Renesse.....	"	293
ERNEST RENAN, door Ed. Rooze.....	"	329
G. GROEN VAN PRINSTEREE, door N. C. Balsem.....	"	357

HAMERLING

ROBERT HAMERLING.

Stout en ernstig, uitlokkend tot diep nadenken en diep gevoel, is de natuur op Duitschen bodem, waar, langs de helling der een-tonige berggevaarten, de statige dennen opklimmen, onbuigzaam, onwankelbaar, een weinig stroef, maar vol waardigheid en kracht, altijd groen, ook bij felle koude, ook als het kleed van sneeuw en ijs wordt omgehangen.

Lachend, weelderig, onvermoeid in het uitdenken van nieuwe bekoorlijkheden, is de natuur in de schoone valleien van Noord-Italië, aan de oevers der romantische meren, of aan de kusten der Adriatische zee, die door één zonnestraal gekleurd wordt met het diepste blauw, die zoo trotsch schijnt op haar Triëst en zoo verliefd op haar Venetië.

Hamerling's Muse — men ziet het haar telkens weer aan — heeft in beide deze werelden geademd, zou beide met evenveel recht haar geboortegrond kunnen noemen. En de omstandigheden zouden de ontwikkeling van een gelukkigen poëtischen aanleg bezwaarlijk beter hebben kunnen bevorderen, dan toen zij Hamerling deden geboren worden op het gebied eener ernstige duitsche

natuurwereld, en toen ze hem later dwongen om een belangrijk deel van zijn leven onder een italiaanschen hemel door te brengen. Van den strengen luister der duitsche dennebosschen en eikenwouden, van den glans en den gloed der italiaansche bloemen en golven is zijn genie de zuivere afdruk. Zoo men Deutschland het land van ernst en kracht, Italië het land van schoonheidszin en fantasie mag noemen, — kan men gerust beweren, dat Hamerling Duitscher en Italiaan is tegelijk.

En beide is hij, in den grond, met hart en ziel, al scheen het ook een tijdlang dat de schoonheidszin het van den ernst winnen zou. In zijne losse gedichten wedijveren de lofliederen op Italië met die op Deutschland.

Het is de taal, niet van een vreemde, maar van een kind van het Zuiden, die spreekt uit zijn afscheidsgroet aan den blauwen hemel en de donkere zee, aan de bloeiende oevers en de schitterende steden der kust:

Diep — ach, 'k gevoel het —
 En niet eerst sinds heden,
 Is uw stralend beeld
 In mijn ziele gegrift.

En toch, in den tijd dat hij zich laafde aan de geuren dier wereld van het schoone, had het meer dan eens van zijn lier geklonken:

Ruischt nergens hier een dennenwoud,
 Waarin ik rusten kan?

En telkens als hij ze terug zag, de donkere stammen, herkende hij ze weder als de beelden van een zoeten droom die nooit had opgehouden hem te streelen:

Zie, daar staan ze weêr vóór mij, de lieflijke wouden,
 Waarvan ik toch altijd gedroomd heb

Aan het gloeiende zeestrand. 't Eenvoudig verhev'ne
 Bekoort toch altijd weer den geest. En onsterfelijk schoon,
 Als de zee, zijn de statige dennen.

Als hij genoot van de geuren en kleuren der wiegelende rozen
 van het Zuiden, dan lokte hem van verre het geruisch der eiken-
 bosschen op Duitschen bodem. Onder de eerste bekooring van het
 Zuiden had hij uitgeroepen:

Hier zal ik dan iets zien, dat werkelijk schoon is,
 Al zij 't ook slechts om voor dat schoon te sterven!

Toch, al wanhoopde hij er aan, om in het land "waar de uil
 zich fladdrend spoedt naar 't hol", de schoonheid anders terug
 te vinden dan als een droombeeld, als "die nächtliche Tochter
 des Traumes", — toch klonk het, bij het verlaten van het Zui-
 derstrand:

Ik ben uw zonne moede,
 'k Moet naar mijn bergen weér!

Zoo deelden Duitschland en Italië beide de liefde van dit diep-
 gevoelend hart, zoo behoort aan beide een gelijke hulde van dit
 veelomvattend genie.

Wij zullen herhaaldelijk in de gelegenheid zijn om deze dub-
 bele zijde van Hamerling's sympathieën te doen uitkomen, die reeds
 aanstonds in zijn dwepen met natuurschoon van zoo verschillend
 karakter te voorschijn treedt. Inderdaad, de man wiens persoon-
 lijkheid wij in deze bladzijden zullen pogen te teekenen, onder-
 scheidt zich evenzeer door hoogen ernst als door rijken schoon-
 heidszin, is evenzeer een ethische als een aesthetische natuur.
 En juist om de gelukkige vereeniging dier beide gaven — eene
 vereeniging die er naar streeft om hoe langer zoo harmonischer
 te worden — achten wij den persoon van Robert Hamerling zulk
 eene belangrijke verschijning in onzen tijd.

We hebben hier niet een leven vóór ons als dat van Goethe, — op zich zelf reeds een roman, waarin de meest wonderlijke en de meest eenvoudige, de meest humoristische en de meest tragische tooneelen elkaar afwisselen, en waarin bijna geen enkele der tallooze coulissen van het wereldtheater ongebruikt blijft. Wel heeft ook Hamerling zijn "Italienische Reise" gemaakt; wel heeft ook hij zijn "Sturm-und-Drang"-periode doorleefd; wel heeft ook deze dichter, al is het op minder groote schaal, zijn hooge vrienden en zijn vorstelijke beschermers gehad; wel weet ook hij van menige liefdesgeschiedenis te verhalen — inderdaad, de kusjes in "Sinnen und Minnen" zijn niet te tellen; éénmaal zelfs werd den dichter de guitige marteling opgelegd om de gevraagde duizend werkelijk op éénmaal te ontvangen; Jadviga, Natalie, Marie en de trouwe edele Minone, die vol eenvoud en zorg den krankten dichter slapen liet, toen hij moede het gloeiend hoofd had doen nedervallen op haar knie, zij leven, met zooveel ongenoemde schoonen, in zijn lied; — wel heeft het ook hier niet ontbroken aan vrienden wier naam reeds bewijst dat hij in de geestelijke ontwikkelingsgeschiedenis van den laatsten tijd zijn plaats heeft, en dat hij niet alleen als "sinnend" dichter zich verlustigd heeft in tête-à-tête's met zijn Muze. Maar toch is niet zijn gansche poëzie de grillige weerkaatsing van een veelbewogen leven. Hier wordt niet gedraafd langs de tallooze paden eener bonte wereld; hier worden niet de penseelstreken vermenigvuldigd om die wereld af te malen in genrebeelden of in caricaturen; hier vindt niet iedere richting die zich in het weten, denken of gevoelen van den tijdgenoot doet gelden, haar snijdend epigram, haar poëtische rechtvaardiging of haar dramatische schildering; hier geen Werther, geen Wahlverwandschaften, geen Faust.

Wel vindt men ook in Hamerling's poëzie den indruk terug, dien het doen en drijven van den tijdgenoot in het gevoelig gemoed van dezen dichter heeft achtergelaten; maar hij heeft een

te wijsgeerige natuur om dit gevoel niet dadelijk in verband te brengen met den indruk, dien het woelen en drijven der gansche menschheid in den loop harer lange geschiedenis op hem gemaakt heeft; zoodat die indruk, eerst als hij tot een algemeene idee verwerkt is, in Hamerling's poëzie een plaats vindt.

Het is waar, Hamerling behoort nog tot de levenden en telt nog geen zes-en-veertig jaren. Het is mogelijk dat ook dit leven, als het zijn weg ten einde zal hebben afgelegd en in zijn geheel tot de geschiedenis zal behooren, — meer stof voor een uitvoerige, bonte biographie zal leveren dan thans het geval is. Intusschen zal de dichter-zelf de stof voor zulk eene levensbeschrijving waarschijnlijk niet aanwijzen. De korte levensschetsen, die in illustraties en tijdschriften van hem verschenen zijn, stippen slechts enkele bijzonderheden aan, en spreken zelfs van een verblijf te Triëst, dat van 1855 tot 1866 duurde, zonder ook maar in de verte te gewagen van eenige persoonlijke deelneming aan de voor Oostenrijk en voor Italië zoo gewichtige gebeurtenissen uit die belangrijke jaren. Van 1866 tot 1875 heeft zich, volgens den dichter zelven, in de uiterlijke omstandigheden van zijn leven niets voorgedaan, dat voor het publiek van eenig belang zou kunnen zijn.

Een korte levensschets is dus spoedig gegeven.

Den 24sten Maart 1830¹ werd Robert Hamerling geboren te Kirchberg am Walde, een romantisch dorpje, in Beneden-Oostenrijk gelegen. Een zijner biographen herinnert er aan, dat het huisje van Hamerling's vader in de onmiddellijke nabijheid stond van den Thiergarten, die deel uitmaakte van een schoon kasteel, door

¹ En, niet 1832, zooals in de biographische schetsen te lezen staat. Aan eene welwillende opgave van den dichter zelven hebben wij deze verbetering te danken.

de familie van den onttroonden franschen koning Karel X bewoond. De man voegt er bij, dat in het koninklijk park een grieksch tempeltje stond, welks spits tusschen oude donkere dennen te voorschijn trad, zoodat het knaapje reeds hier droomen kon van duitsche "Waldromantik" en grieksche kunst. Die droomen kunnen toch maar kort geduurd hebben; want de kleine Robert was nog maar twee jaren oud, toen zijne ouders door moeielijke omstandigheden gedwongen werden naar Grosz-Schönau te verhuizen. Veel verbetering bracht die verhuizing toch niet aan. De omstandigheden bleven bezwarend; armoede, drukkende armoede heerschte in de ouderlijke woning; het knaapje kon, hoe gelukkig zijn aanleg ook bleek te zijn, geen ander onderwijs ontvangen dan hetgeen op de dorpschool gegeven werd. Toch ontwaakten fantasie en gemoed in dezen schralen dampkring, en op zeven- of achtjarigen leeftijd verrieden de eerste rijmen den toekomstigen dichter. Een gelukkige omstandigheid ontnam spoedig aan de omgeving iets van haar dorheid. Ook in de buurt van Grosz-Schönau lag een slot, wel niet door een vorstelijke, maar toch door een adellijke familie bewoond; de jonge droomer, met zijn blonde haren, wekte spoedig de belangstelling der bewoners, en de freules van het kasteel vonden een aangename afwisseling voor haar rijk, maar eentonig leven in de dagelijksche bezoeken van haren kleinen beschermeling en in de fransche lessen, die zij hem persoonlijk gaven. Leerlust en aanleg bleken uitnemend genoeg om ook den kapelaan van het dorp er toe over te halen, het meer deftige onderricht in de spraakkunst bij de lessen der dames te voegen. Toch smaakte de geestelijke van zijn arbeid niet dezelfde voldoening. De fantasie van den kleinen leerling ontving de stijfgekleede en geplooides spraakkunst niet met de gewenschte ingenomenheid.

Hamerling was negen jaren oud, toen hij als koorknaap werd opgenomen in het "sticht" der Cistercienser-kloosterorde te Zwit-

tel. Hier werden de bezigheden der kerkelijke bediening en der vrome oefeningen afgewisseld door onderwijs in het Latijn, zoodat de ingeboren smaak voor het klassieke hier reeds dadelijk een kleine voldoening vinden kon. De jeugdige bewoners van het gesticht hielden zich ook nu en dan met dichterlijke oefeningen bezig, en de kleine Robert trok voortdurend de aandacht door zijn bijzondere vaardigheid, bij deze kunstspelen aan den dag gelegd. Prinses Louise van Frankrijk, — die later als hertogin van Parma nog een korte rol van prima donna vervullen zou op het tooneel van een der kleine staatjes die het oude régime voor een tijd zou weten te restaureeren, en die op het kasteel te Kirchberg woonde — hoorde van den twaalfjarigen dichter verhalen, en was zoo geroerd door een zijner dichtproeven, getiteld "Het arme kind", dat zij de moeder van zulk een veelbelovenden knaap gelukkig prees en Hamerling geruimen tijd bij zijne studiën ondersteunde.

Deze tijd van bidden, zingen, leeren en dichten duurde drie jaren. Toen keerde de jonge Robert in den schoot zijner familie terug. Dit kon nu geschieden zonder schade voor de ontwikkeling van zijn veelzijdigen aanleg; want Hamerling's ouders waren ten tweeden male verhuisd, en woonden te Weenen. Hier bezocht hij het gymnasium. De vacaties werden gewijd aan kleine bergtochten, waarbij de stille, ernstige plekjes van Kirchberg en Grosz-Schönau niet vergeten werden. Die vakantie-weeken, dagen van vrijheid, van droomen en genieten, van dichten en kozen, vormen bijna de helft van het "Jugendleben", waarvan het publiek later in den dichtbundel "Sinnen und Minnen" de poëtische weerkaatsing zou kunnen opvangen. Intusschen doorleefde de knaap nu ook die eigenaardige phase waarin het genie reeds begint te gevoelen wat het wil, al blijft de juiste maat van hetgeen het kan nog voor het bewustzijn verborgen. Mannen van oneindig minder beteekenis dan hij hebben op vijftien- of zestienjarigen leeftijd bloedig gewerkt

aan drama's en tragedies, of althans het plan samengesteld van een sensatie-roman. De proeven die Hamerling op dien leeftijd en in dit genre leverde, zijn wel nooit publiek domein geworden, doch bestaan nog geheel, en schijnen niet van wezenlijke verdienste ontbloot. Vermeld vinden we een drama in twee bedrijven, getiteld "Columbus", een drama in vijf bedrijven "Die Märtyrer", en eene Canzone "Eutychia".

De jonge Hamerling was achttien jaren oud, toen het jaar 1848 gansch Europa, ten tweeden male sinds korten tijd, ja, op grooter schaal dan vroeger, aan de revolutie ten prooi gaf.

De bouwvallen, waarmede eerst het Napoleonisme, later de reactie hadden gehoopt den vulkaan te kunnen smoren, werden door den te lang bedwongen lavastroom weggeslingerd, en overal woelden de vernielende vlammen, die eindelijk, niet alleen in een visioen, maar ditmaal ook in de werkelijkheid, zouden voorafgaan aan het ruischen der zachte stilte onder wier adem een nieuwe politieke toestand zou geboren worden. Op achttienjarigen leeftijd student te zijn en een revolutie te beleven, beteekent natuurlijk dat men aan die revolutie deel neemt, en even natuurlijk dat men zich schaart onder de vanen, zij het ook de roode vanen, der vrijheid. Het kan dus niemand verbazen dat een jongeling zoo vol gloed en fantasie in die dagen meer in de clubs en in de volksvergaderingen te zien was dan op de collegiebanken en in het studievertrek. Evenmin is het te verwonderen dat, toen de studenten hun "Akademisch legioen" oprichtten, wel eerst met de bedoeling om de rust te handhaven, maar op den duur evenmin als de nationale garde tegen de half-lokkende, half-dreigende stem van het lagere volk bestand, — dat toen ook Hamerling zich in dit corps liet inlijven. Hij stond den 13den Maart met zijne makkers in de groote gehoorzaal der Academie tegenover de bajonetten van vorst Metternich, en bracht den ganschen zomer door met militaire oefeningen en militaire wachten. Hij

doorleefde de vreeselijke Octoberdagen, toen het grauw, door de impolitieke maatregelen van keizer Ferdinand verbitterd en door de zwakheid van den vorst aangehitst, de hoofdstad in een orde-loos legerkamp en weldra in een slagveld herschiep. Hij hoorde mede in de Aula een zijner makkers, die aan den woedenden moord had deelgenomen, het rampzalig uiteinde verhalen van den ongelukkigen minister van oorlog, den generaal Latour, en toen eindelijk de soldaten van vorst Windisch-Grätz, met de bonte vrijescharen van den Croaat Jellachich vereenigd, den 30sten October de hoofdstad ten tweeden male, en nu voor goed, binnen-trokken en de oproerlingen tot van achter hun laatste barricade teruggedreven, moest Hamerling, als gewezen medestander in het legioen, zich een wijle schuilhouden. Wel schijnt hij aan den fellen tegenstand geen persoonlijk aandeel te hebben genomen, maar de wraak der soldaten spaarde niets, en Windisch-Grätz was een streng strafrechter. Mannen van groot talent, veelbelovende burgers moesten hun aandeel aan den politieken strijd met hun leven boeten. De uitnemende toonkunstenaar Alfred Julius Becher en de beroemde en bekwame Frankforter journalist, tevens lid van den Rijksdag, Robert Blum, behoorden tot de slachtoffers. Tegen-over woelige studenten scheen het gezag genadiger te kunnen zijn; en zoo werd Hamerling spoedig na deze heftige openbaringen van jeugdige onverschrokkenheid en jeugdigen vrijheidszin aan zijne studiën teruggegeven.

Wij mogen zeker wel aannemen dat ook zijne Muze haar deel heeft gehad aan de vrijheidsliederen uit die dagen. Maar in den uitgegeven bundel zijner gedichten is van deze militaire en woelige episode geen spoor te vinden. Deze bundel wijdt ons werkelijk alleen in de geheimen in van 's dichters "Sinnen" en "Minnen". Aan liefde en schoonheid worden er de geurigste offers gewijd; ook menige zielestrijd heeft hier zijn spoor gelaten. Maar liederen aan de vrijheid weerklinken er niet, en van een

strijd met zwaard en lood is geen herinnering bewaard. Toch, toen Hamerling in zijn "König von Sion" het dolle verzet der Wederdoopers, het woeste binnentrekken der getergde soldaten van Munsters bisschop en de wreede strafoefeningen van den krijgshaftigen prelaat schetste, of toen hij in zijn "Sieben Todsünden" oproer en broederkrijg met forschen streek in helle kleuren teekende, zullen gewis de herinneringen aan de Octoberdagen van '48 hem meer dan eene van zijn huiveringwekkende verwen hebben geleend.

Intusschen — de rust was nu teruggekeerd, en Hamerling studeerde. De aard zijner weetgierigheid bleek reeds aanstonds uit het veelzijdig karakter zijner studiën. Niet minder dan aan philologie en wijsbegeerte wijdde hij zich aan de medicijnen. Hem zou het niet gelukken eenheid in zijn studies te brengen door aan ééne wetenschap boven alle de voorkeur te geven. Veeleer zocht hij naar één allesbeheerschend beginsel, waaraan hij niet alleen praktisch al zijn zoeken en streven ondergeschikt zou kunnen maken, maar dat hij ook, op echt duitsche wijze, tot het middelpunt zou kunnen verheffen van een groot wijsgeerig systeem. Dat allesbeheerschend element vond zijn dichterlijke natuur in de idee van het *schoone*, en zijn speculatieve geest zocht dit zwevend godenbeeld als "etwas Unendliches" te vatten. De Italiaan in Hamerling was het, die in het schoone het hoogste ideaal ontdekte; en de Duitscher in hem was het, die verbood de godin alleen dichterlijk te vereeren, zonder tegelijk haar diepste wezen te doorgronden, of ten minste in de taal van wijsbegeerte en mystiek over haar en hare heerschappij te spreken.

In een sprookje "Atlantis", dat wij echter niet onder de uitgegeven gedichten van Hamerling hebben aangetroffen, beproefde hij, in dichterlijken trant, de hoofdtrekken van zijn stelsel te teekenen. Reeds toen moet het in hart en lied hebben weerklonken:

Ik wil me in 't eeuwig schoone
 Van 's levens boei bevrijden,
 Ik wil met zuiv're tonen
 Mijn klagend hart verblijden;

en misschien zijn uitdrukkingen als "die Tonwelle der Allmusik" of beelden als "de zonnestraal van 't Urlicht, die in het Urschoone tot een kleurig spectrum gebroken is", — reeds uit dezen tijd. Doch ook andere litterarische plannen werden ontworpen en gedeeltelijk uitgewerkt gedurende deze periode van studie en nadenken. Een drama waarvan de Duitscher Hermann, de Ur-Germaan, de held zou wezen, werd in studie genomen, terwijl ook toen reeds aan een "Ahasveros" werd gedacht.

Intusschen was de tijd voor vrije ontplooiing van het genie nog niet gekomen. De bekrompen omstandigheden waarin Hamerling voortdurend verkeerde, maakten strengen en spoedig volbrachten arbeid tot plicht. Een studentenbeurs, die hem werd gegund, en het loon voor eenige lessen, die hij aan het Theresiaansch gymnasium, later ook aan het academisch gymnasium te Weenen, geven mocht, boden een kleine tegemoetkoming aan de zorgende moeder, die meestal door handenarbeid de onkosten der wetenschappelijke opleiding van haren zoon bestrijden moest. Hamerling kreeg kort daarop een vaste aanstelling als ondergeschikt leeraar aan het gymnasium te Grätz in Stiermarken, waar hij een vrij voldoende bestaan vond, en waar het geringe aantal les-uren hem in staat stelde aan de uitvoering zijner dichterlijke plannen voort te werken.

Doch zijne ouders waren oud geworden; beide hadden te hard gewerkt, beider toestand was tot dusverre te zeer afhankelijk geweest van hun arbeid en van de ondergeschikte betrekkingen die zij hadden bekleed, — dan dat die ouderdom niet een nieuw soort van afhankelijkheid in het leven zou roepen, waarbij natuurlijk niemand anders dan de zoon als steun mocht optreden. Hij

had tegenover die ouders nog een schuld af te doen, waarvan hij zich met erkentelijkheid zou kwijten, maar die het hem toch smarten moest zoo groot te zien, omdat hij nu genoodzaakt was voor een meer winstgevende betrekking den dienst zijner bekoorlijke Muze, zooal niet op te geven, dan toch aanmerkelijk te verwaarloozen. Intusschen, Hamerling legde het vereischte examen af, en kreeg in 1855 eene aanstelling als leeraar aan het keizerlijk-koninklijk gymnasium te Triëst.

De keuze had ongelukkiger kunnen uitvallen. Triëst was eigenlijk reeds Italië; Triëst lag aan den oever der blauwe zee, "aan wier diepte de hemel zijn sterren heeft toevertrouwd"; niet verre van Triëst — een reis van zeven uren kon er den dichter brengen — prijkte "de gouden tooverstad", Venetië, "Aphrodite's tweelingzuster, evenals deze uit het schuim der zee geboren." Toch lag er een sombere sluier over al dat schoon. De Pegasus zou op zijn geboortegrond mogen grazen; maar het zou toch wezen "Pegasus im Jöche". De betrekking, die vrij goed bezoldigd werd, vereischte veel arbeid, inspanning, alledaagsche inspanning, die den dichter te zwaarder moest wegen, omdat zich een chronische ziekte begon te openbaren, die uit haren aard niet alleen zijn lichaam verzwakte, maar ook neêrdrukkend op zijn stemming werken moest. Bovendien, hoe bekoorlijk ook aan den noordelijken boezem der Adriatische zee gelegen, hoe schilderachtig ook, wanneer de zuidelijke en de oostersche bewoners der stad in hun bonte kleederdracht zich onder de oostenrijksche bevolking mengden, wanneer de croatische vrouwen op haar ezeltjes ter markt kwamen of de zonderlinge *Cici* dag-in dag-uit met dezelfde zorgeloosheid en dezelfde stompzinnigheid hun ruwen arbeid verrichtten, — Triëst, het bewegelijke Triëst, was geen plaats waar hoogere aspiraties tot haar volle recht konden komen. Het gansche leven, op den laten avond even onrustig als 's morgens, werd er geheel en al beheerscht door de belangen van den handel; de

gezelligste koserijen, de aangenaamste partijtjes, zelfs het overvloedige avondeten dat aan den huiselijken disch werd genuttigd — werden er gewoonlijk afgebroken door de avondbeurs van half tien of door de versch aangekomen zeetijdingen.

Nu waren de dagen gekomen dat de dichter zingen mocht:

Wie zich wil wijden aan den dienst van 't schoone,
 Die zij bereid den kelk van 't leed te drinken!
 Al ziet hij reeds van ver de lauw'ren blinken,
 Hij wete dat hem doornen zullen kroonen.

Der Muzen gunstling kan den *dood* verwinnen,
 Maar bitter zal hem 't *leven* daarvoor loonen,
 Den nek hem buigend onder 't snoode juk.

Het verblijf in Triëst was dan ook, in den aanvang althans, niet zeer vruchtbaar in poëtische werken van eenigen omvang. De werkelijkheid drukte meestal te zwaar. Gelukkig verscheen spoedig, als een zonnige dag te midden van mistige najaarsweken, de vacantie-tijd van 1856, dien Hamerling gebruikte om zijn eerste bezoek te brengen aan het tooverachtig Venetië. Aanstonds klonken van zijn ontstemde lier de reinste tonen.

Zie, nu hebt ge de zee, en de stad en het bloeiende eiland,
 Alles waarnaar ge, o mijn hart, reeds zoo vurig en vaak hebt verlangd!

Zoo zong hij bij den aanblik der oude Dogestad, "de lokkende Lorelei der zee". Wie Hamerling's losse gedichten doorbladert, herkent er menigeen dat hier moet geschreven zijn. De eerste der zangerige "Nord-italienische Reise-sonnetten", de diepgevoelde "Hymnen im Süden" verraden hun oorsprong aan 't Zuiderstrand of op den blanken spiegel der Lagunen. Hier vond hij ook die vroolijke oogenblikken waarin zijn Muze, gewoonlijk ernstig en zwaarmoedig gestemd, een weinig luim en dartelheid mengde in

haar zangerige tonen. Hier liep hij rond over het plein van San Marco en neuriede vroolijk:

Neem dien zwerm van lanterfanters,
Heil'ge Marcus, in uw hoede!

met schalkschen eerbied den heilige groetend, die, beter be-
deeld dan zijn collega's, meer wijzen en dwazen om zich heen
zag drentelen en draaien dan eenig ander. Hier sloeg hij spot-
tend zijn rooden "Baedeker" dicht, die hem verhaald had, dat
de hemel van Venetië een eeuwige Democriet is, het gansche
jaar door met een lachend gezicht, dat oranje- en citroenboomen
er bloeien in Januari, dat San Marco altijd bevolkt is met de
schoonste dames, dat matrozen en gondeliers een allerbekoor-
lijkst slag van menschen zijn, dat de paleizen voortdurend af-
brokkelen en dat de doges op hun praalgraven allen het *spleen*
hebben — en schreef er achter:

Zoo luidt het oude verhaaltje,
Sints lang geen geschiedenis meer!
Maar... blijven de Baedeker's leven,
Dan hooren we 't ied'ren dag weêr.

Maar niet om een weinig vroolijkheid was het den dichter te
doen. Zoo hij zich thuis gevoelde in het Zuiden, het was omdat
hij onder dien hemel zijn idealen kon groeten en lief hebben naar
hartelust. Hier kon hij tot zijn hart zeggen:

Droom, mijn hart, den droom der schoonheid,
Door den dagelijkschen arbeid bijna verstoord,
Droom hem hier,
In zalige cenzaamheid,
Onder cypressen en lauweren,
Waar, aan het zonnige strand,
De wijngaard bloeit, door het parelend schuim
Der reine zee, als door gouden droppels, bedauwd.

Hier moest en kon hij uit volle overtuiging uitroepen:

Bloeit er iets zaal'gers in aardsche dreven
Of iets verheev'ners in hemelsche sferen
Dan schoonheid?

Hier zong hij, als een dweepziek priester, het allen onbeschroomd toe:

Mijn ziel heeft zij bedwelmd,
Mijn hart omstrikt met haar gouden netten,
Ik ben haar slaaf!
Profeten der toekomst,
Apostels der wereld,
Smaadt mij niet!
Schimpt niet op mijn werkeloos leven!
Het evangelie der *Schoonheid* zij één
Met het evangelie der toekomst!

In deze ontboezemingen treedt het idealisme van Hamerling's jeugd aanstonds in zijn volle licht. Hij vereert, aanbidt, bemint de schoonheid. Zij, en zij alleen is zijn ideaal. Maar — zelfs te Venetië moest hij het ervaren — een ideaal waarmee de werkelijkheid dikwijls den spot drijft. Hij mocht de stem dier werkelijkheid een demonen-stem noemen, als ze hem wees op der menschen gebrek aan schoonheidszin, op veler hooghartige, zelfs vrome minachting voor de heilige macht van het schoone, — het gebeurde dezen minnaar der godin maar al te dikwijls dat hij van het gansche rijk der schoonheid niets anders aanschouwde dan, zooals hij het dichtelijk uitdrukt, “het flikkeren van de sterren der belofte, die zich weerspiegelden in de diepe stroomen van zijn heimwee.”

Zou hij over zulk een gemoedsstemming klagen? Maar hij was immers de man die in den wellust der smart een der reinste bronnen zag van dichtelijke inspiratie; hemelsche matheid gold hem voor de moeder van het schoone; “Weltschmerz” heette bij hem

“sublime Langeweile”; en niet de trotsche adelaar of de vroolijke leeuwrik, maar de moede, klagende zwaan was de aan Apollo gewijde vogel. Het was te voorzien dat het heimwee van dezen aanbieder der schoonheid niet geheel onvruchtbaar zou wezen.

In 1857 zond de dichter, uit Triëst, aan zijn duitsche vrienden een “Sangergrusz von der Adria”¹, die de aanstaande verschijning aankondigde van een lyrisch epos, “Venus im Exil”, waarvan de hoofdinhoud reeds voorloopig in het voorbericht van den Sangergrusz beschreven werd. Toen het beloofde gedicht in 1858 werkelijk in het licht kwam², bleek het uit het dichtelijk voorwoord, dat het reeds in 1856 ontstaan was, en wel in die bekende vacantiedagen, op den romantischen grond van Venetië doorgebracht. Zoowel de poëtische aankondiging als het lied zelf won den auteur aanstonds de sympathie en de bewondering van vele duitsche kunstrechtters en vrienden.

De “Venus im Exil” is een wonderlijk gedicht, vol poëtische schoonheden in beeld en woord, in zinsbouw en versmaat, maar nog geheel en al beheerscht door de zwevende aandoeningen eener subjectieve romantiek. De dichter zelf kondigde het aan als “een heilige bode, die op vroolijken toon zou zingen van het dagend morgenrood, van het naderend rijk der schoonheid.” Hij gaf het als het beloofde evangelie der toekomst, een evangelie der verzoening, dat vrede moest brengen te midden van de disharmonieën des levens. Daar de dichter zelf op lateren leeftijd, of-

¹ De “Sangergrusz von der Adria” verscheen in 1857 te Triëst bij Schimpf, doch schijnt later niet in Hamerling's werken te zijn opgenomen.

² “Venus im Exil” werd in 1858 te Praag uitgegeven. In 1872 verscheen de tweede uitgave van dit gedicht, toen het met “ein Schwanenlied der Romantik” en “Germanenzug” werd vereenigd in den bundel “Kleinere Dichtungen”, uitgegeven bij J. F. Richter te Hamburg. In 1873 verscheen een miniatuur-uitgave van de “Venus im Exil”, die als vierde druk werd aangekondigd.

schoon hij al het gebrekkige, al het nevelachtige van dien arbeid zijner jeugd erkende, toch altijd in den geest dien dit lied ademt de oplossing van het levensraadsel vond, mogen we het niet voorbijgaan met een woord van lof voor den schoonen vorm alleen.

De dichter vindt de diepe oorzaak van het leed der wereld, (een leed dat in den mensch tot volkomen bewustzijn komt, maar dat in de gansche schepping geleden wordt) in het gevoel van eindigheid en beperktheid. Door *oneindigen* dorst wordt het scep-sel gekweld, en *eindig* is de beker die hem laven moet. Zie-daar de grond van zijn kwelling. Alleen zoo het mogelijk ware "het Al als een parel op te lossen in den godenwijn der onein-digheid", zou er een drank gevonden zijn, die den brandenden dorst voor goed zou kunnen stillen. Den pessimist schijnt daarom vernietiging het eenige affloende geneesmiddel voor de smarten van zijn bestaan. Doch den dichter, den idealist, wordt een ander geheim geopenbaard. Hem verschijnt, eerst nog slechts als een droom-beeld, Venus, de godin der schoonheid en der liefde. En nauw heeft hij haar aanschouwd, of hij erkent in haar het goddelijk voorwerp waarnaar al zijn heimwee zich uitstrekt. Zoo hij haar in werkelijkheid naderen mocht, zijn smart zou geweken zijn. Maar, waar leeft zij in de werkelijkheid? Venus heeft een droe-vige geschiedenis te verhalen, de geschiedenis van haar verban-ning. Eenmaal was zij een echte godendochter; het hemelsche en het aardsche waren in heilige harmonie in haar vereenigd. Doch ziet, alleen als aardsche Venus, als Aphrodite, is zij onder de menschen nedergedaald; zij hebben haar wel geëerd, maar haar hooger karakter miskend; zelfs is zij veracht, gevloekt als lage verleidster, ja, in de Middeleeuwen tot duivelin verlaagd. Toch ligt in haar eeredienst het geheim van verzoening en vrede. Maar nu zij eenmaal miskend en mismaakt is geworden, kan de mensch eerst langzaam, tragsgewijze opklimmend langs de verschillende paden van het rijk der schoonheid, het allerhoogste standpunt

bereiken. De dichter aanvaardt dien tocht; eerst ontvangt hij een roos uit de hand der Elfen; dan leert hij het levensgenot kennen in al zijn gloed en al zijn volheid; de Muzen onderwijzen hem het lied; eindelijk treedt hij het paradijs der liefde binnen en vindt rust en vreugde aan het hart eener minnende vrouw. Zoo heeft hij het schoone gevonden in de natuur, in het leven, in de kunst, in de liefde. Hij is reeds een weinig met zijn lot verzoend, nu hij de *grenzen* van zijn beperkt bestaan heeft leeren waardeeren als *maat* en *orde*. Maar, hoezeer vooral de liefde hem schijnt te bevredigen, het gevoel van onvoldaanheid keert weder. De bevrediging wordt eerst volkomen, wanneer Venus hem verschijnt als de hemelsche, de Venus Uránia, niet met een krans van rozen, maar met een diadeem van sterren versierd. Deze godin onthult hem de schoonheid van het heelal, van den kosmos; zij leert hem luisteren naar de harmonie der sferen, en den blik verliezen in een eindelooze toekomst; nu wijken voor hem de grenzen van tijd en ruimte; hij aanschouwt het eeuwig schoone, en erkent zichzelf als een deel van het oneindige rijk der schoonheid. Waarom zou hij nu nog klagen over een leven, dat immers in de harmonie van het Al zijn plaats heeft? Het "Hochgefühl des Allbewusstseins" — zooals het heet — verheft den mensch boven de grenzen van zijn eindig bestaan; hij begrijpt zijn leven nog wel niet, maar aanvaardt het vrijwillig; en terwijl hij zoo door een wilsdaad zich tot den hoogsten vrede heeft opgegeven, kan hij persoonlijk ondergaan in het heelal, en kan de hemelsche godin den kus der heiligste zaligheid op zijn brekende oogleden drukken.

Ziedaar de gedachte in de "Venus im Exil" uitgewerkt. De priester van het ideaal der schoonheid treedt hier op — men bemerkt het — niet alleen als dichter, ook als wijsgeer. Toch wil hij, dat men evenmin in die wijsgeerige uitdrukkingen, die den speculatieven Duitscher verraden, als in de verrassende beel-

den, de vloeiende verzen en den rijken versmaat, de groote be- teekenis zal zoeken van zijn lied. De dichter had zichzelf ge- geven; dat wilde hij erkend zien; zichzelf, met zijn vurige liefde voor het schoone, met zijn droefheid daarover dat in onze onvol- maakte wereld het schoone niet als een reine, hemelsche godin heerschen kan, dat Venus er in ballingschap leeft, met zijn hoop op een heilige toekomst. Maar wie was er, die *hierom* zijn lied had gewaardeerd? Wie had er de ziel van den jongeling in ge- zocht? De dichter sprak er vier jaren later nog van, als hij ver- haalde, hoe al de aandoeningen zijner jeugd, al zijn minnen, lijden, hopen, al zijn pogingen om het levensraadsel meester te worden en er zich meê te verzoenen, waren saamgesmolten in dat plechtig lied ter eere der verbannen schoonheid, en . . .

Wat deden toen de hoorders, die 'k op mijn tocht naar 't licht,
Die 'k op den toon der snaren meevoerde in 't droomgezicht?
Zij zagen mij koel in 't gelaat, en zij zeiden: "Uitnemend geslaagd!
"Uw lied, zoo het rijm als de rhythmus, heeft wonder onze ooren behaagd!"
Zij waren niet geroerd door den alles verterenden gloed.
Zij vonden mijn verzen welluidend, en prezen ze daarom als goed.
Alsof ik niet in die verzen het diepst van mijn ziel had onthuld,
Alsof ik met ledige klanken slechts even de lucht had vervuld!

Hamerling vergelijkt het onthaal, dat aan zijn "Venus im Exil" te beurt viel, bij het succes van een jong mensch die een sere- nade brengt aan het voorwerp zijner liefde, en die wel kompli- mentjes in overvloed krijgt over de schoone melodie en den reinen zang, maar voor wien met dat al de deur zijner beminde geslo- ten blijft.

Of lag het in dit geval misschien aan de liefdesverklaring? Was zij te nevelachtig, te onbepaald? Bleef de schoone wellicht doof, omdat zij de beloften van haren minnaar te zwevend vond? Anders gezegd, begreep het publiek misschien niet volkomen, waar de dichter heen wilde? Wel mogelijk. En dat de schuld

in dezen niet geheel en al aan zijn lezers lag, zou Hamerling later zelf ook wel toestemmen. Een zijner beoordeelaars zeide, niet onaardig, dat men in dit lied wel het schitterend schuim zag opborrelen en rondspatten waaruit de Venus moest geboren worden, maar dat het tot de geboorte zelve nooit geheel scheen te kunnen komen. De dichter had zichzelf gegeven; maar het publiek vroeg niet naar zijn ziel, het vroeg naar zijn taal en zijn denkbeelden. Voor de eerste had het niets dan bewondering. De laatste vond het te vreemd om ze aanstonds te kunnen waardeeren. Het was daarom goed, dat Hamerling zelf, spoedig daarna, zijn vast voornemen te kennen gaf om het al te subjektief en al te persoonlijk karakter zijner lyriek te laten varen en "ernstig het objektieve te lijf te gaan". Naarmate hij hierin zou slagen, zouden ook zijn diepste aspiraties beter begrepen kunnen worden, en zoo zou ten slotte ook zijn "Venus im Exil", beschouwd in het licht zijner latere dichtwerken, beter worden gewaardeerd.

Wij, die dit lyrisch epos in verband kunnen brengen met de reeks uitnemende gedichten die er op gevolgd zijn, kunnen dan ook met hartelijke sympathie dien eersteling begroeten. Uit dit gedicht spreekt een ziel die het schoone lief heeft, vereert, aanbidt, maar die het eerst dan tot een voorwerp van vereering wil en kan maken, wanneer het haar gelukt is, het schoone in zijn hemelschen luister, in zijn volmaakten toestand, als een wezenlijke godin te aanschouwen. Ook het zinnelijk schoon acht Hamerling geroepen heilige indrukken in het hart te wekken; het zinnelijke kan hem onmogelijk het ongoddelijke zijn; en het is hem een diepe smart, dagelijks te ervaren dat het zinnelijk schoon door velen voor onrein wordt aangezien, en anderen werkelijk verontreinigt. Venus leeft in ballingschap — dat is zijn leed; maar zij blijft Venus, de Urania, de hemelsche, in haar hoogste openbaring heilig. Tot die hoogste openbaring op te klimmen is de roeping van den mensch, van den dichter allereerst.

Reeds in dit eerste gedicht vinden wij dus, naast den opgewekten schoonheidszin, den diepen ernst, een ernst die den schoonheidszin moet wijden. Wij vinden hier denzelfden jongeling die, een zijner Oden wijdend aan een danseres, daarin de schoone vrouw toeriep, dat zij haar bekoorlijke vormen toch niet op de markt zou toonen en het paarlensnoer der schoonheid toch niet spelend zou strooien voor de voeten van het onreine vee; "slechts den reine is iedere bekoorlijkheid openbaring van goddelijk licht".

Intusschen, Hamerling zelf — wij vermeldden het reeds met een woord — erkende het al te subjektief karakter zijner lyriek, en vatte het besluit op om voortaan het terrein van het objektieve te betreden. Hij schreef in dien zin den 14^{en} December 1859 aan een vriend, wien hij te gelijker tijd een nieuw werkje toezond, dat echter nog geheel in de periode der romantiek thuis behoorde: eene verzameling losse gedichten, getiteld "Sinnen und Minnen, ein Jugendleben in Liedern". ¹

"Ein Jugendleben!" Verleidelijke titel voor een biograaf, al is het dan ook dat er onder dien naam een tweehonderd liederen, sonnetten, elegieën, oden, hymnen en epigrammen op zijn schrijftafel nedervallen, waaruit hij de geschiedenis van dat leven zal moeten samenstellen. Het is echter mogelijk, dat, bij het doorbladeren van dien schat, zijn ijver reeds spoedig een weinig bekoelt, wanneer hij, op een paar onbeduidende uitzonderingen na, geen enkelen datum, laat staan een nog nadere aanwijzing, vindt, die hem door dezen doolhof een weg zal kunnen banen. Het is waar, menigmaal kan hij die aanwijzing gerust ontberen. Zonder

¹ De eerste druk van "Sinnen und Minnen" verscheen te Praag. De latere uitgaven bij Richter te Hamburg. De derde is van 1870 en heet veel verbeterd. De vierde, van 1872, is met een aantal liederen vermeerderd. In 1875 verscheen de vijfde druk.

moeite herkent hij menig lied dat in de bosschen van den geboortegrond, aan de oevers der zee, of in de dalen van het zoele Zuiden is gedacht en gedicht. Hij bespeurt verder aan een paar opschriften, dat de dichter ook Vicenza en Verona heeft bezocht, dat hij eenmaal zelfs te Brindisi zijn anker heeft nedergeworpen, dat hij ook in de golf van Napels heeft gedobberd op het blauwe spiegelvlak der zee, terwijl de sterrenhemel zich boven hem welfde, blinkend als . . . — ja, de gemoedelijke Duitscher kon zich ook in Napels niet verloochenen — als een onmetelijke “Weihnachtsbaum”. Wanneer die reizen het eentonig leven van den Triëster docent hebben afgewisseld, blijft daarbij onzeker. Slechts tweemaal achte Hamerling het wenschelijk een jaartal te noemen; vol aandoening schreef hij het onvergetelijk jaartal 1856 boven zijn eersten groet aan Venetië; vol weemoedige, maar dankbare herinnering teekende hij aan, dat in het jaar 1864, toen hij krank koortsig, uitgeput te Pordenone aankwam, de onvergetelijke Minona, de spottende blikken der nieuwsgierige omstanders trotseerend, met trouwe edele zorg hem had omringd.

Maar voor het overige moet de verbeelding van den lezer dezen den weg wijzen. Gij zoudt iets meer willen vernemen van de ziekte, die den dichter kwelde; gij weet zeker, dat “Sinnen und Minnen” menig lied bevatten moet, onder den indruk van dat lijden gedicht. Hamerling zelf spreekt er van:

Teedere liederen zong ik, eenzaam en zonder vreugd,
Thuis in de wouden en later aan 't zeestrand, den droom van
mijn jeugd;

Dof lag mijn hoofd gebogen, want pijnigend kwelde mijn kwaal;
Maar diep in 't gemoed, o mijn ziel, daar bewaarde ik uw Ideaal.

Doch meer dan dit leert ook de inhoud dier teedere liederen u niet. Gij ontvangt den indruk van een zwaarmoedige tint, die over dat leven ligt uitgespreid; gij verneemt van oogenblikken

waarin de ziel, te voorschijn tredend uit den schuilhoek van nare droefgeestigheid, "aan den nachtuil gelijk, lichtschuw knipoogt, terugdeinst en de vleugels klept, als wilde zij het licht afweren dat haar in den glans van bosch en zee tegenstroomt." Maar bijzonderheden blijven u onbekend. Alleen moogt ge onderstellen, dat hij in die sombere dagen van lijden het zich zelf heeft toegezongen: "o, verzweifle nicht am Glücke!" een roepstem die veel van haar opwekkende kracht moest verliezen, als zij er den lijder ten slotte op voorbereidde, dat het geluk, dat zeker komen zou, toch wel eens wat heel laat kon verschijnen:

't Kan ook in uw laatsten stond
Eerst zijn heil'gen kus u drukken,
Zeeg'nead, op den bleeken mond.

Gij zoudt iets willen weten van het werk waartoe de jonge geleerde in de eerste plaats geroepen was, hem hier of daar willen verrassen, bezig met de klassieke schrijvers te verklaren aan zijn leerlingen te Triëst. Maar van zijn gansche paedagogische werkzaamheid vertelt "Sinnen und Minnen" u alleen dit, dat Hamerling ook een lieve jonge dame doceeren moest, en dat hij het soms kwaad genoeg kreeg, als de stoelen zoo ver van elkaar stonden en zijn woord koel en pedant klinken moest, terwijl het hart klopte en het hoofd gloeide; nu, een enkele maal had zijn stem dan ook wel eens getrild, en later heeft de jonge dame in het "Sonnet des Pädagogen" kunnen lezen, welk een martelaar als professor tegenover haar had gezeten.

Had Hamerling veel vrienden? vraagt ge misschien. "Sinnen und Minnen" verhaalt u de aandoenlijke geschiedenis van een eek-horentje, dat de dichter, nu het toch eenmaal was weggeroofd uit de bosschen van zijn geboortegrond, in zijn gevangenschap met hartelijke trouw verpleegde, waaraan zijn hart zich hechtte, dat

zeven maanden met hem woonde in het heerlijke Venetië, waar het hem zelfs eenmaal ontsnapte, en dat eindelijk te Triëst, te midden van het rumoer en getier van den Vastenavond, — de dichter noemt dien nacht den verschrikkelijksten nacht van zijn leven — onder hevige pijnen bezweek; in de golven der zee ligt het begraven, “en lang zijn de atomen van het diertje versmolten met de atomen der zee; maar nog leeft de geest, en ’t gemoed, en de liefde.” Als ge nu uit ditzelfde lied nog vernomen hebt, dat Hamerling op een goeden voet stond met zijn venetiaanschen huisheer Francesco, wiens knaapje hij zelfs in San Marco ten doop hield, dan heeft “Sinnen und Minnen” u alles verhaald wat het van Hamerling’s vrienden heeft te vertellen. En dan moogt gij er gerust uit afleiden, dat de dichter er niet velen heeft gekend, aan wie hij zich zoo innig verbonden gevoelde als aan zijn eekhorentje. Hij verhaalt u bovendien zelf, dat hij zich meer dan eens geworpen heeft in het gewoel der wereld, om zich aan het leven te verkwikken; maar dat hij telkens weer de voelhorens heeft moeten intrekken, die rondtastten naar geluk. Soms woog hem de eenzaamheid zwaar en zong hij:

Nooit drong ’t mij klaarder in de ziel
 Dan als het maanlicht scheen,
 Dat mij ’t geluk voor goed ontviel,
 Dat ’k leef zoo gansch alleen.

Maar een andermaal, als hij dacht aan de wiegelende lotusbloem, of als hij de zwaan, die levende lelie der rivier, begroette, dan heette het weêr:

Gelukkig wilt ge zijn? Leer eenzaam wezen.
 Dat prediken u lotusbloem en zwaan.

Wanneer wij nu nog de gedichten hebben uitgezocht, die blijkbaar eerst geschreven zijn toen het verblijf op italiaanschen bodem

reeds tot het verleden behoorde, dan hebben wij ook al de vaste punten aangestipt, die het mogelijk is met eenige bepaaldheid aan te wijzen. Nog meer bijzonderheden van dit "Jugendleben" uit de dichterlijke bronnen te willen opdelfen, is een ijdel werk.

Het valt licht zich over dit gemis aan vaste punten en scherpe omtrekken te troosten. Wat beteekenen eigenlijk chronologische opgaven of bijzondere aanwijzingen, waar het een "Jugendleben" geldt? Zulk een leven rekent men niet bij dagen en gebeurtenissen. Het is een tijdperk; het draagt een zekeren stempel; daaraan ontleent het zijn waarde. Reeds de enkele titel van Hamerling's "Jugendleben" zegt ons dan ook meer dan genoeg, als het daar heet: "Sinnen und Minnen". Dat is het geweest.

Ja, in de eerste plaats "Sinnen", denken, droomen; soms zelfs zeer diepzinnig spekulereen over zich zelf en over de wereld; bij voorbeeld in de "Streckverse", waar het heet:

Zoon en erfgenaam der eeuwigheid,
 Bedel niet bij het oogeblik!
 Hebt ge niet Alles?
 Zijn wij niet altijd vol van het oneindige?
 Zijn wij niet gedompeld in 't Urelement?
 Zoolang wij leven is God in ons,
 En zijn wij dood, dan wij in Hem.

Het klinkt als een echo der bekende geloofsbelijdenis van Goethe's Faust. Maar *deze* Faust was er de man niet naar om zóó te spreken, dat zijn Gretchen, half gerustgesteld, half angstig, tot hem zeggen zou: "Ja, ungefähr sagt das der Pfarrer auch; nur mit ein bischen andern Worten." Hamerling wilde Gretchen volstrekt niet in den waan brengen, dat hij hetzelfde geloof had als zij. Soms zien we hem medelijdend en ondeugend spotten met de godsdienstige denkbeelden en verwachtingen der groote menigte; — zooals in het sprookje van het haasje dat toevallig met het on-

sterfelijkheidskruid in aanraking kwam, en toen, weghuppelend in de kracht eener eeuwige jeugd, bij den jager den rampzaligen wensch deed opkomen om ook onsterfelijk te worden, een sprookje, waarvan de moraal blijkbaar deze is: onsterfelijkheid is goed voor olympische goden en rustig knabbelende haasjes; voor een tweeslachtig wezen als de mensch wordt zij een vloek. Dezelfde spot spreekt uit de aangrijpende geschiedenis van den Hertha-priester, die het waagde den sluier op te lichten van den triumfwagen der godin, en die duizelend nederstortte in de zee, toen het geheim hem was onthuld; de vrome menigte verhaalde bevend, dat de glans der godin den vermetele gedood had; zij vermoedden niet, de godzalige dwazen, dat de jongeling van schrik bezweken was, omdat zijn oog, in de bodemlooze diepte van het heiligdom starend, er eenvoudig *niets*, hoegenaamd *niets* gevonden had.

Toch ontbreekt het Hamerlings "Sinnen" niet aan vroomheid, al is het niet een vroomheid van den gewonen stempel. Aandoenlijk verheven zijn de gedachten die hij uitspreekt bij het aanschouwen eener eenvoudige Gentiane:

Is dan eens menschen oog niet rein genoeg

Om eene bloem in 't aangezicht te staren?...

Een bloem is heilig, zalig, rein.

Maar heilig ook de mensch, die heeft *geleefd*, die heeft *geleden*.

Krachtig spreekt zijn geloof aan de macht der waarheid, als hij zegt: "wel overstemt en overschreeuwt haar iederen dag 't geschetter van de dwaling; maar toch, de domheid heeft zich spoedig schor geschreeuwd; de waarheid heeft een langen adem; daar ligt 't geheim van haar triumpf!"

Ook deze "godenzoon" verhaalt, dat hij soms Vaderstemmen hoorde die hem uit de wonderlijke wereld tegenklonken, al kon hij ook het goddelijke niet grijpen zooals zijn hart begeerde, al moest hij ook zuchten bij het aanschouwen van den helderen

sterrenhemel, die in ontoegankelijke hoogten flikkerde en die aan de zee slechts den weerschijn gunde van zijn licht:

't Licht des hemels is zoo verre,
't Licht der aarde is maar schijn!

Een enkele maal mengt zich een weinig luim in Hamerling's "Sinnen", bij voorbeeld in die "booze dagen", waarin hij het ongeraden acht iets anders te doen dan het hoofd te buigen, het topje van zijn neus te bekijken en den kwaden dag te laten voorbijgaan. En fijne geest speelde er door zijn denken heen, toen hij de geschiedenis dichtte van den heiligen Basilius, die door Petrus naar de hel verwezen wordt omdat hij een ketter geweest is, maar bij wiens komst de hel in een paradijs verandert, omdat zijn leven zoo rein is geweest en zijn hart zoo vol liefde, zoodat Petrus, wil hij het helsche vuur niet geheel laten uitdooven, den wonderlijken gast spoedig maar weer in zijn hemel moet terugroepen.

En altijd is dat "Sinnen" dichterlijk. Zijne fantasie doet soms machtige grepen, bij voorbeeld als zij den geweldigen indruk tracht te schilderen, dien het gezicht der oneindige zee maakte op de mannen die haar voor het eerst ontdekten. En wat het natuurleven hem weet te openbaren, is altijd even rijk en rein: hier zijn het de sterren, die spreken van hemelsche onaandoenlijkheid; daar de bloemen, die "vroom zijn en stil"; ginds de vogels, die hem een zaligspreking op de lippen leggen:

Zalig zijn de gevleugelden,
Want zij wonen in 't element van den zang!

of de winter, die bezongen wordt als de strenge boetetijd der natuur.

Zoo was het leven zijner jeugd. "Sinnen" — en "Minnen" tevens! De meest aandoenlijke en de meest dwaze ervaringen van een minnend hart schijnen des dichters deel te zijn geweest. Hier

is het een eenvoudig dartel wezentje, aan 't welk de dichter toeroept:

Werp in mijn hart uw anker neer,
Gij blond, bekoorlijk kind!

Daar is het Pauline, die ook verzen maakt, en die nu mischien — o jammer! — op den gevleugelden Pegasus haren beminde ontvlieden zal. Dan eens zijn het trouwhartige deutsche lippen die den dichter *alles* zeggen met dat ééne eenvoudige “Du”; dan weer is het een schalksch mondje dat den ongeduldigen Robert toeroept: “Sei nur ruhig, lieber Robin!” Hier vernemen we van verweerde liefde, daar van verloren liefde; hier van gouden lokken die fladderen in den wind, ginds van een traan waarvan het heet: “ach, trockne diese Thräne nicht!” Hier is het: “ik mag u niet minnen, en kan u niet haten;” elders heet het: “ach, zoo gij wist hoe schoon gij zijt, gij hadt mij lief uit medelijden!”

Zoo ging het “Jugendleben” “sinnend” en “minnend” voorbij. Drie jaren waren heengegaan sints het, in zijn eersten vorm althans, ter kennis van het publiek was gekomen. Maar nog scheen de periode der romantiek, der subjektieve poëzie, niet geeindigd. Hamerling had zijn voornemen nog niet ten uitvoer gelegd om ernstig het objektieve aan te grijpen. Hij herhaalde zijn belofte in 1862; en ditmaal scheen het ernst te zullen worden; want het nieuwe gedicht dat tegelijk met die verklaring verscheen, droeg ten titel: “Ein Schwanenlied der Romantik”.¹

Zoo het een zwanenzang was, het was een lied, den blanken

¹ “Ein Schwanenlied der Romantik” verscheen in 1862. Later kreeg het een plaats in den bundel “kleinere Dichtungen” (zie boven), waarvan de tweede druk in 1873 bij Richter werd uitgegeven. Ook van dit gedicht bestaat een afzonderlijke miniatuur-uitgave.

vogel van Apollo ten volle waardig. Niet alleen wat den inhoud, ook wat den vorm betreft staat dit gedicht, met zijn welluidende klassieke strophes, nog hooger dan de "Venus im Exil". Een der beoordeelaars erkende, dat er verzen in voorkomen, die alleen met de duitsche taal zelve zouden kunnen verdwijnen.

Ook van dit lied was Venetië de geboortegrond. De dichter dwaalt rond op de Lagunen en, bij het aanschouwen der tooverstad, die schittert in de stralen der ondergaande zon, wijdt hij een herinnering aan de heerschappij der schoonheid in het verleden. Uit die herinnering wekt hem de stem der negentiende eeuw, die, trotsch op haar stofbedwingende kracht, spottend met het dwepen van Oudheid en Middeleeuwen, al de wonderen van beschaving, handel en industrie bezingt. In de meest verschillende vormen, in beelden, visioenen, tooneelen, teekent de dichter de tegenstelling tusschen het idealisme zijner ziel, waarvan hij erkennen moet:

"Ik kan het niet verklaren; maar 't leeft toch in mijn ziel!"

en het realisme, dat glimlacht, akelig glimlacht, totdat het de sterren van den hemel en den gloed uit het hart der menschen heeft weggelachen. Terwijl de dichter zijn *barcaruole* verzoekt met den gondel aan te leggen bij het tooverachtig eiland Torcello, strijdt zijn Muze, met de schitterendste wapenen, den strijd tusschen een aesthetische en een praktische levensbeschouwing, tusschen het oude Griekenland en de moderne Seinstad, tusschen Italië en Columbia.

Maar ziet, terwijl de dichter angstig vraagt of er geen toekomst meer is voor zijn idealen, daar verschijnt hem een beeld dat de oplossing van het konflikt zal doen vinden, — het beeld van het Duitsche vaderland. Steeds krachtiger, steeds mannelijker worden nu de tonen van het lied. De jeugdige Duitscher begint er zich een verwijt van te maken, dat hij slechts droomt en dicht in den vreemde:

Ik mag niet werk'loos toornen, hier aan het vreemde strand,
Uw naam klinkt mij in de ooren, uw naam, mijn Vaderland!

Van dat vaderland, het sterke, schoone, verhevene, heilige vaderland verwacht hij zijn heil. Deutschland verbergt de kiemen van het edelst idealisme in zijn schoot. Trouw, rechtsgevoel, vrijheidszin, zieleadel, zijn altijd Germanië's roem geweest. Zoo zij het blijven, is voor dat volk de schoonste toekomst weggelegd.

En daar zij u vertrouwd werd, de banier van het Ideaal,
Zoo hef haar omhoog in den glans van den eeuwigen zonnestraal!
Gij zijt het *hart* van Europa! verlamme de dood u het laatst!

Nu is er weer kracht gekomen in de ziel van den dichter. De periode der romantiek gaat in die laatste ontboezeming voorbij. De "Heimath" wenkt, het Cassandralied zwijgt in de ziel des dichters. "Welaan!" klinkt het, "mijn *barcaruole*, maak los de gondel; mij wenkt de volle zee.

Gij bloemenstrand der Muzen, gij groenend eiland, vaarwel!"

In die laatste strophen van het "Schwanenlied" ruischt werkelijk een nieuwe levensadem langs de zilveren snaren. De eenzijdigheid der droomende romantiek wordt overwonnen. Hoe weinig de dichter met het streven der werkelijkheid nog verzoend moge wezen, hij wil haar voortaan bestrijden, niet door haar te bezweren, maar door haar aan te grijpen. Het schouwende leven zal overgaan in een leven van handelen en krachtsbetoon. Bovendien heeft dat ontwaken van vaderlandschen zin en Duitschen ernst ook Hamerling's idealen gewijzigd. Zijn overdreven vereering van het schoone is gewijd door zijn liefde voor het zedelijk goede. Hij zoekt zijn idealen niet meer uitsluitend onder den blauwen Italiaanschen hemel, hij zoekt ze in het Duitsche leven; hier heeten ze bovenal: ernst, plichtbesef, vrijheid, liefde, trouw en broederzin. De banneling der Adriatische zee gevoelt zich Ger-

maan; het ethische element, dat in zijn genie verborgen ligt, herneemt zijn eerstgeboorterecht.

Hamerling zelf achtte het goed hierop te wijzen, toen hij aan een zijner vrienden het "Schwanenlied der Romantik" toezond. Hij schreef den 25sten Augustus 1862, dat men toch vooral zijne ontboezemingen tegen verstand, beschaving, industrie goed verstaan moest; mochten zijn strophen soms al den indruk maken van ijdele en ziekelijke klachten, men moest er niets anders in lezen dan poëtisch ingekleede waarschuwingen tegen een eenzijdige verstandsrichting en tegen de gevaren van het realisme. Fantasie en gemoed hadden ook hun rechten. Bovendien wees hij er zelf op, dat het gedicht, door de wending aan het slot, uit de sfeer van het larmoyante werd gerukt en met de edelste aspiraties van dezen tijd in verband gebracht.

Hier staan wij dus op den drempel van een nieuwe phase in de ontwikkeling van Hamerling's genie. Zijn "zwanenzang" was eigenlijk het lied van een phoenix.

Dat het den dichter ditmaal ernst was met dit streven naar een meer objektieve levensbeschouwing, met de strenger opvatting van zijn idealen, met de krachtiger openbaring van zijn Duitsch karakter — bewees een nieuw gedicht, dat reeds het volgend jaar verscheen. Het was een zoogenaamde "Canzone", een eerste proeve van epische poëzie, getiteld: "Germanenzug."¹

In mythologischen vorm wordt hier de roeping beschreven van het Duitsche volk. De Germaansche stammen betreden den drempel van het Westen. Op een der toppen van den Kaukasus staat

¹ "Germanenzug", Canzone, verscheen 1863 te Weenen in het "Dichterbuch aus Oesterreich" van E. Kuh. In 1864 kwam een afzonderlijke uitgave in het licht. Later vormde "Germanenzug" met "Venus im Exil" en "ein Schwanenlied der Romantik" den bundel "Kleinere Dichtungen" (zie boven). Ook van "Germanenzug" verscheen in 1873 een vierde druk als miniatuur-uitgave.

Teut, de aanvoerder der blonde zonen van Azië, die met zon en wolken willen medetrekken naar het onbekende land. Als hij in slaap is gevallen, verschijnt hem Asia, de moeder van vele volken, en prijst hem als den aanvoerder harer meest geliefde zonen. Hij is de droomerigste van allen, maar ook de moedigste; de stoutste, maar ook de vroomste; de ruwste, en toch ook gevoelig voor liefde en schoonheid; hij grijpt naar de sterren, en bebouwt de aarde; hij rukt tronen omver en brengt een storm over de volken; maar toch blijft hij altijd een kind, door zachte stemmen geroerd. Zie, Germanië's toekomst wordt ontsluitend: haar forsche zonen vervolgen en vellen het everzwijn; later vinden ridderslijkheid en vrouwenvereering bij dat volk haar schoonste heiligdom; uit zijn midden rijzen de stoutste denkers, de boeiendste dichters, de wakkerste strijders op. Maar niet alleen met vreemde machten zullen de blonde zonen van Germanië moeten strijden. In eigen boezem woelen demonen; het eigen lot zal soms de grootste vijand van het streven der natie wezen. Dan wordt de grootste krachtsinspanning gevraagd. De éénheid worde gehandhaafd! De heiligste idealen der menschheid: vrijheid, recht, licht, liefde, moeten ziel en leven worden in den boezem van het volk! Teut ontwaakt, en roept zijn makkers samen. Nog geheel onder den indruk van de ernstige taal zijner moeder, laat hij het brandhout kloven voor een offer, een plechtig offer aan Odin, den god die niet wordt afgebeeld, den god der kracht! En terwijl de rook dwarrelend omhoog stijgt, klinkt een plechtige eed van de lippen der vrome aanbidders. Mocht ooit het ernstig woord van Asia vergeten worden, dan moge een dichter opstaan en het germaansche volk herinneren aan het offer dat eenmaal aan Odin werd gebracht.

Toen Hamerling zijn "Germanenzug" schreef, was hij er zich van bewust, dat dichterwoord te sproken. Hij gevoelde, dat, zoo zijn volk een roeping had in de wereld, ook hij een roeping te

vervullen had onder zijn volk. In deze Canzone worden de windselen der sentimenteele romantiek geheel afgeworpen. Voor het al te persoonlijk zelfgevoel treedt het nationaal gevoel in de plaats; de zuivere lyriek wijkt voor het epos; naast Venus, de "reizende Göttin", de godin der schoonheid, treedt Odin op, "der bilderlose Gott, der Gott der Thatkraft"; in plaats van "Sinnen und Minnen" is het opwekken en handelen.

Deze overgang is het die Hamerling's "*Kleinere Dichtungen*" zoo belangrijk maakt voor wie een schets tracht te teekenen van den persoon des dichters. In een kritische behandeling zijner gedichten zou het minder gepast kunnen schijnen, haar zulk een eerste plaats te geven. In een studie als deze hebben zij er alle recht op. Zij teekenen den man, juist doordien hij er zichzelf in heeft gegeven; zij doen den lezer stilstaan bij het oogenblik dat een nieuw tijdperk in zijne ontwikkeling opent.

Een nieuw tijdperk! O zeker, voor het genie van den dichter was het reeds aangebroken; maar voor den docent aan het gymnasium te Triëst zou het zich nog een poos laten wachten. Wat er in zijn denken en dichten mocht veranderd zijn, de sleur van het dagelijksch leven bleef dezelfde. Intusschen, Hamerling zou sterker zijn dan deze. Niet alleen voor zijn volk, ook voor zichzelf had hij het offer ontstoken ter eere van Odin, den god der krachtige werkzaamheid. Niet alleen aan zijn Teut, ook zichzelf had hij toegeroepen: "met 't eigen lot te strijden is uw taak!" Hij wijdde zich dan ook met nieuwen ijver aan zijn studiën; en als er jaarlijks een programma werd uitgegeven van de leervakken en les-uren aan het Triëster gymnasium, bevatte het menigmaal een bijdrage van zijne hand, zooals over de grieksche tragödie en over de neo-platonische wijsbegeerte.

Maar wie den lijdenden docent in zijn studeervertrek verraste, die vond hem bovenal verdiept in de studie van het oude Rome, die vond Suetonius, den geschiedschrijver der Romeinsche keizers,

en Juvenalis, den hekeldichter der romeinsche zeden, opengeslagen vóór hem liggen. Een grootsch plan naderde zijne voltooiing, een plan dat reeds jaren lang dien veelomvattenden en veelvermogenden geest had bezig gehouden, en dat weldra, in de gestalte van een ontzaggelijk kunstwerk, leven en werkelijkheid zou worden. Had Hamerling zich reeds in zijn eerste jongelingsjaren aangehouden gevoeld door de geheimzinnige figuur van Ahasveros, den wandelenden Jood, den gejaagden, rusteloos vliedenden, levensmoeden en toch onsterfelijken grijsaard, — werd hij sints lang door een onweerstaanbaren drang bezielde om die tragische figuur in een of anderen vorm in een aangrijpend gedicht te doen leven, — het geheim van de schepping, die hij zocht, scheen gevonden. Hij zou die machtige Ahasveros-gestalte laten optreden in het loszinnige, in het liederlijke Rome van keizer Nero. Lang zweefde de geest des dichters boven den woesten chaos van zingenot en zedenbederf, dien zijn studie van dit Rome hem ontsluitte. Toen klonk op eens het scheppingswoord; met groote snelheid volgden de scheppingsdagen elkander op, en, na een koortsig volvoerden technischen arbeid, stond de “Ahasver in Rom”, een epos in zes zangen, voor het publiek. ¹ Ontzaggelijk was de indruk dien dit heldendicht overal maakte. De kleine aesthetische zieltjes stonden als verpletterd. De kritiek was een oogenblik verlegen met haar oordeel. Op zoo iets was zij in de negentiende eeuw niet voorbereid.

Een Epos wil ik zingen — klonk het —
 Van 't dol bedwelmend zingenot,
 Verzadigd, ja meer dan verzadigd,
 Een Epos van het kwaad, dat, in zijn drift,
 Zich overmoedig opblaast, tot het barst...

¹ “Ahasver in Rom. Eine Dichtung in sechs Gesängen”, verscheen voor het eerst in 1866. De tweede uitgave met den “Epilog an die Kritiker”

Wie zou de held van dit epos wezen? Niet een man in 't stalen pantsers gehuld, het edel zwaard op zijde dragend,

O neen, een held zoo stomp, zoo geblaseerd
En zoo ironisch als gij 't wenschen kunt.

Nero zou het zijn, de levenslustige, levensdorstige, levenskranke Nero; de mensch die zich geroepen waande een god te zijn, en die meende de hoogten van den Olympos te kunnen bestijgen door eenvoudig al wat de wereld aan genot kon geven of scheppen, voor zich, voor zijn eigen Ik te eischen; de man die niet "de parel van het Al zou pogen op te lossen in den godendrank der oneindigheid", maar "de parel der wereld in den wijn van het zingenot." Dien Nero zou men in Hamerling's verzen aanschouwen, des nachts rondwarend langs de donkere straten, doordringend tot in de ellendigste hollen der keizerstad, zijn Bacchanalen vierend, waarbij de liefde in onnatuurlijke razernij ontaardde, zijne moeder, de schoone Agrippina, opofferend aan zijn dolle heerschzucht, roekeloos de toortsen slingerend in de eeuwige stad en zich verlustigend in dien brand, zijn gouden huis, dat Pantheon der zinnen, bouwend op de puinhoopen van het ontredde Rome, en eindelijk in wanhoop vliedend voor Galba's soldaten, totdat hij in de catacomben der eerste christengemeente, tegenover het altaar aan den lijdenden God der christenen gewijd, zichzelf den dood zou geven.

En tegenover dien Nero, met zijn dollen levensdrang, zou de dichter Ahasveros plaatsnemen, het beeld der menschheid, onvermoeid voortgejaagd, te vergeefs den dood zoekend, huiverend voor het zinnelooze, voor het onmenselijke van dit hemeltergend egoïsme. Boven den woest bruisenden waterval zou hij de

is van 1867. De achtste, die voor ons ligt, is van 1873, de tiende van 1874, de elfde "verbesserte Auflage" van 1875.

donkere wolken teekenen "die voortwandelen langs hun eeuwigen weg". Een mythische persoon, Ahasveros, het zinnebeeld van levensmoeden ernst, en een historische persoon, Nero, het zinnebeeld van levensdolle genotzucht — om het contrast *dier* beide ontzaggelijke figuren zou Hamerling's epos zich bewegen.

Vreeselijke tooneelen, schrille kleuren, dikwijls zelfs afzichte-lijke beelden werden voor die schildery vereischt. Hamerling zou ze geven. Er spreekt iets bitters, iets uitdagends, iets minachtends uit dat mengsel van ernst en dartelheid waarmee hij in het begin van den eersten zang zijn publiek vragend te gemoet treedt:

Wilt ge iets pikants? O zeker, 'k zal pikant zijn,
 Gelijk uw lievelingsdichters aan de Seine.
 Of wilt ge beelden van de rijkste weelde,
 Van dolle zwelgerij? Ik geef ze.
 Wilt gij titanisch-forsche zonden zien?
 Ik teeken ze u. Moet ik uw stompen zin
 Met helle kleuren prikk'len? Moet Calliope,
 De strange Muze, dolle sprongen maken
 En dansen zoo als gij het gaarne ziet?
 Welnu, het zij!

En op de vlugge versmaat der vijfvoetige Jamben snelde Hamerling's Muze voort alsof een stormwind haar dreef. Had hij zijne vroegere gedichten vergeleken bij den zefier waaraan de bloemen haar geuren, en bij de droomende zee waaraan de hemel zijn sterren heeft toevertrouwd, — thans was de orkaan losgebroken en huilde de onstuimige zee, de klippen geeselend met haar branding. Toch kon de dichter gerust verklaren, dat "de orkaan van heden dezelfde adem was die gisteren als zefier met bloemen speelde, dat de woeste golven nog dezelfde waren die gisteren droomerig het strand hadden gekust".

Inderdaad, dezelfde ernst, dezelfde schoonheidszin uit de dagen van "Sinnen und Minnen" spreken uit den "Ahasver in Rom".

Een streng-zedelijke gedachte ligt in de diepten van dit wonderlijk gedicht verborgen, een gedachte die overal leeft en getuigt, tot in de meest zinneloze tooneelen, een gedachte die men telkens terugvindt op den bodem van den schuimenden beker dien Nero tot den laatsten druppel ledigen wil, maar die nergens reiner te voorschijn treedt dan wanneer, aan het slot, de vertwijfelende keizer, uitgehongerd na al die verzadiging, tegenover de eenvoudige schare der christenen staat en uitroept:

'k Begrijp het wel,
 Gij zijt mijn overmoedige tegenvoeters:
 Ik predik zelfzucht, en gij predikt liefde;
 Ik prijs 't genot, gij prijst de smart,
 In uwen ganschen christ'lijken Olympus
 Daar is geen plaats voor Nero-Dionysos!

Toch meene men niet dat, naar de bedoeling van den dichter zelve, in deze tegenstelling zijne ethische gedachte geheel tot haar recht komt. Daarvoor is die gedachte te wijsgeerig. Hamerling is niet een christen zooals de oude dichter der nieuwtestamentische "Openbaring", dat kunststuk van godsdienstige symboliek, die Nero eenvoudig schildert als een monsterachtig dier en hem doopt met den naam van Antichrist. Het christendom is voor Hamerling slechts een tijdelijke vorm van idealisme. Ahasverus, de rusteloos zoekende menschheid, kan er zich slechts een tijdlang bij neerleggen; in de schaduw van het kruis kan hij een wijle insluimeren. Maar hij voorziet dat er tijden zullen komen waarin ook dit ideaal zal vergeten of machteloos worden zijn, waarin nieuwe stormen zullen losbreken, misschien een nieuwe afgoderij, of een nog dolzinniger zelfvergoding de aarde weer zal doen huiveren.

Goden komen en verdwijnen,
 Eeuwig wandelt Ahasveer!

Toen de kritiek een weinig tot zich zelf was gekomen, begon zij uit allerlei monden te spreken. De Oostenrijksche letterkundige bladen en tijdschriften juichten in het bezit van zulk een dichter, die nu niet enkel — zooals hij zich zelf vroeger genoemd had — een der epigonen bleek te zijn, maar een moderne Homerus, of liever nog een epische Shakespeare. De Zuydduitsche organen stemden in met dien lof. En, al werd het gedicht in Noordduitschland iets koeler ontvangen, ook daar ontbrak het niet aan bewondering. Kunstrechtters van hoog gezag, Dr. Adolph Stamm uit Weenen, Dr. Wagner, R. von Thaler, Dr. Karl Frenzel, Rudolph Gottschall, en de vriend des dichters, Feodor Wehl, mengden hunne krachtige stemmen in het koor. "Ik heb er mij als een kind over verheugd," schreef een van hen, "dat er zulke mannen onder onze dichters zijn."

Toch was de lof niet onverdeeld. Vooreerst werd er druk over den vorm getwist. De een vond den vijfvoetigen Jambus een al te gemakkelijke versmaat voor een dichter van Hamerling's kracht; een tweede meende dat de dichter in allen gevalle wel had gedaan met niet in Alexandrijnen te schrijven; een derde had met leedwezen het rijm gemist, terwijl een vierde het juist in den dichter prees dat hij het gewaad zijner helden niet aan alle kanten met rinkelende bellen had behangen. En dat de vorm nauwkeurig was gemeten en gewogen, bewees de ontdekking van een recensent, die opmerkte dat hij slechts in één regel een halven voet te veel, in een anderen regel een heelen voet te weinig had gevonden; terwijl een tweede uit dien schat van beelden en schilderingen één beeld aanwees dat niet zuiver kon heeten, en een derde één woord aanhaalde dat zijn grammatisch oor had gekwetst.

Maar meer nog dan over den vorm werd over den inhoud gestreden; Westermann's "Monatschrift" noemde het gedicht, kortweg, een spektakelstuk, hetgeen niemand haar nazeide. Weinigen ook gingen zoover als de "Litterarische Handweiser", die de uitgave

van dit boek in het belang der zedelijkheid diep betreurende; maar van meer dan ééne zijde werd het verwijt vernomen, dat Hamerling met veel te woeste of veel te weelderige verwen zijn tooneelen had geschilderd, tooneelen waarvoor zijn *Ahasveer* wel had gehuiverd, maar die zijn *Nero* met koortsige blikken had verslonden. De dichter had dien aanval vermoed, en van te voren gezegd:

Geen enk'le toon zal klinken in mijn lied,
Die niet mijn Muze om der *waarheid* wil,
Om 't *doel* dat zij zich voorstelt met haar zang
Aan 't speeltuig zal ontwingen.

En wie hem van overdrijving mocht beschuldigen, dien had hij het reeds bij den aanvang toegeroepen:

Tot enkel schaduw tinten
Heb 'k *Juvenalis*' helle kleur getemperd.

Maar men vroeg: "Waartoe was het noodig, daar de Muze immers vrij was in hare keuze van een onderwerp, zulke tafereelen bij voorkeur tot modellen voor een kunstwerk te kiezen? Wij kunnen *Juvenalis*, zelfs een getemperden *Juvenalis* wel ontberen!" Zoo sprak de kritiek, in dit geval vergetend, dat de Muze van een man als Hamerling niet vrij was in haar keuze, en dat zij, de vermetele maar reine, zich bij hare indrukken toch niet kon regelen naar de preutscheit der schroomvallige jonkvrouwen die niet waren als zij.

Men sprak over de "Tendenz" van het stuk, en vroeg wat die *Ahasverus* beteekende, wat die *Nero* beduidde, of het typen of personen waren die hier optraden, en welke typen? Men duidde het den dichter euvel, dat hij de apostelen Petrus en Paulus voor de oogen van den beul in de *arena* had laten sterven, zonder eerst een heldenrede hun op de lippen te hebben gelegd. Men vond dat, zoo hij gruweldaden en liederlijke tooneelen had

willen schilderen, hij hier en daar althans had moeten toonen hoe hij zelf huiverde voor hetgeen hij beschreef; nu mocht iemand eens meenen dat de dichter zelf behagen schiep in zulke kleuren! Men was van oordeel, dat, nu hij eenmaal een epos had gegeven, hij ook nooit van den verhalenden in den beschrijvenden vorm had mogen vervallen. Men wilde, . . . ja de kritiek wil veel; dat is haar recht. De kunst geeft soms weinig; dat is haar kracht.

Hamerling's pen trilde tusschen zijn vingers. Zou hij antwoorden? Een anti-kritiek had veel gevaarlijks. Moest hij niet vreezen in de dwaze rol te vervallen van den tooneelspeler, die, na afloop van het stuk, het gordijn weer liet ophalen om, in vol kostuum, het publiek in te lichten over de geheimen van opvatting en spel? Er was *meer* tegen. "Gevaarlijk werk!" riep een vriend hem lachend toe; "zoo dwingt gij de kritiek tot oppositie; want gij begrijpt dat een goed recensent het met de opvatting van den auteur zelve niet ééns mag zijn!" Toch wilde de dichter het wagen. Het gold immers meer dan enkel kleinigheden. Aan den ernst, aan den zieleadel zijner Muze was getwijfeld. En zoo verscheen, in 1867, tegelijk met een tweeden druk van het gedicht, waarbij de vorm aan nauwkeurige herziening onderworpen was, een "Epilog an die Kritiker." Nu de dichter toch het woord had, moest hem ook maar alles van het hart. "Ahasver en Nero zijn allegorieën!" had men geroepen. "Zijn wij niet allen wandelende allegorieën?" vroeg Hamerling op zijn beurt. Ik zet het een bedelaar om niet de armoede, een Croesus om niet den rijkdom, een vrek om niet de gierigheid, en zoo mijn Nero om niet de genotzucht te *beduiden*." — Meer dan eens had hij *beschreven*, niet *verhaald*! Was dit een zonde tegen het epos? Maar was men dan de lange beschrijving vergeten, door Homerus van Achilles' schild gegeven? Bovendien, toen hij het toilet der schoone Agrippina tot in de kleinste bijzonderheden had *beschreven*, had hij

eigenlijk *verhaald* hoe de vorstelijke vrouw zich kleedde. — Hij had zijn eigen zedelijk oordeel meer op den voorgrond moeten stellen! Hamerling refereerde zich aan Gothschall's geestig gezegde: "Iedere geschiedenis moet in het bezit zijn van een moraal, even als ieder fatsoenlijk mensch in het bezit moet wezen van een zakdoek; maar zakdoek en moraal behoeven niet achter uit den rok te hangen."

Intusschen, niet om deze kleinigheden zou Hamerling zijn "Epilog" geschreven hebben. Daar was iets in den blaam, en ook in den lof der recensenten, dat hem hinderde. Men had zijn *geest* geprezen, zijn rijke *fantasie* hoog geroemd; maar van het *gemoed* des dichters was bijna niet gesproken. En toch, het was bovenal het *gemoed* dat in den Ahasverus had getuigd; juist omdat Nero "de reine machten die tronen in de diepten van 't *gemoed*" had verloochend, omdat hij aan geen ideaal meer had geloofd, was hij ondergegaan; juist in zijn vertrouwen op het *gemoed* der menschheid vond Ahasverus telkens weer de kracht om te leven, den vrede die hem een oogenblik kon doen insluimeren. — En wat had men gesproken van den onzedelijken invloed die van zijn weelderige beschrijvingen zou kunnen uitgaan? Het moest den dichter van het hart: in dat opzicht was de wereld hem bitter tegengevallen. Was het dan naïveteit geweest, toen hij had verwacht dat zijn schildering van de bekoorlijkheden der zonde alleen heiligen afschuw zou wekken, of den lezer verplaatsen in een zwoelen drukkenden dampkring, waarin geen wuffe gedachten en onreine aandoeningen zouden kunnen opkomen? Hadden de meesten dan de diep ethische gedachte miskend, die overal doorstraalde in zijn werk, en die verzoenend optrad, waar het strenge realisme van den vorm misschien een oogenblik de harmonie der ziel zou kunnen verstoren? Wat had er dan ontbroken aan zijn werk, dat niet allen met Dr. Wagner hadden gezegd: "Ook al is de teekening koen, door zedelijken ernst

wordt de hand bestuurd, en waar ontzetting ons overvalt, daar vervult ons toch nooit walging." Moest Hamerling dan werkelijk, gelijk Goethe na het verschijnen van zijn Werther, zich verantwoordelijk gevoelen voor een kwaad dat hij allerminst had willen uitlokken, ja, dat hij zelfs gehoopt had door zijn "Ahasver" te bestrijden? Hij kon het niet gelooven, en durfde gerust beweren, dat een geblaseerde jeugd, die haar prikkels zoekt in de romans van het fransche realisme, ze niet zou gaan opdelen uit de schilderingen van *zijn* penseel.

Dit Naschrift was uitsluitend voor de critici bestemd. Een gewoon lezer — meende Hamerling — behoefde zich niet te laten waarschuwen voordat hij genoeg vond in het werk van dezen dichter. Toch dunkt het ons een groot voordeel voor de zuivere waardeering van Hamerling's arbeid en voor de volledige beschrijving van zijn genre, dat deze waardig geschrevene "Epilog" onder de oogen van ieder ernstig lezer komen kan. Hamerling's Muze bekoort en overweldigt voorzeker reeds bij een eerste ontmoeting; maar zij heeft recht op eerbied en sympathie. En hoe beter zij wordt begrepen, hoe meer *deze* haar deel zullen zijn.

Intusschen — bij al den lof dien de "Ahasver" verdiende, kon het toch wenschelijk schijnen, dat dit allegorisch-wijsgeerig epos, waarbij de mythologische figuur van Ahasverus wel eens de klaarheid der voorstelling, en dus ook den eenvoud der indrukken kon verstoren, — door een zuiverder historisch en soberder heldendicht mocht worden gevolgd. — Het duurde niet lang, of die wensch werd vervuld. In 1869 verscheen een episch gedicht in tien zangen, waartoe de tragische geschiedenis van het rijk der Wederdoopers in Munster de aantrekkelijke stof had geleverd, getiteld: "der König von Sion." ¹

¹ "Der König von Sion, epische Dichtung in zehn Gesängen" verscheen in 1860. In 1872 verscheen de vijfde, in 1874 de "neuerdings sehr verbesserte Auflage", alle bij Richter, te Hamburg.

Slechts drie jaren waren besteed aan de samenstelling van dit reuzenwerk, dat niet alleen de grootste inspanning had vereischt om in zijn klassieken vorm tot stand te komen, maar dat den dichter eerst tot de taak van vorschend geleerde geroepen had. Het bestoven gewaad der Muze verried de sporen van menigen moeielijken tocht door het doolhof van archief en museum.

Toch was het werk in minder dan drie jaren gereed gekomen. Maar Hamerling had er dan ook al zijn tijd aan kunnen wijden. Pegasus was uit het juk ontslagen. De duitsche bergen en bosschen hadden hun zanger weder. Kort na het verschijnen van den "Ahasver", in het laatst van 1866, had Hamerling zijn drukkenden arbeid in de ongezellige wereld van het woelige Triëst kunnen verlaten. Hij had om redenen van gezondheid zijn ontslag gevraagd, en onmiddellijk was het hem gegeven. De keizer zelf scheen het beroemde epos met bewondering en sympathie te hebben gelezen; immers, een keizerlijke "Gnadenact" verhoogde aanmerkelijk het door de wet verleende pensioen. En toen nu nog een hooggeplaatste dame uit Weenen ("eine dem Dichter fernstehende Dame" heet het, en die uitdrukking maakt iedere verdere navraag onbelangrijk) Hamerling op de onbekrompenste wijze in de gelegenheid had gesteld om zich onverdeeld aan zijn poëtischen arbeid te wijden, — wat kon hem toen nog langer aan Triëst binden? Aanstonds verliet hij de kusten der Adriatische zee: "het snuivende stoomros sprong donderend over de heuvels en langs de afgronden der Semmeringbahn", en voerde den dichter naar de bloeiende weiden van Styrië. Daar lag ze voor hem "de parel van Stiermarken", het bekoorlijke Gratz, "de stad der Gratiën, met haar vrouwen vol ziel en haar mannen vol merg." Hier zou hij geheel zich zelf kunnen zijn . . . of beter, geheel zich zelf kunnen worden.

Een rustig verblijf van drie jaren in deze stad gaf dan — zooals wij zeiden — het aanzijn aan den "König von Sion",

volgens Hamerling zelf het beste wat hij vóór zijne "Aspasia" heeft geleverd. In Haarlem, welks dolle tulpenhandel hij in een zijner kleinere gedichten ironisch had geteekend, was hij ditmaal de helden gaan zoeken voor zijn gedicht; het waren Matthijszen en zijn vrienden, de wederdoopers der 16de eeuw. Aan de hand der ernstig peinzende Muze wandelt de lezer, op den statigen tred van den klassieken hexameter, het rijk van Sion door, dat in de verlaten bisschopsstad Munster wordt gevestigd, en dat een levend protest wil zijn niet alleen tegen den beeldendienst van Rome, maar ook tegen den letterdienst van Wittenberg. "Het Woord is vleesch geworden!" zoo klinkt de leuze der Sionitische profeten. "Bijbel is Babel!" lachen de opgewonden spotters. De Geest alleen is de waarheid, en de Geest getuigt in het donderend woord der bezielde van Haarlem. Als er maar een koning ware, om in dit Sion te regeeren! Matthijszen, de strenge boetgezant, de Johannes de Dooper van dit Nieuwst Verbond, heeft zijn Messias gevonden. Het is Jan van Leiden, de droomende dwepende Jan, die, met zijn bordpapieren kroon getooid, zoo mooi de rol van Koning David speelde bij den troep reizende kermisgasten, maar die nu de echte koningskroon zal dragen; ook hij heeft de hemelen zien opengaan en een stem uit den hoogen vernomen, toen Matthijszen hem in een der bergstroomen van den Davert heeft gedoopt. Jan is een tegenhanger van den strengen profeet van Haarlem; koestert *deze* geen anderen wensch dan om waarheid en stroeve deugd tot heerschappij te zien komen, is voor dezen beeldstormer zelfs poëzie niet veel anders dan afgoderij, Jan van Leiden heeft een hooger ideaal. Hij wil naast het ware en goede ook het schoone zien zegevieren, naast zedelijke reinheid ook kunstzin; voor deze romantische persoonlijkheid is het goddelijke niet alleen wat het geweten ontroert, ook wat de zinnen bekoort; het koninkrijk Gods zal voor hem niet gekomen zijn, als het niet de vereeniging kan wezen van deugd en

genot. Telkens moet het hem van het hart:

Wonderlijk ben ik van aard, want ziet gij wel, tweecërlei streven
Woont in mijn hart; een drang naar het hooge en rechte en reine,
Maar een drang ook naar levensgeluk, een drang naar de zonnige vreugde.

Wanneer de strenge profeet, in dolle dweepzucht, zelfs den
Bijbel op den brandstapel heeft geworpen die iedere doode letter
verteren moet, en nu ook "de godengeschiedenissen van Ovidius"
dien Bijbel wil nazenden, treedt de koninklijke jongeling tusschen
beide, en vraagt verschooning voor de fabels en beelden der dichters:

De waarheid verandert op aarde; maar eeuwig waar is de fabel
Op de lippen des zangers.

En als hij, bij het aanvaarden van den scepter, het droom-
beeld teekent waarvoor het hem der moeite waard schijnt koning
te zijn, dan heet het:

Een toevluchtsoord voor het geluk
Onder de menschen, en voor alles wat schoon is en edel op aarde
Wil ik bereiden — een Eden voor *ziel* en voor *zinnen*.

Wat er van dien droom worden zou, kon geen vraag meer
zijn voor wie den romantischen held omstuwde zag door mannen
als de woeste Knipperdolling en de dolle Krecting, door het ge-
meen van Munster, dat alleen zijn hartstochten zou willen bot-
vieren, eerst zijn vrome passies van beeldstormerij en letterhaat,
later zijn laagste driften. Het rijk van Sion moest ten ondergaan.
Als het Woord vleesch wordt in een ruwe volksmassa, dan kan
noch de donder van den strengen dweper, noch de reine taal
van den droomenden idealist het overschreeuwen; dan wordt het
eenvoudig tot *aas*, en bederft de wereld.

Dien ondergang heeft Hamerling in de aangrijpendste tooneelen
geschilderd. "De groote Sionitische gedachte", die eenmaal Jan van
Leiden als het hoogste ideaal voor den geest stond, moet dez

aan de toekomst overlaten. Misschien wordt zij eenmaal werkelijkheid, als een edeler geslacht op aarde is opgetreden. Intuschen — de poging die in de eerste helft der 16^e eeuw was beproefd om dezen Logos vleesch te doen worden, kon mislukt heeten; en de laatste persoon dien wij dan ook in het gedicht zien optreden, de eenige die uit de puinhoopen van het duizendjarig rijk is gered, is de oude vrouw die nog altijd nederligt op de trappen van het raadhuis te Munster, gelijk zij er lag toen de profeten hun intocht deden, altijddoor prevelend: “Uw Koninkrijk kome!” en “Leid ons niet in verzoeking!” Het rijk der humaniteit is, als ideaal, een droom; als werkelijkheid, een klip. De koning van Sion gaat onder

Gelijk aan de bare der zee,
Die, strevend naar boven, de steile klippen al bruischend bespat,
En trotsch de kruin zich tooit met de fonkelende kroon van het zee-
schuim,
Aleer zij, tot niets verstuivend, tot de ongekroonden terugzinkt.

Met dien diep tragischen indruk eindigt dit aangrijpend gedicht, dat men zou kunnen noemen de Messiadie van het humanisme.

Hamerling moet gearzeld hebben of hij deze stof tot een drama dan wel tot een heldendicht zou verwerken. Zijn romantische koning is een echt dramatische figuur, veeleer dan de held van een epos; immers, zijn lot wordt geheel uit zijn karakter verklaard; zelf brengt hij het noodlot over zich; een man als deze moet ondergaan; tegenover de omstandigheden staat hij meer als een martelaar dan als een slachtoffer, en allermint als een spelebal. En toch moest het epos bijzonder veel aantrekkelijks hebben voor een dichter die hier zooveel meer te verhalen had dan het lot van één held, die den ondergang van een geheel koninkrijk had te schilderen, die den lezer in een zeker tijdvak der histo-

rie wilde binnenleiden, en die bovendien deze beschrijving tot draagster wilde maken van zijn ideeën. De vorm die de meeste speelruimte liet voor dit alles, moest de voorkeur hebben; en daarom, nu de roman was uitgesloten, aangezien Hamerling in dichtmaat wilde schrijven, lag het epos, met zijn breeden opzet, zijn statigen gang, zijn recht om niet alleen aan de schilderij maar ook aan de lijst alle zorg te zien wijden, het meest voor de hand. Dat de "König von Sion" aan al de eischen van het epos beantwoordt, zal wel niemand beweren. Maar liever dan hierover te twisten, zeggen wij met een der beoordeelaars van het stuk: "Ten slotte is het toch het genie-zelf, dat de regels voor een kunstwerk vaststelt."

Zonder die vrijheid van het genie zou een man als Hamerling misschien geen enkel gedicht, althans niet dit epos geschreven hebben. Het was hem onmogelijk zuiver objektief te blijven tegenover zulk een stof, en haar alleen als kunstenaar te behandelen. In den polsslag van zijn held moest men niet alleen bloed en hartstocht, maar ook ideeën voelen kloppen. Ook voor zijn eigen tijd wilde de dichter spreken, bij zijn beschrijving van het verleden; "den koortsigen polsslag, den anabaptistischen harte-klop" der 19e eeuw moest men voelen trillen in zijn gezang. Wie zou het hem daarom euvel duiden dat hij aan de historie meer het karakter der omgeving dan het karakter van zijn held ontleende? Hij had een gedachte te ontvouwen, een gedachte die hij het schoonst in deze verzen teekent:

Gelijk de gloeiende kus van het zonlicht

Uit lachende weiden de bloem, uit vuile moerassen de pest teelt,
 Zoo straalt ook een grootsche gedachte uit den hemel des geestes:
 Maar meest vindt haar straal niets dan slijk in de harten der menschen.
 En roept zoo geen hemelsche bloemen, maar gistenden pestwalm in
 't leven.

Ziedaar de idee van het stuk. Die idee wijst ons op een nieuwe

phase in de ontwikkelingsgeschiedenis van den dichter. In den eersten tijd had hij geen hooger ideaal gekend dan dat der schoonheid; in zijn "Germanenzug" was het zedelijk ideaal daarnaast opgetreden; maar in hoever deze beide zijden van het goddelijke met elkaâr in konflikt konden geraken, scheen hem toen nog verborgen; in den "Ahasver" werd een tijd geschilderd dien het aan alle idealiteit ontbrak, wiens dolle levensdrang slechts goddeloosheid heeten mocht; het *zedelijk* ideaal der christenen staat nog buiten de wereld, in catacomben verscholen. In den "König von Sion" daarentegen treden de beide zijden van het goddelijk beeld naast en tegenover elkaâr op: de eenzijdige drang naar het goede in den boetgezant Matthijszen, de eenzijdige drang naar glans en genot in de Zigeunerdochter Divara; Jan van Leiden doet een poging om die beide elementen in hooger harmonie te vereenigen; maar die poging mislukt. Hier is dus een nieuw vraagstuk gesteld; een vraagstuk, dat de dichter niet oplost, maar waarvan hij al het gewicht doet gevoelen. De menschen van zijn tijd mogen het weten: *humaniteit* is een verleidelijk woord, maar een geweldig probleem; zij is niet een rijpe vrucht, die de 19^e eeuw slechts van den boom des levens behoeft te plukken; maar een schat, alleen door hevigen, ernstigen strijd te veroveren; en van dien strijd geldt allereerst het woord des profeten van Haarlem:

Groot is de tijd en geweldig; maar wee ons, wanneer onze harten
Niet rein zijn! Hoe houden wij stand in den reuzenstrijd dezer eeuw?

De kritiek was nieuwsgierig naar den "König von Sion". Wat zou ze vinden? Tooneelen als in den "Ahasver"? Tooneelen die de fiere Muze onbeschoomd had geschilderd, maar waarover menig gemoedelijk recensent bedenkelijk het hoofd zou schudden? Reeds op de eerste bladzijde werd de kritiek voorbereid op iets anders. Daar klonk het, niet zonder bitterheid, tot de berispers van den "Ahasver":

Zoo dit weeke geslacht door ontarding alleen wordt geprikkeld,
 Zoo het geen afgrijzen voelt, als de blinkende zonde der ouden
 Met *kleurig* penseel wordt gemaald, — nu, zoo wil ik bezweren
 Uit stroevere tijden een beeld, en 'k wil mijn penseelen gaan doopen
 In de koudere kleuren van 't Noorden.

Wat de *dartele* naaktheid misdeed, moog' de *sombere* naaktheid ver-
 zoenen!

Ditmaal zou men dus huiveren alleen. En de dichter heeft woord gehouden. De zonnige tooneelen zijn zeldzaam in den "König von Sion". Bijna overal hangen de grauwe nevelen van het Noorden over het landschap. Nergens evenwel verloochent zich de kunstenaar; overal ontmoet ge den meester in stijl en versbouw.

Wij kunnen toch begrijpen dat een der beoordeelaars, de dichter Friedrich Marx, bij al zijn bewondering, den wensch niet onderdrukken kon, "dat Hamerling's toekomstige werken alleen gewijd mochten zijn aan de verheerlijking der reine machten van het licht, aan de vriendelijke tooverkracht der reinste humaniteit." Men had genoeg gezien van hel en vagevuur; men verlangde naar het paradijs.

Maar de dichter scheen vooreerst niet voornemens dien wensch te bevreemden. In 1871 gaf hij "Danton und Robespierre", een treurspel in vijf bedrijven. ' Wat er onder zijne handen van het schrikbewind der fransche Revolutie worden zou, had men licht kunnen raden. De lezer hoort de stormen loeien en voelt de zware onweërswolken drukken op hoofd en hart. Elk bedrijf eindigt, zooals iemand naar waarheid gezegd heeft, met een donderslag. Toch kon Hamerling niet nalaten ook in dezen chaos het ideaal op te sporen, en het te teekenen zwevend boven het rookend puin en de bloedige guillotine. Zelfs herschiep hij den gevoel-

¹ Van "Danton und Robespierre, Tragödie in fünf Aufzügen", verschenen twee uitgaven in 1871. De derde uitgave is van 1873.

loos wreedten Robespierre in een dweepend idealist, dien het grootsche doel, de heerschappij der humaniteit te vestigen, blind maakt voor het onmenselijke van zijn vernielingswerk, die een nieuwe schepping in het leven wil roepen, maar die schijnt te meenen, dat hij, om in dien arbeid te slagen, voorshands niets beters kan doen dan den chaos zoo diep, zoo ontzaggelijk, zoo afgrijselijk te maken als maar mogelijk is.

Twee jaren later, in 1873, was er in Hamerling's voorliefde voor het schilderen van de nachtzijde der zedelijke wereld nog geen verandering gekomen. Gretig had hij het aanbod van een jongen komponist uit Weenen, Goldschmidt, aangenomen, om den tekst te schrijven voor een Cantate, getiteld: "die sieben Todsünden" ¹. En zonder te wachten tot de toonkunstenaar met zijn muziek gereed zou zijn, gaf hij het dramatische lierdicht aan de pers over. Van onovertroffen kunstenaarstalent, van wijsgeerige diepte, van zedelijken ernst getuigt ook dit werk, dat het woelen en drijven der zeven demonen beschrijft. Traagheid en hoogmoed, hebzucht en nijd, gulzigheid, onkuischheid en gramschap volvoeren hun arbeid onder de menschen "in trouwen bond verenigd". En als de traagheid ten slotte den eerepalm ontvangt, omdat het woelen der hoogere en lagere passies in doffe geesteloosheid, in laffe wanhoop eindigt, dan is de aarde "een oord van wee en ellende" geworden, en ligt de menschenwereld als een chaos voor u. Wel ontbreekt, ook hier de lichtzijde niet geheel. De zon breekt door de zwarte wolken heen, en aan het slot van het lied verschijnt de dichter als de bode en de drager der verzoevende machten, wier namen zijn: waarheid; vrijheid, schoonheid, goedheid, liefde. Door den zanger opgewekt, zingt de menschheid

¹ Van "Die sieben Todsünden, eine Cantate", verschenen drie uitgaven in 1873. Over dit stuk gaf de schrijver dezer monografie eene nitvoerige studie in "Los en Vast", 1875, blz. 85 vlgg.

het lied van het heimwee, dat de ideale machten dwingt om terug te keeren:

Een diep verlangen trilt
 Door ons gemoed
 Naar d'eersten straal die ons
 Herleven doet.

Schoon ook het heilig licht
 Ons gansch begaf,
 Verlangen, wentel gij
 Den steen van 't graf!

Geef frische geesteskracht
 Aan 't nieuwe werk!
 Het streven zij verjongd,
 De wil zij sterk!

Geloof en hoop, keert weer
 In 't hart vol rouw!
 De ziel zij d'ouden drang
 Op nieuw getrouw!

Op den klank dier tonen dalen de hemelsche machten neder op aarde. Maar in Hamerling's lied vertoonen ze slechts even haar schitterend gelaat. Hoe nevelachtig, hoe doorzichtig en vluchtig zijn de gestalten van het licht hier geteekend tegenover de tastbare machthebbers der duisternis! Boven het rijk der zeven demonen welft zich bij Hamerling wel een hemel, maar het is niet een hemel, zooals bij Dante, stralend in negen lichtende sferen.

Eenmaal scheen de dichter zelf zijn sombere teekeningen moede geworden en behoefte te hebben aan verpoozing. Hij zocht die verpoozing echter in dartele scherts. Het was, nadat zijn "Danton und Robespierre" verschenen was, in 1872, dat hij "Ein Scherz-

spiel" schreef in twee bedrijven, "Teut" geheeten ¹. De naam van den held voert den lezer onwillekeurig terug naar den "Germanenzug", en hij bemerkt spoedig dat deze losse komedie een ironische tegenhanger is van de idealistische "Canzone". Werd in deze laatste aan Duitschland zijn verhevene roeping voorgehouden, — in den "Teut" wordt het Duitschland van dezen tijd, dat zijn politiek verstand verloren heeft, dat redekavelt over de kleuren van het vaandel, die geheel moeten worden ingericht naar het model van Teut's muts, waar de dames coquetteeren met romeinsche (lees: met fransche) zeden, waar de bonte verscheidenheid der dialekten een Babel van verwarring sticht — op vroolijke wijze geparodiëerd. "O herber Widerstreit zwischen teutschem Ideal und teutscher Wirklichkeit! — Aber es thut nichts!" laat de dichter een schoolmeester zeggen; en uit het goedmoedig optimisme van dezen declamator spreekt de bitterheid van een auteur, die zich een oogenblik door spotternij wil troosten over het onvervuld blijven zijner diepste wenschen.

Hamerling had oorspronkelijk geen plan deze satire in het licht te geven. Maar hij liet zich, naar luid van het berijmde "Vorwort", door het honorarium verschalken, dat zijn uitgever hem voor dit werk aanbood. Hij kon er ook geen bezwaar tegen hebben: het was "een vondeling, maar toch een frisch kind der maagdelijke Muze". Dat het den dichter niet aan vaardigheid ontbrak om voor het tooneel te schrijven, al was zijn kunst in het dramatische genre minder groot dan in het epische, — had zoowel zijn treurspel als dit "Lustspiel" bewezen. Hij wenschte echter voorloopig geen van beide te doen opvoeren. Den "Danton und Robespierre" te geven was, meende hij, niet wel mogelijk, daar het uitgebreide stuk volstrekt geen compures verdragen kon,

¹ "Teut, ein Scherzspiel in zwei Akten". Hiervan verschenen twee edities in 1872.

en daar voor het groot aantal personen die er in optraden, geen genoegzaam aantal acteurs te vinden was. Op het theater van Gratz heeft echter een gedeeltelijke opvoering plaats gehad, waarbij de studenten welwillend de acteurs van professie ter zijde stonden.

En nu ligt sinds eenige weken zijne "Aspasia" voor ons, "ein Künstler- und Liebesroman aus Alt-Hellas". De nederlandsche pers heeft er aanstonds van geprofitteerd dat dit werk in proza geschreven is, om er een vertaling, ja zelfs om er twee vertalingen van te geven. Over "Aspasia" zal de kritiek nog moeten oordeelen, niet als zij het boek zal hebben doorgebladerd, maar als zij het zal hebben gelezen, bestudeerd, overdacht. Toch treffen u reeds, bij een eerste lezing, de omvang der strenge studie die aan dit werk heeft moeten voorafgaan, de uitnemende teekening, zoo der luchtige genre-stukjes als der stoute tooneelen die er in worden geschilderd, en niet het minst de diepe gedachte die op den bodem ligt van den ganschen roman, en die aan het grondidee van den "König von Sion" herinnert: het geldt hier, evenals daar, het konflikt tusschen een aesthetisch en een zedelijk levensideaal. Dat konflikt wordt hier geteekend zoowel in de geschiedenis van het Griekenland uit Perikles' tijd, als in het lot van Aspasia, het schoone beeld waarom zich alle andere groepeeren. Beide gaan te gronde, omdat zij te eenzijdig offeren aan het schoone, omdat zij van het ideaal der "kalokagathia" (de harmonie van het schoone en goede) een onmisbaar, ja, het ernstigst en krachtigst element miskennen.

Hamerling koos hier blijkbaar den romanvorm, omdat geen andere hem zooveel vrijheid en speelruimte bood voor den rijkdom van tafereelen en denkbeelden die de beschrijving van Griekenlands gouden eeuw vorderde. Hij kon het doen: want op geen enkel gebied dat hier betreden moest worden, was hij een vreemdeling: niet minder dan Pheidias en Sophocles zouden Anaxagoras en Socrates in hem een geestverwant erkennen. En was zijne Muze zoo geheel vreemd aan den geest van Aspasia?

Het is een verkwikkende gedachte, dat er in onze dagen een man leeft op den bodem van het ridderlijk Oostenrijk, in de stad der Gratiën, die reeds zooveel gaf, die telkens meer schijnt te beloven, en die, sinds hij van alle zorgen voor zijn bestaan, van iederen drukkenden arbeid ontslagen is, nog zooveel geven kan. Iedere gift van zijne hand mag de letterkundige en denkende wereld als een geschenk aanvaarden, al zou zij verkeerd doen met al die schatten te willen uitstallen. Zij zijn niet alle voor allen gegeven. Menigmaal is het realisme van dezen schilder werkelijk stuitend; en het blijft een vraag die wel nooit bevredigend zal te beantwoorden zijn door wie den dichter niet persoonlijk kent, hoe iemand er behagen in kan scheppen om bij voorkeur zulke woeste en zulke weelderige tooneelen te schilderen, en zichzelf daarbij bloot te stellen aan allerlei indrukken die menig ander niet straffeloos zou ondervinden. Is het om de voldoening te smaken, dat de kunstenaarsziel machtig genoeg blijkt te wezen om die indrukken meester te blijven? Er is ontegenzeggelijk in Hamerling iets van dat eigenaardig mengsel van angst en vermetelheid, dat sommige reizigers aandrijft om op den rand van een afgrond hun pad te kiezen en in de gapende diepte te staren. Wee den lichtvaardige die het hun zou willen nadoen!

Het zou goed zijn dat aan den wenk van een zijner beoordeelaars werd gevolg gegeven, die verlangde dat bekwame recitatoren en lezers fragmenten uit zijne werken zouden voordragen. Immers, onder de groote gedichten is er geen dat ieder ongestraft in handen zou kunnen nemen, en toch ook geen dat iemand straffeloos geheel gesloten kan laten. Velen vergelijken Hamerling met den beierschen schilder Makart, wiens schilderij, "de pest te Florence", aan tooneelen uit den "Ahasver" schijnt te herinneren, en die "de Raphaël der orgie" wordt genoemd, zoodat Hamerling dan de Homerus der orgie zou wezen. Dit oordeel is door-en-door onbillijk; het is een volmaakte misken-

ning van het idealisme, dat de grondtrek is van des dichters karakter. Eerder zouden zijn tafereelen ons doen denken aan het bekende "Museum Wiertz" te Brussel, waar gij "het laatste kanon", "den triumfeerenden Christus", "Napoleon in de hel", ziet prijken tegenover "de drie minuten van een onthoofde", het vreeselijke "crime et folie", de "deux jeunes filles" en zooveel meer, dat den smaak te zeer kan kwetsen of de zinnen te zeer kan streelen. Maar liever dan in de schilderkunst een bepaalden tegenhanger der Hamerlingsche poëzie te zoeken, herinneren wij ons, dat hij sommige van zijn recensenten doet denken aan Michel-Angelo, andere aan Kaulbach, dat hij velen de beelden van Homerus en Shakespeare, van Dante en Ariosto, ja, zelfs van Goethe en Lessing voor den geest roept.

"Daar is iets Medusa-achtigs in zijn schildering!" wordt gezegd. Het zij zoo! maar vergeet niet, dat het Medusahoofd prijkte op Minerva's schild, dat het monsters heeft doen schrikken en versteenen, dat het Perseus' wapen was, toen hij de schoone Andromeda bevrijdde. Hamerling doet u denken aan een slangenbezwieder, die met fluitspel het ondier betoovert. Nu eens luistert gij enkel en alleen naar de zangerige melodie die u tegenklinkt; dan eens bewondert gij de beheerschende macht der tonen: maar soms ook rilt gij bij het aanschouwen der afzichtelijke dieren; en als gij ze nu ook zelve hoort luisteren naar de muziek, die hen blijkbaar vermeestert, dan wilt gij wel gelooven dat de slangen muzikaal zijn, dat er kunstgevoel spreekt uit haar kronkelingen; maar uw afkeer wordt nooit geheel overwonnen; wat daar betooverd wordt, blijft voor uw gevoel een slang.

Hamerling is een scheppend genie. Groot is zijn scheppende kracht; grootsch bovenal is de wereld die hij scheppen wil, de wereld der reine *humaniteit*, waar het goede en het schoone, waar levensernst en levenslust tot de reinste harmonie zijn verbonden. Wie de geschiedenis van den dichter verneemt, ziet dit

ideaal worden in zijn gemoed. Wie zijn werken leest, ziet het als droombeeld van menig volk, van menigen tijd, van menige heldenziel, leven in het verleden. Hamerling gelooft aan zijn idealen, als kunstenaar en als ethisch genie. Maar bij het scheppingswerk dat hij aanvaard heeft, zijn wij nog altijd aan den eersten dag, verder niet. En op den eersten scheppingsdag is de wereld immers het leelijkst. Het licht is geschapen; maar, welk een toekomst die schitterende stralen ook mogen voorspellen, — voor het oogenblik doen ze niets anders dan den chaos verlichten, die nu in al zijn afzichtelijkheid openbaar wordt. Het zal lang duren voor dat hier zal kunnen gezegd worden: "laat ons *menschen* maken!" voor dat het rijk der humaniteit zijn eersten sabbath zal kunnen vieren.

Hier ligt een taak gereed niet van één man, hoe groot zijn genie moge wezen, maar de taak van menschen en eeuwen. Het is goed te weten, dat er een ernstige arbeid, een moeielijk probleem, een zware strijd, een ontzaggelijke schepping ligt opgesloten in dat woord, dat zoo luchtig klinkt, en dat zoo ontzettend veel omvat: "humaniteit".

Maar dit durven wij verzekeren, dat het rijk der humaniteit een schrede nader tot de menschen zal gekomen zijn, wanneer Hamerling's lezers zijne poëzie zullen kunnen genieten met dien ernst en dien kunstzin, met dien eenvoud en die reinheid van hart, met die liefde voor wat schoon is en goed, die den dichter bezielde toen hij ze in het leven riep.

RICHARD WAGNER

RICHARD WAGNER.

Nog nooit was er een toondichter, over wien zooveel gesproken, geschreven en gestreden werd, in wien de geheele kunstwereld zooveel belang stelde, als de man, wiens naam hierboven prijkt.

Richard Wagner! — Hoeveel verschillende gewaarwordingen wekt die naam niet op! De vurigste vereering aan den eenen kant, — aan de andere zijde een schuchter erkennen zijner verdiensten, uit vrees om met het oude te breken, of ook wel gekrenkte eigenliefde, die zich lucht geeft in haat tegen alles wat zijn genie schiep, en afkeer van al wat slechts zweemt naar de door hem ingeslagen richting. Gaan diegenen zijner vurige bewonderaars te ver, die in hem het toppunt bereikt zien van de ontwikkeling aller muziek, en die meenen dat het nu voor goed gedaan is met de oude meesters, wier werken voortaan slechts historische waarde zouden bezitten; doen hunne antipoden, de Wagnerhaters en verachters, voor de eersten in eenzijdigheid niet onder, door slechts wat oud is en de traditioneele richting volgt goed te keuren — zooveel is zeker, dat een man die het middel-

punt is van zulk eene machtige beweging een meer dan voorbijgaanden invloed oefent, en dat men niet genoeg nasporen kan, waarin de waarde en waarin de schaduwzijde van zijn werken en leven ligt, in welke verhouding hij staat tot de kunst en tot zijn tijd.

Is het dikwijls moeielijk ons over het algemeen een duidelijk begrip over een kunstenaar en zijne werken te vormen, zeker wordt dit nog moeielijker, waar het een kunstenaar geldt, die als hervormer optreedt, die nieuwe banen aanwijst, waarop de conventioneele maatstaf van beoordeeling niet meer kan worden toegepast.

Indien echter zijne werken, hoeveel tegenkanting ze ook ontmoeten, reden van bestaan hebben, indien het vreemde, het nieuwe daarin niet uit grilligheid en luim ontsproten is, indien ze werkelijk een noodzakelijk gevolg zijn van wat voorafgegaan is en hen voorbereid heeft, — welnu, dan vinden ze ook hun weg. Aanvankelijk verwonderd en in verwarring gebracht, valt ons oog toch hier en daar op iets, waarvan wij de schoonheid al aanstonds erkennen; allengs verschijnen meer en meer zulke lichtpunten; wat ons eerst donker en verward toescheen, wordt duidelijker; wij beginnen in te zien waarom hier licht en ginds schaduw is aangebracht, tot wij ten slotte de hoogte bereikt hebben, waar het geheele werk als een duidelijk beeld voor onzen geest staat. Hier en daar mogen wij nu nog iets meenen op te merken dat ons hindert, de bewondering, de eerbied voor hem die zooveel heerlijks met bewustzijn schiep, stemt ons tot matiging in ons oordeel, en wekt in ons de onderstelling dat wat ons hindert eer aan ons dan aan het werk zelf ligt.

Zoo is het voorzeker met menigeen gegaan, die nu de hooge vlucht van Wagner's genius weet te waardeeren. Ik heb nu niet het oog op fanatieke aanbidders, die niets anders willen kennen en ook niets anders willen hooren dan Wagnersche muziek, maar

hen, die de onbeschrijfelijke aantrekkingskracht, de gloeiende fantasie, het boeiend-poëtische in zijne werken hebben leeren kennen en leeren vergelijken met andere meesterwerken, en daarbij tot de opmerking kwamen, dat wat hij schiep slechts het gevolg van de organische ontwikkeling der kunst is, zooals die door eenigen zijner voorgangers beoefend werd. Het spreekt van zelf, dat wij hier slechts van de dramatische muziek, of liever van de Opera spreken, het gebied waarop Wagner, zijne eerste proeven in de compositie uitgezonderd, zich uitsluitend bewoog.

Juist dat *dramatische* in de muziek is de oorzaak der verwarring, die in alle mogelijke discussiën vóór en tegen Wagner heerscht. De meesten willen op deze muziek dezelfde wetten toegepast zien als op de absolute muziek, d. w. z. de muziek, die niets anders beoogt, dan door schoonheid van vorm te boeien en te behagen, die geen bepaalde stemming, geen bepaalde wetenschappelijke kennis vereischt, en daardoor in staat is, op ieder voor muziek ontvankelijk gemoed te werken, en naarmate de individualiteit van de hoorders verschilt, ook verschillende gewaarwordingen bij hen opwekt. Dat is het groote voorrecht der muziek boven al hare zusterkunsten. Terwijl alle andere kunsten een zekeren graad van ontwikkeling veronderstellen, werkt zij op den onontwikkeldesten toehoorder evenzeer als op den meest ontwikkelden. Natuurlijk zullen de indrukken niet dezelfde zijn, ja, het spreekt wel van zelf dat hij, die de plastische vormen, den schoonen bouw, kortom het zuiver "*künstlerische*" kan waardeeren, een hooger genot zal hebben, dan de hoorder die slechts de weldadige werking der muziek op zijn gemoed ervaart. Toch vervult zij in beide gevallen hare roeping.

Anders is het met de dramatische, of liever de niet-absolute muziek; 't zij dat slechts een enkele titel, eenige woorden, of een min of meer uitgewerkt gedicht aan het muziekstuk ten grondslag ligt. De fantasie is dan gebonden. Al staat slechts een

enkel woord ¹ als opschrift boven een overigens instrumentaal-muziekstuk, al heeft dat woord nog zulk een algemeen karakter, al laat het nog zooveel speelruimte voor onze verbeelding open, toch bestaat er dan een band. Wij kunnen onze gedachten niet meer laten spelen met die tonen zooals wij willen, wij moeten trachten datgene na te denken en na te gevoelen wat de componist met zijne tonen heeft willen uitdrukken. Natuurlijk hebben onze groote meesters en alle componisten, die deze muziek van het ware muzikale standpunt beschouwen, slechts zeer algemeene titels als motief gekozen, zoodat voor den toehoorder van zelf dat angstige vragen vermeden wordt: wat mag de componist hiermee, wat mag hij daarmee bedoeld hebben? Niet in details vervalt zijne muziek, hij neemt eene algemeene stemming aan, en tracht die algemeen in tonen weer te geven. Waar hij meer wil, vervalt hij in de zoogenaamde programma-muziek, en het geheele muziekstuk wordt min of meer een raadsel, dat de componist den hoorder opgeeft, en waarvan het grootste genot schijnt te bestaan in het oplossen der meest ingewikkelde vraagstukken. ²

Gaat echter woord en toon gepaard, dat wil zeggen, *hoort gij* het woord, 't zij gesproken of gezongen, beweegt het zich tegelijk met den stroom der muziek voorwaarts, dan kan er van geen raadsel meer sprake zijn, dan weet ge wat de componist wil, en al kan hij niet altijd ieder woord in zijne muziek weergeven, omdat er vaak zoovele onbeduidend kleine woordjes noodig zijn om

¹ Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat niet het woord, hetwelk op den uiterlijken vorm betrekking heeft, zooals: Sinfonie, Overture, Sonate, enz. bedoeld wordt, maar alleen datgene, hetwelk de stemming karakteriseert, zooals o. a. bij Schumann: Träumerei, Abends, Traumewirren, enz.

² Berlioz, de groote instrumentaal-componist, heeft hierin ontegenzeggelijk het geestigste, het meest grootsche en geniale geleverd. Bij hem krijgt gij een geheel programma van wat zijne muziek voorstellen moet; hij verlangt,

onze woorden tot een volzin te vormen, hij tracht toch de uitdrukking van dien geheelen volzin door zijne muziek te versterken, te illustreeren, en zal op de beteekenisvolle zinnen en woorden ook de passende muziek aanwenden. Dat hij, die behalve de geheele stemming in het oog te houden, ook nog zoo mogelijk ieder afzonderlijk woord recht laat wedervaren, hooger staat dan de componist die zich tevreden stelt met ons slechts een algemeen beeld, eene totaal-weërkaatsing van het gedicht, in tonen weër te geven, lijdt zeker geen twijfel, en de reden dat men onze oudere meesters zoo vaak tegen dit schijnbaar natuurlijke "zich van zelf verstaande" zondigen ziet, ligt eenvoudig in de ontwikkeling der muziek.

De primitiefste muziek vond het eerste middel van uitdrukking in de menschelijke stem, het heerlijkste, ongeëvenaarde instrument, wanneer het eene volmaakte ontwikkeling bereikt heeft. De vocaal-muziek, hoe gebrekkig ook, is de grondslag van alle muziek, en zelfs onze Germaansche muziek, die toch later als instrumentaal muziek boven die van alle andere natiën de hoogste plaats inneemt, heeft zich eerst uit of liever na de vocaalmuziek ontwikkeld. De stem of stemmen waren de hoofdzaak, en de instrumenten dienden aanvankelijk slechts tot begeleiding; — zij waren er trou-

dat gij dit vooruit leest, en nu begint de muziek — gij moet hem tot in de gedetailleerdste situatiën en stemmingen volgen; kunt gij dat niet, verliest gij den draad, dan is het uit met het genot, en gij hoort de muziek wel is waar als eene zeer origineele, eene zeer nieuwe aan, maar bevrediging, althans de bevrediging geraden te hebben wat u de componist ter oplossing gaf, smaakt gij niet. Zijne compositiën zijn dan ook niet meer dan interessante verschijnselen in de kunst, verschijnselen, die weinig navolgers gevonden hebben en weldra uitsluitend als curiositeit ten gehooore zullen gebracht worden.

wens ook gebrekkig genoeg toe. Wat lag nu meer voor de hand, dan dat de menschelijke stem, in plaats van slechts te vocaliseeren, d. w. z. op een of meer klinkers te zingen, tot het woord haar toevlucht nam, te meer daar door de opvolging van klinkers en medeklinkers het zingen het uiterlijk voordeel der afwisseling verkreeg, dat niet zoo gering te schatten is, al moeten eenige tonen onder mindere welluidendheid lijden? Wat het woord op zich zelf zeide, mag in het begin wel geheel en al bijnaak geweest zijn, en de eerste compositiën die aan kerkmuziek gewijd waren, zullen den componist wel zelden tot eene bijzondere vlucht der fantasie verleid hebben. Langzamerhand echter, naarmate zich de muziek vrijer ontwikkelde, werd ook meer waarde aan den tekst gehecht. Wel is waar, was zelfs tot in tamelijk ver gevorderde tijden — getuige onze oud-hollandsche school in het begin der 17^e eeuw — het onderscheid tusschen zuiver geestelijke of kerkelijke muziek en tusschen echt wereldsche liederen niet zoo bijzonder groot, dat van een "zich verdiepen" in den tekst door de componisten sprake kan geweest zijn, doch reeds het bestaan van wereldsche compositiën bewijst dat de lust tot het op muziek zetten van andere dan geestelijke teksten ontwaakte. Nu ging het met rassche schreden voorwaarts, en de Duitsche toonkunstenaars, die uit de Hollandsche school waren voortgekomen, zagen wel dra in een der grootste muzikale genieën hun aanvoerder, den schepper eener voorwaarts strevende richting, die met stoute schreden zijn' weg vervolgde, en in zijn scheppingsdrang niet naar traditioneele regelen vroeg, maar op eigen wieken met adelaarskracht vooruit snelde. Het was Johann Sebastian Bach! De vocaal-muziek kwam nu tot haar volle hoogte — maar tevens ontwikkelde zich ook de instrumentaal muziek, niet slechts als zelfstandige kunst, neen, hoe gansch anders treedt zij bijvoorbeeld ook in de begeleidingen op! — En waardoor hoofdzakelijk? Gedeeltelijk omdat zij meer middelen tot uitdrukking had beko-

men, maar aan den anderen kant, omdat nu ook het woord iets te zeggen had. De stem alleen kon het woord niet meer tot zijn hoogste uitdrukking opvoeren, de instrumenten versterkten, ja verdiepten zich in de muzikale omschrijving er van, en verleenden aan de fantasie der hoorders weer nieuwe bronnen van genot. Dat alles nu samenwerkte om den inhoud van den tekst muzikaal terug te geven, kan natuurlijk slechts als eene groote schrede voorwaarts in de kunst aangemerkt worden. Wat Bach hierin heeft geleverd is algemeen bekend. Zoolang de muziek zal bestaan, zullen Bach's werken mede als het uitstekendste, het geniaalste beschouwd worden van wat de muziek in verbinding met het woord heeft voortgebracht. Zijne *Passionsmusik*, zijne *Cantaten*, zijne *Messe* enz. enz. bevatten tal van zulke schoonheden. Juiste declamatie, waarheid van uitdrukking, vooral in de dramatische gedeelten, gaat bij hem boven alles en zijn de leidende beginselen zijner muziek. Dat er enkele Aria's onder loopen, waarin coloratuur en uiterlijke klank de hoofdzaak zijn, bewijst niets tegen zijne richting; — hun getal immers is zeer gering, ook worden zij heden meestal als verouderd beschouwd.

Tegelijk ontwikkelde zich de Opera en vond in Händel den vertegenwoordiger der duitsche muziek, die echter op dit gebied spoedig plaats moest maken voor Glück. Door den laatsten meester werd al wat verouderd, onbruikbaar en overbodig was, al wat tegen het gezonde menschenverstand streed verworpen, en met kracht streefde hij er naar, zijn ideaal eener Opera te verwezenlijken — dat wil zeggen: eene Opera te scheppen waarin alle medewerkende en aangewende kunsten tot een geheel samenwerken, waar niet alles voor de muziek moest onderdoen of wijken, maar handeling, tekst, muziek en spel in nauw verband met elkander zouden staan. En hoezeer is hem dat gelukt! Jammer slechts dat zijne Opera's over het algemeen later door minder goede van jongere componisten, vooral uit de fransche en itali-

aansche school, door den smaak van het publiek voor het schitterende en opvallende verdrongen zijn en zich slechts hier en daar staande houden. Welk een eenvoud, welk een versmiden van alle gewone effecten, van alle coquetterie met publiek en zangers! En toch, hoe schoon als muziek, hoe komt daar ieder woord met de muziek overeen. Neem bijvoorbeeld zijn *Orpheus*. Welk een uitdrukking in die eenvoudige tonen, die eigenlijk slechts dienen om de werking van het schier uitsluitend *gedéclameerde* woord te verhoogen. Schitterende coloratuur-passages, die slechts geschreven werden om de zangers gelegenheid te geven uit te blinken, zonder dat men er zoo streng over dacht of dat wel in het geheel paste, of dat niet recht storend werkte, zijn verdwenen, en met ongekunstelde innigheid klagen de handelende personen hunne smart, of juichen in hunne vreugde en zaligheid. Duidelijk gevoelt men dat nu de waarheid aan het muzikale drama is teruggegeven. De muziek ontvouwt hier wel is waar niet al haar rijkdom, zooals zij dat doet waar zij absoluut optreedt, maar zij verhoogde door harmonische samenwerking met de andere kunsten de Opera tot een nog ongekend samenhangend geheel.

Het duurde slechts kort. De muziek trad spoedig weêr meer op den voorgrond, en eenheid en samenwerking ging weêr min of meer verloren. Alles moest voor de muziek onderdoen, de zang werd hoofdzak, en wel de zang van zijne schitterendste zijde, die zich lustig en vroolijk bewoog, als had hij geen ander doel dan de gehoorzenuwen te prikkelen. Zelfs bij Mozart komen zulke gedeelten voor, om niet te spreken van tekst en onderwerp, die in geene evenredige verhouding tot de waarde en den adel der muziek staan. Overigens bevatten zijne Opera's zooveel dramatische kracht en handeling, dat het ons belachelijk voorkomt, wanneer men heden ten dage hoort beweren, dat Mozart geen dramatisch talent gehad heeft; — juist die dramatische gedeelten zijn het, die den

opmerkzamen toeschouwer het meest boeien. Een Finale als van de tweede acte in *Figaro's Hochzeit*, waar de muzikale uitdrukking met de intrige die zich voor onze oogen afspeelt steeds hooger klimt, en de verwarring trap voor trap levendiger schildert, de eerste Finale in *Don Juan*, en nog vele ensemble-nummers zijn meesterwerken, die verre boven het heerlijkst afgesloten op zich zelfstaande muzieknnummer gesteld moeten worden, hetwelk vaak met het geheel niet in verband staat, en ons op de allernaangenaamste wijze uit onze illusie rukt. En op de illusie toch alleen komt het aan! Op het voortdurend zich meëbewegen, in den geest meëspelen en meëleven is zij gegrond! Zoodra wij moeten denken: het is alles toch slechts komedie, is een indruk niet meer mogelijk, althans geen indruk zooals door den componist beoogd werd.

Terecht voelde men later dat deze Opera's, waarin de lyrische oogenblikken in muziek werden gebracht en al het overige slechts gesproken werd, wel van een practisch standpunt te verdedigen waren, maar, uit een aesthetisch oogpunt beschouwd, toch verworpen moesten worden. Immers, dat het hoogst storend is wanneer een muziekstuk, hetwelk ons in de eene of andere ideale stemming gebracht heeft, nu door den drogen, harden toon van het gesproken woord vervangen wordt, zal wel niemand betwisten, evenmin als het tegenovergestelde geval, dat twee menschen, die gemoedelijk met elkaar in gesprek zijn, op eens blijven steken, om daarop met elkaar te gaan zingen. Terecht voelde men deze gebreken, en nu herleefde het plan eener geheel doorgecomponeerde Opera. Weber's *Euryanthe* was de eerste schrede op den nieuwen weg. Het publiek evenwel verwachtte een tweeden *Freyschütz*, en de *Euryanthe* maakte fiasco!

Teleurgesteld, miskend, vol twijfel of zijn lievelingskind, de *Euryanthe*, wel ooit haar weg door de wereld vinden, of de kieren die hij in haar had nedergelegd en waaruit het muzikale

drama der toekomst zich ontwikkelen moest, niet verstikt worden zouden, stierf de miskende toondichter ver van zijn vaderland in den vreemde.

Weber vermoedde niet en kon ook niet vermoeden, dat op den 22sten Mei 1813 te Leipzig het kind reeds geboren was, dat, straks tot jongeling en man opgegroeid, het zaad door hem uitgestrooid verder ontwikkelen en aan de wereld het muzikale drama schenken zou, zoo als wij het thans in zijne hoogste ontwikkeling voor ons zien. Wat Weber niet te beurt mocht vallen: erkend, gewaardeerd, begrepen te worden, dat was weggelegd voor dien jeugdigen kunstenaar, Richard Wagner. Doch niet gemakkelijk was de weg en niet zonder doornen het steile pad naar den stralenden tempel der kunst. Een blik op zijne ontwikkeling zal ons doen zien met hoeveel zorgen van stoffelijken en geestelijken aard de kunstenaar heeft moeten worstelen, eer hij zoover gekomen is.

Te Leipzig, waar hij geboren was, bracht Wagner de dagen zijner jeugd gedeeltelijk door. Reeds vroeg moest hij zijn vader, die Polizei-Actuar was, verliezen; met zijne andere broeders en zusters was hij nu aan de zorg zijner moeder toevertrouwd, die zich later op nieuw in den echt begaf. Van Richard's stiefvader weten wij weinig; hij was portretschilder, en stierf spoedig, waardoor de familie, die in der tijd naar Dresden verhuisd was, later weer naar Leipzig terugtrok, en waar de jonge Richard het onderwijs, dat hij te Dresden op de Kreuzschule had genoten, op de Thomasschule voortzette. Reeds vroeg openbaarde zich zijne opgewekte, hartstochtelijke natuur. De indrukken die hij door het lezen van Grieksche tragedies en de werken van Shakespeare als knaap ontving, ontwikkelden in hem eene onweêrstaanbare neiging tot dichtkunst, die al spoedig in het ontzaglijke en monstrueuse verliep.

Zoo verhaalt hij ons zelf van een zijner drama's, waarin bijna al zijne spelers, en dit waren er niet weinigen, allengs in den loop van den avond gedood werden, zoodat hij zich verplicht zag, uit gebrek aan personen, de doode acteurs als geesten weder te doen optreden, ten einde het drama tot zijne oplossing te doen komen. Maar ook den invloed der muziek had hij reeds ondervonden, al bleef de dichtkunst vooralsnog zijne lievelingsbezigheid. Weber's *Freyschütz*, Beethoven's Sinfonieën en Mozart's *Requiem* maakten diepen indruk op hem, en toen hij Beethoven's muziek voor Goethe's *Egmond* had leeren kennen, wilde hij zijn eigen bloedig drama ook op deze wijze met muziek illustreeren. Zoo ontwikkelde zich de eerste neiging tot de toonkunst. Met de studiën van het contrapunt werd nu een aanvang gemaakt, en zijn ijver en vlijt bewees dat de indruk, dien de muziek op hem gemaakt had, niet van voorbijgaanden aard was. Het pianospel, waarin hij zich oefende, kon hem maar niet behagen, en met een zeker vermaak vertelt hij ons, dat hij altijd een stumper op dit instrument is gebleven. — Geen wonder! de muziek was voor hem te zeer zieletaal, dan dat hij in de piano het passende instrument kon zien, om de tolk zijner gemoedsaandoeningen te zijn. Intusschen waagde hij nu de eerste schreden op het gebied der compositie. Dat hem in de muziek, evenals in het drama, het gewone en alledaagsche niet bijzonder kon aantrekken, was natuurlijk, en het is zeker geheel en al in overeenstemming met zijn karakter, als hij ons vertelt van eene Ouverture, waarin hij hardnekkig tusschen iedere drie maten een paukenslag deed voorkomen. Zeker was dit nieuw, maar het was ook niets meer dan een grillige inval van den componist, die iets wilde maken dat nog nooit gehoord was. Hoewel zulke pogingen op excentriciteit uitloopen, zijn zij geheel in overeenstemming met zijne verdere ontwikkeling, waarin het excentrieke straks tot het geestige en piquante hervormd, en het bizarre tot het wer-

kelijk origineele en stoute herleid wordt. Zijn studietijd, waarin hij zich tot eene wetenschappelijke carrière moest voorbereiden, was weinig aan ernstige studiën gewijd. In 1830 oefenden de staatkundige verwickelingen groote aantrekkingskracht op hem uit; ze waren niet geschikt om hem veel tijd tot ernstigen arbeid te gunnen, zoodat hij over 't algemeen, zooals hij zelf schrijft, een "*faul und liederliches*" leven leidde. Slechts pogingen in de compositie en het dichten van Operateksten hielden hem bezig, en terwijl het bewustzijn zijner roeping als dramatisch toondichter steeds levendiger in hem werd, zien wij hem, na het voltooiën van verscheidene compositiën, ¹ in 1834 als kapelmeester aan den schouwburg van Maagdeburg werkzaam. Hier schepte hij er het grootste vermaak in, de lichte Opera's in fransch-italiaanschen stijl te dirigeren; ernstige gezichtspunten, waaruit hij de kunst kon beschouwen, had hij zich nog niet eigen gemaakt. Bovendien verviel hij weer in zijne vroegere zucht naar genot, zoodat hij, door schulden bezwaard, een hoogst benarden tijd doorbracht. Hij werd verliefd, huwde en kwelde zich zelve en anderen door de ellende eener "*besitzlosen Häuslichkeit*." — Later vinden wij hem te Riga; daar was het theater onder Holtei's leiding weer een prikkel voor hem om naar hooger in de kunst te streven. Nog altijd kon hij zich echter niet losmaken van de banden waarin de fransche en italiaansche school hem gekneld hielden, getuige zijn *Rienzi*, die hier ontstond. Overigens had hij te Riga eene aangename betrekking als kapelmeester, waarin hij reeds zijn talent als dirigent openbaarde door de energie en de gestrengheid waarmede hij alles instudeerde

¹ Behalve eene Sinfonie, die in het Gewandhaus werd opgevoerd, eene *Columbus-Ouverture* en Sonates, componeerde hij eene Opera: "*die Feen*", waarvan hij zelf den tekst schreef naar Gozzi's sprookje: *die Frau als Schlange*.

en leidde. Nooit was hij geheel voldaan, altijd drong hij bij het reproduceeren van een werk op beter aan. Een werkkring aan zulke kleine schouwburgen kon op den duur hem niet bevredigen; hij moest naar ruimer gelegenheid omzien, ten einde zijne talenten te ontwikkelen, en spoedig begon hij nu plannen te koesteren, waarin het verlangen om naar Parijs te gaan steeds meer en meer ontwaakte. Parijs! — de toenmalige wereldstad, door welke alles wat zich in de wereld een weg wilde banen, alles wat zich staande wilde houden als het ware geijkt moest worden. In het bijzonder was dit op muzikaal gebied het geval. Componisten, zangers, pianisten, kortom allen, die naderhand de aandacht der wereld wilden trekken, moesten zich voor het Parijsche publiek laten hooren. Doch een verblijf in Frankrijks hoofdstad had niet slechts eene materieele zijde; de omgang met allerlei personen van beteekenis in wetenschap en kunst kon niet anders dan voordeelig werken op de ontwikkeling van hen, die zich in deze kringen toegang wisten te verschaffen. Opera, conservatorium, alle mogelijke concert-instellingen hadden een tijdperk van hoogen bloei bereikt. De beste uitvoeringen kon de kunstenaar daar hooren, om niet eens te spreken van al het overige, dat voedsel en opwekking schonk aan den geest.

Naar Parijs! Dat was nu Wagner's wenschen en droomen. Na de gedeeltelijk mislukte poging met eene Opera: *das Liebesverbot*, die hij na zijne *Feën* tijdens zijn verblijf te Maagdeburg schreef, had hij op nieuw een groot werk op touw gezet. Het was *Rienzi*! Reeds uit de keuze van deze stof spreekt een krachtige geest, die zich wil sterken door het beeld van den stouten hervormer, wiens karakter en handelingen in Wagner's gemoed de meest sympathetische snaren deden trillen. Met opgewondenheid greep hij dit onderwerp aan, en met warme jeugdige geestdrift was het hem dan ook gelukt vóór zijn vertrek naar Parijs reeds twee acten te componeeren. Dit werk was echter niet voor kleine

tooneelen geschreven. Naarmate zijn geest zich ontwikkelde, moest hij zijne vleugelen breeder kunnen uitslaan. De kleine middelen, waarmede hij tot nog toe gewerkt had, konden hem niet meer voldoen. Reeds de stof vereischte grooter omvang. Zou hij zijne partituur aan een der tooneelen van zijn vaderland toevertrouwen, waarop het succes zeer twijfelachtig was en bovendien, zoo hij er al succes meê had, toch niet van gevolg voor de overige steden kon zijn? Neen, het moest op een *groot* tooneel, zoo mogelijk op het *grootste*, opgevoerd worden, dáár, waar het met al zijne pompeuze innerlijke en uiterlijke middelen een indruk maken kon zooals hij beoogd had, een tooneel, waarop het succes voor zijn geheele leven van belang zou wezen, en zulk een tooneel bezat slechts de groote Opera te Parijs! Eenmaal in die vaste overtuiging, zonder te overwegen wat hij wegwierp door zijne kapelmeester-betrekking op te geven, zonder te berekenen wat de schaduwzijden waren zoo zijne verwachting teleurgesteld werd, legt hij zijne betrekking neder, zegt hij zijn vaderland vaarwel, scheept zich in en vertrekt, om de verwezenlijking zijner schoone droomen te gemoet te snellen.

De reis was niet gunstig. Drie hevige stormen teisterden het vaartuig en waren oorzaak, dat het in eene haven van Noorwegen moest binnenloopen. De reis werd hervat, en na een kort oponthoud te Londen landde Wagner met zijne vrouw op Frankrijk's bodem. Niet alles ging echter zoo naar wensch, niet alles zooals hij het vermoed had; en hoewel hij onder de voortreffelijkste toonkunstenaars vrienden en beschermers vond, en met name Meijerbeer en Berlioz zeer veel belang in hem stelden, toch zag hij in, dat niet het talent als zoodanig reeds geacht werd, maar dat, indien de kunstenaar belangstelling in zijne werken wilde wekken, zelfs indien hij ze ten gehoor wilde laten brengen, veel moest geschieden, waaraan de jonge kunstenaar tot nog toe niet gedacht had, en waarvan hij ons in zijn: *Ein*

Deutscher Musiker in Paris, en in zijn *Ein Ende in Paris* een treffend tafereel ontrolt. Het tooneel hing met zooveel intriges, met zoovele vleierijen en kuiperijen te zamen, dat, wilde men tot een persoonlijk onderhoud met de beslissende autoriteit geraken, het noodig was eerst de geringste personen, die op den ondersten trap in eenige betrekking, hoe dan ook, met haar stonden, voor zich te winnen of om te koopen. Was dit eindelijk gelukt, had men zich tot die allen een weg weten te banen, dan nog was het twijfelachtig of het werk wel zou worden opgevoerd, want het aantal van zulke debuteerende sollicitanten was natuurlijk zeer groot. Nu trachtte hij zich door *Chansonettes* enz. bekend te maken en den smaak van het publiek te winnen; de poging mislukte, en wilde Wagner niet van gebrek omkomen, dan zag hij zich genoodzaakt, zijn brood op andere wijze te verdienen. Zoo zien wij hem dan nu werkzaam als schrijver. Voor de journalen schrijft hij kleine opstellen, die ons duidelijk zijn toestand en zijn lijden, maar daarentegen ook de vurigste liefde voor zijne kunst, en de warmste vereering voor de groote componisten schetsen. Zijn opstel over eene opvoering van Weber's *Freyschütz*, zijne «*Pilgerfahrt nach Beethoven*», en zijne hierboven aangehaalde geschriften zijn schetsen, als het ware met het hartebloed eens kunstenaars geschreven. Ook eenige ironische mededeelingen, waarin hij het fransche tooneel en publiek op scherpe wijze kritiseert, verdienen de aandacht, met name zijn opstel over Rubini, waarin hij het belachelijke teekent van den eigenwaan der zangers, die niet zingen om de tolk van een kunstwerk te zijn, maar die het kunstwerk beschouwen als iets, dat slechts bestaat om hun gelegenheid te geven, ten koste van het werk zelf, op alle mogelijke, den kunstenaar onwaardige wijzen, de toejuichingen van het publiek in te oogsten.

Intusschen, op den duur kon deze arbeid geen bron van levensonderhoud voor hem zijn, en zoo zag hij zich door de nijpendste

armoede genoodzaakt zoogenaamde modemuziek te schrijven, arrangementen in te richten voor allerlei instrumenten, tot zelfs voor cornet à piston. En toch, niettegenstaande die bittere teleurstellingen, niettegenstaande deze droevige, donkere dagen, houdt zijn genius hem staande, en schenken eenige weinige vriendelijke lichtpunten, die hem bemoedigend tegenstralen, hem weer nieuwe veerkracht om te strijden en te dulden, en niet geheel moedeloos het hoofd te laten zinken.

Die lichtstralen waren de plannen (*Rienzi* was intusschen geheel afgewerkt) voor eene nieuwe Opera, *der Fliegende Holländer*, naar aanleiding van de indrukken die de zeestormen en de schipbreuk op hem gemaakt hadden. De Ahasverus der wateren, dat beeld van rusteloos zwerven, dat eeuwige zoeken naar rust, die schoone Noordsche sage, waarin de treurige zwerver door de reinste liefde eener vrouw gered kon worden, had voor Wagner de grootste aantrekkelijkheid. In dat zoeken en streven zag hij zijn eigen beeld, zijn eigen toestand, en de oplossing der sage, dat bevrijd worden door een ideaal, reeds zoo vaak verschenen om telkens weer onder te gaan, zal den armen kunstenaar wel als symbool zijner eigene toekomst getroost hebben. Dat *ewig-weibliche*, dat den Vliegende Hollander slechts kon redden, was voor hem zijne *kunst*, die kunst waarop hij met vast vertrouwen bouwde, waaraan geen tegenspoed en geene zorgen hem ontrouw konden doen zijn, die hem van alle ellende zou verlossen, om hem gedurende zijn later leven stralend ter zijde te staan.

De nietigheid en het verkeerde standpunt der fransche Opera was hem allengs duidelijker geworden; hij had een helderder inzicht gekregen in het bederf van den algemeenen smaak, dien hij in de boven aangehaalde geschriften zoo scherp geeselde. Niet op dien weg mocht de kunst voortgaan, zou zij hare veredelende roeping vervullen. Zij moest andere wegen inslaan, en

vol hoop en moed ondernam hij in zijn *Holländer* de taak om haar eene nieuwe richting aan te wijzen. Aandoenlijk is de vreugde en dankbaarheid, waarmede hij over de oogenblikken schrijft, toen de kracht en de lust om een grooter werk te beginnen hem weêrgegeven werd. Nadat hij de Opera eerst naar een franschen tekst had willen componeeren, schreef hij zijn tekst in het duitsch. Spoedig was hij gereed, en nu begon de compositie. Door de eerste nummers die hij componeerde (het begin der tweede acte) werd hij zoo versterkt in zijn geloof aan zijn dramatisch talent als componist, dat hij met klimmende geestdrift verder schreef; de inspiratie liet niet op zich wachten; weldra lag de partituur gereed vóór hem.

Hoewel deze tweede zijner grootere Opera's zeer veel verschilt met zijn *Rienzi* en men duidelijk eene groote schrede voorwaarts in haar opmerkt, bevat zij nochtans, vooral in vergelijking met zijne latere werken, zeer veel gebrekkigs in tekst en muziek, dat wij ons gemakkelijk kunnen getroosten om de vele schoonheden die zij bevat. Die schoonheden traden reeds in eenige karakteristieke trekken aan het licht, die den lateren Wagner kenmerken. Reeds verheft zich het werk tot eene zelfstandigheid, die wij in *Rienzi* missen. En welk een groot voordeel had nu deze Opera niet tegenover de werken van Wagner's tijdgenooten, door de hooge waarde die hij aan eene beteekenisvolle stof hechte! Dat was het eenige standpunt van waaruit voor de dramatische kunst verder kan gebouwd worden. Eene edele gedachte loopt door het geheele stuk en motiveert de invlechting der muziek. Immers indien de muziek bij andere componisten niets meer te doen heeft dan in de ongerijmdste dingen meê te werken, dan heeft zij geen reden van bestaan. De muziek is daartoe te hoog en te verheven, en juist omdat zij in de Opera haar ontstaan aan de stof behoort te danken te hebben, moet die stof van dieper beteekenis zijn, dan des tijds, op weinige uitzonderingen na, het geval was. Zoo vormt

Wagner's *Holländer* eene schakel in de rij zijner compositiën, en als zoodanig heeft zij recht op de bijzondere studie van allen die hem in zijne ontwikkeling willen gadeslaan.

Midden in de troostelooze omgeving, die hem buiten zijne schepingsfeer omringde, en die, ondanks dat hij met deze Opera iets grooters had geleverd dan al zijne tijdgenooten, toch een drukkenden invloed op hem bleef oefenen, kwam plotseling het bericht tot hem, dat te Dresden en later te Berlijn (hier voornamelijk door Meijerbeer's tusschenkomst) de opvoering van zijn *Rienzi* werd voorbereid. Nu kon hij zijn verlangen naar het vaderland niet meer bedwingen; Frankrijk had hem niets geschonken dan kommer en ellende; voor wat hij beoogde vond hij geen hart en geene deelneming. Terug naar het vaderland! Naar dat land, waar menschen van zijn bloed en zijn geest wonen! Door dit heimweeachtig verlangen gepijnigd, in het vooruitzicht en met de hoop op eene schoone toekomst, verlaat hij Parijs. Nauwelijks op den duitschen geboortegrond aangekomen, ziet hij voor de eerste maal in zijn leven den Rhijn, den heerlijken stroom, treffend beeld van duitsche kracht en duitsche poëzie. Na al het anti-duitsche, dat hem in Parijs wedervaren was, werd de jeugdige toondichter door aandoe-ning overstelpt. "Voor het eerst," schreef hij, "zag ik den Rhijn; — met tranen in het oog, zwoer ik, arme kunstenaar, eeuwige trouw aan mijn vaderland!"

Te Dresden wachtten hem eer- en huldebetuigingen. Zijn *Rienzi*, waarbij Tichatschek in de titelrol en Mevr. Schröder-Devrient als Adriano optrad, behaalde een schitterend succes, en had ten gevolge dat hij, naast Reissiger, die eerste kapelmeester was, tot tweeden kapelmeester benoemd werd. Een groot contrast met zijn toestand te Parijs! Als kunstenaar gewaardeerd en gevierd, van

stoffelijke zorgen bevrijd, door het Hof met onderscheiding bejegend, werd zijne overtuiging, dat hij in de kunst eene roeping te vervullen had, in hem versterkt. Toen men op het prijzenswaardige denkbeeld gekomen was, om het stoffelijk overschot van Carl Maria von Weber, dat schier vergeten in St. Paul's te Londen begraven lag, naar Dresden over te brengen, was Wagner een der eersten, die dit plan met al de geestdrift zijner vereering voor den miskenden toondichter ondersteunde, en aan de uitvoering een werkzaam aandeel nam. De muziek, die gedurende den optocht werd uitgevoerd, was door hem uit motieven van Weber's *Furyanthe* saamgesteld. Bij het graf hield hij eene rede, terwijl een koorzang en harmoniemuziek, door Wagner gedicht en gecomponeerd, de plechtigheid besloot.

In het bewustzijn, dat hij zich door deze daad van piëteit beïnd gemaakt had, overtuigd dat zijn succes bij het Dresdener publiek sedert zijn *Rienzi* vaststond, wijdde hij minder zorg aan de voorbereiding der opvoering van zijn "*fliegenden Holländer*" dan hij anders, bijv. te Parijs, zou gedaan hebben. Natuurlijk was hij bitter ontstemd, toen zij bij de eerste opvoering geen succes had. Had hij Parijs verlaten, in de meening te Dresden een publiek te zullen vinden dat zijne muziek zou begrijpen, hoe vond hij zich in zijne verwachting teleurgesteld. Het publiek, verwend door de Opera's der moderne fransche school, vond in "*Rienzi*" te veel wat naar die school geleeek, om hem daarin niet met enthousiasme toe te juichen. Men verwachtte weer een dergelijk stuk, zoo mogelijk met nog meer uiterlijken glans, met nog sterker effecten, met nog drastischer momenten, en was natuurlijk teleurgesteld, toen men in den "*fliegenden Holländer*" een werk ontving, waarvan het aantrekkelijke gelegen was juist niet in datgene waardoor "*Rienzi*" boeide, maar in iets geheel anders, waarvoor het den toeschouwer nog aan gevoel en muzikale ontwikkeling ontbrak. Toch was men ook destijds reeds in de gelegenheid ge-

weest om door de werken van Glück, Mozart en Beethoven te leeren inzien, dat het zinlooze spektakelwerk à la Meijerbeer verre beneden de richting van Wagner stond. Door de uiterlijke, bril-lante aanwending van zoovele middelen, zoowel op het tooneel als in het orkest, verblind, was het publiek onvatbaar geworden voor het eenvoudig groote. Wagner, schoon vast overtuigd dat de moderne Opera een toppunt van onzinnigheid bereikt had, waar-van hij te recht in Meijerbeer's *Robert* het non plus ultra meende te zien; hij, die, walgend van al die holle uiterlijke pralerij zon-der beteekenis, met zijne nieuwe Opera een beteren weg wilde be-wandelen, hij vond geringschatting in plaats van bijval, miskenning in plaats van waardeering. Te Berlijn ging het niet beter. Al waren daar enkelen, die toch iets goeds in den "*fliegenden Hol-länder*" meenden te ontdekken, hun aantal bleef bitter klein.

Toch week Wagner niet. Gemakkelijk zou hij de gunst van het publiek met een tweede Opera in den geest van "*Rienzi*" hebben kunnen koopen. Het zou hem geen moeite gekost hebben al die goedkoope en toch zoo snel werkende effecten aan te wenden; maar zijn voornemen stond vast. Niet meer terug op dien weg! Neen, alles wat in zijn "*Holländer*" nog daarnaar zweemde, moest verbannen worden; waarheid van uitdrukking moest het uiterlijk effectbejag vervangen, de handeling in het drama moest zich uit de karakters, en omgekeerd, ontwikkelen. Geen onbeduidend onderwerp zonder plan! Zoo ontstaat, te mid-den van deze teleurstellingen, het werk, dat ontegenzeggelijk het belangrijkste voor zijne geheele ontwikkeling werd: zijn "*Tann-häuser*." Reeds te Parijs had de stof hem geboeid; thans, nu hij door geene tijdelijke zorgen gekweld werd, ontwaakte de lust tot scheppen met allen aandrang. Welk een stof! En hoe heeft hij die opgevat en behandeld! Aan de eene zijde de zinnelijkheid, geteekend niet al de kleuren die den dichter en componist ter be-schikking stonden, en zooals geen toondichter vóór hem ze had ge-

kend en weten aan te wenden, — aan de andere zijde op nieuw dat ideaal, het maagdelijke, in zijne kuische reinheid, dat hij in de gestalte zijner Elisabeth op de heerlijkste wijze geteekend heeft, eene gestalte geheel en al van zijne eigene vinding. De stof is n.l. ontleend aan twee verschillende sagen. De eene schetst ons het verblijf van Tannhäuser in den Venusberg en zijn tocht naar Rome om boete voor zijne zonden te doen, de andere verplaatst ons bij een' wedstrijd van zangers op den Wartburg, waarbij Wolfram von Eschenbach en de toovenaar Klingsor een groote rol spelen. Uit deze twee sagen wist Wagner nu met meesterhand een samenhangend geheel te maken, en de invlechting zijner Elisabeth, met Brünhilde in de Nibelungen-trilogie eene der heerlijkste vrouwengestalten die hij geschapen heeft, geeft hem gelegenheid, om de reinste en edelste snaren van ons gemoed in beweging te brengen. Als wij nu zijn Tannhäuser in al de toestanden en gewaarwordingen die de dichter-componist schetst, volgen, als wij met den berouwvolle en verdwaalde in Gods vrije natuur treden, al de zaligheid der pas ontwaakte lente in kinderlijk vrome stemming genieten, en, overstelpt door den indruk van het reine en schuldellooze, uitroepen: *Allmächtiger, dir sei Preis! gross sind die Wunder deiner Gnade!*" gevoelen wij ons dan niet tot het goede en schoone eene schrede nadergekomen?.... Of, waar de overmoedige, voor het zinnelijke steeds zoo vatbare zanger zich in den strijd over "wat Liefde is" laat meeslepen en, alles vergetend, eindelijk de Godin der Liefde, het schrikbeeld van alle vromen, de verlokkende Venus, bezingt, om een oogenblik later met innig berouw voor Elisabeth, wier hart hij jubelend brak, op de knieën te vallen, dan bezitten wij nog slechts een schaduwbeeld van wat de componist tijdens het scheppen van dit alles gevoelde, en kunnen wij zijne neerslachtigheid, zijn wanhoop begrijpen, toen ook deze Opera fiasco maakte. Alles wat met zijne bejngselen streed was vermeden, het was de ver-

nieuwde Glück'sche Opera, waarin woord en toon juist te zamen past, de oppervlakkigheden der fransche school verdwenen zijn, en duitsche muziek, duitsch-gevoelende harten in krachtige duitsche toestanden optreden. Het orkest, dat sedert Beethoven over zoo veel meer heerlijke middelen ter uitdrukking van de meest verschillende gewaarwordingen te beschikken had, ontvouwt de prachtigste verwen; tal van nieuwe verrassend-schoone effecten levert de partituur op, nergens is de instrumentatie overladen¹, overal vergezelt zij den zanger, zonder zich boven hem te plaatsen, en verhoogt zij de uitdrukking van zijn zang; overal is de muziek zóó, dat, men ieder woord verstaan kan, hetgeen noodig is, omdat de tekst hier meer dan ooit te beteekenen heeft. De taak die Wagner zich stelde: een werk te leveren waar alle mede-uitvoerende kunsten gelijkmatig werken, was hare oplossing nabij gekomen, zonder dat hij ontrouw werd aan de oude Duitse richting. Lyrische gedeelten ontbreken in de *Tannhäuser* niet, maar *deze* zijn het ook *niet*, welke Wagner vermijden wil; ook in zijne latere werken komen ze voor. Slechts ongemotiveerde lyriek kan hij niet dulden; *dat* is het leidende beginsel van zijn *Tannhäuser* af tot zoolang hij muzikale Drama's² zal schrijven.

¹ Over de aanvankelijk zoo berispte instrumentatie van Wagner is men het tegenwoordig tamelijk eens, dat de klachten omtrent overlading en te sterke aanwending van het koper ongegrond waren. Niemand, die het zoo passend en betrekkelijk zelden aanwendt. Dat het meer aangewend wordt dan bij de oudere meesters, ligt in de ontwikkeling die den koperen blaasinstrumenten sedert dien tijd ten deel viel, maar men vergelijkte zijne aanwending er van met die van zijne tijdgenooten, zelfs der heftigste Anti-Wagnerianen, en men zal een belangrijk onderscheid te zijnen gunste zien. Een crescendo zooals in *Lohengrin* (Vorspiel) en *Tristan* bestond vóór hem niet.

² Hoewel *Tannhäuser* en *Lohengrin* nog onder den titel "Opera" zijn uitgegeven, kan men op hen den later door Wagner gebruikten, en n. i. zooveel juister naam van "muzikaal Drama" toepassen.

Zijn *Tannhäuser* viel. Eene teleurstelling voor den componist te harder, omdat dit werk weer eene symbolische overeenkomst met zijn eigen leven en streven had. Kon hij zijne jeugd, zijne zucht naar genot, het verlangen roem en eer te behalen op de wegen der fransch-italiaansche richting, vergelijken met de zinbedwelmende genietingen van den Venusberg, — in zijne Elisabeth, “*die keusche Jungfrau*”, zag hij eene afschaduwing zijner kunst die hem van den ondergang tracht te redden. Wagner verliet den Venusberg der kunst, en vond, zooals Venus zijn *Tannhäuser* voorspelt, de menschen koud en zonder gevoel voor wat hem hart en ziel op zoo machtige wijze vervulde. Wie van ons kan hem zijne hoogachting ontzeggen, hem, die, geen sympathie vindende, nogtans niet bezweek; die zich wel diep ongelukkig gevoelde, maar uit zijne smarten een nieuw werk doet geboren worden — een werk, wederom uit het hart van zijn volk gegrepen en vol ideale grootheid!... Het was zijn *Lohengrin*! Maar niet te Dresden zou zijn *Lohengrin* het eerst opgevoerd worden. Hij zag in, dat het publiek niet rijp was voor wat hij bereiken wilde; het moest daartoe opgevoed en ontwikkeld worden. De zangers en theaterkapelmeesters moesten leeren inzien, dat het hier iets meer gold dan hunne muzieknummers zonder behoorlijke voorbereiding af te zingen en af te spelen. Andermaal greep hij naar de pen, ten einde de belangstelling van het publiek voor zijne zaak te wekken.

Het jaar 1848 naderde. Ook hij wilde op het gebied der kunst hervormen en diende bij den Saksischen minister een ontwerp daarover in. De Kamer dacht er natuurlijk niet aan, zich met zulke details in te laten, het publiek begreep niet wat hij wilde; verbitterd door al die teleurstellingen, werd hij door de politieke stormen meegesleept, en nam in Mei 1848 deel aan den opstand in Dresden's straten. Hij was verplicht te vluchten, en begaf zich over Weimar (waar hij in Liszt, die eene repetitie van zijn *Tann-*

häuser dirigeerde, een zijner vurigste, hem het meest begrijpende bewonderaars leerde kennen) naar Parijs. Ontslagen van allen dwang en boei, gevoelt hij zich werkelijk gelukkig. "Hij voelde zich vrij," schrijft hij zelf, "al wist hij niet, waarheen hij zich den volgenden dag zou begeven, om des Hemels lucht te mogen inademen." Parijs echter was wel het allerlaatste toevluchtsoord, waar hij in dien waan kon blijven verkeerden. Dat gevoel van vrijheid trok hem naar Zwitserland heen, waar hij slechts korten tijd kon blijven, daar hem alle middelen tot onderhoud ontbraken. Nogmaals vestigt hij zijn oog op Parijs — doch hier was hem alles nog ondragelijker dan in zijn vaderland. De somberste stemming maakte zich van hem meester; zelfs de ontwerpen voor nieuwe drama's konden hem aan die neerslachtigheid niet ontrukken, en afgemat, uitgeput, krank, wilde hij in zijne sombere fantasieën alles, vrienden en maatschappij, voor eeuwig vaarwel zeggen, om in een ver van alle menschen verwijderd "*Urwald*" rust voor zijn gepijnigd gemoed te zoeken. Eenige waarachtige vrienden wisten hem echter terug te houden, en bewerkten zijne aanstelling tot kapelmeester te Zürich, waar hij tot 1852 werkzaam was en levendig deel nam aan het muzikale leven, zoowel in schouwburg als concertzaal, terwijl hij voortging als schrijver de oogen der wereld voor zijne werken te openen, en hier zijne belangrijkste opstellen uitgaf, met name ook het later zoo berucht geworden: *Judenthum in der Musik*.

Terwijl de kunstenaar hier met vrucht werkzaam was, begonnen langzamerhand de harten in het Duitsche vaderland warm te worden voor zijne scheppingen. De eer daarvan komt ontegenzeggelijk aan Franz Liszt toe. Hij was de eerste, die Wagner's *Lohengrin* te Weimar in 1850, bij gelegenheid van het Herder-Göthe feest, deed opvoeren; hij was mede oorzaak dat de arme kunstenaar, die destijds te Parijs ziek en ontmoedigd ternederlag, niet geheel vertwijfelde; hij ontrukte hem aan de vrees dat zijn

werk, zijn *Lohengrin*, waarin hij het ideaal van zijne plannen verwezenlijkt meende te hebben, zou verloren gaan, en troostend deelde Liszt hem het bericht mede, dat *Lohengrin* te Weimar in voorbereidende studie was. Het werk was in de beste handen, Wagner kende Liszt, en zijn vertrouwen werd niet beschaamd, want toen het succes na de opvoering twijfelachtig was, trachtte Liszt de algemeene belangstelling door eene met opgewondenheid geschrevene brochure staande te houden. Hierdoor en door de bewondering die het werk zelf diegenen der hoorders inboezemde, die althans niet geheel bevooroordeeld waren, werd het getal van Wagner's aanhangers steeds grooter. Reeds bij de opvoering van zijn *fliegenden Holländer*, en nog meer bij zijn *Tannhäuser*, had hij de heuchelijke opmerking gemaakt, dat ten minste eenige hoorders begrepen wat hij wilde. Deze weinigen waren het nu, op wie hij bouwde, en die hem staande hielden, waar hij meende aan de mogelijkheid van een gezond oordeel en een onbedorven smaak bij het publiek te moeten wanhopen. Welk een indruk zijn *Lohengrin* op die weinigen moet gemaakt hebben, kan men zich dus voorstellen. Eene geheel nieuwe wereld tooverde de componist hun voor oogen. Al kan men toegeven, dat reeds in *Euryanthe* het voorbeeld van *Lohengrin* te vinden is, ja dat men den invloed van Weber's muziek nog duidelijk ontdekken kan, welk een verschil toch tusschen beiden! Hoeveel beter is de verbinding tusschen drama en muziek gelukt, om niet van de stof — de hoofdzaak — te spreken. Hier, ondanks hunne ideale opvatting en omgeving, menschen met zuiver menschelijke gevoelens — hier alweêr dat hooge zinnebeeld van de macht der reine liefde, waardoor een *Lohengrin* zijne Graal-omgeving verlaat, om die liefde te huldigen, waarvan hij de verwezenlijking in Elsa ziet. Tegenover deze twee lichtgestalten staan, in scherp contrast, Ortrud en Telramund, beheerscht en geleid door duistere harts-tochten, de eene als vertegenwoordigster van het oude heidensche

geloof tegenover het christelijk beminnend en geloovend gemoed, de ander als slachtoffer zijner gekrenkte eigenliefde, verleid door de inblazingen zijner vrouw, tegenover den ridderlijken, boven alle laagheid verhevenen, edelen Lohengrin. Hoe schoon ontwikkelt zich de noodlottige gebeurtenis! Allengs ziet men de werking van het gif des twijfels, dat Ortrud in het onschuldige hart van Elsa stortte, tot Elsa, ten slotte alles vergetend, het gebod overschrijdt en den held naar zijn naam en afkomst vraagt. De uitroep van Lohengrin, als Elsa, plotseling inziende hoe zij zich aan zijne liefde vergreep, bewusteloos neêrzinkt: *Weh! nun ist all' unser Glück dahin!*" kenschetst met een enkelen meesterlijken trek de vervlogene hoop van hem, die zijne hoogere wereld voor dit gewaande geluk vaarwel zeide. De *Lohengrin* munt boven de *Euryanthe* ongetwijfeld uit door het gehalte der sage zelf, en door de meesterlijke behandeling der stof. De waarde van Weber's muziek op zichzelf wordt hierdoor niet betwist. Bovendien, wij mogen niet vergeten dat *Euryanthe* de eerste hernieuwde poging was tot dramatische eenheid in de Opera, en dat Wagner, als later componist, van de voor- en nadeelen van zijn meer gevorderd standpunt partij kon trekken. In ieder geval is *Lohengrin* eene logische, organische ontwikkeling van de beginselen die den grondslag der *Euryanthe* vormden. Thans heeft *Lohengrin* overal burgerrecht verkregen. Bijna ieder kent haar, en wie met een onpartijdig oor en oog dit kunstwerk genoot, heeft zeker niet aan de macht van de verschillende verheffende oogenblikken, zoowel hoog-dramatische als lyrisch uiterst poëtische, kunnen weêrstaan. Met eene mengeling van droefheid en zelfvoldoening schreef Wagner in 1860 aan Liszt: "*Bald werde ich der einzige Deutscher sein, der meinen armen Lohengrin noch nicht gesehen hat.*"

Zoo begon het dan aan den gezichteinder voor onzen dichter-componist helderder te worden. Meer en meer verdwenen de donkere wolken, die kortzichtigheid, tegenkanting en miskennis rondom hem verzameld hadden. De lust tot scheppen werd aangewakkerd. Kort nadat zijn *Tannhäuser* afgewerkt was, had een nieuw plan hem bezig gehouden. Stond bij de Grieken het satyrspel tegenover het treurspel, Wagner zou tegenover zijn *Tannhäuser* eene komische Opera dichten. Zoo ontstonden de ontwerpen voor zijn *Meistersinger von Nürnberg*. Had hij in zijn *Tannhäuser* een beeld der minnezangers uit de 13^e eeuw geteekend, nu wilde hij ons een oog doen slaan in het leven en het wezen der kunst bij de meesterzangers van Neurenberg, ongeveer driehonderd jaar later, in het hart van Duitschland, in dat kleine, maar zoo werkzame leven, met zijne eigenaardige gewoonten en gebreken, maar met zijn echt germaansch, door en door gezond geslacht, vol trouw en eerlijkheid, en niet ontbloeit van geest en ironie. Nauwelijks was het plan nog vóór zijne vlucht uit Dresden ontworpen, of in breede omtrekken rijst reeds het beeld van zijn laatste en grootste werk, zijne *Nibelungen-trilogis*, voor zijn geest. Eerst later is het in den ons bekenden en nu voltooiden vorm uitgewerkt, doch te Dresden reeds boeide hem de gestalte van Siegfried, zooals de Edda ons die beschrijft, den *urwuch-sigen* natuurmensch, in zijne levensvolle kracht. Toen Wagner te Parijs was, en vol vertwijfeling zag dat de wereld blind was voor zijne idealen en eene valsche kunstrichting huldigde, richtte hij zijn kunstenaarsoog steeds op zulke gestalten van edele en frische menscheijkheid, die hem met geestdrift vervulden. Daar denkt hij bijvoorbeeld aan een *Friedrich Barbarossa*, dien hij later, om het te zeer historische karakter dat dit drama zou moeten aannemen, verwierp. Later peinst hij over een *Jesus van Nazareth* — het ideaal der reinste menschenliefde, maar waarvan hij de bewerking, om beweegredenen van allerlei aard, uitstelde en eindelijk opgaf;

nog later een *Wieland der Schmied*, die op zijne gesmeede zwanenvleugelen zijn gevangenschap ontvliedt naar het oord, waar het voorwerp zijner *Sehnsucht* hem verbeidt. Grootsche gedachten! En toch behield slechts eene enkele van hen de bovenhand. Het was *Siegfried*, en wel de Siegfried uit dat gedeelte der *Nibelungen trilogie*, hetwelk thans, ofschoon omgewerkt, onder den naam *Götterdämmerung* bekend is.

Te Zürich wilde hij met de compositie een aanvang maken, maar daar hij inzag, dat hij toch nog niet begrepen zou worden, liet hij zijne plannen varen, om den arbeid weder op te vatten eenigen tijd nadat zijn *Lohengrin* te Weimar onder Liszt opgevoerd was. Bij nader inzicht evenwel kon het oorspronkelijke ontwerp hem niet bevredigen. Hij verdiepte zich in de studie der Edda, ten einde de ontwikkeling der catastrophie (Siegfried's dood) van het begin tot het einde te volgen, en zoo ontstonden langzamerhand de vier groote afdeelingen, die nu onder de namen *Rheingold*, *die Walkure*, *Siegfried* en *Götterdämmerung* voor ons liggen. Het was een grootsche onderneming, een werk voor vier avonden! Ook mogen bedenkingen van politieken aard mede de oorzaak geweest zijn, dat de arbeid zoo dikwijls door belangrijke tijdrumten afgebroken werd. Met hoeveel zwaarigheden zou zulk een werk bovendien niet te kampen hebben? Waar zou een tooneel gevonden worden voor de opvoering geschikt? Waar zouden de zangers zijn, die al het gewicht van hunne moeilijke taak begrepen? En indien wij het weinige succes, dat zijne werken tot nu toe gehad hadden, in het oog houden, dan kan het ons niet verwonderen, dat hij vaak den moed verloor en zich voor het oogenblik wijdde aan onderwerpen, waaraan niet zooveel uiterlijke zwaarigheden verbonden waren. Zoo vatte hij het voorneemen op, nog een ander werk te schrijven, hetwelk, althans wat het tooneel betrof, niet zulke hooge eischen stelde, een minder talrijk personeel vereischte en van de zangers niet zooveel

verge als zijne *Nibelungen*. Dat werk zou *Tristan und Isolde* zijn. Terwijl hij in den *Meistersinger* het gebied der sage met de haar eigene fantastische omgeving verlaat, om zich door dien arbeid eenige ontspanning te verschaffen, betreedt hij hier wederom hetzelfde gebied als in de *Nibelungen*, met het eenige verschil, dat dit onderwerp in een tijd speelt, die niet zoover van ons verwijderd ligt, en dat de handeling wederom menschelijke aandoeningen en hartstochten schildert.

Het overheerlijke gedicht van Godfried von Straszburg bezielde hem tot de schepping van dit drama. De hartstochtelijkste liefde, worstelende met de conventioneel-moreele hinderpalen, eene liefde die als het ware uit den dood geboren wordt om weêr in den dood onder te gaan, een eeuwig onverzadigd verlangen, innig, aangrijpend, wegslepend geschilderd, — ziedaar den inhoud! Men kent het gedicht:

"Tristan heeft Ierland veroverd en haalt, als bruid voor zijn oom en koning Marke, de schoone Isolde af, en begeleidt haar naar Engeland. Zij gevoelt voor hem de vurigste liefde. Kort vóór het schip zal aankomen, verlangt zij van Tristan, dat hij met haar den verzoeningsdronk zal drinken, en heeft daartoe aan hare vertrouwde, Brangäne, last gegeven, een doodelijk gif in de schaal te storten, waaruit zij met Tristan drinken zal. Hare vertrouwde vult de schaal, uit liefde voor Isolde, met een liefdesdrank, en in plaats van den door beiden zoo vurig verlangden, maar nu verijdelden dood, ontstaat eene liefde, die geen wetten kent en haren wilden loop voortzet, zelfs nadat Isolde de vrouw van Marke is geworden. Eene geheime samenkomst tusschen Tristan en Isolde wordt aan den koning verraden. De koning ziet zijn ongeluk, en Tristan wordt door den verrader, zijn gewaanden vriend Melot, doodelijk gewond. Zijn trouwe dienaar Kurwenal brengt hem naar Karvol, waar Tristan een voorvaderlijk goed heeft. Daar vinden wij hem stervende. Slechts de hoop háár nog eens te zien, houdt hem nog in leven. Werkelijk verschijnt zij ook, maar, door ziekte, verlangen en liefde verteed, bezwijkt hij bij hare aankomst

in hare armen en, terwijl koning Marke de beide gelieven redden en vereenigen wil, is hij getuige van Isolde's dood die, van smart overstelpt, op het lijk des geliefden neêrzinkt."

Voorwaar eene stof, niet minder poëtisch en aantrekkelijk dan die der vorige Wagner'sche werken. Zijn *Tristan und Isolde* staat, wat omvang en moeielijkheden van opvoering aangaat, wel niet op eene lijn met de *Nibelungen trilogie*, maar de muzikale moeielijkheden zijn dezelfde, misschien nog ingewikkelder. Het werk eischt van zanger en zangeres die de titelrollen vervullen, eene schier ongeloofelijke kracht en standvastigheid van stemmateriaal, en, wat wel de hoofdzaak is, het maakt in zoo hooge mate aanspraak op diep doordachte opvatting en spel, als misschien geen ander. Het is, naar de meening der meeste kenners van Wagner, de parel van al zijne werken. Bewonderenswaardig en verbazingwekkend is de macht van den hartstocht die daaruit tot ons spreekt; geen oogenblik gaat voorbij zonder onze belangstelling en spanning in de hoogste mate bezig te houden; al zijn alle situatiën tot eene aanmerkelijke lengte uitgesponnen, zoodat van den hoorder eene groote inspanning geëischt wordt, nogtans stuit gij nergens op een mat gedeelte. Die inspanning, die Wagner van den hoorder vergt, is misschien de bedenkelijkste zijde van zijne nieuwere drama's. Maar het kunstwerk is, volgens Wagner, ook niet geschapen om u, na een' moeielijk doorgelobden dag, eenige verstrooing te verschaffen; neen, frisch moet gij zijn en vatbaar voor de indrukken die u wachten, anders kan een kunstwerk als zoodanig nooit invloed op u oefenen. Wel is waar wordt onze aandacht voor de meest aangrijpende hartstochten in beslag genomen, 't zij wij, in de eerste acte, geschokt worden door den vreeselijken strijd tusschen wraak en liefde in Isolde's hart, 't zij wij, in de tweede acte, getuigen zijn van die overstelpende bedwelmende liefdesscène, of aan het slot Tristan hooren klagen:

“*Mich sehnen und sterben*” — overal is met gloeiende verwen gemaald, en overal wordt gehoor en verstand zonder ophouden bezig gehouden. Doch, kan men volgen, wordt men niet door de tooncombinatiën en philosophische gevoelsuitingen overweldigd, wat misschien bij een veelvuldig hooren van zelf zal verdwijnen, en zien wij het kunststuk in het licht dat de toondichter beoogde, dan moeten wij erkennen, dat wij hier staan voor eene wereld van zeldzame schoonheid. Zeker heeft een criticus gelijk, die beweert dat dit het “meest Wagneriaansche” werk is — met andere woorden: voor de conservatieven geheel verwerpelijk, voor zijne aanbidders het hoogste. De opmerkzame toehoorder ziet ongetwijfeld terstond, dat Wagner hier een geheel zelfstandig standpunt heeft ingenomen. Zelfs Weber’s invloed, die toch nog in *Lohengrin* zoo duidelijk te herkennen was, is verdwenen, en de grenzen, waarbinnen de muziek zich vroeger beperkte, zijn ver, zeer ver overschreden. De tekst geeft niet slechts uitdrukking aan gewaarwordingen en aandoeningen, maar verdiept zich in ingewikkelde vraagstukken, hetgeen de anders niet zoo licht te vermijden eentonigheid van zulke langdurige lyrische aandoeningen natuurlijk wel breekt, maar toch van tijd tot tijd de vraag doet oprijzen: heeft hier het ideaal van het muzikale drama zijne grenzen bereikt, of kan de muziek nog verder op den ingeslagen weg voortgaan?”

Slaan wij, eer wij tot de beschouwing van zijn laatste werk overgaan, nog een blik op zijne *Meistersinger*. Wagner verplaatst ons hier in den tijd van Hans Sachs, en weet al aanstonds onze sympathie voor dezen hervormer op te wekken. Het geheele onderwerp is met geest behandeld, en kon men in zijne vroegere werken steeds symbolische overeenkomst met zijne verhouding tot het leven en de kunst ontdekken, nergens komt dit, zelfs voor den oningewijde, duidelijker aan het licht dan hier. Nergens gevoelt men zoo levendig, wat in het

hart en hoofd omgaat van den man, die door zijne tijdgenooten niet begrepen wordt, wat die worsteling te beteekenen heeft tegen het verouderde, tegen den pruijken tijd, die zoo hardnekkig aan oude gewoonten vasthoudt, tot eindelijk langzamerhand de oogen geopend worden, en voor den hervormer het tijdstip aanbreekt, waarin zijn vertrouwen op zijne overtuiging heerlijk beloond wordt. De kritiek verweet hem zijne grenzenlooze eigenliefde en eigenwaan, doch zij vergat, dat niet alleen Wagner dien strijd had moeten voeren, maar dat in alle eeuwen de hervormers op elk gebied, met dezelfde *Beckmessers* te strijden gehad hebben als Jonker Walther von Stolzing en Hans Sachs, de hoofdverteenwoordigers van de twee tegenstrijdige richtingen.

Wij zouden te ver afdwalen, indien wij den geheelen loop van dit werk wilden beschrijven. Vol fijne wendingen, geestige woordspelingen en allerlei elkander kruisende intriges, leiden zij nogtans, hoe belangrijk en spannend ook, de aandacht geen oogenblik van het hoofddoel af. De tekst op zich zelf is reeds een meesterstuk. De karakters zijn fijn geteekend en volgehouden. Hans Sachs is een voortreffelijk, trouw, oprecht en warm karakter. Reeds dadelijk stemt ons zijne poging om een goed woord voor den Jonker te doen te zijnen gunste. Hoe diplomatisch is hij niet in het gesprek met Eva. Hoe treffend zoo menige dichtregel uit zijn mond! Wat dunkt u bijv. van deze woorden tot Eva:

“Mein Kind, für den ist alles verloren, und Meister wird er in keinem Land!
 “Denn, wer als Meister geboren, hat unter den Meistern den schlimmsten Stand!”

Of, als hij Jonker Walther zijn droomgedicht voorzingt en zegt:

“Nur mit der Melodei seid Ihr ein wenig frei!

“Auch ist's nicht leicht zu behalten, und das ärgert uns'ren alten!”

herkent gij in Hans Sachs dan niet de type van een man met

krachtig gezonden geest, met helderen blik en open oog voor het goede, 't zij oud of nieuw? — En tintelt ons hart niet van geestdrift, als Hans Sachs, waar Walther, op het punt om tot meester gewijd te worden, het ordeteeken, den gouden ketting, van de hand wijst, en met een teederen blik op Eva verklaart, ook zonder meester te worden gelukkig te willen zijn, — als Sachs hem beteekenisvol bij de hand neemt, met de woorden :

“Verachtet mir die Meister nicht! und ehrt mir ihre Kunst!”

“Ehrt eure Deutschen Meister! dann bannt Ihr gute Geister!”

Und gebt Ihr ihrem Wirken Gunst, zering in Dunst

Das heil'ge röm'sche Reich, uns bliebe gleich

Die heilige Deutsche Kunst!”

Dat zijn woorden, die alleen uit het hart van iemand kunnen komen, die eene ware vereering voor de meesters gevoelt, die weet te waarden wat zij geschapen en daarbij geleden hebben, zonder daarom blind te zijn voor die gedeelten in hunne werken, die door den eeuwig wisselenden tijd naar onze begrippen verouderd zijn. Lijnrecht tegenover Sachs staat Beckmesser, volgens een beoordeelaar “door Wagner's zucht tot overlading tot eene caricatuur bedorven” — alsof men in het dagelijksche, muzikale leven niet telkens zulke caricaturen ontmoette! Zulke woorden voortgevloeid uit antipathie tegen alles wat met den ouden sleur niet overeenkomt, en waarbij men uit gebrek aan argumenten tot persoonlijkheden zijn toevlucht neemt, heeft men door alle tijden heen kunnen hooren! Dat Wagner zijn Beckmesser tot een boosaardig karakter laat ontwikkelen, brengt de loop van het geheel mede, is volstrekt niet onnatuurlijk, en verhoogt het licht dat daardoor op de anderen terugvalt. Jonker Walther met zijne bezieling voor de muziek, en de zachte Eva, zijn recht poëtische figuren, wier verschijning ons aangenaam verrast midden

in die wereld vol tabulatuur ¹ en schoolsche regelen, vol merkerhaat ² en nijd.

Wat de muziek betreft, zij is uit het tijdperk der compositiën van *Tristan* en de *Nibelungen*, maar, naar den aard van het onderwerp misschien niet zoo ingewikkeld, gemakkelijker te verstaan, al is het werk met zeldzame contrapuntische kunst geschreven. De *Meistersinger* is bijna uitsluitend in declamatorischen stijl gezet, waar althans geene lyrische oogenblikken uit de handeling zelve voortspuiten. Maar op welk eene wijze declamatorisch! Hoe muzikaal, hoe uiterst fijn zijn die kleine nuances geschilderd, die alleen in staat zijn de innigste gemoedsaandoeningen en gewaarwordingen uit te drukken! Wie het gesprek tusschen Sachs en Eva aan de onderdeur van Sachs' woning nauwlettend heeft gehoord, heeft zeker de onweerstaanbare poëzie daarvan ondervonden.

De orkestbegeleiding — wanneer men van eene begeleiding in den eigenlijken zin van het woord bij Wagner mag spreken, veel eer de samenwerking van het orkest — zou men kunnen vergelijken met een' machtigen stroom, die onophoudelijk voortvloeit. Door dien stroom gedragen, wordt op het tooneel de handeling als het ware van zelf afgespeeld. De personen komen en gaan, spreken zoo natuurlijk met elkander, en dat alles past en stemt zoo wonderschoon met die klanken en harmonieën die daar van beneden opstijgen overeen, dat het geheel een tooverachtigen indruk maakt. Over alles ligt een poëtische gloed, 't zij gij u bevindt onder de meesterzangers, waar de bezielde jongeling zijn' proefzang moet afleggen, 't zij Wagner u verplaatst voor Sachs' woning, in den luwen, zwoelen zomeravond, waar de vlierboom zoo wel-

¹ Tabulatuur — tafel der regelen van zang- en dichtkunst, waaraan de zanger zich streng houden moest.

² Merker — zoo heet degeen, die gekozen wordt om bij het proefzingen de fouten met krijt aan te merken.

riekend zijne geuren verspreidt, waar eene zachte dweepachtige stemming zich van u meester maakt, en gij, evenals Sachs, mijmerend over het op dien dag gehoorde nadenkt, — 't zij eindelijk de dichter in de laatste acte u onder de feestvierende menigte rond leidt, waar alles zoo vroolijk en levendig de oplossing tegemoet gaat, en waar ook gij ten slotte door de geestdrift van zangers en volk meêgevoerd wordt, totdat uw hart instemt met het: "*Ehrt eure deutschen Meister!*"

Intusschen dit werk hield hem evenals zijn *Tristan* als het ware slechts in het voorbijgaan bezig; al zijn hopen en wenschen was op zijne *Nibelungen-trilogie* gevestigd. Inderdaad, stout is de compositie van dit reuzendrama! Met verwonderlijke kunst is hier wat in de Edda slechts uit enkele losse, onsamenvangende episoden bestaat, tot een poëtisch schoon geheel ontwikkeld. Wordt door sommigen beweerd, dat Wagner in zijn *Nibelungen* het meest duitsehe, het meest germaansche werk geleverd heeft, zijn anderen van oordeel dat deze oud-germaansche figuren te nevelachtig, te ver van ons verwijderd zijn om de nationale sympathieën te kunnen opwekken, — de tijd zal in dezen uitspraak moeten doen. Om een werk van zulk een' omvang naar zijn' geheelen indruk te kunnen beoordeelen, moet het gehoord en gezien worden, al zijn wij reeds aanstonds levendig getroffen door de talrijke verrassende schoonheden die wij in tekst, klavieruittreksels en partituren aantreffen. Toch mogen wij niet vergeten dat, bij een werk van Wagner, de indruk dien het maakt, op het geheel, op de samenwerking der verschillende kunsten, gegrond is. Daarvan overtuigd, vormde hij dan ook het plan, toen hij nog met de muzikale compositie bezig was, om dit werk zoo volkomen mogelijk te doen opvoeren. Gelijk hij bij zijne eerste groote opera, *Rienzi*, het oog sloeg op een tooneel waar het volledig ten gehooore zou kunnen gebracht worden, zoo wenschte hij thans zijn ideaal ook op ideale wijze opgevoerd te zien. De bestaande schouwburgen waren over 't algemeen te

zeer aan den ouden sleur gehecht; overal bestonden nog de gebreken waartegen hij gestreden had. De kunst was voor de meesten nog slechts een amusement; het publiek kwam om te zien en gezien te worden; de zanger, niet de tooneelspeler, was de hoofdzak, terwijl de kapelmeester door te coupeeren nog hielp verknoeien wat de zanger niet bedorven had. Nergens vond hij wat hij zocht.

Inmiddels waren de jaren zijner ballingschap voorbij. Te München, waar zijne nuze reeds vurige bewondering had opgewekt, vond hij in den jeugdigen Koning van Beieren een ijverig beschermer, die hem tot voltooiing van zijn arbeid opwekte toen hij wanhoopte aan de verwezenlijking zijner wenschen, en die zijn verlangen te kennen gaf om het reuzen-drama opgevoerd te zien. Nu scheen voor den kunstenaar eindelijk de tijd van algemeene erkenning en waardeering voor goed aangebroken te zijn; doch al spoedig bleek dat deze koninklijke bescherming hem nog meer vijanden berokkende, zoodat hij zich zelfs verplicht zag, ten einde aan de kwaadsprekende tongen iederen schijn alsof zijn streven op geldspeculatie berekend was te ontnemen, zijn oog van München af te wenden, en zich te Bayreuth, een kleine stad in het noorden van Beieren, door hare ligging uiterst geschikt voor zijne plannen, te vestigen. De oude schouwburg te Bayreuth was, ondanks zijne groote afmetingen en ruime inrichtingen, niet geschikt voor zijne plannen. Zoo rijpte het voornemen om een geheel nieuw tooneel te bouwen. Schatten van geld werden daartoe vereischt, doch de energie zijner vrienden stelde hem in staat zijn schoonen droom te verwezenlijken. Eene actie-leening door den op jeugdigen leeftijd gestorven pianist Carl Tausig op touw gezet, was welhaast volgeteekend, en niettegenstaande allerlei hinderpalen kon reeds in 1872 de eerste steen gelegd worden, opgeluisterd door eene uitvoering van Beethoven's negende Simfonie onder Wagner's leiding. Sedert dien tijd woont Wagner

te Bayreuth. Na jaren van rusteloos zwerven en angstig zoeken, geniet hij thans met zijne kinderen en zijne echtgenoot, Cosima Liszt — vroeger met Bülow gehuwd doch daarna van hem gescheiden — den roem en de bewondering die zijn machtig genie toekomt. In 1876 wacht ons het resultaat van zijn werken en streven: de opvoering der *Nibelungen-trilogie*. Dan zal de toeschouwer, naar Wagner's eigene zienswijze, eerst in de gelegenheid zijn een volledig oordeel over zijne scheppingen te vellen. Door hem zelven geleid, gesteund door de beste krachten onzer Opera-wereld, zoowel vocaal als instrumentaal, beschikkende over al de middelen die eene ver gevorderde tooneel-mechaniek hem verschaft, zal de opvoering eene zeldzame hoogte van volkomenheid bereiken. Maar of Wagner juist dat alles noodig had om aan zijne beginselen ingang te verschaffen, en of zijne minder omvangrijke werken dit doel niet reeds lang en misschien met meer recht bereikt hadden, omdat zij niettegenstaande vooroordeel en tegenkanting in het hart van het *volle* doorgedrongen zijn, terwijl deze poging toch slechts voor eenige weinige *uitverkorenen* toegankelijk zal wezen, moet uit het succes blijken. Eén groot voordeel zal de onderneming in ieder geval opleveren, al ware het slechts dat nu verschillende kapelmeesters een werk van Wagner geheel en al naar zijne opvatting en bedoeling zullen zien opvoeren. Wellicht zal dit een gunstigen invloed oefenen op de onwaardige verminking waaronder niet alleen *zijne* maar schier *alle* Opera's, door de willekeurige coupures te lijden hebben. Zij zal zeker van invloed zijn op de Opera-zangers, en hen dieper doordringen van het besef hoeveel ernst er vereischt wordt in den kunstenaar, die in een muzikaal drama optreedt.

Zoo heeft dan nu de man, die aanvankelijk met kommer en armoede te worstelen had, het toppunt van eer en aanzien bereikt. Geen protectie, geen gunst van aanzienlijken, maar eigen energie en volharding bracht hem zoo ver. Vertrouwende op zijne

kunst en door den tegenstand dien hij ondervond niet geschokt in zijn geloof aan zijn genie en zijne roeping, heeft hij zich een weg gebaad door de wereld, en door eigen krachtsinspanning het hooge standpunt veroverd dat hij thans als dramatisch toondichter inneemt.

Het is waar, ook Wagner is niet onfeilbaar. Door miskenning verbittert, greep hij met zijn prikkelbaar en hartstochtelijk karakter maar al te vaak naar eene *zeer scherpe* pen. Hoeveel belangrijke en onweersprekelijke waarheden zijne geschriften ook bevatten, 't is toch ook niet minder waar dat zij, met name zijn *Judenthum in der Musik*, vele hatelijke, persoonlijke uitvallen bevatten, die hem tal van vijanden berokkenden. Bovendien, zelf maakt hij zich schuldig aan wat hij in anderen berispt. Of is het niet opmerkelijk, dat de man die alles beweegt om zijne werken noot voor noot, zooals hij ze geschreven heeft, ten gehooore te laten brengen, die niet duldt dat zelfs de kleinste weggelaten worde, zich veroorlooft in de negende Simfonie van Beethoven veranderingen aan te brengen? 't Is zoo, die veranderingen op zichzelf zijn meesterlijk, gegrond, en liggen voor de hand; de beweegredenen zijn edel, maar 't beginsel is gevaarlijk. Immers het leidt tot eigenmachtige wijzigingen in alle mogelijke partituren door ieder dirigent, die, zonder een Wagner te zijn, zich inbeeldt dat hij het voorbeeld van Wagner mag volgen. Zodoende krijgt men niet meer het origineele werk van dezen of genen componist, maar een werk met alle mogelijke willekeurige veranderingen te hooren.

Wat overigens zijn leven betreft, wij weten uit zijne jeugd dat bij hem de hartstochten zoowel van edelen als onedelen aard steeds in scherpe contrasten en op groote schaal heerschten. Is hij aan den eenen kant vol geestdriftige bewondering voor het reinste en hoogste, aan den anderen kant vervalt hij steeds in eene onverzadelijke zucht naar zinnelijk genot. Zijne hartstochten kennen geen grenzen, en te verwonderen is het niet, dat hij in dit opzicht

aan zijne vijanden vaak gelegenheid gaf tot menige kwetsende aanmerking.

Hoe dit ook zij, met zijne kunst is het Wagner steeds volle ernst geweest, zóó diepe ernst dat hij, bij een concert te Weenen, waagde Schiller's aphorisme: *Ernst ist das Leben, heiter sey die Kunst*, om te keeren. *Ernst sey die Kunst*, is zijne leuze tegenover hen die zich met Schiller's grooten naam wenschen te dekken, als zij allereerst genot, vroolijkheid, amusement van de muzikale kunst vragen. Zeker, zij moet ons ontspanning schenken, maar gaat bij den waarlijk ontwikkelde en beschaafde ontspanning buiten alle inspanning des geestes om? Kan eene weluidende, goed klinkende opeenvolging van tonen hem op den duur voldoen, of zal hij beginnen meer te vragen, en anders zich onvoldaan en teleurgesteld gevoelen?

Voor den muzikaal ontwikkelde, den geestelijk beschaafde schreef Wagner. Reeds de gedichten zijner Opera's kunnen door den oppervlakkige niet genoten worden. Daartoe vat Wagner zijne taak te diep, te ernstig op. Het vreeselijke, het tragische in de hartstochten treedt bij hem te voorschijn. Bij, niet tot streeling der zinnen, maar om de dramatische huivering te voorschijn te roepen, schildert hij, vooral in zijne muziek, den zinnelijken lust aangrijpender, wegsleepender dan iemand anders, maar al het frivole, het gemeene is hem vreemd. Een Hamerling in tonen, — dat is Wagner in sommige opzichten. En al is hij niet de eerste die *bepaaldelijk* bij de Opera deze poging waagde, zooals wij voornamelijk bij Beethoven zien, toch blijkt ons uit al zijne woorden en werken hoe diep hij zijne kunst opvatte, hoe ernstig zij hem ter harte gaat. 't Is zoo, zijne opvatting der kunst is het groote punt in geschil, maar toch schijnt de organische ontwikkeling der kunst mede te brengen dat ernst, nadenken en verstand zich op haar gebied hoe langer zoo meer gezag weten te verschaffen. In het bijzonder geldt dit van de

dramatische muziek. Is het woord mede in het spel, dan is uit den aard der zaak het verstand met de muziek gemoeid. Geeft men eenmaal toe dat de verbinding van nadenken (de karakteristieke eigenschap van het woord) met de muziek (als uiting eener stemming) mogelijk is, dan kan men ook niet langer het recht van bestaan van het muzikale drama, zooals wij het kennen, betwisten.

Grau, theurer Freund, ist alle Theorie, und grün des Lebens goldner Baum. Over theorieën, over de grenzen van iedere kunst, kan veel geschreven en getwist worden. Op welk gebied der kunst is dit niet geschied? Maar zie! daar staat een Shakespeare, een Kaulbach, een Richard Wagner op, en bewijst u met zijne werken, dat de ware schoonheid niet in een geijkten vormbouw gelegen is, maar in de onbeschrijfelijke poëzie, die uit de smelting van den uiterlijken vorm met groote en edele gedachten ontstaat. Het geheim der schoonheid ligt in dat niet te bepalen, geheimzinnige *iets*, dat eeuwig jeugdige en frissche, dat wij wel niet onder woorden kunnen brengen, maar dat ons allen aangrijpt en in verrukking brengt, dat een klein gedicht van Göthe; uit de eenvoudigste woorden saamgesteld, tot zulk een merkwaardig meesterstuk stempelt, dat uit zoo menige Madonna der Italiaansche meesters tot ons hart spreekt en bij de melodieën der Duitsche toondichters zulke heerlijke aandoeningen bij ons opwekt. Dat geheimzinnige *iets* is de tooverkracht van den waren kunstenaar, de goddelijke gave van het waarachtige genie!

Zulk een genie is Richard Wagner. Gaat de muziek bij hem wellicht buiten hare grenzen? Gaat zij op wegen die wij vóór hem onmogelijk achtten? Leidt zijn beginsel misschien tot den ondergang der muziek in den gewonen zin van het woord? Zoo ja, dan ligt de schuld niet bij Wagner of Glück, maar in de allereerste verbinding van woord en toon. Doch wat spreken wij over theorieën! Als wij zijne werken hooren, als de dichter zijn tooverstaf

opheft, vergeten wij alle bespiegelingen. Hij boeit ons met onweersaanbare macht, en als ondanks onszelven dwingt hij ons hem te volgen naar andere, om niet te zeggen naar hoogere sferen dan waar wij vroeger ons kunstgenot zochten, en wij *leven* in de heerlijke, grootsche, geniale wereld, die hij doet geboren worden.

Ja, een tooverstaf is in zijne hand gegeven. Niet slechts den weerstrevenden zin van velen zijner tijdgenooten, verschrikt door het nieuwe, het gewaagde, het stoute, het soms bijkans al te forsche zijner kunstschepingen, wist hij er door te bedwingen, maar 't is of hij met dien tooverstaf weer leven weet te geven aan hetgeen slechts als verbleekte schimmen leefde voor het oog onzer verbeelding. Zij staan weer vóór ons de oude heldengestalten uit den grijzen voortijd, die machtige vrouwelijke figuren, die teedere, reine jonkvrouwen. In den toovercirkel, waarin Wagner ons door zijne kunst weet te bannen, leven zij voor ons. Wij vreezen, zorgen, lijden; wij hopen, streven, jubelen met hen. Wij beluisteren hun zielestrijd, wij lezen hunne geheimste gedachten: wat slechts den zoelen nachtwind geklaagd wordt, als de blos der eerste schuchtere liefde de maagdelijke wangen kleurt, blijft voor ons oor niet verborgen. Was het omdat zij in Wagner eene hun verwante natuur begroetten, dat zij zich voor hem ontsluitden, die grootsche figuren uit de Duitsche middeneeuwen? Bij uitnemendheid nationaal toch is het karakter zijner kunstwerken, en groot is de invloed, dien de keus zijner onderwerpen geoefend heeft op de belangstelling in de middeneeuwsche en oud-germaansche dichtkunst.

Welk een scheppingskracht in dezen enkelen kunstenaar! Hoe verdienstelijk zouden zijne werken reeds niet zijn, al had hij enkel den letterkundigen vorm er aan gegeven. Wat echt-dichtelijke gedachten heeft hij weten te hullen in eenen edelen vorm, die nog niet kleurloos is, omdat hij steeds uiterst eenvoudig blijft. Over wat dramatische kracht heeft hij te beschikken; welk een

meesterschap in de groepeerling der verschillende momenten der handeling is de zijne! Daar zijn gedeelten in zijne operateksten (bijv. de 1^e Acte van den *Lohengrin*) wier wederga men slechts bij de grootste dramatische dichters zal vinden. En dan, wat kennis van, wat eerbied en liefde voor het edelste en verhevenste in 's menschen natuur, wat afkeer van al het lage en wuife en gemeene openbaart hij in zijne scheppingen. Hierom alleen reeds zouden wij hem onze bewondering niet kunnen onthouden.

Inderdaad, met rechtmatige fierheid mogen wij in onze ijzeren eeuw, zoo vaak terecht als materialistisch en realistisch afgemaakt, elkander herinneren dat zij ook een Richard Wagner heeft voortgebracht, in wien de kunst over het materialisme gezegevierd heeft, en wiens werken, lang nadat onze eeuw tot de vervlogene tijden zal behooren, met eeuwig levende poëzie aan het nageslacht zullen herinneren, dat ook onze tijd mannen heeft gekend, wier harten voor het waarachtig schoone en goede gloeiden.

FRANS DEAK

FRANS DEAK.

(geb. 13 Oct. 1803; gest. 28 Januari 1876).

Hongarije heeft in de laatste twintig jaar aan het stoffelijk overschot van meer dan een zijner groote mannen de laatste hulde gebracht op de verheffende en grootsche wijze waarop de fiere Magyaren hunne lievelingen plegen te vereeren. Indrukwekkend was de rouw van het volk toen het zijn Paloczy, zijn graaf Szechenyi en Teléki, en nu twee jaar geleden zijn beroemden dichter en patriot, baron Eötvös, naar de laatste rustplaats bracht; doch het schouwspel dat Pesth, op den 3^{den} Februari jl., bij de begrafenis van Frans Deak opleverde, was inderdaad geheel eenig. Toen het bulletin van den hoogleeraar Kovacks, "dat de groote zoon des vaderlands" had opgehouden te leven, op den laten avond van den 28sten Januari bekend werd, ging de menigte, die voor het huis saamgedrongen was, langzaam en zichtbaar aangedaan uitéén. Al de verschillende volken der Oostenrijksche monarchie, al de elkander bestrijdende politieke partijen gevoelden dat het gemeenschappelijke vaderland zijn grootsten en besten burger verloren had, en Duitschers, Slowaken, Croaten, Ruthenen en

Magyaren vergaten hunne grieven en reikten elkander de hand bij het lijk van Deak.

Keizer Frans Jozef had allengs in den onverbiddelijken tegenstander van het absolutisme der Habsburgers den edelen patriot en eerlijken aanhanger zijner dynastie leeren liefhebben. "Het afsterven," schreef hij bij den bloemkrans, die voor het graf van den doode bestemd was, "het afsterven van Deak, dat het land met diepen rouw vervult, heeft ook mij diep getroffen, en ik moet het uitspreken hoe oprecht ik deel in de algemeene smart, hoezeer ook ik het verlies betreur van den man, die geheel zijn leven wijdde aan het algemeen belang, die door zijn trouw aan vaderland en troon, door zijne vlekkelooze reinheid van karakter, en door zijne deugden als burger, het vertrouwen en de liefde van zijn vorst en van zijne medeburgers in zoo hooge mate waardig was. De geschiedenis zal zijne verdienste als staatsman vereeuwigen, en zijn roem zal voortleven ook buiten zijn vaderland. Mijne dankbare erkentelijkheid volgt hem in het graf, waarvoor ik dezen krans bestemd heb."

Uit alle deelen des lands waren deputaties naar Pesth gekomen, om bij de uitvaart van Deak's stoffelijk overschot tegenwoordig te zijn: van de kusten der Adriatische zee, uit de afgelegene streken van Belebit en van Kiralyhago, zoowel als uit Weenen en duitsch Oostenrijk. Schilderachtig en verheffend tevens moet de aanblik geweest zijn van de bonte menigte in hare verschillende nationale kleederdracht, met hare uiteenlopende nationale herinneringen, maar die thans, vervuld van denzelfden rouw, stil en ernstig den indrukwekkenden stoet volgde. Geheel Pesth had het rouwgewaad omgehangen; alle winkels waren gesloten; van alle huizen wapperde de Hongaarsche vlag ter halven stok; alle balconen waren met zwart bekleed. Langzaam bewoog zich de stoet van het Akademiegebouw, waarheen Deak's lijk was overgebracht, door de onafzienbare menigte, voorafgegaan door een

voorrijder in Magyaarsche kleederdracht, door de leden van den gemeenteraad, vertegenwoordigers van den landdag, de geestelijkheid, de officieren van het Oostenrijksche en Hongaarsche leger, en gevolgd door de vertegenwoordigers van den keizer en Deak's bloedverwanten. De lijkwagen, waarop de kransen van den keizer en de keizerin prijkten, werd voorafgegaan door een triomfwagen, sierlijk gedrapeerd met 124 bloemkransen, die de dankbaarheid van zijn volk aan de nagedachtenis van den grooten doode gewijd had. Op het Frans-Jozefplein bracht de aartshertogin Clotilde, in rouwgewaad, hare laatste hulde aan Deak's lijk. Toen de stoet de breede allée van accacia's, die naar de grafkapel geleidde, bereikt had, sloot de aartshertog Jozef, met zijn staf, zich bij den stoet aan. Nadat de aartsbisschop Samassa den zegen uitgesproken en de geestelijken het kerklied in *Paradisum* aangeheven hadden, was de plechtigheid afgelopen en had Hongarije den laatsten plicht vervuld aan zijn grooten doode: den "Aristides van Hongarije", "den grijzen leidsman", "den Wijze", het "Geweten van het volk", de "trots van Hongarije".

De Hongaren, met hun half oostersch onstuimig karakter, zijn zeker niet karig in het uitdeelen van eeretitels; toch zal niet licht iemand, die een blik geslagen heeft op het leven van dezen grooten staatsman, die tevens een edel mensch geweest is, de rechtmatige eereplaats betwijfelen, die Deak in de beeldengalerij van Hongarije's groote mannen inneemt. 't Is zoo, de martelaarskroon, die in het oog van een onderdrukt en lijdend volk een dubbele glorie verleent aan de helden die voor de volkszaak zijn gevallen, heeft Deak niet gedragen. Meer dan eens, in de veel bewogen tijden van zijn vaderland, scheen zijn naam verduisterd te worden door het schitterende gesternte van een socialen hervormer als graaf Szechenyi, of de voorbijgaande meteor van een agitator als Kossuth. Voor de partij der actie was hij somtijds te veel een aanhanger van de dynastie der Habsburgers; in het oog der Weener diplomaten,

zelfs naar het oordeel van zijn beroemden vriend en tegenstander Szechenyi, was hij te veel de onverzettelijke Magyaar, die Hongarije met het oog van den Hongaar beoordeelt. Tegenover beiden bleef hij de onverbiddelijke kampioen van het recht, vastberaden en ongezeggenlijk waar het de historische tradities en de vrijheid van zijn volk gold, gematigd op ondergeschikte punten, met een geopend oog voor de behoeften van het oogenblik, onvermoeid in het zoeken naar een vergelijk tusschen de rechten der dynastie en de niet minder onschendbare rechten van zijn volk. Meer dan eens moest hij de onstuimige drift van zijn op Oostenrijk verbitterd volk weerstaan, en indien Deak de afgod van zijn volk geworden is, 't was omdat hij het altijd beneden zich geacht heeft de slaaf van het volk te zijn. De scherpzinnigheid van zijn staatsmansblik werd slechts geëvenaard door de vlekkelooze reinheid van zijn karakter en zijne zelfverloochenende toewijding aan de belangen van het vaderland.

Toen, op den landdag van 1867, de linkerzijde, met een beroep op de publieke opinie, verwerping van het vergelijk tusschen Oostenrijk en Hongarije eischte, sprak Deak deze fiere woorden:

“Ik ben genoeg in de staatkunde vergrijsd om te weten hoe moeilijk het is de ware openbare meening te kennen. Ziet toe! dat gij niet te veel acht slaat op hen die ons hier omringen. Bedenkt dat het volk, dat ons heeft afgevaardigd, gewild heeft dat wij het constitutioneele vraagstuk zullen oplossen, dat wij het den weg zullen wijzen, en niet, dat wij ieder oogenblik met het volk te rade zullen gaan. De groote vraagstukken van wetgeving en publiek recht, die ons ter oplossing worden voorgelegd, zijn niet binnen aller bereik, en wij zijn getrouw aan ons mandaat indien wij ze pogen op te lossen op eene wijze, die het best met de belangen van het vaderland overeenkomt.”

Op de vraag der linkerzijde, bij monde van Ghiczy en Tisca gedaan, waarom men het lot van Hongarije nog nauwer verbindt

moest met de toekomst eener monarchie, die na den slag van Königgrätz den ondergang nabij was, antwoordde Deak door het leidende beginsel zijner politieke werkzaamheid in deze woorden samen te vatten:

“Hoe? zijt gij niet gerust gesteld door de gedachte dat Europa Oostenrijk erkent als een onmisbaar bestanddeel van zijn politiek stelsel? Wat mij aangaat, ik geloof niet aan den ondergang van het rijk, nu ik zie dat de vorst het hechtste steunsel voor zijn troon zoekt in de constitutioneele vrijheid en het vertrouwen zijner volken. Bovendien, is het staatkundig het tegenwoordige uit het oog te verliezen en zich te hechten aan twijfelachtige eventualiteiten? Ik geloof dat de val der Oostenrijksche monarchie een onheil voor Hongarije zijn zou, maar indien dat onheil ons moest overkomen, dan zou ik wenschen, dat onze inwendige staatkundige organisatie zoo krachtig was, dat wij het middelpunt eener nieuwe politieke organisatie konden worden. Bij volledige erkenning van de kracht en de levensvatbaarheid van het Magyaarsche ras, gebiedt nogtans de staatsmanswijsheid ons te erkennen, dat wij op ons zelve, geïsoleerd van het overige Europa, nooit een onafhankelijken staat kunnen vormen. Wat zou Hongarije zonder zekere bondgenooten zijn, geklemd als het is tusschen het onmetelijke Rusland en het machtige Duitschland?”

Verzoening tusschen de zeven verschillende volksstammen, die ieder hun eigen taal sprekend, door onderlinge verbittering verdeeld, slechts door eene gemeenschappelijke lijdensgeschiedenis en een gemeenschappelijken afkeer voor het absolutisme der Habsburgers verbonden waren; verzoening met de dynastie van Habsburg, waaraan Hongarije, bij de pragmatieke sanctie van 1723, trouw gezworen had, maar tevens onwankelbare gehechtheid aan de historische tradities en onvoorwaardelijke handhaving van de constitutioneele vrijheid, — ziedaar het politieke programma waaraan Deak de

grootte gaven van zijn hoofd en hart gewijd heeft, aan welks verwezenlijking hij ook in de donkerste dagen van Hongarije's lotwisseling geloofde, en waarvan hij de zege mocht aanschouwen toen Keizer Frans Jozef, door Oostenrijks rampen op het oorlogsveld vernederd, met het absolutisme der Habsburgers brak, en op den 8sten Juni 1867, onder het oorverdoovend *Eljen!* der Hongaren, te Pesth de kroon van den heiligen Stefanus op het hoofd zette en de vrijheid der Hongaren plechtig bezwoer.

Verzoening was zijne leus — maar verzoening langs den weg van het recht. De insurrectie was het geweld, en het geweld was in zijn oog een gruwel, een misdaad jegens het vaderland, dat een vergelijk met Oostenrijk niet kon ontberen. Lijdelijk berusten onder rechtsverkrachting was in strijd met het geweten en eene beleediging voor den fieren Magyaar. Bukken voor de overmacht, maar onder voortdurend protest, ziedaar de eenige eerlijke weg die, volgens hem, tot eene goede uitkomst leiden kon. En Deak heeft ook geprotesteerd, het gansche leven lang, tot hij zijn doel bereikt en het vergelijk tot stand gebracht had.

Wel mocht het een reuzentaak heeten, die zelfs een man als Deak zou hebben ontmoedigd, indien zijn scherpe blik niet verbonden geweest ware aan zulk een edel karakter en zulk een onvernieligbaar geloof aan de zegepraal van het recht! Immers, aan deze en aan gene zijde van de Leitha heerschte wantrouwen en verbittering. Aan gene zijde het hof van Weenen met zijn jeugdigen keizer, afstammeling eener dynastie, die ten allen tijde de ziel van het Europeesch absolutisme geweest was, omringd door raadslieden voor wie het keizerrijk geheel opging in de dynastie en het leger, die meenden dat zij met hunne macht ook hun leven zouden verliezen, en die niets onbeproefd lieten om den jeugdigen monarch te bewijzen dat de vrijheid de moeder is der revolutie, en dat iedere concessie aan de nationale wenschen van Hongarije verleend in de hand der revolutionairen een wapen worden zou

om het huis van Habsburg ten val te brengen. Van den anderen kant eene onstuimige en driftige natie, wier fierheid op hare constitutioneele tradities slechts versterkt en koortsig aangewakkerd en tot verbittering opgezweept werd door de gewelddadige wijze, waarop Oostenrijk elke zucht naar vrijheid telkens poogde te smoren in het bloed harer edelste zonen.

Toch heeft Deak succes gehad op het programma zijns levens, want — en deze verklaring zal bij den eersten oogopslag wellicht bevreemding wekken — Deak was een vlekkeloos eerlijk staatsman; hij was “het Geweten van Hongarije”. Hongarije wist het, het droeg hem op de handen, en het vertrouwen op zijne staatsmanswijsheid werd verdubbeld door het onvoorwaardelijk geloof van het volk aan Deak's onbaatzuchtige liefde voor het vaderland en onomkoopbaarheid van geweten. Daarom was het vergelijk tusschen Oostenrijk en Hongarije in 1867 niet slechts het gevolg van het succès der Pruisische naaldgeweren bij Königgrätz, maar Deak's werk, die door zijn zedelijk overwicht alle wantrouwen onmogelijk maakte, en de verzoening tusschen het huis van Habsburg en de kroon van den heiligen Stefanus tot stand bracht. “Wij moeten alles voor het vaderland op het spel zetten, slechts het vaderland zelf niet,” placht hij te zeggen. Hij had er gerust kunnen bijvoegen: het geweten evenmin. Als Deak aan het hof te Weenen verscheen, — hij deed het niet zonder uitdrukkelijk ontboden te zijn, — bogen al die sierlijk gekapte heeren eerbiedig voor de min of meer plumpe gestalte van dien landedelman met zijn linksche manieren: ze wisten het wel, dat het geweten van Hongarije hen voorbijging. Voor de groote belangen waaraan hij zijn leven gewijd had, vergat hij zich zelve geheel. De zelfbehagelijke voornaamheid en de hinderlijke heerschzucht die groote mannen vaak ontsiert, was hem vreemd. Zonder verbittering trok hij zich van het openbare leven terug wanneer een ander licht, zij het ook het licht eener voorbijgaande komeet, aan den

staatkundigen hemel verscheen. Overal het goede waardeerende en verschoonlijk voor de gebreken zijner medemenschen, was de "Aristides" van Hongarije slechts onverbiddelijk voor alles wat den toets der stiptste eerlijkheid niet kon doorstaan, of de rechten van zijn vaderland miskende. Toen hij na den slag van Koniggrätz bij den minister Belcredi ontboden werd, en de graaf hem verzekerde dat Hongarije of in het Panslavisme of in Duitschland moest ondergaan, antwoordde Deak: "Indien ons geen andere keus overbleef, dan tusschen Duitschers en Slaven, zouden wij geen oogenblik aarzelen en zonder bedenken Duitschers worden. Maar, Excellentie, gij zijt ongetwijfeld een goed christen en hoopt eens in den hemel te komen. Toch verhaast gij zelf uwe reis naar den hemel niet. Wij ook niet, Excellentie!" Het bitterste woord, dat gedurende zijn geheele leven over zijne lippen kwam, was tot graaf Lonyay, minister van finantiën, gericht. Het gerucht liep dat de edele graaf de kunst verstond om zeer voordeelig zijne huiselijke zaken te besturen. Lonyay verontschuldigde zich tegenover Deak over de betrekking van voorzitter, die hij bij allerlei banken en finantiële inrichtingen bekleedde, en meende dat het toch geen misdaad was voorzitter eener bank te zijn. "Neen!" antwoordde Deak kortaf, "*opgehangen* hebben zij daarvoor nog niemand!"

Dertig jaar lang oefende hij eene schier koninklijke heerschappij over zijn volk uit — en zijne geheele nalatenschap bedroeg twee duizend florijnen! Hij bestemde ze om zijne schuld bij allerlei menschlievende vereenigingen te voldoen en voor humanitaire doeleinden te besteden. Eene bescheidene lijfrente van 600 dukaten, hem in ruil zijner bezitting door graaf Szechenyi verleend, was voor zijn Spartaanschen eenvoud niet slechts voldoende, maar stelde hem bovendien nog in staat de vriend en weldoener van velen te zijn. Zelf ongehuwd, nam hij de weezen van anderen aan en werd hun vader. De kinderen

van de dichters Vörösmarty en Kisfaludy hebben hem alles te danken, en de tegenwoordige minister van finantien, Koloman Szell, met kinderlijke pieteit aan zijn weldoener gehecht, was eens Deak's pupil.

Nog een enkelen trek, die het karakter van dezen volstrekt eerlijken patriot kenschetst, mag ik den lezer niet onthouden. Onder de belangrijkste hervormingsplannen, die op den landdag van 1843 ter sprake gebracht zouden worden, bekleedde de invoering eener algemeene belasting en de afschaffing der privileges van den adel eene eerste plaats. De lagere adel, die van zijne privileges leefde en de belastingen even innig verfoeide als hij allen arbeid haatte, verzette zich met al de verwoedheid van zijn bedreigd eigenbelang tegen de ontworpen sociale hervorming. In verschillende comitaten beschikte de adel over de meerderheid der stemmen, en aan de instructies van het comitaat was de afgevaardigde gebonden. Gansch Hongarije begreep dat Deak in den ophanden zijnde landdag niet gemist kon worden, en dat niemand wagen zou zich tegenover hem in het comitaat Zalad, dat hij vertegenwoordigde, kandidaat te stellen. Getrouw aan zijne overtuiging, "dat de natie slechts dan sterk kan zijn, wanneer eigendom en vrijheid ook door vrije mannen verdedigd werden," verklaarde Deak dat hij het mandaat voor den landdag slechts zou aannemen, indien de instructie hem gelaste vóór de afschaffing der adellijke privileges te strijden. Wel had de lagere adel geen tegenkandidaat kunnen vinden, maar het was aan de geprivilegeerden toch gelukt een tegenovergestelde gedragslijn in de instructie van het comitaat aan den afgevaardigde voor te schrijven. Meende de adel wellicht dat Deak zijne overtuiging voor een zetel in het parlement te koop had...? Deak weigerde met verontwaardiging de op hem uitgebrachte keus aan te nemen. Te vergeefs werd nu de kandidatuur anderen aangeboden; zelfs met geweld en stokslagen, bij verkiezingen in Hongarije niet ongewoon,

was niemand te bewegen, als vertegenwoordiger van Zalad, Deak te vervangen. Door den nood gedrongen moest de instructie gewijzigd worden, en langs den in Hongarije zeer gebruikelijken weg van omkoopertij, met behulp van wijn, geld, goede woorden en stokslagen, bewees de hervormingsgezinde partij aan den lageren adel dat de tijd gekomen was om de privilegiën af te schaffen. Met groote meerderheid van stemmen werd Deak nu andermaal gekozen, en thans met eene instructie geheel in zijn geest. Intuschen, de partij van Deak had zonder Deak zelve gerekend. Diep gekrenkt verklaarde hij, dat hij zich schamen zou eene keus, met zulke middelen bereikt, aan te nemen. Het "Geweten des volks" stortte zijn toorn uit over de "zonden des volks", en zelfs de dringendste beden zijner vrienden konden hem niet van besluit doen veranderen. Hij onttrok zich voor een tijd aan het openbare leven, verloor zijn zetel in den landdag, maar won voor altijd het hart en het vertrouwen van Hongarije!

In een zijner vele oogenblikken van zenuwachtig pessimisme zei Hamlet tot den bemoeizieken babbelaar Polonius: "Mijnheer! een eerlijk man te wezen is, naar het in de wereld gaat, één uit tienduizend te zijn." 't Komt natuurlijk niet bij ons op, dit ontmoedigende scepticisme als eene proeve van diepe menschenkennis aan te prijzen, ook wenschen wij niet te veel kwaad te zeggen van dat geheimzinnige, cameleontische wezen hetwelk men staatsmanswijsheid noemt, maar toch.... hebben we niet genoeg gehoord van de *haute morale politique à la Machiavelli*, om in onze groote eeuw van kleine mannen de edele gestalte te bewonderen van een staatsman, die het programma van zijn leven mocht verwezenlijken, niet ondanks maar omdat hij zijne groote gaven onvoorwaardelijk gesteld had in den dienst van een edel hart? Wordt ons niet dagelijks luide verzekerd of in stilte toegefluisterd, dat het geweten niet verder mag doordringen dan

tot op den drempel van het kabinet der staatslieden, dat hunne opvattingen zoo breed, hunne kansberekeningen zoo ingewikkeld zijn, dat in hunne overleggingen geen plaats overblijven kan voor de eerste grondbeginselen der zedelijkheid...? Wij hebben in het politieke leven van Europa, tot oververzadiging toe, den begoochelenden invloed van het succes kunnen waarnemen, en we weten ook wel hoe de laaghartigste kronkelwegen vergoelijkt en de trouwelooste middelen bedekt worden met den sluier van den nacht, als het goede doel bereikt en de beslissende slag gewonnen is! Zijn op de glibberige baan der politiek de schoonste lauweren wellicht voor hem, die zich het gemakkelijkst door krepel hout weet te wringen...? Is het niets dan laster indien men beweert, dat het succés van den staatsman vaak het best te bereiken is langs een weg, geplaveid met het gruis dat hij van zijn geweten heeft afgeveild?...

“Mijnheer! een eerlijke staatsman te wezen, dat is, naar het in de wereld gaat, één uit tienduizend te zijn!”

Zou Hamlet werkelijk gelijk hebben? Misschien!... misschien ook niet!

De Hongaren noemen Deak den Aristides van Hongarije, den Solon der Puzta, den Wijze der natie . het Geweten van het volk. Voor ons, koele westerlingen, is deze lofspraak te bloemrijk. Niettemin is de groote Magyaar, die een karakter, eene persoonlijkheid was, die geen rol begeerde te spelen maar eene roeping te vervullen had, een man van verkwikkende beteekenis, vooral in een tijd als de onze — zoo rijk aan eerezuchtige figuranten en zoo arm aan groote en edele figuren!

Het leven van Deak is met de geschiedenis van Hongarije gedurende de laatste veertig jaar onafscheidelijk verbonden. Wij moeten ons dus met eene vluchtige schets vergenoegen.

Hij werd den 13 October 1803 te Khida, in het comitaat van

Zalad, op het erfelijke landgoed van zijn geslacht geboren. Even als zijne voorvaders behoorde hij tot het Roomsch-Katholieke kerkgenootschap. Reeds spoedig na zijne geboorte verloor hij zijne ouders, en werd de opvoeding van den jeugdigen Frans toevertrouwd aan zijn twintig jaar ouderen broeder Anthonyi. Lust tot studie en de noodzakelijkheid om zich een onafhankelijk standpunt in de maatschappij te verwerven deden hem zijne keus vestigen op de juridische loopbaan. Na zijne studiën te Raab voltooid te hebben, keerde hij naar zijne geboorteplaats terug, waar hij zich als advokaat vestigde. Door zijn eenvoud en rechtschapenheid won hij spoedig aller hart in zijne omgeving, en door de schranderheid van zijn oordeel, de vastberadenheid van zijn karakter, de klassieke soberheid van zijn woord en de kracht zijner bewijsvoering wist het jeugdige lid van het comitaat al spoedig zijne medeleden den eerbied in te boezemen, die het noodzakelijke gevolg was van zijne intellectuele en zedelijke meerderheid. Toch bleef hij nog een geruimen tijd op den bescheiden achtergrond van het leven, tot zijn broeder Anthonyi hem in het jaar 1832 aan zijne onbekendheid ontrukte en naar de woelige wereld der politiek overbracht.

Kort na de opening van den rijksdag van 1832 had Anthonyi Deak zijn mandaat als afgevaardigde van het comitaat Zalad nedergelegd. Toen de leden zijner partij, die den kundigen vertegenwoordiger ongaarne misten, hem op zijn besluit poogden te doen terug komen, antwoordde hij: "Ik zal u een jong man zenden die aan zijn pink meer verstand en wetenschap bezit dan ik aan mijn geheele lichaam." En hij bedroog zich in zijne verwachting niet. Nog geen dertig jaar oud, nam nu de jeugdige advokaat de plaats van zijn broeder in het parlement in, bescheiden, zonder eerezucht, zich volkomen bewust van de moeilijke taak die op hem rustte, maar ook voor zichzelf volkomen verzekerd van de gedragslijn die hij te volgen had. In eene schitterende

redevoering ontwikkelde hij de beginselen van den bezadigden vooruitgang langs den weg van het recht, en zonder het te willen en als ondanks zichzelf was de landedelman van Khida eensklaps de hervormer, het middelpunt en de leider der liberale oppositie geworden.

De gebeurtenissen der laatste jaren waren zeker hachelijk, maar niet minder gunstig voor Deak's vorming. De beroemde graaf Szechenyi stond destijds op het toppunt zijner populariteit; de sociale hervorming waarvoor hij ijverde begon allengs eene gestalte aan te nemen. Diep moet de indruk en onweerstaanbaar de toovermacht geweest zijn, die de edele graaf op het jonge Hongarije van 1830 maakte. Na als zeventienjarig jongeling in 1809 zijn degen aan den bevrijdingsoorlog gewijd en aan de hardnekkige worsteling tegen Napoleon van 1813 tot 1815 deelgenomen te hebben, was de rijke en elegante Magyaar, tijdens het Weener congres, het middelpunt van die luidruchtig schitterende kringen, die het congres deden dansen, en aanleiding gaven tot den bekenden kwinkslag: *le congrès ne marche pas, il danse*. Na de hevige indrukken van het slagveld en de lichtzinnige verstrooiingen der feesten te Weenen kon het ledige, eentonige en onbeteekenende garnizoensleven den schitterenden geest van den jeugdigen officier niet bevredigen. Hij nam zijn ontslag en ging de wereld in. Gedurende eenige jaren zwerft hij door Palestina, Egypte, Griekenland, Italië, Frankrijk en Engeland, en eene geheel nieuwe wereld van gedachten en gewaarwordingen wordt voor hem geopend. Engeland vooral brengt hem in verrukking. Die rusteloze bedrijvigheid, die krachtige praktische geest, die wereld van wonderen, niet van staatswege maar door het persoonlijke initiatief, door den levenwekkenden invloed der vrijheid geboren, boeit hem geheel en vervult hem met allerlei plannen voor de toekomst van zijn vaderland. Ook Hongarije verbergt schatten in zijn schoot, maar niemand denkt er aan ze op te delven. Wat zou hem verhinderen om de sociale en economische hervormer

van zijn volk te worden? Dat denkbeeld maakt zich geheel van Szechenyi meester, en de jonge, rijke edelman gaat nu in de werkplaatsen, werkt met de ingenieurs en werpt zich met al den ijver van zijn vurigen geest op de studie van het samengestelde raderwerk der Engelsche bedrijvigheid. Zijn nutteloos en zwervend leven heeft nu een doel: hij zal zijn volk den weg van den maatschappelijken vooruitgang aantoonen en door hervorming van het industrieele en sociale leven Hongarije verheffen tot een volk van den eersten rang onder de staten der Oostenrijksche monarchie. Als eenmaal de sociale hervorming is tot stand gebracht moet, meent hij, de politieke bevrijding noodzakelijk volgen. In 1825 in zijn vaderland teruggekeerd, slaat hij terstond de hand aan het werk. Eerst zal hij de liefde voor de volkstaal, en daardoor het nationale leven bij de aanzienlijke Magyaren weder opwekken. De Magyaarsche adel werd allengs verduitscht en wedijverde met de Weener aristocratie in het ten toon spreiden van luister en rijkdom. Om toch vooral niet met minachtende voornaamheid door de patriciërs der hoofdstad bejegend te worden, wendde de magnaat eene volslagen onbekendheid met de taal van zijn volk voor. Een Hongaarsch edelman sprak aan het hof te Weenen Fransch, Duitsch, Engelsch, Italiaansch, maar zijne moedertaal veinsde hij niet te kennen.

Op den landdag van 1825 hield Paul Nagy den vinger bij deze wondeplek in het volksleven. "Wij hebben behoefte," riep hij uit, "aan eene nationale akademie. Zij moet tot stand gebracht worden door de officers van de grooten des lands. In dit opzicht moeten wij het woord van een beroemd krijgsoverste omtrent den oorlog herhalen: "wij hebben drie dingen noodig: geld, geld en nog eens geld!" Terstond daarop klonk van de tribune der toehoorders het antwoord: "Mijne heeren," zeide Széchenyi, "ik heb geen beraadslagende stem in uwe vergadering. Ik behoor niet tot de grooten des lands, maar ik bezit goederen in Hongarije. Welnu, indien eene

vereeniging tot stand komt, die zich ten doel stelt de Hongaarsche taal te verheffen, en eene hongaarsche opvoeding te geven aan de kinderen van ons volk, dan schenk ik aan die vereeniging al de inkomsten mijner goederen gedurende een jaar." Het was eene gift van zestig duizend floreenen. Natuurlijk kwam de Akademie tot stand. Daarna schiep Széchenyi een Hongaarsch tooneel, en nadat aldus het nationale leven opgewekt was, vestigde hij zijn oog op de nationale hulpbronnen. Een weg naar het Oosten was noodzakelijk. Aan het hoofd van een leger Engelsche ingenieurs trotseerde hij nu alle moeilijkheden, baande hij zich een weg door alle hinderpalen, en beschaamde hij alle scepticisme. Zoo zou zijn volk aan den gedachteloozen sleur ontrukkt worden, en wakker geschud door hetgeen het voor zijne oogen zag, de macht van het initiatief en de wonderen door de hand des menschen tot stand gebracht leeren waardeeren. Tunnels werden geboord, rivieren gebreideld, rotsen vlogen in de lucht, en de onverzettelijke graaf, die voor niets scheen te wijken, wakte met zijn staf van ingenieurs de klimmende bewondering van zijn volk. Toch was dit alles nog slechts het voorspel zijner veelomvattende plannen. De hongaarsche adel, die Szechenyi steunde met hun geld en hunne toejuicing, zag in den arbeid van den enthousiastischen graaf slechts het bewonderenswaardige, maar tevens zeer onschuldige spel van een werkzamen geest, zonder te begrijpen dat al die werken slechts de verborgen loopgraven waren, waarmede Szechenyi hunne eeuwen-oude vesting omsingelde. Immers wat baatte een weg naar het Oosten, indien de goudmijnen, die Hongarije in zijn schoot verborgen hield, niet ontgonnen werden? Wat hielp het dat het volk tot het besef van zijne kracht ontwaakte, zoolang het in al zijne bewegingen door middeleeuwsche privileges belemmerd werd? Welke vruchten kon het opleveren, dat hij aan Hongarije toonde wat de hand des menschen vermag, zoolang de hand van het volk in de oude feudale banden ge-

ketend bleef? Niet de hemelhooge rotsen, die Hongarije omzoomden, maar de tallooze ridderlijke kasteelen waarmede het als bezaaid was, belemmerden den frisschen stroom van het sociale leven, die in de moderne wereld van Westelijk Europa zijn levenwekkende kracht openbaarde. Rotsen kan men in de lucht doen vliegen, maar ridderlijke kasteelen...? Welnu, ridderlijke kasteelen eveneens, dacht Szechenyi, en toen hij zijne loopgraven voltooid en zijne mijnen gelegd had, richtte hij met vroolijken moed zijn zwaar geschut en wierp hij zijne geduchte granaten in de oude burchten. "*Het Krediet*" was de korte titel van het eerste manifest waarmede hij in geharnaste taal aan het geheele sociale en politieke gebouw van Hongarije den oorlog verklaarde, en het traditioneele volksbegrip van *de oude Hongaarsche vrijheid* aan eene vernietigende kritiek onderwierp. Ware de schrijver een eenvoudig publicist en niet een van Hongarije's magnaten geweest, Szechenyi zou de beschuldiging van hoog verraad zeker niet ontgaan zijn. Thans schrikte de adel; hij ontstak in woede over den revolutionair, en de graaf Dessewfy, die vroeger in zijne argeloosheid den jeugdigen Magyaar in een opgewonden gedicht bezongen had, waagde zich aan een tegenschrift (*Ontleding*), maar ontlokte daardoor aan de fijn gesneden pen van den onstuimigen hervormer een tweede (*de Wereld*) en derde (*Stadium, wedloop*) manifest, waarin hij nog scherper en klemmender het verderfelijke en onzinnige der oude feodaliteit met hare privilegiën aan de kaak stelde. Met één ruk was het gansche arsenaal der oude middeleeuwsche wetten als eene Bastille stormenderhand omvergeworpen. Te gelijker tijd ontwikkelde hij een geheel stelsel van nieuwe wetten, terwijl hij tevens met de levendigste kleuren de schitterende toekomst schetste, die Hongarije door eene sociale hervorming te gemoet kon gaan. De oudadellijke conservatieve partij was natuurlijk niet bekeerd, maar onder de verpletterende overmacht van Szechenyi wel vernietigd, en het jonge Hongarije, verrukt door dat aantrekkelijke beeld

van het herboren vaderland, schaarde zich met geestdriftige bewondering om het vaandel van den grooten socialen hervormer. Afschaffing der feodale privilegies en toepassing der burgerlijke gelijkheid was nu het programma van de liberale oppositie op den onstuimigen landdag van 1832, waarin Deak voor 't eerst in de plaats zijns broeders zitting nam als afgevaardigde van het comitaat Zalad. Met geestdrift had hij het programma van Szechenyi omhelsd, en met rechtmatige fierheid verhief de graaf zich op Frans Deak als zijn besten volgeling en edelsten tegenstander. "Frans Deak," schreef Szechenyi in een pennestrijd tusschen hen beiden over een economisch vraagstuk in Kossuth's *Hírlop*, "Frans Deak is een van die weinigen zooals de menschheid slechts zelden uit de hand der goden ontvangt. Iedere natie zou hem terecht als haar grootsten schat vereeren, maar" — en hiermede houdt hij den vinger bij het punt waar hunne wegen uiteen liepen — "Frans Deak heeft Hongarije altijd slechts van Hongarije uit beschouwd." Door sociale hervorming tot politieke bevrijding, was Szechenyi's leus; sociale hervorming en tevens onverbiddelijke handhaving onzer constitutioneele rechten tegenover de Habsburgers, was het leidend beginsel van Deak's politieke loopbaan. Lijdelijk berusten, geen verwickelingen met Weenen, geen protest, vooral geen verzet tegen de dynastie, sprak Szechenyi, — bukken voor de overmacht, maar protesteeren en voortdurend protesteeren tegen 'al wat het recht schendt en het geweten beledigt, was volgens Deak de onmiskenbare roeping van Hongarije. Op sociaal gebied vrienden, waren zij op 't gebied der politiek tegenover Weenen tegenstanders. In één woord, Deak plaatste zich op het historische en nationale standpunt.

Sinds de rijksdag te Presburg den aartshertog Ferdinand van Oostenrijk tot koning van Hongarije gekozen had (16 Dec. 1526), was de kroon van den heiligen Stefanus overgegaan op het Huis van Habsburg en de noodlottige knoop gelegd, die de

toekomst van Hongarije aan de Oostenrijksche monarchie en tegelijkertijd twee uiteenlopende natiën en twee tegenstrijdige stelsels van regeeringsbeleid met elkander verbonden had.

In Oostenrijk was de souverein alles, het volk niets, — in Hongarije was dezelfde vorst slechts bekleed met de uitvoerende macht en gebonden aan de eeuwenoude constitutioneele rechten van het volk, welks vrijheden en privilegiën, in de gouden bul van Andreas II (1222) omschreven, door den vrede van Linz (1606) en Weenen (1645) bevestigd, door de Pragmatieke Sanctie (1723) nader uitgewerkt, telkens wanneer een nieuwe vorst den troon beklom plechtig bezworen moesten worden.

Een Palatijn, met stadhouderlijke waardigheid bekleed, vertegenwoordigde den koning en vóerde in diens naam het bewind. Hongarije zelf werd door twee Kamers vertegenwoordigd. De Magnaten-tafel, waarvan de Palatijn de beraadslagingen leidde, was samengesteld uit elf door den koning aangewezen rijksbaronnen, uit de bisschoppen der Roomsche en Grieksch-katholieke diocesen, de bestuursleden der comitaten, een vertegenwoordiger van Croatië en eindelijk de vrijgeboren vorsten, graven en baronnen des lands. De stendentafel bestond uit de afgevaardigden van de comitaten, van het koninkrijk Croatie, der vrije steden en van de geestelijke kapittels. Iedere wetgevende periode omvatte een tijdperk van drie jaar. De koning en de stendentafel hadden het recht wetsvoorstellen in te dienen, terwijl aan de Magnatentafel, evenals aan onze eerste kamer, slechts de bevoegdheid verleend was om de bediscussieerde wetten aan te nemen of te verwerpen. Behalve de wetgeving in den beperkten zin van het woord, was aan de vertegenwoordiging meer in het bijzonder opgedragen: het verleenen van naturalisatie aan de vreemdelingen, het bepalen van den prijs van het zout, het heffen van militaire lichten, het vaststellen der vrijwillige gaven die de adel in de schatkist storten zou, en het uitschrijven der belastingen die het volk opbrengen moest.

Aan het hoofd der 72 comitaten waren erfelijke bestuurders geplaatst, aan wie de rechtspleging opgedragen was, terwijl het overige administratieve personeel en de gemeente-ambtenaren door den adel, telkens voor drie jaren, benoemd werd.

Wel een antidiluviaansch en zeer aristocratisch constitutiona-
lisme! Maar toch dit zeer aangelengde en getemperde constitu-
tionalisme was feitelijk eene beperking van de almacht der Kroon,
en reeds daarom een doorn in het oog der Habsburgers. Ge-
durende de drie eeuwen die Hongarije met het hof van Weenen
verbonden geweest was, had de Oostenrijksche monarchie niets
onbeproefd gelaten om de aloude rechten en vrijheden te onder-
mijnen en Hongarije niet als een zelfstandig koninkrijk, maar als
eene provincie van den keizerstaat van de kanselarij te Weenen
uit eigenmachtig te besturen, en toen met de fransche omwen-
teling de oude maatschappij dreunend en daverend in puin viel,
en de nieuwe wind die over de wereld ging ook door de valleien
van het Karpatische gebergte begon te ruischen en op den rijks-
dag van 1791 zijne bezielde lofredenaars gevonden had, zouden
de koorden ongetwijfeld nog vaster gesnoerd zijn en de verkropte
wrevel zich ook wel in nieuwe daden van rechtsverkrachting lucht
gegeven hebben, indien de zegevierende legers van Napoleon de
poorten van Weenen niet bedreigd, het Weener hof niet met
schrik en angst vervuld en tevens tot matiging en toegeeflijkheid
jegens Hongarije gestemd hadden. De rijksdagen van 1802, 1805
en 1809 werden nu door Frans I bijeengeroepen, maar 't was
slechts om geld en soldaten te eischen. Te vergeefs vroeg de verte-
genwoordiging vrijen uitvoer voor zijne producten, beperking van
het papierengeld, herziening van het strafwetboek; alles werd als
ontijdig ter zijde gelegd; Hongarije had slechts te gehoorzamen
aan de koninklijke eischen. En het gehoorzaamde ook met be-
schamende bereidvaardigheid. De adel gaf uit eigen middelen
vier millioen gulden, het land leverde 50,000 soldaten en nam

de verzorging van een oostenrijksch leger van 300,000 manschappen op zich. En de koning...? Hij kwam telkens terug. Om de bezworen constitutie te handhaven...? Wel neen, om nog meer geld en nog meer soldaten te eischen. Toch bleef Hongarije aan zijn vaandel getrouw, en toen Napoleon te Schönbrunn in zijne gezwollen proclamatie van 15 Mei 1809 het volk tot opstand tegen de dynastie poogde te verleiden, vloog Hongarije als een enig man te wapen, gereed om den eed der trouw, dien het aan de Habsburgers gezworen had, op het slagveld met zijn bloed te bezegelen, en de monarchie tegen den vreemden veroveraar te beschermen.

Mijnheer! een eerlijk man te wezen dat is, naar het in de wereld gaat, één uit tienduizend te zijn! Wat zou volgens Hamlet een *dankbaar* staatsman wel zijn..? Ach ja! dankbaarheid is een woord hetwelk in het handboek der diplomatie niet voorkomt, ten minste slechts met zulke kleine letters dat het niet dan microscopisch kan worden ontcijferd. Staatkunde is — staatkunde, en geen dankbaarheid. Hongarije heeft het ruimschoots ondervonden. Het had zijne grieven vergeten, met heldenmoed gestreden, en de Habsburgers..? Ze gingen arm in arm met de Bourbons, en toonden door hunne daden dat zij niets geleerd en niets vergeten hadden. Napoleon was gevallen, het Weener congres knutselde en knoeide aan de kaart van Europa, de Talleyrands en Metternichs vlochten uit hunne protocollen een papieren brug over de diepe kloof die de fransche omwenteling gedolven had tusschen de 18de en de 19de eeuw, en lieten niets onbepoefd om de uitgeputte volken te zegenen met een restauratie van de goede dagen van weleer. Weer werd nu Hongarije als eene provincie van het keizerrijk van Weenen uit bestuurd, aan de bezworen constitutie werd niet gedacht, de Hongaarsche adel werd naar Weenen gelokt om onder den bedwelmenden luister der hofkringen Hongarije's rechten te vergeten en allengs verduitscht te worden, de rijksdag die om

de drie jaar vergaderen moest, werd niet meer bijeengeroepen, alles geschiedde bij souverein besluit van zijne keizerlijke Majesteit, en tegen de uitdrukkelijke bepaling der wet schreef Metternich telkens eigenmachtig nieuwe lichtingen en nieuwe belastingen uit. En Hongarije...? Het scheen te slapen en met de moedeloosheid van een afgejaagd lastdier het nieuwe juk zich te laten welgevallen. Doch bij dit Aziatisch volk van Scythisch bloed is, evenals bij alle Oosterlingen, de overgang tusschen koude en hitte, tusschen droomerige gedweeheid en onverzettelijke stijfhoofdigheid, tusschen goedwilligen onderworpenheid en hevigen toorn dikwijls snel en meestal onverwacht. De veer, die verlamd scheen, bleek hare oude spankracht nog niet verloren te hebben, en toen in 1820 de regering andermaal geheel eigenmachtig eene recruetering uitschreef en de belastingen tot meer dan het dubbele bedrag verhoogde, wreef Hongarije den slaap uit de oogen, en nam het verzet tegen de nieuwe rechtsverkrachting spoedig zulk een omvang, dat keizer Frans zich tegen wil en dank genoodzaakt zag, voor 't eerst sinds 1811, den rijksdag in 1825 te Presburg bijeen te roepen. Natuurlijk had de keizer weer geld en soldaten noodig. De woelingen in Italië, de spanning tusschen het hof van Weenen en St. Petersburg, en de vrees voor verwickelingen in het Oosten, noopten hem om redenen van politieke voorzichtigheid Hongarije te ontzien en de hand ter verzoening aan te bieden. De rijksdag moest, zoo het heette, den arbeid van 1791 hervatten en de politieke en sociale hervorming van het land voorbereiden. In een scherp adres hekelde nu de vertegenwoordiging de onrechtmatige afpersingen van geld en soldaten, de schending van het brievengeheim, het uiteendrijven der comitaats-vergaderingen, de dertien jaar lang uitgestelde oproeping van den rijksdag, en verlangde de uitdrukkelijke verklaring van de onwettigheid der vorige verordeningen, het stipt in acht nemen van den driejarigen termijn voor de oproeping van den rijksdag, en het omschrijven der grenzen van het

uitvoerend gezag bij de wet. Nadat de keizer eerst zijn toorn uitgestort en, in eene zeer ongenadige resolutie, tegenover zijn constitutioneelen plicht zijn vorstelijk recht gehandhaafd had, eindigde de geheele politieke comédie met eene verzoening. De rijksdag verleende weer geld en soldaten, en de keizer beloofde als van ouds voortaan de constitutie te zullen naleven, met het vaste voornemen om als van ouds het gegeven woord te verbreken zoodra de wolken aan den politieken gezichteinder zouden zijn afgedreven. Evenals zoo menig parlement in Hongarije, — en elders, — was de zitting vruchtbaar in redevoeringen en zeer onvruchtbaar in daden. De beraadslaging over de hervormingsvoorstellen van 1791 werd uitgesteld, en men vergenoegde zich met het benoemen eener commissie, die voor de eerstvolgende wetgevende vergadering eene nieuwe voordracht bewerken zou, ten einde het feudale Hongarije te hervormen tot een modernen staat.

Intusschen hoe onvruchtbaar ook, toch was inderdaad de rijksdag van 1825 het morgenrood van een nieuwen dag; maar van een dag die te midden van storm en noodweer zou aanbreken, en die Szechenyi, toen hij krankzinnig geworden was, in eene vlaag van profetischen waanzin deed uitroepen: "Ik zie bloed in de sterren, bloed, overal bloed! De broeder zal zijn broeder vermoorden. Het eene ras zal het andere uitroeien. Men teekent met roode kruisen de huizen die verbrand moeten worden. Pesth is voor altijd verloren. Onweerstaanbare horden zullen alles wat wij hebben opgebouwd tot asch doen vergaan. Mijn leven, mijn leven is verwoest! Aan het gewelf des hemels lees ik in vlammend schrift den naam van Kossuth, "flagellum Dei!" " Doch de diep tragische ontknooping van dit edele leven lag thans nog in eene verre toekomst. Vol jeugdig vertrouwen was hij met zijn sociaal hervormingsplan opgetreden; de oud-Magyaarsche partij sidderde, het jonge Hongarije omhelsde met geestdrift de denkbeelden van Szechenyi, en de vroegere eensgezindheid in hunne gemeenschappe-

lijke worsteling tegen Oostenrijk's absolutisme, was nu vervangen door een heftigen partijstrijd, die in den boezem van het volk zelf wcelde, en waarvan de Weener diplomatie een handig gebruik zou maken.

Onder zulke omstandigheden kwam de rijksdag van 1832 bijeen, waarin Deak voor het eerst zitting nam. Onder den invloed der gebeurtenissen van de laatste jaren had de vertegenwoordiging zich in drie verschillende partijen gesplitst: de oud-Magyaarsche adel, door de sociale beweging in zijne belangen bedreigd, klemde zich, aangevoerd door graaf Dessewfy, vaster dan ooit aan de Oostenrijksche monarchie vast; baron Wesselenyi, de "reus van Transsylvanië", drong in naam der uiterste linkerzijde, met de onstuimigheid van een Hongaarschen Mirabeau, het constitutioneele vraagstuk op den voorgrond, en verlangde *met alle middelen* herstelling van Hongarije's grieven; eindelijk de partij van Szechenyi, die zich uitsluitend aan de sociale hervorming wjden en een conflict met de regeering tot elken prijs ontwijken wilde. Grievend moet de teleurstelling van den edelen graaf geweest zijn, toen hij uit zijne zonderlinge zelfbegoocheling ontwaakte en ontdekte dat hij met zijn programma schier geheel alleen stond, dat zelfs Deak, de vurige aanhanger zijner sociale hervormingsplannen, op politiek gebied niet zijn strijdgenoot maar zijn tegenstander zijn zou. Deak was en bleef Hongaar: de historische traditiën van zijn volk waren hem heilig, de vrijheid was zijne bruid, het constitutionalisme zijne godsdienst. Reeds bij zijn eerste optreden, in 1832, gaf hij in edele woorden uitdrukking aan zijne liefde voor het vaderland. "Onze smart," zei hij naar aanleiding van Balogh's voorstel om een verzoekschrift tot Keizer Frans te richten, ten einde langs diplomatieken weg aan de ongelukkige Poolsche natie de constitutie te doen teruggeven, die haar bij de Weener slotacte verzekerd was, — "onze smart wordt nog vermeerderd door het besef dat wij voor de onderdrukten

niets anders kunnen doen dan ons medelijden en onze beden uitspreken, want ook op ons rust sinds eeuwen de ijzeren hand van het noodlot. De vorsten der heilige alliantie hebben verklaard dat zij streden voor de vrijheid van Europa, en de veteranen van het Oostenrijksche leger dragen den schuldbrief van keizer Frans op de borst, in dat kleine metalen kruis met het opschrift "*Europa libertati asserta*", dat als een in metaal geschreven *Memento* den Keizer aan de onschendbare heiligheid van het vorstenwoord herinnert."

Het programma van Szechenyi: zwijgend en zonder protest te bukken voor de macht der Habsburgers en uitsluitend te arbeiden aan de materiele en sociale verheffing van Hongarije, — was voor zijn gevoel eene verloochening van de historische traditie, eene miskennis van het recht en, gesteld dat het doel bereikbaar was, tevens een doodelijke slag toegebracht aan het geweten des volks. Ook de natiën kunnen van brood alleen niet leven; ten dage dat zij haar onontvreemdbaar recht prijs geven, hebben zij zich zelve den doodsteek toegebracht. Bovendien, strekte Szechenyi zijne hand niet uit naar een onbereikbaar droombeeld . . . ?

Hij had Hongarije uit zijne sluimering wakker geschud, en toen het ontwaakt was, eischte hij dat Hongarije zich zelf vergeten zou. Hij had de sluizen geopend, en toen de opgezweepte stroom zijn natuurlijken loop volgde, in plaats van zachtens en kalm te vloeien langs de kunstmatige dijken en kanalen die hij wenschte te graven, schrikte hij voor zijn eigen arbeid. Kan men dan de takken verhinderen zich te bewegen als de wind door de bladeren ruischt, en kan men bij een volk, dat drie eeuwen lang in zijne rechten gekrenkt werd, het nationale leven opwekken en tevens beletten dat de ontwaakte volksgeest zich in de eerste plaats met al de onstuimigheid eener schier fanatieke liefde op het nationale vraagstuk hij uitnemendheid werpen zal?

Bovendien, Oostenrijk was niet slechts een absolutistische maar een feodale staat tevens. Zou men te Weenen niet met Argus-oogen elke sociale hervorming wantrouwend gadeslaan en met allerlei politieke kunstgrepen onmogelijk maken? Welken waarborg bezat de rijksdag dat de feodale privilegiën die hij heden afschafte, morgen door de regeering niet eigenmachtig hersteld zouden worden, indien Hongarije zijne constitutioneele rechten zwijgend liet schenden? En gesteld dat eene sociale hervorming mogelijk was, op voorwaarde dat het constitutioneele vraagstuk door den rijksdag werd doodgezwegen, dan rees nog de vraag of zij, tot dien duren prijs gekocht, ook de sympathie en de liefde des volks zou kunnen verwerven? 't Was meer dan onwaarschijnlijk. Immers toen de achttiende-eeuwsche verlichting in de gestalte van Josef II den troon der Habsburgers beklom, en bij keizerlijk besluit het feodale Hongarije in een moderneren staat wilde herscheppen, was het verzet zoo dreigend, dat Josefs opvolger, Leopold, genoodzaakt was al die wetten, geschoeid op de leest der burgerlijke gelijkheid, weer in te trekken. "Liever de oude constitutie met al haar middeleeuwschen onzin, dan eene moderne maatschappij met verkrachting van de rechten des volks en geotrooieerd bij keizerlijk patent," had Hongarije gezegd.

Geen wonder dus dat Szechenyi's partij in den rijksdag gering was, en dat de edele graaf zich telkens genoodzaakt zag met Deak een lans te breken. Deak's kalm en helder verstand zag dieper dan Szechenyi's vurige geest, en de uitslag heeft de juistheid van zijn oordeel bevestigd. Voor elke sociale hervorming streed hij met Szechenyi in de eerste gelederen. De afschaffing van de lijfeigenschap, het nieuwe strafwetboek en de wetten op den landbouw waren grootendeels zijn werk. Getrouw aan zijn stelregel: alles langs den weg van het recht, wist hij met zijn scherpen blik en zijn standvastig karakter,

zelfs te midden der grootste verwarring, de plaats te ontdekken waar hij staan, en de gedragslijn aan te geven die de rijksdag volgen moest. Tegenover Oostenrijk, dat nu eens met kunstig gespannen strikken, dan weer door daden van ruwe rechtsverkrachting Hongarije's traditiën verkrachtte, en tegenover Szechenyi's politiek van zwijgende lijdzaamheid, was hij de onverbiddelijke kampioen van het recht. Tegenover de hartstochtelijke onbesuisdheid der linkerzijde was hij de man der verzoening en der gematigdheid, wiens woord den storm deed bedaren. Maar als de constitutie geschonden of het recht der vertegenwoordiging met voeten getreden werd, was Deak onverbiddelijk. Eén voorbeeld slechts. Behendig gebruik makende van den strijd der partijen die sinds Szechenyi's optreden Hongarije verdeelde, en steunende op de oud-Magyaarsche aristocratie, had de Oostenrijksche regeering, kort voor de rijksdag van 1839 bijeen kwam, de heftigste leden der linkerzijde, Kossuth, Wesselenyi, Lovassi en anderen gevangen genomen, en in allerlei politieke processen gewikkeld. Tegelijkertijd, ten einde de liberale oppositie en de partij van Szechenyi te winnen, waren hare wetsvoorstellen aan het programma der liberale oppositie ontleend. Deak doorzag den listig gespannen strik. Te vergeefs putte Szechenyi zijne welsprekendheid uit, om de oppositie te bewegen de keizerlijke voorstellen te behandelen vóór de geweldenarijen der regeering ter sprake zouden worden gebracht. Deak was onverbiddelijk. Het lagerhuis richtte drie-en-twintig boodschappen aan de Magnaten-tafel; Deak was met geduld gewapend. "Niemand," riep hij in zijn schitterend tweegevecht met Szechenyi uit, "niemand bloedt het hart meer dan mij, wanneer ik op de jongste gebeurtenissen terugzie (het conflict tusschen de beide kamers), maar ik houd het voor mijn plicht, deze diepe smart mijner ziel aan het algemeen belang, aan het geluk van het vaderland ten offer te brengen, en aan het geheele land een waarborg te geven voor de onafhankelijkheid der vertegenwoordiging."

Het ligt niet op onze weg den ingewikkelden draad der gebeurtenissen te volgen. Oostenrijk zaaid den wind, de dag van den storm zou spoedig aanbreken. De sociale en politieke hervormingen, die Hongarije sinds jaren, en met ieder jaar dringender, eischte, werden verijdeld of in hare toepassing gedwarsboomd; de binnenlandsche industrie door hooge invoerrechten op de Oostenrijksche grenzen verlamd, de tabakscultuur gemonopoliseerd, de comitaten van hunne wettige bestuurders beroofd en door Oostenrijksche administrateurs geregeerd, de adressen en protesten der vertegenwoordiging ter zijde gelegd; en tot vergoeding dezer geweldenarijen verscheen de keizer nu en dan te Pesth om den rijksdag zand in de oogen te strooien en eene openingsrede in de Hongaarsche taal uit te spreken, ten einde onder bedekking van deze nationale comédie des te onbeschaamder het nationale leven naar het hart te kunnen steken. Gedurende al deze jaren was Deak de ziel van den rijksdag, uit wiens pen alle adressen en protesten vloeiden, die tot bezadigheid aanspoorde, en niets onbeproefd liet om de oppositie te dwingen dat zij den weg van het recht niet verlaten zou. Doch de gematigdheid had allengs haar uiterste grens bereikt, de hartstocht kwam nu aan 't woord. De betooverende Kossuth verscheen op het tooneel der politiek. Schitterend redenaar, edelmoedig enthousiast, vurig patriot, rechtschapen en belangeloos agitator, gaf hij in bezielende taal uitdrukking aan den verkropten wrevel van Hongarije. Elke redevoering die hij hield dreunde als een kanonschot, elk woord dat hij sprak of schreef klonk als eene oorlogsverklaring. En scheen Kossuth's schitterend gesternte voor een tijd Deak in de schaduw te stellen, toch was in werkelijkheid, ook in de jaren 1840—1848, Deak de ziel van Hongarije, die met zijne vaste hand het vurige strijddros in toom hield. "Ik betreur hem die eens mijn broederlijke, innige vriend was", schreef Kossuth onlangs toen hij Deak's dood vernomen had, "ik betreur het dat hij niet altijd mijn vriend gebleven is; ik betreur hem, dien ook ik eens als mijn meester

vereerde, wiens oordeel voor mij de toetssteen was hoeveel edel metaal en hoeveel alliage mijne denkbeelden bevatten; ik betreur den voormaligen strijdenoot, en ik betreur ook den edelen tegenstander van later dagen!"

Te midden van onheilspellende voorteekenen werd nu de rijksdag in December 1847 geopend. Al de bewegingen der liberale partij in de laatste jaren waren door verbittering tegen Oostenrijk ingegeven. Zoo had men bijv., voortgezweept door Kossuth's machtig woord, eene vereeniging tot bescherming der binnenlandsche industrie opgericht. Zij verspreidde hare netten over het geheele land en verplichtte hare leden om uitsluitend Hongaarsche producten te kopen, ondanks dat het der Hongaarsche industrie aan bekwaamheid, kapitaal, grondstof en ervaren werklieden ontbrak. Ook Deak juichte in een onbewaakt oogenblik deze economische ketterij toe, en werd lid van het centraal bestuur. Te gelijktijd moest Triëst gefnuikt, de kleine haven van Fiume aan de Adriatische zee uitgebreid en tot stapelplaats van den handel hervormd worden. Ongelukkigerwijs stak, met de klimmende verbittering tegen Oostenrijk, de oude Magyaren-trots en heerschzucht tegenover Slaven, Croaten en Ruthenen het hoofd weer op, en werd de aloude rassenhaat door Kossuth bedenkelijk aangewakkerd. Terwijl aldus donkere wolken zich boven het vaderland samenpakten en zelfs Deak's vaste hand den dreigenden storm niet meer scheen te kunnen bedwingen, gorde Szechenyi zich aan tot een laatsten wanhopenden strijd op leven en dood tegen Kossuth. Hij nam zijn ontslag als lid der Magnatentafel, stelde zich verkiesbaar voor de tweede kamer en verscheen in de Stendentafel om zijnen degen te kruisen met Kossuth, het "flagellum Dei."

Met ingehouden adem verbeidde Hongarije de uitbarsting van het onweer, toen plotseling, als een reinigende bliksemstraal, de tijding van de Februari-revolutie te Parijs en den opstand te Weenen door Europa vloog. Drie dagen daarna was een comité van

algemeen welzijn te Pesth opgericht, en reeds den 14^{den} Maart vertrok Deak met eene deputatie uit den rijksdag naar Weenen, om den keizer de wenschen van Hongarije bekend te maken. De troon der Habsburgers werd van alle zijden door de woeste golven der losgebroken revolutie geteisterd, en keizer Ferdinand, in de engte gedreven, was als van ouds de welwillendheid en verzoenlijkheid zelve. Aartshertog Stephanus werd in allerijl tot Palatijn en keizerlijk stadhouder over Hongarije benoemd, en graaf Batthyani ontving de opdracht, om een afzonderlijk ministerie voor de kroon van den heiligen Stephanus samen te stellen. Deak aanvaardde nu de portefeuille van justitie, en nam zitting in het ministerie naast baron Eötvös, Szechenyi, Kossuth, Szemere, Meszaros en Batthyani. Maar hij deed het met een bezorgd hart. De schijnbaar gelukkige wending had zijn blik niet beneveld voor de donkere toekomst. Hij wist dat Kossuth's vurige taal reeds overvleugeld werd door de wilde kreten der Magyaarsche demagogen; bovendien, de Croaten weigeren zich aan het gezag van het Magyaarsche ministerie te onderwerpen; Jellachich is reeds met een leger in aantocht, terwijl het Weener hof de verachtelijkste kunstgrepen der diplomatie te baat neemt, om het vuur van den ras-senhaat aan te wakkeren en het ministerie, dat bij monde van Deak den keizer te Weenen telkens tot beteugeling der Croaten aanspoorde, te misleiden.

Eindelijk richt de keizer de punt van zijn degen loodrecht op het hart van Hongarije: hij vraagt geld en soldaten ten einde de onlusten in Italië te onderdrukken. De noodlottig gespannen strik is thans niet meer te ontwijken. Moet Hongarije weigeren? Maar dat ware immers een schenden van zijn plicht, een verbreken van de bezworen constitutie! Moet het den eisch des keizers opvolgen? Maar dan zou het immers zijn degen leenen aan de bestrijding van dezelfde nationale vrijheid waarvoor Hongarije drie eeuwen lang geleden heeft. Wanhopend dilemma! Men slaat den weg

der onderhandeling in, Deak is telkens op reis van Pesth naar Weenen; men belooft de hulp der hongarsche regimenten, op voorwaarde dat Italië niet onderdrukt, maar in een Lombardo-Venetiaansch constitutioneel koninkrijk onder het bestuur der Habsburgers herschappen zal worden. Terwijl men lang en breed op dien grondslag onderhandelt, behaalt Radetsky in Italië de overwinning, — de regeering te Weenen schept ruimer adem, — Jel-lachich dringt met zijne Croaten in Hongarije door, eindelijk krijgt Windischgrätz bevel de Leitha over te trekken. Nu is de teerling geworpen! Daar is geen uitweg meer: oorlog met Oostenrijk, een oorlog op leven en dood! Kossuth, door de krachtige gematigdheid van Deak tot nog toe in toom gehouden, grijpt nu vol blijden moed naar het zwaard, — Deak en Szechenyi leggen hunne portefeuille neder met de wanhoop in het hart. Ze hebben naar verzoening gestreefd, en thans verbreekt de oorlog de laatste banden. Na afloop van een ministerraad in het hotel van Batthyani greep Szechenyi Deak hartstochtelijk bij de hand zeggende: Deak, alles is verloren! Ons beiden, die eerlijke patriotten zijn, rest niets anders dan dat wij ons een kogel in het hart drijven!” — “Een kogel?” — antwoordde Deak kalm en rustig — “indien mijn dood het vaderland redden kon, voorwaar! mijn leven zou mij onverschillig zijn, doch wij hebben het land niet in dezen rampzaligen toestand gebracht, onze dood zou geen verandering aanbrengen. Voor het oogenblik zijn wij machteloos, maar dit oogenblik gaat voorbij, en dan komt de tijd, dat wij voor ons volk weer nuttig kunnen zijn.” Kort daarop werd het gerucht verspreid dat Szechenyi zich in den Donau had willen werpen, — de groote Magyaar was voor altijd krankzinnig geworden. Twaalf jaren daarna maakte hij door een pistoolschot, in het krankzinnigengesticht te Döbling, een einde aan zijn tragisch leven.

“De tijd komt,” zei Deak, “waarop wij voor het vaderland nuttig kunnen zijn.” Toch zouden nog donkere en bloedige dagen

en jaren voorbijgaan. Het sombere visioen van Szechenyi moest eerst nog werkelijkheid worden. Met een leger van 150,000 soldaten trekken vorst Windischgrätz en Jellachich tegen de 30,000 ongeoeffende vrijwilligers van Hongarije ten strijde, Presburg wordt genomen, en reeds den 5den Januari 1849 staat het zegevierende Oostenrijksche leger voor de muren van Pesth. Deak begeeft zich aan het hoofd eener deputatie naar het vijandelijke leger, om over den vrede te onderhandelen en barmhartigheid voor zijn vaderland te vragen; het voorloopig bewind en de rijksdag vluchten naar Debreczin, — den volgenden dag wordt Deak als gevangene van Windischgrätz tusschen de keizerlijke troepen door de straten van Pesth gevoerd.

Doch dit alles was nog slechts het voorspel van den heldenstrijd die nu volgen zou. De "parademarsch" van den luchthartigen Windischgrätz verandert spoedig in eene schandelijke nederlaag.

Op den rand van den afgrond gebracht, vliegt gansch Hongarije te wapen. Klapka, Görgei en Perczel verschijnen op het tooneel der hardnekkige worsteling, en drie maanden nadat Windischgrätz zijn intocht te Pesth gehouden heeft, is de laatste Oostenrijksche soldaat reeds over Hongarije's grenzen gejaagd en wordt het Huis van Habsburg-Lotharingen in naam der vereenigde Magnaten en vertegenwoordigers des lands van den troon vervallen verklaard (15 April 1849). Deak deelde in de rechtmatige fierheid van Hongarije over den heldenmoed zijner zonen, maar te midden van het algemeen gejubel zag hij toch met een donkere plooi in 't voorhoofd de toekomst te gemoet. Hij wist dat het verslagen Oostenrijk met verdubbelde woede en kracht zou terugkeeren, dat een machtig Oostenrijk noodzakelijk was voor het evenwicht in Europa, en dat de zege die Hongarije bevochten had, slechts de voorbereiding zijn zou voor een nog somberder doodstrijd. En hij bedroog zich niet. Het groote Oostenrijk roept tegenover het kleine Hongarije de hulp van Rusland in. Op Windischgrätz

volgden Haynau en Luders. Door de overmacht van 275,000 Russische en Oostenrijksche soldaten verpletterd, is Hongarije genoodzaakt op 13 Augustus zijn heldhaftigen degen aan Rusland op genade of ongenade over te geven. Het bloedgericht waarmede Haynau zijn naam aan Hongarije's vloek en de verachting der geschiedenis heeft overgeleverd, neemt nu een aanvang. Men stelle zich Deak's toestand voor, om te kunnen begrijpen hoeveel zelfbeheersching hij noodig gehad moet hebben, en hoe groot zijn zedelijk overwicht op Hongarije geweest moet zijn, dat hij zijn afkeer voor Oostenrijk wist te bedwingen en ook na de dagen van Haynau vasthield aan zijn programma en bleef ijveren voor verzoening met de dynastie der Habsburgers langs den weg van het recht. Hij staat schier geheel alleen. Szechenyi is krankzinnig, Kossuth en Andrassy zijn voortvluchtig, Batthyani, Dassewfy, Perenyi gefusilleerd, Hongarije's steden en dorpen verwoest, zijne velden met het edelste bloed doorweekt, en op de borst van den ter aarde geworpen tegenstander, dien Oostenrijk slechts met behulp van Rusland had kunnen vernietigen, heeft nu de wreedaardige Haynau zijn voet gezet, om den wrevel over zijne vernedering te koelen in een onmenschelijk bloedgericht en de aanzienlijkste vrouwen tot den strop, de edelste patriotten tot den kogel te veroordeelen! Zou het te verwonderen geweest zijn indien alle gedachte aan een vergelijk met Oostenrijk in Deak's ziel door een onverbiddeijken haat verteerd ware? Want deze schijnbaar koele en koude staatsman, die altijd woorden van gematigdheid sprak, hield in zijne borst eene vulkaan besloten, die hij met reuzenkracht wist te bedwingen. "Een enkele maal," zegt Jokay, "zag ik hem als eene onvergetelijke gestalte van monumenteelen toorn, toen hij in eene commissie het liberalisme verdedigde, en door de verpletterende macht zijner woorden de valsche goden in puin stortten. Toen bleek mij wat Deak geweest zou zijn, indien hij in plaats van den olijftak des vredes

het vlammeende oorlogszwaard ter hand genomen had." Ook deze diepe smart zijner ziel werd bedwongen; hij beheerschte zijn harts-tocht om slechts het belang van het vaderland en de stem van het recht te raadplegen.

Eindelijk kwam de tijd waarin hij voor zijn vaderland weer nuttig kon zijn. De Italiaansche oorlog ontrukte aan Oostenrijk de heerschappij over Italië. Het ministerie von Schmerling nam de reorganisatie van het ontredderde rijk ter hand, en poogde door de instelling van een rijksraad waarheen de verschillende volken hunne afgevaardigden zenden zouden, een gekortwiekten parlementairen regeringsvorm in te voeren, en tevens de eenheid der monarchie te redden. Ook thans was Deak weer de vraagbaak van Hongarije en Oostenrijk. Na eene afzondering van 10 jaren kwam hij uit zijn schuilhoek te voorschijn, nog dezelfde als vroeger. Op eene meeting te Pesth (1861), op den rijksdag en bij de regeering handhaafde hij zijn oud programma: verzoening langs den weg van het recht, onvoorwaardelijke handhaving van de constitutie. "Het is mogelijk," schreef hij in het beroemde adres waarin de rijksdag van 1861 weigerde de centralisatieplannen van von Schmerling te omhelzen, "het is mogelijk dat ons vaderland weer bange dagen te gemoet gaat, maar om die te ontwijken, mogen wij onze plichten als burgers niet schenden. De constitutioneele vrijheid des lands is geen bezitting waarover wij vrijelijk te beschikken hebben; de natie heeft ons hare handhaving toevertrouwd en wij zijn er verantwoording van verschuldigd aan ons vaderland en ons eigen geweten. Indien wij weer lijden moeten, welnu, dan zal deze natie lijden om voor de nakomelingschap de constitutioneele vrijheid te redden, die wij van het voorgeslacht ten erfdeel ontvangen hebben. Lijden zal zij zonder te wankelen, gelijk het voorgeslacht geleden heeft om de rechten des lands te kunnen handhaven; want wat door geweld geroofd wordt, kan de tijd en een gunstiger lot terug schenken, doch wat een volk

vrijwillig prijsgeeft is voor altijd verloren. De natie zal derhalve weer lijden vol hoop op eene betere toekomst en vol vertrouwen op de rechtvaardigheid harer zaak."

De proef met von Schmerling's "parlementaire eenheid" was spoedig genomen en mislukt. Uit gebrek aan strijders werd de strijd gestaakt. De zetels in den rijksraad bleven ledig, en von Schmerling moest zijne plaats ruimen voor het drie-grafelijke ministerie von Mensdorff, Esterhazy en Belcredi. De militaire partij stak nu te Weenen het hoofd weer op en broeide reeds over allerlei plannen om het drama van 1849 in Hongarije te herhalen, toen het kanon van Königgrätz tusschen beiden kwam en Oostenrijk op den rand van den afgrond bracht. De krachtige en energieke Saksische minister von Beust nam na den vrede van Praag de teugels van het Oostenrijksch bewind in handen. Hij vroeg drie maanden tijd om den toestand des land te bestudeeren. Reeds bij eene eerste ontmoeting maakte Deak met zijne beslistheid en gematigdheid een diepen indruk op den rijkskanselier, en toen von Beust voor het eerst in den rijksraad het woord voerde, ontwikkelde hij onverholven het vrijzinnige vaandel met de woorden: "Ik heb terstond ingezien, dat Oostenrijk zijne plaats in Europa niet kan heroveren, tenzij de goede verstandhouding tusschen de verschillende volken der dynastie hersteld worde. Hongarije en de overige deelen des rijks moeten te vrede gesteld worden door een constitutioneel en vrijzinnig regeeringsbeleid op hechte grondslagen. Laat ons niet zeggen: wij kunnen wachten (woorden van von Schmerling). Het leven der Europeesche natien staat nooit stil. Op ons rust de taak om het groote vraagstuk der nationaliteiten, dat Europa in rep en roer brengt, op te lossen zonder dat de oplossing nieuwe gevaren na zich sleept!"

Hongarije stond nu op een tweesprong tusschen eene zuiver persoonlijke unie en een vergelijk met de dynastie der Habsburgers. De machteloosheid van Oostenrijk maakte zoowel het eene als het andere mogelijk. De linkerzijde met Koloman Tisca streed voor de

oplossing van den keizerstaat in zelfstandige koninkrijken; Deak ijverde met al de macht van zijn woord en zijne persoonlijkheid voor een onafhankelijk Hongarije, maar verbonden met een machtig Oostenrijk. Geen volstreckte scheiding, maar verzoening door een vergelijk, was zijne leus. Tegenover den keizer handhaafde hij onverzettelijk de rechten van zijn land: "Wij willen," zeide hij, "het bestaan der monarchie niet in de waagschaal stellen, wij willen naar billijkheid onze offers brengen, maar elke inlijving van Hongarije, hetzij op het gebied der administratie, hetzij op het gebied der wetgeving, wijzen wij van de hand." Tegenover zijn volk daarentegen trad hij op als de verdediger van Oostenrijk's rechten. Slechts een staatsman van zooveel standvastigheid van karakter en zulk een zedelijk overwicht kon Hongarije bewegen om geen misbruik te maken van Oostenrijk's machteloosheid, en na eene lijdensgeschiedenis van drie eeuwen zulk een in de geschiedenis zeldzaam voorbeeld van matiging, zelfbeheersching en edelmoedigheid te geven. Eindelijk kwam het groote werk der verzoening tot stand. Het vergelijk door Deak ontworpen werd aangenomen, de constitutie van 1848 hersteld, de vertegenwoordiging geregeld, een afzonderlijk ministerie voor Hongarije benoemd, terwijl een rijksministerie onder controle van de gedelegeerden der verschillende volken de gemeenschappelijke belangen, de buitenlandsche politiek, de aangelegenheden van het leger en de staatsschuld beheeren zou.

Schilderachtig door zijn middeleeuwschen luister was het tooneel toen Keizer Frans Jozef op den 8sten Juni van het jaar 1867 den kroningsheuvel, opgericht uit aarde die uit de verschillende comitaten was bijeengebracht, beklom en, naar het aloude gebruik der koningen uit het Huis van Arpad, zijn zwaard naar de vier windstreken uitstreckte, de constitutie bezwoer en uit naam van Hongarije de koningskroon ontving. Maar het was nog iets meer dan eene benijdenswaardige stof voor het penseel van den schilder;

't was tevens een belangrijk keerpunt in de geschiedenis der beide volken. Het Huis van Habsburg had voor goed gebroken met het absolutisme en de hand der verzoening aan de moderne wereld toegelevert. Al wat Hongarije aan magnaten en aanzienlijke staatslieden opleverde was in prachtgewaad bij het kroningsfeest tegenwoordig, — slechts Frans Deak ontbrak. De vrees dat zijn persoon het slachtoffer van ovaties worden zou, hield hem terug. Het vaderland mocht juichen, — Frans Deak kon vergeten worden. Niemand, zelfs de gekroonde Koning niet, waagde het 't fier en onafhankelijk karakter van dezen Hongaarschen Aristides met eenig gunstbetoon lastig te vallen; hij moest zich vergenoegen met de toezending van een portret met het opschrift: Frans Josef aan Frans Deak.

Deak had thans zijne roeping als staatsman en patriot volbracht, en het is slechts een bewijs te meer voor den adel van zijn karakter, dat hij vrijwillig besluiten kon naar den achtergrond van het staatkundige tooneel te treden. Hongarije moest thans op den gelegden grondslag gereorganiseerd worden. Hij gevoelde dat jeugdiger kracht, meer organiseerend talent en eene sterkere hand dan de zijne vereischt werd, en vertrouwde de leiding der Deak-partij aan graaf Andrassy toe. Toen Andrassy als rijkskanselier naar Weenen geroepen werd, sloeg Deak zelf de hand aan de oplossing der oude Deak-partij, en beval hij Kolo-man Tisca, het hoofd der liberale oppositie, zijn meest begaafden tegenstander, aan als den eenigen man die Andrassy kon opvolgen. Het goede bij vriend en vijand waardeerende, was eerlijkheid en nauwgezetheid van geweten de onverbidde eisch dien hij aan iedere staatkundige partij stelde en het eerste dat hij van iederen staatsman vroeg. Zijn oog schoot vlammen en zijne gematigdheid klom tot toorn, zoodra het fijn gevoelende "Geweten des volks" gekrenkt werd. Nog in een der laatste bijeenkomsten zijner partij, toen een der leden van hem als "den geëerden leider

onzer partij" sprak, riep Deak in edelen toorn uit: "de duivel is uw partijleider!"

Slechts één donkere schaduw valt over dit smettelooze karakter. Het is zijne verhouding tot Kossuth den balling. "Zoudt gij het gelooven," schrijft Kossuth in den boven reeds aangehaalden brief, "dat het juist Deak is die van al mijne vroegere vrienden nooit, zoover ik weet, een teeken van deelneming voor mij of de mijnen, wier bloedverwant hij toch was, in onze ballingschap over gehad heeft? Mijne kleine kinderen zuchtten in de gevangenis. Vreemden, mijne politieke tegenstanders, wedijverden met elkander in vriendelijke deelneming voor hen. Deak vroeg niet eens of zij nog leefden! Zij gingen in ballingschap. Het volk, duizende onbekenden begeleiden hen naar het schip met tranen en zegenbeden. Deak had voor hen op hun zwerftocht in den vreemde geen: "God zij met u!" over. Mijn huis werd in den vreemde door twee zware slagen getroffen. Mijn hart brak schier onder den zwaren last. Van vreemden uit alle werelddeelen ontving ik bewijzen van deelneming. Slechts Deak had geen woord van troost voor mij! En toch, hij was mijn innigste vriend; hij kende mijn hart als niemand anders; hij was de vertrouwde van mijn huiselijk geluk; hij wist dat een enkel woord van deelneming balsem voor mijne ook thans nog bloedende wonde zijn zou. Maar de balling uit het vaderland was ook uit Deak's hart gebannen!"

Ach ja! ook Deak was geen heilige. Kossuth was blijkbaar dood voor Deak, gelijk Deak voor Kossuth's gevoel met het vergelijk van 1867 gestorven was. Lag de schuld dezer verkoeling bij Deak of bij Kossuth? Heeft de politiek hen gescheiden? Heeft Kossuth de agitator wellicht Kossuth Deak's vriend gedood? Kossuth zelf laat de vraag onbeantwoord. Toch was de herinnering aan hetgeen zijn voormalige strijdgenoot eens voor hem was, zoo machtig, dat hij op de tijding van diens dood, zijn zoon, — Deak's

petekind, — met tranen in de oogen om den hals viel, en aan zijn vriend Helfy een cypressenkrans zond voor Deak's graf.

Gedurende het laatste jaar had Deak zich bijna geheel van het openbare leven teruggetrokken. Hij behield slechts zijn zetel als afgevaardigde van Pesth in het parlement. Zijne laatste redevoering betrof het confessioneele vraagstuk en was een vurig pleidooi voor de Amerikaansche scheiding van kerk en staat. Aangetast door eene ongeneeslijke hartziekte was zijn laatste levensjaar een jaar van smartelijk lijden, met voorbeeldig geduld gedragen. Sinds anderhalf jaar had zijn toestand hem niet veroorloofd te bed te liggen, en moest hij dag en nacht in zijn armstoel doorbrengen. In het begin van Januari nam zijne ziekte eene bedenkelijke wending. Zich volkomen van zijn toestand bewust, vervulde hij op den 21sten Januari de godsdienstplichten die zijn kerkgenootschap voorschrijven.

Tot het laatste oogenblik helder van geest, bezweek de groote zoon des vaderlands in den laten avond van den 27sten Januari.

Deak heeft het programma zijns levens verwezenlijkt en den grondslag gelegd eener betere toekomst voor zijn vaderland. Zal zijn arbeid duurzaam zijn? De tijd moet het leeren. Maar al gaat zijn werk voorbij, veertig jaren van edele vaderlandsliefde, van nauwgezetheid van geweten en zelfverloochenende toewijding aan vrijheid en vooruitgang, verzekeren aan het "Geweten van Hongarije" eene onsterfelijke liefde in het hart van zijn volk. Hij was een groot staatsman, maar hij was meer dan dat: hij was een karakter, *vir probus et integer*.

F. KAISER.

FREDERIK KAISER.

Het mag, minst genomen, vermetel schijnen, op nieuw met eene levensschets van dezen beroemden landgenoot op te treden, daar reeds verschillende meer bevoegde personen dan de schrijver dezer biographie zich hebben beijverd Kaiser's leven te boek te stellen, en aan zijne voortreffelijke hoedanigheden als geleerde en als mensch recht te laten wedervaren. Wij zouden ons dan ook zeker er voor gewacht hebben het aantal levensbeschrijvingen van Kaiser met nog eene te vermeerderen, ware het niet dat de redactie van dit tijdschrift heeft gemeend, dat Kaiser onder de "mannen van beteekenis in onze dagen" niet mocht ontbreken, en ons de vereerende taak (eene taak die, onze lezers zullen dit na het bovenstaande inzien, tevens eene niet gemakkelijke is) hebben opgelegd, waarvan wij ons in deze en de volgende bladzijden naar vermogen zullen trachten te kwijten.

Gedurende weinige jaren slechts hadden wij het voorrecht tot Kaiser's leerlingen te behooren en ook nu en dan in zijn huiselijken kring te worden toegelaten. Die jaren waren onder de laatste die hem gegund werden, en konden zij niet gerekend worden tot dat tijdperk

waarin zijne vele schitterende hoedanigheden zich het krachtigst openbaarden, tot dat deel van zijne lange loopbaan als sterrekundige waarin zijne veelomvattende kennis, zijn onuitputtelijke ijver, zijne groote beminnelijkheid het sterkst uitkwamen, toch is bij het schrijven dezer bladzijden de herinnering aan Kaiser eene onvermègd aangename, alleen nu en dan met wrevel verbonden bij het herdenken van de vele moeilijkheden, waarmee hij een groot deel van zijn leven moest worstelen.

Hij, die eene levensbeschrijving geeft, behoort voor het onderwerp daarvan eene zekere voorliefde te bezitten, en behoeft deze hem niet zoover te drijven dat daardoor de neiging ontstaat de feilen over het hoofd te zien, ja in deugden te veranderen, zij behoort in meerdere of mindere mate aanwezig te zijn. Welke eigenschappen, voor een goed biograaf noodig, nu ook bij ons ontbreken mogen, zeker is het niet deze voorliefde of piëteit jegens Kaiser, die, al is hij niet meer onder ons, in ons aandenken steeds voortleeft en voortleven zal.

De familie Kaiser is van duitsche afkomst. Johan Wilhelm Kaiser, Frederik's vader, was te Dietz in Nassau geboren. Waarschijnlijk gelijktijdig met zijn broeder Johan Friedrich, die, jong in Nassauschen dienst getreden, dezen in 1795 verliet, vestigde hij zich in het einde der vorige eeuw in ons vaderland, misschien wel om den oorlog te ontvluchten die in Nassau woedde. Johan Wilhelm vestigde zich eerst te 's Hage, later te Amsterdam als privaat-onderwijzer in de duitsche taal, alwaar ook Johan Frederik zich had neergezet als onderwijzer in de wiskunde. Ook de moeder van onzen Kaiser, Anna Sybilla Liernur, was van zuiver Duitschen oorsprong en met Johan Sebastiaan Bach verwant. Uit dezen echt sproten acht kinderen voort, vijf dochters en drie zonen, van welke de oudste den 10^{den} Juni 1808 geboren werd te Amsterdam in de Rozenstraat, en bij den doop den naam van Friedrich ontving. Johan Wilhelm Kaiser mocht niet lang voor

de opvoeding zijner kinderen zorg dragen, want Friedrich was nauwlijks acht jaren oud, toen zijn vader in den bloei des levens stierf, zijne weduwe zonder fortuin achterlatend. Tengevolge eener ziekte, die hem zeer verzwakt had, was Friedrich, of zooals hij algemeen genoemd werd, Frederik, voor zijn jaren niet vergevorderd, ja eer achterlijk te noemen. Johan Friedrich Kaiser wilde zich na den dood zijns broeders met de opvoeding van zijn neef belasten, doch met het geven van onderwijs in de wiskunde niet beginnen alvorens de knaap de tafel van vermenigvuldiging kende, en het gelukte Frederik's moeder niet zonder moeite hem deze te leeren. Weldra echter bleek het den oom, dat in den knaap eene groote scherpzinnigheid schuilde en niet het minst een verbazende aanleg vooral voor wiskunde en hare toepassingen. Gehuwd doch kinderloos, nam hij den knaap bij zich in huis en besteedde zijne krachten aan de ontwikkeling van het veelbelovend neefje. Geen wonder dat deze met reuzenschreden vorderingen maakte in die wetenschap, de sterrenkunde, welke zijn oom met zulk een goeden uitslag beoefende. Na den dood van Lulofs kwijnde deze te Leiden geheel; te Utrecht leefde Hennert, die, hoewel in de school van Delisle en Messier practisch gevormd, door de karigheid waarmede men hem van de noodige werktuigen voorzag, niets van belang kon uitrichten, en zich hoofdzakelijk tot de berekenende sterrenkunde moest bepalen. J. F. Kaiser was toen de eenige in ons land die zich achtereenvolgens eene verzameling van sterrenkundige werktuigen verschaftte en daarmede waarnemingen verrichtte. Na eenige vergeefsche pogingen om eene vaste betrekking te krijgen, was hij verificateur der stedelijke middelen te Amsterdam geworden, en als zoodanig schreef hij zijn naam verhollandscht Keyzer. Ook toen ging hij voort met het geven van onderwijs in de wiskunde, waarin hij zeer geoefend was. Nog meer echter trok hem de praktische sterrenkunde aan. Door tusschenkomst van Lalande had hij een uitmuntend sterrenkundig

uurwerk van Lepaute verkregen, en eenige kijkers, telescopen en hoekmeetinstrumenten stelden den ijverigen geleerde in staat maans- of zonsverduisteringen, sterrenbedekkingen, enz., met groote nauwkeurigheid waar te nemen. Uit zijne waarnemingen werd de lengte van Amsterdam, die hoogst onzeker was, voor het eerst nauwkeurig afgeleid. Lalande gewaagde met lof van Kaiser's arbeid, die ook in ons land werd erkend, getuige zijne benoeming tot lid van de eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen.

Met zijn leerling Moll, later hoogleeraar te Utrecht, en den hoogleeraar van Beeck Calkoen bepaalde hij, naar de methode van von Zach, door middel van buskruitsignalen, het verschil in lengte tusschen den Westertoren te Amsterdam en de sterrenwacht te Utrecht. — Zoo wij een oogenblik bij den oom stilstonden, dan was dit omdat wij aan dezen voor een niet gering deel den neef verschuldigd zijn.

Frederik was reeds op twaalfjarigen leeftijd vaardig in het behandelen van het sextant en in het uitvoeren van allerlei sterrenkundige berekeningen; reeds toen nam hij deel aan de waarneming van de zonsverduistering van 7 September 1820. Bijna drie jaren later, in 1823, verloor hij zijnen leermeester, die aan eene borstziekte overleed, en stond de nu vijftienjarige jongeling wederom alleen. Gelukkig niet hulpeloos. Zijn oom, die bij vele aanzienlijke familiën onderwijs had gegeven en zich ook door zijne uitstekende hoedanigheden de liefde zijner leerlingen in hooge mate had weten te verwerven, had meer dan eens over zijn veelbelovenden neef gesproken. Frederik volgde nu bij enkele familiën zijn oom als onderwijzer in de wiskunde op, en kou op die wijze, in het huis zijner moeder teruggekeerd, in zijne eigene behoeften voorzien en ook deze tot steun zijn. Door tusschenkomst van een aanzienlijk man, wiens kinderen hij onderwijs gaf, werd Kaiser in staat gesteld zich bij Dr. Sartorius in de latijnsche taal te be-

Kwamen. Zoo bleef hij eenige jaren te Amsterdam werkzaam, nu en dan in de Algemeene Kunst- en Letterbode berichten inzending van door hem verrichte waarnemingen, waartoe de weduwe van zijn oom hem diens verzameling boeken en werktuigen had afgestaan. Het was vooral in dezen tijd, toen de toekomst nog geheel onzeker was, dat de vriendschap van de familie Huydekoper, vooral die van den lateren burgemeester van Amsterdam, Pieter Huydekoper, voor Frederik Kaiser een krachtige steun was. Intusschen was prof. Moll te Utrecht ook persoonlijk met den jeugdigen sterrenkundige bekend geworden, en het was door zijn invloed dat, toen door den dood van Ekama het professoraat in de sterrenkunde en het bestuur der sterrenwacht te Leiden in handen van Uylenbroek kwamen, Frederik Kaiser den 24sten Mei 1826 tot observator aan de Leidsche sterrenwacht werd aangesteld op een jaarwedde van 800 gulden, eene jaarwedde voor onzen tijd gering, doch in de toenmalige omstandigheden niet onaanzienlijk. Het kon niet anders of behalve de onafhankelijkheid die deze nieuwe werkkring hem bood, moesten het vooruitzicht om zich in eene academiestad algemeen te vormen, de verwachting van zich in de sterrenkunde hoe langer hoe meer te ontwikkelen en zijn leven ongestoord daaraan te kunnen wijden, den levendigen jongeling, brandend van ijver en gloeiend van liefde voor de wetenschap, de hem aangeboden betrekking met innige vreugde doen aanvaarden. Hij kwam te Leiden. — Hoe zag hij zich in zijne verwachtingen teleurgesteld, hoe verdwenen plotseling de idealen die hij zich had geschapen! Het is juist in dit tijdperk, dat Kaiser in de

¹ De engelsche sterrenkundige Edgeworth, die bij een bezoek aan J. F. Keyser ook Frederik had leeren kennen, had, bij een ontmoeting met Moll, dezen op Frederik Kaiser opmerkzaam gemaakt. "Zulk een veelbelovend jongeling moet op kosten der regeering worden opgeleid," zeide hij. Hieraan viel echter toen niet te denken.

gelegenheid was te doen blijken wat in hem stak; juist omgeven van onoverkomelijke hinderpalen en worstelend met tal van bezwaren, legde hij al de groote gaven aan den dag die hem onderscheidden. — Om de moeilijkheden die Kaiser al aanstonds ondervond te kunnen inzien, en de geestkracht die hij daaronder ontwikkelde naar behooren te kunnen waardeeren, moeten wij een stap terug doen en een blik, al is het dan ook een vluchtige, werpen op de geschiedenis der sterrenkunde te Leiden.

De Leidsche hoogeschool, door Willem I en de Staten van Holland aan de Leidsche burgerij geschonken, werd reeds den 8sten Februari 1575 ingewijd, en spoedig had zij zich eene zoo groote vermaardheid verworven, dat ook tal van vreemdelingen te Leiden hunne wetenschappelijke opvoeding kwamen ontvangen. Naar de oorspronkelijke statuten zou het onderwijs zich uitstrekken over theologie, rechtsgeleerdheid, geneeskunde, wijsbegeerte en wiskunde, doch weldra werden ook de natuurkundige wetenschappen daaronder opgenomen. Reeds in 1582 werd aan den medicinae-professor Dodonaeus het onderwijs in de natuurkunde opgedragen, in 1587 werd de Hortus gesticht, welks eerste bestuurder de vroegere arts te Leiden later medicinae-professor Gerhard de Bondt was. Op verzoek van prins Maurits werd in 1600 een professoraat ingesteld voor toegepaste wiskunde en geodesie, waarmee de opleiding van ingenieurs beoogd werd, en het was Ludolf van Ceulen die dit het eerst vervulde. De genoemde de Bondt had reeds in 1575 aangeboden, voorlezingen ook over sterrenkunde te houden, en sedert dien tijd bleef deze wetenschap aan de hoogeschool deel uitmaken van het programma. Zij werd evenwel niet als een deel der toegepaste, maar als een deel der zuivere wiskunde beschouwd, en toen in 1581 een professoraat voor zuivere wiskunde was ingesteld, dat het eerst door Rudolf Snellius, den leermeester van prins Maurits, vervuld werd, meende

men tevens voor het onderwijs in de sterrenkunde te hebben gezorgd. Er werden onafgebroken voorlezingen in dat vak gehouden, en zelfs werd eene sterrenwacht gesticht lang voor dat men daaraan aan de andere universiteiten van Europa dacht.

De hoogeschool moest zich in de eerste tijden van haar bestaan uit eigen middelen onderhouden en kreeg nog lang daarna slechts eene matige toelage van den staat. Zij kon nooit over een kapitaal beschikken aanzienlijk genoeg om aan de stichting van eene inrichting ter ontwikkeling der sterrenkunde te kunnen denken; en dit lag ook niet in de bedoeling. De sterrenwacht was niets meer dan een hulpmiddel bij het onderwijs. De hoogleeraren in de zuivere wiskunde, tevens bestuurders der sterrenwacht, moesten vaak nog voorlezingen houden over geheel andere vakken en konden zich dus niet aan de sterrenkunde alleen wijden.

In 1613 volgde Willebrord Snellius zijn vader op. Hoewel nauwelijks 22 jaren oud had hij zich reeds als wiskundige naam gemaakt, een naam die door de door hem ontdekte en naar hem genoemde wet der straalbreking en de door hem bedachte methode van graadmeting onsterfelijk werd. De werktuigen waarvan hij zich bediende waren zijne eigene, behalve een sextant, dat hij uit de instrumenten-verzameling van prins Maurits had geleend. — Snellius stierf zeer jong, en kort na zijn dood, in 1629, werd aan den beroemden hoogleeraar in de oostersche talen, Jakob Golius, het onderwijs in de zuivere wiskunde en dus ook in de sterrenkunde opgedragen. Golius kocht uit de nalatenschap van Snellius een groot kwadrant ¹ voor 125 gulden, en het bestuur der hoogeschool, dat uit den burgemeester van Leiden en eenige leden door de Staten van Holland gekozen bestond, zorgde nu

¹ Kwadranten en sextanten zijn werktuigen waarmede men de hoeken meet, die de gezichtslijnen uit ons oog naar twee voorwerpen gaande met elkander maken.

voor eene inrichting om dat werktuig op te stellen. In 1632 werd op het dak van het universiteitsgebouw een vierhoekige houten toren geplaatst, die gedekt was door een plat, omgeven door een hek. In den toren was eene kamer, waarin eenige globen en eenige hulpmiddelen voor het onderwijs; het kwadrant kreeg een eigen huisje met een beweegbaar dak; den hoogleeraar werd een bediende toegevoegd om hem behulpzaam te zijn ook bij de waarnemingen, en zoo was er reeds vóór 1634 eene sterrenwacht te Leiden.

Was onder Golius de sterrenkunde met de oostersche talen samen gegaan, onder de Volder, die zich ook door de uitgave van de handschriften van Huijgens bekend gemaakt had, kwam zij met de wijsbegeerte onder één bestuur. De Volder bleef zich ook met sterrenkunde ijverig bezighouden, en het door hem van curatoren gevraagde en verkregene Tychosche sextant¹ in 1685 gaf aanleiding tot eene nieuwe verbouwing der sterrenwacht, waarbij een nieuwe toren opgericht en het plat aanzienlijk vergroot werd. Deze verandering, in 1689 tot stand gebracht, heeft Lalande er waarschijnlijk toe gebracht de stichting der sterrenwacht te Leiden omtrent 1690 aan te geven. De Volder nam in 1705 zijn ontslag, en in geruimen tijd werd hem geen officieele opvolger in de sterrenkunde gegeven.

Een kunstig vervaardigd planetarium, een geschenk van den admiraal Schepers, maakte door allerlei reparatiën de uitgave van groote sommen noodzakelijk, hoewel het aan de sterrenkunde geen diensten kon bewijzen. In 1717 geloofden curatoren den bloei der sterrenkunde niet beter te kunnen bevorderen, dan door 's Grave-sande als professor in de natuurkunde en de astronomie aan te stellen, doch hoewel deze zich in de natuurkunde een grooten naam verwierf deed hij weinig voor de sterrenkunde. In 1742 stierf

¹ Zie de noot op de vorige bladzijde.

hij en tot zijn opvolger voor de sterrenkunde werd Johan Lulofs benoemd. Lulofs had zich door verschillende waarnemingen bekend gemaakt, en in 1754 wees hij er op, dat de werktuigen tot zijne beschikking hem buiten staat stelden met andere universiteiten te wedijveren; hij verzocht verbetering der oude en aankoop van nieuwe werktuigen. Het schijnt dat curatoren niet gunstig over zijn verzoek hadden gedacht, want uit een brief van Lulofs in 1768 herinnerde hij aan zijne waarnemingen van de Mercurius- en Venusdoorgangen, en verzocht ten minste een instrument ter tijdsbepaling van den Venus-doorgang in 1769. Dit laatste verzoek werd toegestaan, doch het werktuig kwam eerst na zijn dood op de sterrenwacht aan. Behalve dat de karigheid der curatoren Lulofs in zijne werkzaamheden belemmerde, ondervond hij bovendien in zijne waarnemingen zelf allerlei stoornis door de verordening, waarbij ook 's avonds en 's nachts de sterrenwacht voor het publiek was opengesteld.

Na zijn dood brak een tijdperk aan waarin de sterrenkunde geheel in verval geraakte. Wel werd de sterrenwacht onder het bestuur van v. d. Wijnpersse met een paar goede instrumenten, waaronder een uurwerk met compensatieslinger verrijkt, maar daarbij bleef het, zoodat Lalande terecht kon zeggen op zijne reis door Holland in 1785: "Je n'y vis ni instruments, ni astronome que l'on puisse citer." Tegen het einde der 18^e eeuw scheen het alsof de curatoren der sterrenkunde een beter lot wilden bereiden: zij wilden een geheel nieuwe sterrenwacht stichten, die van het universiteitsgebouw geheel gescheiden was. De uitvoering van deze verdienstelijke plannen bleef echter achterwege, daar de Staten van Holland niet geneigd waren hunnen steun te verleen. De aanstelling van Petrus Nieuwland, die zich aan de sterrenwacht van de Seeberg bij Gotha had geoefend en van wien von Zach en Bode eene herleving der sterrenkunde te Leiden met recht konden verwachten, mocht niet veel baten: hij beleefde zijne

aanstelling nauwlijks een jaar. Van Swinden liet zich niet bewegen hem op te volgen, en nu trachtten curatoren achtereenvolgens, maar te vergeefs, eenige buitenlandsche geleerden te bewegen het professoraat in de sterrekunde te Leiden te vervullen. Al deze weigeringen laten zich alleen verklaren uit den slechten toestand waarin de sterrenwacht zich bevond en de onmogelijkheid om eene nieuwe te stichten. De lector in de wiskunde, Fas, verkreeg nu eerst het gebruik der sterrenwacht en later het bestuur daarvan, en na vergeefsche onderhandelingen met van Swinden op nieuw aangeknoopt, werd, in 1799, van Beeck Calkoen, die zich, even als Nieuwland, aan de Seeberger sterrenwacht had gevormd en die van het genootschap Felix Meritis te Amsterdam had bestuurd, tot bestuurder der Leidsche sterrenwacht aangesteld. Van Beeck Calkoen kon onmogelijk tevreden zijn met de hulpmiddelen die hem ten dienste stonden. Al spoedig zond hij klachten daarover in en ontwikkelde een nieuw plan tot stichting eener nieuwe sterrenwacht, dat evenwel even als het vroegere op de kosten afstuitte. Van Beeck Calkoen, die zich als sterrenkundige een goeden naam had verworven, deed zooveel hij kon ook met de studenten waarnemingen, die hem evenwel te onnauwkeurig toeschenen om ze bekend te maken. In 1805 verwisselde hij het hoogleeraarsambt te Leiden met dat te Utrecht. Fas bleef nu alleen achter, en nu maakten ook de politieke omstandigheden betere maatregelen onmogelijk.

Door de inlijving van ons vaderland in het Fransche keizerrijk in 1810, onderging ook ons akademisch onderwijs belangrijke wijzigingen. De hoogeschole te Franeker en Harderwijk werden opgeheven en andere ingekrompen. Fas werd "professeur adjoint", en Ekama van Franeker naar Leiden beroepen om het onderwijs in wis- en sterrekunde op zich te nemen. In 1812 kwam eene groote vernieuwing der sterrenwacht ter sprake, maar het toenmalige "Conseil académique" achtte, en terecht, dit eene niet

genoeg afdoende maatregel en alleen geldverspilling. Toen in 1813 ons vaderland zijne onafhankelijkheid terug had gekregen, brak een nieuw tijdperk van bloei voor de wetenschappen aan, maar aan de stichting van een rijks-sterrenwacht schijnt niet gedacht te zijn geworden. Wel besteedde men gedurende de jaren 1815 — 1823 aanzienlijke sommen, die echter door een samenloop van ongelukkige omstandigheden meer kwaad dan nut deden. Wilde men het geheele gebouw niet zien ineensstorten, dan was eene verandering noodzakelijk, en deze kwam dan ook onder Ekama tot stand, waarbij de beide torentjes werden verwijderd, het plat nog meer vergroot en een zeer hooge toren werd aangebracht met zeer dunne muren en zwakken vloer. De nieuwe bouw was in 1817 voltooid, en de sterrenwacht werd nu van eenige nieuwe werktuigen voorzien, o. a. van een spiegelteleskoop van 4 voet lengte. In 1822 gaf Willem I aan de sterrenwacht een reusachtigen spiegelteleskoop ten geschenke, vervaardigd door de friesche werktuigkundigen Roelofs en Rienks, wier werktuigen ten onrechte in ons land een groote vermaardheid bezaten. Dit werktuig werd nu op het plat opgesteld en van een draaibaren koepel met kleppen voorzien. Hoewel aanvankelijk door Ekama zeer geroemd, bleek dit instrument ten eenenmale onbruikbaar te zijn, hetgeen men echter om den doorluchtigen gever niet wilde of kon in het openbaar uitspreken, en door Rienks aan de slechte atmosfeer te Leiden toegeschreven werd. Na Ekama's dood werd in 1826 Uyenbroek aangesteld, die zich in de natuurkunde en ook door zijne voorlezingen in de theoretische sterrenkunde terecht grooten naam verwierf, doch zich met de praktische sterrenkunde en de sterrenwacht niet of weinig bemoeide.

Zoo was de toestand toen Kaiser naar Leiden werd geroepen om daar, zoo als hij zeide, den naam van "observator" te dragen. "Ik vond eene menigte instrumenten zeer verwaarloosd en in de grootste verwarring, daarbij letterlijk geen enkel instrument

waarmede waarnemingen van eenige beteekenis verricht konden worden. De Lenoirsche repetitiecirkel ¹ was door een val gebroken en geheel onbruikbaar, het slingeruurwerk van Knebel bleek volstrekt niet voldoende te zijn, . . . de geheele inrichting van den grooten teleskoop maakte waarnemingen daarmede onmogelijk." Doch, behalve de jammerlijke toestand, waarin de sterrenwacht verkeerde, schijnt ook de verhouding tusschen den jeugdigen observator en den directeur der sterrenwacht niet bevorderlijk te zijn geweest voor de belangen der sterrenkunde. Was het dat Kaiser's benoeming, die, zoo als wij zagen, door den invloed van prof. Moll was bewerkt, geheel buiten Uylenbroek om had plaats gehad, deze betoonde zich weinig geneigd Kaiser te steunen. Wanneer Kaiser waarnemingen wilde verrichten ging de directeur met hem mede naar de sterrenwacht en bleef daar zoolang deze duurdend, hetgeen natuurlijk niet strekken kon den observator de zoo noodige rust en kalmte te geven. Ook werden Kaiser's plannen tot verbetering van den bestaanden toestand door Uylenbroek eenvoudig ter zijde gelegd, misschien wel heimelijk tegengewerkt. Kaiser liet zich in later tijden slechts zelden over zijne verhouding tot Uylenbroek ² uit; wel zegt hij op verschillende plaatsen in zijn geschriften dat het hem niet geoorloofd was aan de sterrenkunde ongestoord te arbeiden of eenigen voorslag tot verbetering te doen, en dat men het hem zeer kwalijk nam dat hij met den grooten teleskoop van Rienks niet tevreden was. De betrekking van observator schijnt voor het overige in dien tijd niet hoog aangeschreven te zijn geweest, daar diens naam ontbrak in studentenalmakken, waarin behalve de lectoren, ook nog de schermmeester en de kapelmeester der akademie werden ver-

¹ Een in de vorige eeuw uitgedacht verbeterd hoekmeetinstrument.

² Over Uylenbroek zelf bij meer dan eene gelegenheid met de grootste erkenning zijner verdiensten.

meld. Gedurende 16 jaren bleef alles bij het oude, alleen zond de regeering in 1832 een sextant en een kleine theodoliet van Troughton aan de sterrenwacht. Het laat zich verklaren dat Kaiser zich in dezen toestand niet gelukkig gevoelde. Wat hij echter niet ongehinderd op de sterrenwacht kon doen, deed hij met zijne eigene werktuigen op de vliering zijner woning op de Cellebroersgracht¹, die boven de daken van de omliggende woningen uitstak en die hij tot waarnemingsplaats inrichtte. Behalve eene redevoering, die Kaiser in 1826, nog vóór zijn vertrek van Amsterdam aldaar hield in een vergadering van het genootschap "Een onvermoeide arbeid komt alles te boven", is van Kaiser's optreden in het publiek niets bekend. Die redevoering zelf, handelend over de ontdekkingen in de sterrenkunde sedert de uitvinding der telescopen, is als eerste letterkundig voortbrengsel belangwekkend; reeds daar is de stijl eigenaardig: hij onderscheidt zich door rijkdom van versieringen en vloeiendheid; nog legt hij een welsprekend getuigenis af van de groote belezenheid van den achttienjarigen sterrenkundige. — Konden Kaiser's officieele werkzaamheden in dit tijdperk zijns levens slechts gering zijn, het was voor hem eene periode van onvermengd streven naar veelzijdige ontwikkeling. Met ijver zette hij de te Amsterdam aangevangen studie der oude talen voort, en hoewel eerst niet als student ingeschreven, volgde hij de collegiën in de faculteit van wis- en natuurkunde en legde hij den 17^{den} Februari 1831 met den eersten graad het candidaatsexamen af. Kort daarop verbond hij zich in den echt met mejufvrouw A. R. M. Barkey. Uit zijn later leven bleek, hoe ijverig Kaiser de studie der wis- en natuurkunde beoefend had en hoe hij zich door het bestudeeren van sterrenkundige werken met de geschiedenis der sterrenkunde en

¹ Deze gracht werd in het voorgaand jaar gedempt en draagt nu den naam "Kaiserstraat."

met de kennis van sterrenkundige werktuigen vertrouwd had gemaakt. Daarvan zou hij zelf later de vruchten plukken toen hij, die nog weinige of geene waarnemingen had gedaan, toch in staat bleek tot de moeielijkste, en in de behandeling van werktuigen een bijna ongeëvenaard meesterschap aan den dag legde.

In 1833 gaf hij eene vertaling van het werkje van Littrow over kometen, dat ten doel had de dwaalbegrippen omtrent hunne verschijning, die altijd door volksvooroordeel aan toekomstige rampen werd verbonden, en omtrent de mogelijkheid eener botsing, met de aarde, uit den weg te ruimen. In hetzelfde jaar werd in een stukje van zijne hand in den "Vriend des Vaderlands" op krachtige wijze de onverschilligheid van de regeering ten opzichte van de sterrenkunde gelaakt, voornamelijk door te wijzen op de hooge achting, waarin die wetenschap bij andere volken stond, en op de belangrijke sommen die juist toen in Rusland voor den bouw eener nieuwe sterrenwacht werden besteed. Intusschen begon de naderende verschijning van de komeet van Halley, die men in 1835 verwachtte, niet alleen de aandacht van de sterrenkundigen tot zich te trekken, maar ook die van het grootere publiek bezig te houden. In het einde van 1834 gaf Kaiser eene uitvoerige verhandeling uit, waarin hij de vroegere verschijningen van deze merkwaardige komeet besprak, eene kritiek gaf van de uit vroegere waarnemingen afgeleide loopbaan van dat hemellicht, en ten slotte aanwees wanneer en aan welk punt van den hemel en onder welke omstandigheden het zich vertoonen en wanneer de komeet het dichtst bij de zon zijn zou.

Het is uit den aard der zaak ondoenlijk hier een denkbeeld te geven van dezen arbeid van Kaiser; zijne verhandeling, een model van duidelijkheid, onderscheidt zich aan den eenen kant door het vermijden van wiskunstige berekeningen, aan den anderen door de streng wetenschappelijke uiteenzetting van het onderwerp. De komeet van Halley betoonde zich bij hare verschijning

verwonderlijk gehoorzaam aan Kaiser's voorspellingen, en de belangstelling die zijn werk onder zijne landgenooten opwekte klom niet weinig, toen men in de gelegenheid was zich in persoon te overtuigen van de hulpmiddelen, die Kaiser bij de waarneming der komeet, die hij van 23 Augustus tot 10 November volgde, ten dienste stonden. De waarnemingen, waarvan hij de uitkomsten in de Alg. Kunst- en Letterbode bekend maakte, geschieden met een kijker van Frauenhofer ¹, hem door een ijverig voorstander der sterrenkunde, den heer Stoop te Amsterdam, ter leen afgestaan. Kaiser zegt daarvan: "Het optisch vermogen des kijkers had ik niet in mijn voordeel. Deze was in een onbruikbaren toestand toen ik hem ontving, en er bleef mij voor zijne herstelling te weinig tijds overig. De eigenlijke kern der komeet, die door anderen is gezien, heb ik nimmer met de noodige duidelijkheid van het onregelmatige licht, dat haar van nabij omgaf, kunnen onderscheiden, iets wat de waarnemingen ten hoogste moest benadeelen." Het was onmogelijk, door den vervallen toestand der sterrenwacht of sterrentoren te Leiden, dit werktuig aldaar op te stellen. Dit geschiedde, zoo goed en kwaad het kon, op de vliering zijner woning. Zie hier hoe Kaiser zijne waarnemingen beschrijft:

"Van den 23sten Augustus tot den 6^{den} October kon ik de komeet op de vliering van mijne woning waarnemen, waar ik daartoe nog de beste gelegenheid vond. De vloer deed mij, wegens zijne zwakte, wel eens vreezen dat hij onder het gewicht van mijn lichaam en ik met hem zou bezwijken, maar ik had voor de stelling van den kijker op eene wijze zorg gedragen, die ik bij dergelijke gelegenheden gerust durf aanbevelen

¹ Een geniaal werktuigkundige, een der bestuurders van het optisch instituut te München, die aan de vervaardiging van sterrenkundige werktuigen een geheel nieuwe vlucht had gegeven.

Van den 6^{den} tot den 16^{den} October moest ik de komeet in de open lucht, in den tuin achter mijne woning waarnemen. Hier werden de waarnemingen zeer belemmerd door de noodzakelijkheid van telkens alle noodige werktuigen naar buiten te dragen. Menig helder oogenblik was voorbij eer alles in orde was. Het onstuimige weer in die dagen, tegen hetwelk waarnemer noch werktuigen beschut waren, moest natuurlijk veel invloed op de nauwkeurigheid der waarnemingen uitoefenen. Van den 15^{den} October tot den 10^{den} November vond ik gelegenheid de komeet waar te nemen op den achterzolder van mijn huis

Mijne waarnemingen houden op met het eerste tijdvak van de verschijning der komeet. Ik wilde al het mogelijke beproeven om haar ook in het tweede tijdperk waar te nemen De kijker werd weer naar de vliering teruggebracht en opgesteld op twee van de vloer afgezonderde balken, daar ik hoopte na het uitlichten der dakpannen de komeet tusschen de daksparren door te zullen kunnen vinden. De nacht tusschen den 1sten en 2^{den} Januari, toen er nog weinig uitzicht bestond de komeet te vinden, begon ik haar echter andermaal op te sporen. Het was helder weer bij vrij strenge vorst. Ik had zwaar te worstelen met het uitlichten der dakpannen, die daarenboven, sterk met ijs bezet, mijne handen de geschiktheid ontnamen om den kijker te behandelen, en eer ik de komeet had kunnen vinden was reeds de dageraad aangebroken."

De ziekte en het overlijden van een zijner kinderen verhinderden Kaiser zijne waarnemingen op de komeet van Halley voort te zetten, en kort daarop werd hij zelf ongesteld.

Tengevolge van Kaiser's verhandeling en zijne waarnemingen, die hij nu en dan in de Alg. Kunst- en Letterbode bekend maakte, was de komeet van Halley ook in ons vaderland het voorwerp der algemeene belangstelling geworden. Velen kwamen te Leiden om de komeet daar te zien, en onder hen zeer invloedrijke per-

sonen uit 's Hage. Het moest wel verwondering wekken dat men den observator niet op de rijks-sterrenwacht vond maar op de vliering zijner woning, waarnemingen verrichtend met het instrument, hem door een bijzonder persoon geleend. De regeering bleef intusschen vooralsnog achter met de openlijke erkenning van Kaiser's verdiensten, maar de senaat der Leidsche hoogeschool gaf daarvan een krachtig blijk door hem het doctoraat in de wis- en natuurkunde honoris causa aan te bieden.

In 1836 lid geworden van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden en van het Bataafsch Genootschap van proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, gaf hij eene redevoering in het licht, die hij, om eene spreekbeurt te vervullen, had samengesteld. In deze redevoering, getiteld "Over de sterrenkunde, het waardigst voorwerp eener algemeene beoefening", betoogde hij aan den eenen kant dat vele onderwerpen uit de sterrenkunde ook voor het grootere publiek niet ontoegankelijk waren, aan den anderen de voortreffelijkheid der sterrenkunde en haar invloed op de maatschappij. In hetzelfde jaar vallen eene lengtebepaling der Leidsche sterrenwacht, door hem uit sterrenbedekkingen door de maan, te Leiden en elders waargenomen, afgeleid, en eene waarneming van de zonsverduistering van 15 Mei 1836. Door zijn onvermoeid streven had Kaiser zich in ons land een grooten naam verworven, en het gelukte eindelijk aan den toenmaligen referendaris, jhr. A. G. A. van Rappard, later minister, de moeilijkheden uit den weg te ruimen die Kaiser's bevordering in den weg stonden. In Augustus 1837 werd hem het lectoraat in de praktische sterrenkunde benevens het bestuur der sterrenwacht opgedragen, en toen Uylenbroek door het emeritaat van Speyert van den Eyk van buitengewoon tot gewoon hoogleeraar was bevorderd en hem het onderwijs zoowel in de praktische als theoretische natuurkunde was opgedragen, werd Kaiser in October 1837 ook lector in de theoretische sterrenkunde.

“Van dat oogenblik was de herleving der sterrenkunde in mijn vaderland mijn levenstaak,” zegt Kaiser in een zijner geschriften, en wij zullen weldra zien hoe ernstig hij die taak opvatte. Wij zullen hem zien als zuiver wetenschappelijk man zich een plaats veroveren naast de eerste sterrenkundigen van zijn tijd, als leermeester een kring van talentvolle leerlingen en beoefenaars der lang verwaarloosde sterrenkunde zich om hem vormen, als schrijver de wetenschap die hij boven alles lief had toegankelijk maken voor ruimer kring, als praktisch geleerde zijn vaderland in meer dan ééne hoedanigheid de gewichtigste diensten bewijzen.

Hij begon zijn taak, even als al zijne voorgangers die deze goed hadden opgevat, even als Lulofs, Nieuwland en van Beeck Calkoen, met klachten in te brengen over den toestand waarin de sterrenwacht zich bevond. De omstandigheden waren niet gunstig en de staat der finantiën na den nog niet lang gesindigen oorlog met België van dien aard, dat aan het besteden van groote sommen voor den bouw éener nieuwe sterrenwacht niet te denken viel; maar de curatoren besloten uit de universiteitskas eenige duizende guldens aan de sterrenkunde ten koste te leggen, en Kaiser trachtte nu zoo goed en kwaad het kon de oude sterrenwacht geschikt te maken voor het gebruik van een paar goede werktuigen. Naar zijne inzichten werd nu de toren vernieuwd en gewijzigd, en werden een kijker met een vergrootglas van 6 duim middellijn, voorzien van een door Fraunhofer uitgedachte inrichting tot meting van kleine afstanden aan den hemel, een zogenoemde dradenmikrometer¹, een pendule van Mähler en twee werktuigen voor de bepaling van de plaats van hemellichamen en van den tijd, een universaal- en een passage-instrument van Ertel

¹ Mikrometers zijn in het algemeen werktuigen voor het meten van kleine afstanden; dradenmikrometers zijn zulke waarbij dit geschiedt door het bewegen van spinragdraden met behulp van fijne schroeven.

voor de sterrenwacht aangekocht. Deze werktuigen, hoe voortreffelijk ook, zouden echter onbruikbaar zijn geweest wanneer zij op den vloer van de kamer in den toren opgesteld waren geworden. Kaiser slaagde er evenwel in, door een hoogst vernuftige inrichting der balken ¹, die werktuigen zoo op te stellen, dat zij van den vloer, waarop de waarnemer stond, geheel gescheiden waren, een maatregel die noodzakelijk is opdat de waarnemingen eenige waarde hebben. In eene in 1838 verschenen verhandeling: "Het observatorium te Leiden", beschreef Kaiser de inrichting der gewijzigde sterrenwacht, die van de bestelde werktuigen, en deelde hij de uitkomst mede van zijne bepaling van de geographische breedte van het Leidsche observatorium, verkregen met het draagbare passage-instrument van Ertel, dat nog geen twee maanden te voren was aangekomen. Deze bepaling had, behalve het doel de breedte der sterrenwacht vast te stellen, nog een nevendoeel, namelijk te onderzoeken of de door Kaiser uitgedachte balkenstelling recht gaf tot de verwachting, dat de waarnemingen, die te Leiden zouden verricht worden, de vereischte nauwkeurigheid bezaten. Het bleek nu dat het werktuig te Leiden veel vaster was opgesteld dan dat te Berlijn en even onwrikbaar als dat te Helgoland, alwaar de beroemde Hansen met hooge juistheid de breedte had bepaald.

Van de opgewekte gemoedsstemming waarmee Kaiser zijne nieuwe functiën aanvaardde, legt de inleiding eener, mede in 1839 door hem uitgegeven, verhandeling over "de komeet van Encke" getuigenis af, waarin hij de vroegere verschijningen van dat uiterst merkwaardig hemellicht en hare toen verwachte verschijning besprak. Intusschen had hij zijne reeds vroeger in de Alg. Kunst- en Letterbode meegedeelde bepaling van de geografische lengte van het

¹ Deze inrichting, die Kaiser zelf "wonderspreukige balkenstelling" noemt, werd o. a. door Jahn in zijne "Geschichte der Astronomie" opzettelijk beschreven.

observatorium te Leiden in de "Memoirs of the Royal Astronomical Society" te Londen openbaar gemaakt, en kort daarop, in het midden van 1839, viel hem de onderscheiding te beurt, tot buitenlandsch lid van dat beroemd genootschap te worden benoemd, terwijl in ons vaderland de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg en het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht reeds vroeger den verdienstelijken geleerde het lidmaatschap hadden aangeboden.

Nauwelijks was de uit München bestelde kijker aangekomen, (de daarbij bestelde mikrometer kon niet tegelijkertijd worden afgeleverd, en met de eigenlijke waarnemingen met den kijker moest derhalve nog gewacht worden), of Kaiser stelde een onderzoek in naar het optisch vermogen daarvan, en het bleek hem dat de Leidsche kijker voor den volkomenste niet behoefde te wijken. In Mei 1839 kwam de vurig verwachte mikrometer aan, en reeds in Juni 1840 gaf Kaiser zijne "Eerste metingen met den mikrometer" in het licht, een arbeid, die hem een plaats gaf nevens de eerste sterrenkundigen van zijn tijd, alhoewel, zoo als hij het zelf erkent, "hij de kunst van waarnemen nog niet lang had beoefend en de behandeling van het werktuig hem nog geheel nieuw was." Met den kijker en mikrometer ondernam hij eene taak, die alleen aan weinige observatoriën, en daar met reusachtige werktuigen, uit de handen der eerste werktuigkundigen en door de meest geoefende waarnemers werd ondernomen, een arbeid, die inderdaad meer dan eenige andere de hoogste eischen stelde aan hem die zich daaraan waagde. Het betrof de uitmeting van dubbele sterren, stelsels van lichamen die betrekkelijk dicht bij elkander schijnen te zijn en waarvan in vele gevallen aange-toond was dat zij om elkander wentelen. Door op verschillende tijdstippen de onderlinge afstanden dier lichamen te bepalen, konden tot eene juiste kennis geraken van de banen, die elk hun-

ner om de andere van het stelsel beschrijft. De grootst mogelijke nauwkeurigheid was hier vereischte. Bij sommige stelsels van dubbele sterren is het in betrekkelijk geringen tijd merkbaar, dat de afstanden van de samenstellingen van het stelsel zich hebben veranderd en is daardoor de beweging bewezen; bij andere stelsels laten die veranderingen zich niet onmiddellijk of zelfs na geruimen tijd aantoonen. Bessel te Königsberg, Struve te Dorpat voornamelijk hadden zich met dergelijke metingen beziggehouden; Bessel met een heliometer (een werktuig, dat ook de meting van grootere afstanden aan den hemel met dezelfde nauwkeurigheid toelaat als die welke met den mikrometer bereikt wordt), Struve met een mikrometer, beide werktuigen van de hand van den beroemden Fraunhofer. Kaiser toog aan het werk en begon de metingen te herhalen van de 39 dubbele sterren, die ook door Bessel en Struve waren uitgemeten. Bessel's metingen liepen over een tijdvak van drie, Struve's metingen over een van zeven jaren, daar beiden alleen de gunstigste weersgesteldheid wilden gebruiken. Kaiser volbracht zijne metingen zoo dikwijls de lucht dit niet volstrekt onmogelijk maakte; zij liepen van 4 November 1839 tot 28 Mei 1840, en de uitkomsten voor elk sterrenpaar berustten op evenveel bepalingen als die van Bessel en Struve. De wiskunde geeft den waarnemer het middel aan de hand, de waarde zijner waarnemingen te beoordeelen, en het bleek nu dat Kaiser's metingen die van Struve in juistheid overtroffen en die van Bessel evenaarden. Dit boven verwachting gunstige resultaat van Kaiser's arbeid gaf hem het recht tot de woorden: "zoo vereenigt zich dan alles, wat het observatorium te Leiden in het laatste tweetal jaren heeft voortgebracht, om aan te toonen dat het door zijne jongste toerusting en verbetering in eene stichting is herschapen, die, hoe onvolkomen ook, zeer veel tot bevordering van den bloei en de eer der wetenschap in ons vaderland, en die ook het hare ter bevordering der wetenschap in het algemeen

bijdragen kan". Kaiser had aan Bessel en Struve, als de meest bevoegde rechters, zijn arbeid toegezonden, en beiden gaven van hunne ingenomenheid daarmee onverholen blijk. Zoo schrijft Bessel in een brief, gedateerd Königsberg 27 Juli 1842: "Erst vor drei Tagen hab ich Ihr geehrtes Schreiben vom 30 Juli v. J. nebst den ihm (beiliegenden) Arbeiten von Ihnen erhalten, und eile, nachdem ich diese mehr oder weniger genau durchgelesen habe, Ihnen meinen Dank für Ihre Güte zu bezeugen. Ich wünsche Ihnen Glück zu dem Besitze eines so schönen Instruments wie ihr achtfüssiges mit einem Fadenmikrometer versehenes Fernrohr ist, und dieses desto mehr, da die ersten Proben die Sie von seinen Leistungen geben, nicht zweifeln lassen, das Sie dadurch in den Stand gesetzt sein werden, der Astronomie viele werthvolle Beobachtungen zu liefern;" en Struve in een brief, gedateerd Pulkowa Juli 1842: "Seit langer Zeit bin ich in Ihrer Schuld. Sie haben mir Ihre zwar kleinen aber sehr werthvollen astronomischen Schriften zugesandt und dieselben mit einem freundlichen Briefe begleitet, ohne das ich bisher darauf geantwortet habe. Mannigfache Geschäfte hatten mich so in Anspruch genommen dass ich nur selten zum Schreiben anderer Briefe als des dringendst nothwendigsten komme, und auch dieser Zahl ist gross; und so bitte ich Sie mein Säumen mit Nachsicht zu entschuldigen. Den aufrichtigsten Dank sage ich Ihnen für Ihr schönes Geschenk, und versichere ich dass ich die Schriften mit dem grössten Interesse durchgelesen habe, was mir, obgleich ich der holländischen Sprache unkundig bin, doch eben nicht schwer wurde, da ich als geborner Altonaer, im Platdeutschen ein sehr nahestehendes Idiom zur Hülfe hatte. Dies Interesse steigerte sich mit der Überzeugung der Vortrefflichkeit Ihrer Mikrom. messungen, die so ausgezeichnet sind dass sie sich den besten an die Seite setzen. Es ist sehr erfreulich aus denselben einzusehen dass um ausgezeichnetes zu leisten Talent und Eifer eben so we-

sentlich, ja wohl noch wesentlicher sind, als colossale Dimensionen der Apparate."

Kaiser zette zijne mikrometer-metingen voort en ging o. a. aan het uitmeten van de 58 dubbelsterren, waarvan het door Struve boven twijfel was verheven dat hare samenstellenden zich om elkander bewegen. Deze metingen strekten zich uit van 1840 tot 1844, doch werden eerst in 1865 in de "Astronomische Nachrichten" bekend gemaakt, hoewel een verslag daarvan door Kaiser werd gegeven in de vergadering van de eerste klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, dat hem in 1843 tot lid had benoemd. Dat Kaiser na dien tijd zijne mikrometer-metingen niet voortzette, waarin zijne groote talenten als waarnemer niet minder dan de voortreffelijkheid van zijnen kijker zoo duidelijk waren uitgekomen, was aan verschillende oorzaken toe te schrijven: arbeid op een ander gebied en de meening dat hij op den duur toch niet kon wedijveren met waarnemers, die van betere werktuigen waren voorzien, wanneer het gold de flauwste dubbelsterren uit te meten.

Hebben wij een poosje Kaiser's wetenschappelijke verrichtingen gevolgd, wij moeten nu eene kleine schrede terug doen en zijne overige werkzaamheden in het oog houden. In 1840 werd hij tot buitengewoon hoogleeraar in de wis- en natuurkunde benoemd¹, met al de voorrechten aan het gewone hoogleeraarsambt verbonden.² Het onderwijs in de praktische en theoretische sterrenkunde door hem gegeven, deed weldra een kring van ijverige toehoorders zich om hem scharen, die zich op de sterrenkunde toeleg-

¹ Hij aanvaardde het hoogleeraarsambt met eene, niet in druk verschenen, redevoering: "de novissimis astronomiae incrementis". (over de nieuwste vorderingen in de sterrenkunde).

² Buitengewone hoogleeraars hadden, volgens de wet op het hooger onderwijs van 1815, zitting noch in de faculteit noch in den senaat.

den. Ontbrak er nog veel aan de hulpmiddelen voor het onderwijs op de sterrenwacht noodzakelijk, Kaiser wist aan den eenen kant met de karige toelage die de regeering toestond te woekeren, daarin gesteund door de welwillendheid der curatoren, die dikwijls uit de universiteitskas aanvulden wat te kort schoot en, door bijv. de subsidie van eenige jaren tegelijk te verleenen, Kaiser in staat stelden tot het aankopen van kostbare instrumenten, als bijv. een universaal-instrument van Repsold. Aan den anderen kant blonk Kaiser's practisch vernuft schitterend uit in het vervaardigen van allerlei hulptoestellen die dienen konden om het onderwijs aanschouwelijk te maken, en allengs kon de sterrenwacht op een verzameling daarvan bogen, die zeldzaam mocht genoemd worden. Onze lezers zullen zich het geschenk van Willem I, de groote teleskoop van Rienks, herinneren. Na veel moeite slaagde Kaiser er in 1845 in, door de krachtige ondersteuning der curatoren, de regeering tot de vervulling van zijn verzoek over te halen, om den teleskoop, die geheel nutteloos was en te veel plaats innam, te verwijderen ¹, den koepel die haar dekte te vernieuwen en daaronder het passage-instrument van Ertel met de pendule van Mähler te plaatsen. De dood van Uylenbroek stelde Kaiser in de gelegenheid diens woning naast het akademiegebouw te betrekken, waardoor de toegang tot de sterrenwacht hem natuurlijk gemakkelijker werd. Niettegenstaande al deze gunstige veranderingen bleef de sterrenwacht "eene waarover zich een dilettant zou hebben kunnen verheugen, maar die voor eene rijksinrichting te onbeduidend was." De groote zwaarigheid bleef nog altijd deze, dat zij zich boven het dak van een groot en onbewoond gebouw verhief en dat men, om haar te bereiken,

¹ Kaiser zegt hieromtrent: "Dit verwekte in Friesland groote opschuldiging; ik werd niet alleen in couranten van vandalismus beschuldigd, maar bij de regeering daarover aangeklaagd.

een trap van meer dan honderd treden en een smalle brug, die over de daken liep, moest betreden. In 1845 verwisselde Kaiser den titel van buitengewoon met dien van gewoon hoogleeraar, en werd hij door de regeering tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd.

Behalve de collegiën in de practische en theoretische sterrenkunde hield Kaiser van 1838 af ook voorlezingen over populaire sterrenkunde voor toehoorders van alle faculteiten en ook niet-studenten. Het populariseeren der wetenschap, in de goede beteekenis van het woord, was reeds van jongs af een van Kaiser's lievelingsdenkbeelden geweest. Dat het mogelijk was de sterrenkunde ook voor niet-sterrenkundigen toegankelijk te maken, werd door hem niet betwijfeld; evenmin ontveinsde hij zich de moeilijkheden daaraan verbonden, moeilijkheden waarvan hij zich streng reukenschap had gegeven. In eene later gehouden rede "Over het wezen en de eischen van de populaire voordracht der natuurkundige wetenschappen en meer bepaaldelijk van die der sterrenkunde", een der fraaiste voortbrengselen van zijne pen, vinden wij zijne meeningen daarover met de hem eigen duidelijkheid uiteengezet. Na gewezen te hebben op de moeilijkheden die de strenge beoefening van ieder der natuurkundige wetenschappen op zich zelf oplevert, en dat derhalve niets ongerijmder is dan de volledige beoefening eener wetenschap bij het volk ingang te doen vinden, vervolgt hij aldus: "Wanneer ik spreek van een volk, zoo bedoel ik niet het ruwe gemeen, maar de groote menigte dergenen die het wezen van een volk bepalen, dat is dergenen, die door opvoeding of onderwijs tot beschaafde en nuttige leden der maatschappij zijn of worden opgeleid, en bij het volk ook, in dien zin opgevat, kan of mag men in het algemeen geene scherpzinnigheid, geene inspanning, geen aanhoudenden toelag, en niets meer dan een natuurlijk menschenverstand met eenige zucht naar wetenschappelijke kennis veronderstellen. Het is volstrekt onmogelijk de volledige

wetenschap in zulk eenen vorm te kneden dat zij zonder voorbereidende kundigheden of inspanning der geestvermogens kan worden opgenomen, zoodat zij in haar geheel voor het volk in het algemeen ook niet toegankelijk is. Nu is het eene belangrijke vraag, of de groote menigte daarom van alle wetenschappelijke kennis moet worden uitgesloten... Het heeft niet aan geleerden ontbroken, die de wetenschap te hoog en te heilig achtten voor het algemeen en beweerden dat niets van haar geopenbaard moest worden buiten den engen kring van hen, die door de natuur en de omstandigheden voor hare strenge beoefening schenen te zijn voorbeschikt; maar het is opmerkenswaardig, dat deze geleerden stilzwijgend een onderscheid tusschen wetenschap en kunst veronderstelden, welks bestaan zij zelf als iets ongerijmds zouden hebben bestreden. De uitoefening der schoone kunsten eischt geen mindere begaafdheden en geen minderen toelag dan die der wetenschap, en toch zou iedereen het denkbeeld voor dolzinnig verklaren, dat de voortbrengselen der kunst voor allen moeten worden afgesloten, wien het aan lust, aanleg of gelegenheid ontbreekt om zich het meesterschap in haar te verwerven."

En verder: "Zij die niets in de wetenschap meenden te kunnen vinden, dat der groote menigte toebehoort, waren uitsluitend kamergeleerden, die, onder de overmaat van hunne geleerdheid bedolven, het hoofd niet hoog genoeg konden opheffen om de wetenschap in haar geheel te overzien en het groot verschil op te merken tusschen haar einddoel en de wegen, die zij moest inslaan om haar einddoel te bereiken... De onthulling van de geheimenissen der natuur is het eigenlijk doel der natuurkundige wetenschappen, en daarin bestaan ook de vruchten die zij hebben gedragen, of de uitkomsten die zij hebben opgeleverd; maar deze onthulling was onmogelijk zonder scherpzinnige onderzoekingen, voor welke de mensch al de krachten van zijnen geest moest uitputten, en die op hare beurt de tusschenkomst vorderden van

hulpmiddelen, wier uitvinding en volmaking, zonder een doordringend vernuft, niet konden worden tot stand gebracht... Maar juist in de kennis van deze onderzoekingen en hulpmiddelen ligt de eigenlijke moeilijkheid der wetenschap. Zij is het, die zooveel voorbereidende kundigheden, zooveel inspanning, zooveel ijver vordert, terwijl de uitkomsten, door die onderzoekingen en hulpmiddelen verkregen, de eigenlijke vruchten van den arbeid der geleerden, meestal, hoe ook treffend en gewichtig, zonder eenige voorbereiding of inspanning in het verstand kunnen worden opgenomen."

Om als populair schrijver of spreker behoorlijk op te treden — zoo gaat hij voort — moet men eene grondige kennis der wetenschap bezitten, maar daaraan verbinden de gave die kennis mee te deelen, eene gave, die vaak ontbreekt zelfs bij groote geleerden. Elke wetenschap heeft haar eigen taal, die voor de groote menigte volkomen onverstaanbaar is. De sterrenkunde, die bovendien de wiskunde tot voornaamste voertuig heeft, moet daarenboven van wiskundige omkleedselen, een gruwel voor de menigte, worden losgemaakt. De schrijver of spreker moet dus de taal der wetenschap, zelfs die der wiskunde, in de taal van het dagelijksch leven omzetten; hij moet zich kunnen plaatsen op het standpunt der menigte, en ten einde vooroordeelen en dwaalbegrippen te kunnen wegruimen, moet hij beginnen met het bestaan daarvan bekend te zijn. De juistheid der uitkomsten die hij mededeelt bewijzen, dat kan hij niet, en men heeft niet het recht dit van hem te vorderen; wel kan hij door beelden en zinnelijke voorstellingen uit het dagelijksch leven verband brengen tusschen oorzaken en gevolgen. — Deze denkbeelden bezielde Kaiser toen hij, door tal van geschriften, maar voornamelijk door zijnen "Sterrenhemel" en zijne "Geschiedenis van de ontdekkingen der planeten", de slagboomen openrukte, die de algemeene beoefening der sterrenkunde in ons vaderland in den weg stonden. Vooral het eerstgenoemde werk, "de Sterren-

hemel", is zoo algemeen bekend en heeft voor een klein land als het onze een zoo groot debiet gehad, dat wij daarover kort kunnen zijn. Van het eerste deel, in 1844 verschenen, was reeds in 1847 een tweede druk noodzakelijk, een derde verscheen in 1860. Van het tweede deel, dat in 1845 uitkwam, verscheen een tweede druk in 1853. Het is niet te veel gezegd, dat dit werk van Kaiser onder de werken van dezelfde soort eene afzonderlijke plaats inneemt. Het onderstelt inderdaad bij den lezer niets meer "dan een natuurlijk menschenverstand en eenige zucht naar wetenschappelijke kennis". Onderhoudend en boeiend geschreven geeft het eene volledige en nauwkeurige beschrijving van den hemel, en terwijl in het eerste deel de bouw van het heelal, de bewegingen der verschillende hemellichamen en de eigenschappen van elk verklaard zijn, worden in het tweede deel, in de taal van het gewone leven, zonder gebruik van de wiskunde, de onderzoekingen beschreven die tot de algemeen bekende uitkomsten hebben gevoerd en de grootheden medegedeeld, waarop onze kennis van den hemel berust. Aan dit deel waren toegevoegd inlichtingen omtrent kijkers en telescopen als hulpmiddelen voor de nauwkeurige beschouwing der hemellichamen, benevens nauwkeurige opgaven omtrent de prijzen en betrekkelijke vermogens van verschillende soorten van kijkers, terwijl talrijke afbeeldingen van de voornaamste voorwerpen aan den hemel, grootendeels op eigen waarnemingen berustend, daarvan eene duidelijke voorstelling gaven. Zonder wederga was de opgang dien Kaiser's werk in ons vaderland maakte; van alle kanten stroomden den schrijver betuigingen van bewondering en waardeering dezer welgelukte onderneming toe, en meer dan één hoogdravend dichtstuk van anonyme rijmelaars kon ten bewijze strekken dat men Kaiser's pogingen toejuichte en het resultaat daarvan op hoogen prijs stelde. Groot was het aantal dergenen die, door de lezing van den "Sterrenhemel" daartoe opgewekt, zich kijkers verschafften om de merkwaardige voorwerpen aan den hemel te

aanschouwen; Kaiser werd dan geraadpleegd omtrent de keuze van dergelijke kijkers, en het was voornamelijk met het oog daarop, dat hij in het "Album der Natuur" de kijkers van Molteni te Parijs, om hun billijken prijs en voortreffelijkheid, beschreef en aanprees. Kaiser's "Sterrenhemel" had zich eene plaats veroverd onder de classieke voortbrengselen. Weldra vond het ook buiten ons vaderland, waar het gemis aan goede populaire werken zich niet veel minder deed gevoelen dan bij ons, algemeene erkenning.

Van een der hoofdstukken van het eerste deel, over storingen handelend, een der moeilijkste populair te behandelen onderwerpen uit de sterrenkunde, verscheen in 1850 eene fransche vertaling door den luitenant-kolonel Baron Forstner van Dambenoy; van een ander gedeelte "Over het zonnenstel en de wetten harer beweging", een duitsche vertaling, door Prof. Tröbst te Weimar. Toen Dr. Franz Schlegel eene Duitsehe vertaling van het geheele eerste deel wilde geven, schreef hem Encke dat hij daarvan met genoeg en had gehoord, "da ich das Werk von dem ausgezeichneten Professor Kaiser aus Leiden mit grossem Vergnügen durchgelesen habe und seine Uebersetzung in das Deutsche für einen wahren Gewinn unserer Litteratur halte." Encke belaste zich met het nazien der vertaling en schreef naar aanleiding daarvan aan Kaiser o. a.: "Das genaue Durchgehen desselben hat mir einen wahren Genuss verschafft und ich habe Vieles daraus gelernt." De vertaling verscheen in 1850 met eene voorrede van Encke. Eindelijk, om hiermede de geschiedenis van den "Sterrenhemel" te besluiten, verscheen in 1867 eene Deensche vertaling van het eerste deel door Mathilde Oersted, met een voorbericht van d'Arrest te Kopenhagen. Kaiser's gezondheid had in dit tijdperk van groote inspanning geleden, en voornamelijk het tweede deel van zijn "Sterrenhemel" had veel van zijne krachten gevorderd. Had het hem in de laatste jaren niet aan eerbewijzen, aan blijken van hooge waardeering ontbroken, ook schaduwen en donkere

stippen waren niet uitgebleven op zijn levenspad, en bij een hoogst prikkelbaar en fijngevoelig gestel lag het voor de hand, dat Kaiser maar al te dikwijls geneigd was het onaangename zwaarder te tillen, het aangename meer voorbij te zien dan geheel billijk was. Rechtmatige reden tot wrevel en misnoedigheid gaf hem de toestand van de sterrenwacht, en kleine speldeprikkelen door laster toegebracht wekten zijne ergernis op. Kaiser had lang voor hij zijn "Sterrenhemel" schreef een aanzoek om Littrow's "Wunder des Himmels" te vertalen afgewezen, op grond dat dit werk verouderd was, daar de groote ontdekkingen, die de 19de eeuw op sterrenkundig gebied had opgeleverd, deze wetenschap een geheel ander aanzien hadden gegeven. Toen nu niettemin eene Nederlandsche vertaling het licht zag en Kaiser door de redactie van "de Gids" was uitgenoodigd geworden eene recensie daarvan te geven, zette Kaiser zijn gevoelens breedvoerig uiteen. Kort daarop trad hij zelf op met zijnen "Sterrenhemel", welks opgang en gunstig onthaal natuurlijk niet zonder invloed kon zijn op het debiet van de vertaling van Littrow's werk. De uitgevers daarvan, tevens uitgevers van het Handelsblad, namen nu in dat blad een hatelijk artikel op, waarin de schrijver de waarde van Kaiser's werk poogde te verkleinen, die van Littrow's geschrift belachelijk opvijzelde, en het deed voorkomen alsof Kaiser's afkeurend oordeel in "de Gids" ter kwader trouw was geschreven. In de "Algemeene Kunst en Letterbode" verdedigde Kaiser zich op overtuigende en welsprekende wijze. Vertoont zich Kaiser reeds daarin als uiterst vaardig in het behandelen der satyre, nog meer komt dat talent uit in een geschrift getiteld: "Vermaning tot zwijgen aan den schrijver van het opstel 'Iets over de tijdsbepaling in Nederland.'" Dit opstel was wel is waar anonym verschenen, doch de schrijver, een wetenschappelijk man met grooten invloed, was Kaiser niet onbekend. De schrijver van dat opstel had Kaiser's nieuwe inrichting der sterrenwacht, en vooral de

middelen ter tijdsbepaling gegispt en in een belachelijk daglicht gesteld, tevens de verhouding van de sterrenwacht en haren bestuurder tot de zeevaart en ons land geheel onjuist beoordeeld. Wij moeten de verzoeking weerstand bieden, fragmenten uit Kaiser's geschrift aan te halen, waarin hij zijnen tegenstander met al de wapenen eener grondige kennis, eener vaste overtuiging en vernietigend sarcasme geheel en al ter neêr velt. Ook uit een zuiver letterkundig oogpunt is dit werkje om zijn meesterschap van taal en betoogtrant hoogst merkwaardig.¹

Groot is het aantal wetenschappelijke en populaire geschriften van Kaiser's hand in deze jaren (1840—55) verschenen, en die wij natuurlijk noch allen opnoemen, noch bespreken zullen¹, beoordeelingen in "de Gids", berichten op zeevaart betrekking hebbend en over kometen en planeten in de "Alg. Kunst en Letterbode", een grooter werk "Beschouwingen van den Sterrenhemel" als inleiding tot het werk van Uilkens "de Volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd", waarin hij dezelfde onderwerpen, doch in anderen samenhang, behandelde als in zijnen "Sterrenhemel", en drie verhandelingen in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Instituut. In de eerste: "Iets over de kijkers van de gebrs. Christiaan en Constantijn Huygens", stelde hij hunne verdiensten omtrent kijkers, en vooral die van Constantijn in het licht; in de tweede: "Iets over de sterrenkundige waarnemingen van Christiaan Huygens", gaf hij een overzicht van hetgeen door dezen voor de sterrenkunde was verricht, en in de derde: "De kometen als getuigen van den tegenwoordigen achterstand der sterrenkundige berekeningen", maakte Kaiser eene vergelijking

¹ Van Kaiser's werken verschenen twee gedrukte opgaven, de eene door Prof. Oudemans te Batavia opgemaakt, de andere en meer volledige van Prof. Bierens de Haan als appendix tot zijne rectorale oratie van 8 Februari 1873.

tusschen hetgeen er voor de berekening der loopbanen van planeten en kometen gedaan was en nog te doen viel, en bewees hij meer in het bijzonder uit de kometen van het jaar 1846, die van Biela, de Vico en Brorsen o. a., hoeveel nog voor de berekenende sterrenkundigen te doen viel.

Kaiser had intusschen geen redenen om over den ijver der hem omringende leerlingen te klagen. Van de dertig sterrenkundigen, die zich met berekeningen aangaande de kometen van 1846 bezig hielden, behoorden zeven tot de Leidsche studenten; twee der genoemde kometen werden volledig door twee kweekelingen der Leidsche Hoogeschool bearbeid. Dat er een tijdperk van bloei voor de sterrenkunde in ons vaderland was aangebroken, kon voor het overige ook blijken niet alleen uit verschillende academische proefschriften over sterrenkunde, maar ook uit het vaak voorkomen van hollandsche namen in de "Astronomische Nachrichten", een tijdschrift door Schumacher uitgegeven, waarin alles wat er nieuws van gewicht in de sterrenkunde geschiedde, zoo spoedig mogelijk werd meegedeeld. Kaiser's invloed beperkte zich niet tot studenten in de wis- en natuurkunde, ook bij de andere faculteiten wist hij liefde voor de sterrenkunde op te wekken, zoodat zij door menig letterkundige en godgeleerde ijverig beoefend werd.

In den zomer van 1847 ondernam Kaiser eene wetenschappelijke reis naar Duitschland, met het doel om in persoon kennis te maken met de beroemde sterrenkundigen in dat land. Bessel was in het vorige jaar overleden (Kaiser had hem bij die gelegenheid in de Leidsche courant in warme bewoordingen herdacht). Een deel van zijn reis beschreef Kaiser in "de Gids" van 1848, onder den titel "Gotha in de Seeberg." Die reis heeft Kaiser goed gedaan. Afgemat door veel en inspannend werken, ontstemd door sommige verdrietelijkheden aan zijn taak verbonden, behoefte aan rust en verpoozing hebbend, moesten hem een uitstapje door

Duitschland, de onderscheiding waarmede men hem ontving, de hartelijke ontvangst die hem overal werd bereid, en de hooge waarde die men algemeen aan hetgeen door hem was verricht toekende, niet weinig opbeuren en sterken. In levendige taal beschrijft hij zijn samenzijn met mannen als Rümker, Schumacher, Encke, Hansen. Vooral bij dezen laatsten, een der grootste wiskundigen van zijn tijd, te Gotha woonachtig¹, en bij het observatorium van den Seeberg, eenmaal zoo beroemd en ook voor Nederlanders rijk aan herinneringen, staat hij uitvoeriger stil. Ook wetenschappelijk was deze reis niet zonder invloed. Bezoeken aan de werkplaatsen van Pistor en Martens te Berlijn, Repsold te Hamburg, en de kennismaking met mannen als Humboldt, Dove, Möbius, Poggendorff, Lejeune-Dirichlet, maakten dezen tijd voor hem even aangenaam als belangrijk. Doch wederom waren het de gesprekken of liever discussiën met Hansen, waarbij hij het uitvoerigst stilstaat. Dat Kaiser geen dorre vakgeleerde was blijkt uit dit Gidsartikel, door den humoristischen stijl en het levendig gevoel voor natuurschoon, op bijna elke bladzijde. Wordt van zelf zijne voorstelling van de sterrenkunde en hare beoefenaars in Duitschland gekleurd door de gelukkige stemming waarin hij verkeerde, toch was hij voor sommige gebreken niet blind. "En toch, hoezeer de Duitschers, en vooral de Deutsche sterrenkundigen, mijn hart hebben ingenomen, niet alles in Duitschland behaagde mij evenzeer. Ik vond den staat van het onderwijs aan de reusachtige universiteiten van Duitschland, althans die van het onderwijs in de sterrenkunde, ver beneden mijne verwachting," zegt hij op het einde van zijn reisverhaal. Daarentegen prijst hij de Duitschers om hun ijver en volharding, hunne toewijding aan de wetenschap, waarin zij ons overtreffen.

Onmiddellijk na zijn terugkeer hervatte Kaiser zijn sterrenkun-

¹ Hansen stierf ongeveer een jaar geleden.

dige werkzaamheden, en wel met de waarnemingen op Iris, Flora en Metis, de kleine planeten die in het jaar 1847 waren ontdekt, van welke waarnemingen hij in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Instituut verslag gaf, en die hij in de "Notices of the Royal Astron. Society" en de "Astronomische Nachrichten" meedeelde; verder gaf hij omstreeks denzelfden tijd een onderzoek omtrent de komeet van de Vico en eene betreffende glazenprisma's als deelen van sterrenkundige werktuigen.

Tegen het eind van 1850 legde Kaiser zijn populair werk: "De geschiedenis der ontdekkingen van planeten" ter perse, dat in 1851 verscheen, een werk dat, hoewel door deskundigen hoogelijk geroemd en door den schrijver zelf als een zijner best geslaagde pennevruchten beschouwd, niet zoo algemeen bijval vond als zijn "Sterrenhemel". Het boek, verre van te zijn eene dorre opsomming van de ontdekkingen der planeten, is een rijk en levendig gekleurd tafereel van den toestand der sterrenkunde, een boeiend drama, waarin de beroemdste sterrenkundigen de handelende personen zijn, en waarvan de geschiedenis der sterrenkunde, die voor een goed deel met de geschiedenis der ontdekkingen van planeten samenvalt, het thema is. Tal van bijzonderheden omtrent de ontdekkers, hunne hulpmiddelen, de sterrenwachten die zij door hunne ontdekkingen beroemd hebben gemaakt, hunne wetenschappelijke geschillen, maakten dit werk tot een even onderhoudende als boeiende lectuur. Dank zij den vloeienden stijl bemerkte de lezer nauwelijks dat sommige der meest ingewikkelde onderwerpen uit de sterrenkunde door den schrijver in dit werk behandeld werden.

Eén resultaat van zijne reis naar Duitschland was evenwel niet te ontgaan, en dat was zijne klimmende ontevredenheid met den toestand der Leidsche sterrenwacht, eene ontevredenheid die hem gegronde klachten aofferde, die hij in al zijne geschriften met nadruk aan den dag legt, en die hem veel van zijn levensgeluk verbitterde. De vergelijking van de door hem in Duitschland be-

zochte sterrenwachten met die van Leiden moest hem wel in de overtuiging bevestigen, dat de sterrenkunde in ons vaderland schandelijk door de regeering veronachtzaamd werd. Reeds in het verslag van zijne waarnemingen van de planeet Iris in 1848, geeft hij zijnen met smart vermengden wrevel op krachtige wijze te kennen. In den aanhef verklaart hij waarom deze waarnemingen door hem in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Instituut werden bekend gemaakt. "De ervaring van den laatsten tijd heeft mij onjuiste meeningen doen kennen, wier wijziging ik noodzakelijk acht, en daaraan heeft dit opstel zijn oorsprong ontleend. Met verbazing heb ik opgemerkt dat eerbiedwaardige mannen van gezag zich ter goeder trouw verbeelden dat het observatorium te Leiden, even als onze talrijke andere wetenschappelijke verzamelingen, aan den tegenwoordigen toestand der wetenschap geëvenredigd is en voor de eer des vaderlands niets meer behoeft.... De naam, dien het observatorium te Leiden zich *alleenlijk door zijne voortbrengselen* heeft verworven, wordt als een bewijs voor de doelmatigheid zijner inrichting aangenomen, en uit de omstandigheid dat ik niemand met nuttelooze klachten wil lastig vallen leidt men af, dat ik zelf de sterrenkundige hulpmiddelen in ons vaderland, als aan de eerste vereischten der wetenschap voldoende en aan ons vermogen geëvenredigd beschouw. Voor de toekomst der sterrenkunde in ons vaderland is het noodzakelijk dat ik nog eenmaal met duidelijkheid en klem mijne meening omtrent dit onderwerp doe kennen en eene nieuwe bijdrage levere om den eigenlijken toestand der sterrenkunde in ons vaderland te doen beoordeelen. Ik acht het 't beste dit te doen door eenvoudig eene proeve te geven van de wijze, waarop de sterrenkundige waarnemingen op het observatorium te Leiden worden verkregen, en ik geloof daartoe mijne onlangs gesloten reeks van waarnemingen op de planeet Iris te kunnen kiezen..... De bezwaren, op het observatorium te Leiden aan zulke werkzaamheden verbon-

den, zullen in dit verslag opzettelijk worden aangewezen." En verder, na nogmaals te hebben aangetoond dat een meridiaan-cirkel, elders in gebruik, onmogelijk te Leiden kon worden aangewend, en herinnerd te hebben aan de goede resultaten verkregen met de door hem ingerichte balkenstelling, vervolgt hij: "maar men zou weinig gezond verstand moeten hebben om te kunnen meenen dat waarnemingen van dezelfde nauwkeurigheid, met zulk een klein werktuig en op zulk een gebrekkig observatorium even ligt als bij het bezit van de volkomenste hulpmiddelen verkregen worden. Reeds bij die verbetering heb ik uitdrukkelijk verklaard dat de waarnemingen op het observatorium te Leiden eene ongewone inspanning en afmatting zouden vorderen, en zoo het ten koste van mijne gezondheid waarnemingen heeft opgeleverd die op de grootste en rijkste sterrenwachten in nauwkeurigheid nauwelijks overtroffen konden worden, zoude men niet ongerijmder kunnen handelen dan door die als bewijzen voor de doelmatigheid van het observatorium aan te voeren." Eenige der bedoelde bezwaren worden dan scherp geteekend. "De wind belemmert de waarnemingen op het observatorium te Leiden nog slechts in geringe mate vergeleken bij de rijtuigen, die, vooral als er een concert, of casino, of bal, of vertooning in den schouwburg plaats heeft, gedurende den geheelen avond over het Rapenburg rollen. Bij het rollen van een rijtuig schudt en trilt het Rapenburg met het geheele academiegebouw, en er ontstaat eene zoo sterke beweging in den kijker, dat de waarneming, met welke men bezig is, gewoonlijk verworpen moet worden. Boven het academiegebouw verheft zich een andere en niet minder hevige vijand van sterrenkundige waarnemingen dan de rijtuigen daar beneden. De toren van het gebouw heeft twee klokken, die op eene voor mij al te hoor- en voelbare wijze, geregeld om het half uur, den voortgang des tijds verkondigen. Bij het slaan van deze klokken wordt de geheele toren in eene zeer sterke schudding gebracht, die zich aan de

andere zijde van het gebouw, waar zich het observatorium bevindt, meedeelt, door de balkenstelling tot den kijker opklimt en dezen in zoo sterke beweging brengt, dat de waarnemingen die met elkander verbonden moeten worden, zich volstrekt niet gebruiken laten als het slaan der klok tusschen hen invalt." Ook in zijne "Geschiedenis der ontdekkingen van planeten" kwam hij met nadruk op datzelfde onderwerp terug, een onderwerp dat hem een voortdurende bron van kwelling was.¹ Genoemd werk stelde door een betrekkelijk gering debiet den uitgever en ook Kaiser zelf teleur, eene teleurstelling die, naar hij in de voorrede van den tweeden druk van het tweede deel van den "Sterrenhemel" verklaart, hem van het schrijven van grootere populaire werken afschrikte. "Men behoeft ook mijne hulp niet meer in een land als het onze, waar sedert eenige jaren, omtrent even schielijk en onverwacht als paddestoelen, sterrenkundigen uit den grond zijn opgerezzen, die niet slechts onze behoeften beter kennen dan ik, maar ook in hunne talrijke geschriften op stelligen toon beslissen, waar ik mijne onkunde moet belijden", zoo drukt hij zich hierover uit. Het moest Kaiser niet weinig hinderen, dat, terwijl hij met al zijne krachten den eenig goeden weg tot bevordering der sterrenkunde had ingeslagen, er werkjes in ons land werden gedrukt en gelezen vol van den grootsten onzin en de schromelijkste onkunde in hunne schrijvers verradend. In de inleiding tot zijne reeds aangehaalde rede over het wezen en de eischen der populaire voordracht in 1853 gehouden, geeft hij een korte uiteenzetting van een tweetal van die geschriften, en geeselt hunne schrijvers met al de wapenen van een bijtend vernuft, dat de eer der geschonden wetenschap wil verdedigen.

Het zal niemand verwonderen dat Kaiser's werkzaamheden als

¹ Bladzijden 333—369, naar aanleiding van de ontdekking van de plaet Flora.

waarnemer, waar hij tevens de uitkomsten zijner waarnemingen zelf daaruit moest afleiden ¹ en door gebrek aan hulp zelf zorg voor zijne instrumenten moest dragen, zijne functiën als hoogleeraar in de verschillende deelen der sterrenkunde, zijn arbeid als schrijver en in nog vele andere hoedanigheden, op welke wij later terug komen, te veel waren voor één mensch zelfs met een ijzersterk gestel. Zijne gegronde wenschen waren, dat men eindelijk tot het oprichten eener nieuwe sterrenwacht zou overgaan en ten minste één observator zou aanstellen. Het eerste werd gedurig verschoven, doch in 1853 werd hem een zijner beste leerlingen, Dr. J. A. C. Oudemans ², toen leeraar in de wiskunde aan het gymnasium te Leiden, als observator toegevoegd, eene benoeming die o. a. ten gevolge had dat het observatorium te Leiden reeds aanstonds een belangrijk aandeel kon nemen in het bepalen der loopbanen der nieuwere planeten, waarvan het aantal steeds toenam en die langwijlige berekeningen vorderden, zoodat Kaiser van het stelsel der kleine planeetjes geestig zeide, dat het voor de sterrenkunde hetzelfde was, wat een onmatig talrijk kroost voor een ónvermogend huisvader is: men had sommige best kunnen missen, maar nu zij er eenmaal waren, wilde men haar toch niet aan haar lot overlaten. ³

Onder Kaiser's geschriften van dien tijd verdient zijne verhandeling: "Eene nieuwe toepassing van het beginsel der nonien op den tijd" te worden opgemerkt, waarin hij het denkbeeld ont-

¹ De grootheden die de waarnemer meet geven niet onmiddellijk die, welke de plaats van het hemellicht bepalen, maar eerst na eenige, soms lastige herleidingen, die gewoonlijk veel meer tijd kosten dan de waarnemingen zelf.

² Nu hoogleeraar in de sterrenkunde te Utrecht.

³ "Es müssen nur nicht zu viele Planeten entdeckt werden die immer einen neuen Ballast in mein alterndes Schiff werfen." Encke aan Kaiser, Oct. 1850.

wikkelde, reeds lang te voren bij hem opgekomen, om door middel van de vergelijking van twee uurwerken die in denzelfden tijd een verschillend aantal tikken geven, onderdeelen van seconden met groote juistheid te meten, hetgeen met weinig moeite door Kaiser's vernuftige inrichting van zijnen secundeklepper kon geschieden. Deze methode voerde tevens tot zijne uitvinding van een toestel tot bepaling van de persoonlijke fout van den waarnemer, waarover wij hierna nog te spreken zullen hebben.

Kaiser was van meening, dat de wetenschap ook aan de praktijk dienstbaar gemaakt moest worden, en het was zijn vurigste wensch, door middel van de sterrenkunde aan het vaderland diensten te bewijzen. Reeds in het slot van zijn "Verslag van de waarnemingen op de planeet Iris", in 1848 meegedeeld, zegt hij: "Het is hoogst wenschelijk, dat de sterrenkundige hulpmiddelen in ons vaderland eerlang de noodige verbetering mogen ondergaan, maar wenschelijker nog, dat van de bij ons reeds bestaande sterrenkunde, in het belang van het vaderland en zijne overzeesche bezittingen, zooveel mogelijk partij worde getrokken. In geene onzer overzeesche bezittingen is nog de ligging van een enkel punt op eene sterrenkundige wijze naar behooren bepaald, en de kaarten, haar betreffende, hebben dus steeds haren eenigen ontwijfelbaren grondslag gemist." De toenmalige minister van Marine en Koloniën, van den Bosch, raadpleegde Kaiser in 1849 omtrent de sterrenkundige plaatsbepaling in den Indischen Archipel, en droeg hem de voorbereiding daarvoor op van de daartoe noodige maatregelen¹; de luitenant ter zee de Lange, die met de uitvoering belast werd, kwam zich eenigen tijd te voren in het gebruik der hem mee te geven werktuigen aan de Leidsche Sterrenwacht oefenen en vertrok in het eind van 1850 naar Java. Eenigen tijd

¹ Op last van het Departement van Koloniën, gaf Kaiser daarover in 1851 eene uitvoerige verhandeling uit.

bleef Kaiser nog belast met de leiding van dezen tak van dienst, doch weldra hielden zijne bemoeiingen daarmee op, vooral toen zijn voormalige leerling Oudemans de functiën van den heer de Lange had overgenomen en de geographische dienst geheel georganiseerd was.

Kaiser's verhouding tot, bemoeiingen met, en invloed op de zeevaart in ons vaderland, verdienen opzettelijk te worden nagegaan. Reeds lang had Kaiser getoond dat het hem ernst was met den wensch, de sterrenkunde dienstbaar te maken aan den bloei van ons land, en het lag voor de hand dat dit in de voornaamste plaats kon geschieden door invloed uit te oefenen en op het zeevaartkundig onderwijs en op de hulpmiddelen waarvan de Marine zich bediende. Had hij reeds in 1840 van zijne belangstelling in het eerste door eene recensie van een werk van den kapitein-luitenant J. C. Pilaar blijk gegeven, zijn in 1842 in de "Letterbode", later ook in de "Astronomische Nachrichten" beschreven prisma-cirkel bewees, dat ook voor de practische zeevaartkunde veel van een man als Kaiser kon worden verwacht. Deze prisma-cirkel, een werktuig dat moet dienen om, even als met een sextant, den hoek te meten, dien de gezichtslijnen, uit ons oog naar twee voorwerpen getrokken, met elkander maken, was eene verbetering van den Steinheilschen prisma-cirkel, eenvoudiger, minder kostbaar, en de fouten van het instrument konden door den waarnemer zelf onschadelijk gemaakt worden. Kaiser's beschrijving van zijne vinding had Struve's aandacht getrokken, en deze wilde den Kaiserschen prisma-cirkel op eene reis van den grootvorst Constantijn van Rusland onderzoeken en hem, als hij aan de verwachtingen beantwoordde die door den maker daarvan werden gekoesterd, bij de Russische Marine invoeren. Kaiser wilde echter dat *onze* Marine met de vruchten zijner vinding zou verrijkt worden, en met onderhandelingen ging eenige tijd verloren, zonder evenwel tot het gewenschte resultaat te leiden. Inmiddels werden nieuwe werktuigen uitgedacht, die wel is waar eene min-

der groote, maar toch voor waarnemingen op zee voldoende nauwkeurigheid toelieten en goedkooper waren. Kaiser deed nu ook geen moeite meer zijnen prisma-cirkel bij de Russische Marine in te voeren, hoewel de weinige erkenning, die dat werktuig had gevonden, hem zeer ontstemde.

Meer dan eens had Kaiser den wensch uitgesproken dat eenige zee-officieren zich aan het Leidsche observatorium in de practische sterrenkunde zouden oefenen, bewust als hij was dat voor de zee-officieren die oefening en zijne leiding hoogst wenschelijk waren, doch men scheen dit niet noodig te achten. Eerst in 1857 werd aan Kaiser de taak opgedragen zich met het onderzoek van alle instrumenten voor de Nederlandsche Marine te belasten. ¹ Onder den titel van Verificateur van 's rijks zee-instrumenten aanvaardde hij met den hem eigen ijver, hoewel met werkzaamheden overladden, deze nieuwe en belangrijke functiën. Talrijk zijn Kaiser's verhandelingen ² die op het zeewezen betrekking hebben, vele zijne onderzoekingen over allerlei werktuigen bij de Marine in gebruik, en belangrijk de verbeteringen die hij in den beginne alleen, maar later met behulp van zijnen zoon Dr. P. J. Kaiser, hem als adjunct-verificateur toegevoegd, daarin aanbracht. In de regeling der tijdseinen, die van het observatorium naar Hellevoetsluis, Vlissingen en het Nieuwe Diep werden uitgegeven, door het streng onderzoek waaraan alle tijdmeters, voor de Marine bestemd, en die het voornaamste hulpmiddel uitmaken om op zee lengte te bepalen, werden onderworpen, door de verbeterde inrichting der vloeistof-kompassen en kwikhorizonten, en de wijzigingen aan de hoekmeet-

¹ Voortdurend waren door de zee-officieren klachten aangeheven over de instrumenten der Marine.

² De meesten dezer verhandelingen zijn opgenomen in het "Tijdschrift voor het Zeewezen", onder redactie van S. de Swart, en de "Mededeelingen omtrent het Zeewezen", uitgegeven door het Departement van Marine, terwijl enkele afzonderlijk verschenen.

instrumenten, deed zich Kaiser's heilzame invloed op de Nederlandsche Marine treffend kennen, zoodat, wat het zeevaarkundige gedeelte aangaat, deze zich weldra gerustelijk met andere landen kon meten.

Omstreeks 1856 vallen ook Kaiser's onderzoekingen aangaande eenen nieuwen mikrometer door Airy, den beroemden bestuurder van de sterrenwacht te Greenwich, uitgedacht, en zijne metingen daarmee volbracht; werkzaamheden, die van Kaiser's kritisch vernuft en ongeëvenaard waarnemingstalent zoo schitterend getuigenis afleggen, dat wij daarbij, al is het kort, moeten stilstaan. De middellijnen der groote planeten waren herhaaldelijk en door verschillende waarnemers gemeten, door sommigen, waaronder in de eerste plaats Bessel, met den heliometer, door anderen, waaronder bijv. Struve, met den dradenmikrometer van Frauenhofer. De uitkomsten, aldus verkregen, liepen sterk uiteen. Kaiser was van meening dat de dradenmikrometer, hoe voortreffelijk ook, tot het meten van planetenmiddellijnen minder geschikt was. Hij stelde dan ook de Besselsche uitkomsten hooger. Ongelukkiglijk was de heliometer hoogst kostbaar en daardoor voor het Leidsch observatorium niet verkrijgbaar. In 1840 had echter de beroemde Airy een mikrometer gegeven, die op hetzelfde beginsel berustte als de heliometer en een onkostbare toestel was, dat aan elken kijker kon worden aangebracht. Een dergelijk werktuig, door Airy herhaaldelijk verbeterd, werd door Kaiser voor het observatorium in 1855 verkregen. Kaiser ontdekte nu in dat werktuig gebreken, die Airy waren ontgaan, en wist de middelen te bedenken om de nadeelige gevolgen daarvan te verijdelen. Het eerst was het Saturnus, die in oogenschouw werd genomen. Omtrent die planeet, die, zoo als bekend is, door een ring is omgeven, welke van de planeet zelf door eene tusschenruimte is gescheiden, waren in den laatsten tijd verschijnselen opgemerkt, die niet weinig de aandacht trokken. Zoo had O. Struve, de zoon van den vermaarden Struve,

uit metingen van Huygens af tot zijn tijd toe, meenen te kunnen aantoonen, dat de ring van Saturnus steeds breeder werd en wel zoo; dat de tusschenruimte, die haar van de planeet scheidde, steeds verminderde. Zoo had Secchi, de bestuurder van het observatorium te Rome, uit zijne metingen afgeleid, dat de ring van Saturnus eene elliptische gedaante had en zich om eene as, die loodrecht op hare vlakke stond, wentelde. Beide stellingen werden door Kaiser aan eene grondige kritiek onderworpen en onjuist bevonden.¹ De uit eigen metingen omtrent Jupiter door Kaiser verkregen uitkomsten bleken het dichtst bij die van Bessel te staan en evenveel vertrouwen te verdienen. Met den Airyschen mikrometer mat nu Kaiser later de middellijnen ook van de overige planeten; vooral de onderzoekingen omtrent Mars werden uitvoerig beschreven en deze planeet herhaaldelijk afgebeeld. Ook bezigde Kaiser Airy's mikrometer nog tot het uitmeten van eenige dubbele sterren.

In tal van geschriften, in brieven en gesprekken was Kaiser sedert jaren altijd met klem teruggekomen op de noodzakelijkheid van den bouw eener nieuwe Sterrenwacht, en hoezeer zijne klachten, ontelbare malen herhaald, velen niet billijk voorkwamen, die of met de eischen eener Sterrenwacht onbekend waren of de voortreffelijkheid van het door Kaiser verrichte als bewijs voor de doelmatigheid van het oude gebrekkige observatorium aannamen, kon het wel niet anders of de openbare meening moest ten slotte even krachtig als hij zelf overtuigd worden van de rechtmatigheid.

¹ Kaiser's kritiek van Struve's hypothese gaf aanleiding tot eene briefwisseling, waarin Struve zijne stelling volhield en door Kaiser op nieuw werd bestreden. Dit wetenschappelijk geschil intusschen, wel verre van tusschen beiden verkoeling of vijandschap te veroorzaken, was aanleiding tot het hechter worden eener vriendschap, die slechts met Kaiser's dood eindigde. Ook Secchi verdedigde nader zijne stelling, doch werd op nieuw door Kaiser bestreden, en, naar wij gelooven, zegevierend.

zijner wenschen, van de gegrondheid zijner grieven. Kaiser's groote naam als geleerde, zijn invloed als hoogleeraar, zijne vermaardheid als schrijver, de achting die hij, ook om zijn persoonlijk karakter, genoot, zijne bemoeiingen met de zeevaart, hadden hem machtige vrienden en innige bewonderaars bezorgd. In 1853 gingen in de Tweede Kamer stemmen op van zoo invloedrijke zijde, dat zelfs finantieele bedenkingen die niet geheel smoren konden. Mannen als Bosscha, Gevers van Endegeest, Lotsy pleitten welsprekend voor den bouw eener nieuwe Sterrenwacht te Leiden, en bestreden de meening van sommigen, waaronder bijv. Thorbecke, als zou die onnoodig zijn, omdat men dikwijls, en wel in het onderhavige geval, door innerlijke kracht, vlijt, ijver en vernuft vergoedt wat aan uiterlijke toerusting ontbreekt; ook de meening van anderen, welke voor de stichting van het nieuwe observatorium Utrecht boven Leiden wilden aangewezen zien, omdat daar reeds een meteorologisch Instituut bestond en het dan bestaande observatorium slechts behoefde uitgebreid te worden. De regeering bleef niettemin weigerachtig, op de begrooting eene som voor een nieuwe Sterrenwacht uittrekken, en de zaak ware misschien op nieuw op de lange baan geschoven geworden, had niet de heer Gevers van Endegeest een beroep op het volk gedaan om door vrijwillige bijdragen te bewijzen dat het eene nieuwe Sterrenwacht begerde.

De studenten der Leidsche Hoogeschool waren de eersten om aan deze oproeping gehoor te geven. Behalve dat uit de corpskas eene aanzienlijke bijdrage werd beschikbaar gesteld, werden de inschrijvingslijsten, op de societeit neergelegd, weldra met vele bijdragen gevuld. Ook de Hoogleeraren der Hoogeschool toonden dat zij den bouw eener nieuwe Sterrenwacht wenschten, en voornamelijk was het Bake, die zich aan het hoofd der beweging stelde. Weldra vormden zich in verschillende steden commissiën met het doel bijdragen in te zamelen. Uit deze commissiën werd de centrale

commissie gekozen, waarvan Bake voorzitter, Jhr. Teding van Berkhout van Amsterdam, secretaris en penningmeester, en waarin ook het studentencorps vertegenwoordigd was. Algemeen was de belangstelling in ons land; eene aanzienlijke som werd bijeengebracht, en niet het minst toonde ons volk daarmede dat het de groote verdiensten van Kaiser naar waarde schatte. Inmiddels meende Kaiser, dat nu de waarschijnlijkheid bestond dat binnen niet al te langen tijd tot den bouw eener nieuwe Sterrenwacht zou worden overgegaan, de openbare meening moest worden voorgelicht omtrent den aard en de inrichting eener naar de eischen des tijds gebouwde Sterrenwacht. Hij deed dit in het Tijdschrift "Lectuur voor de Huiskamer" van het jaar 1854.¹ Tot model koos hij de Sterrenwacht op de Pulkowa, toonde het gebrekkige van de Leidsche inrichting aan, en zette zijne meening uiteen hoe de nieuwe Sterrenwacht moest worden saamgesteld. Zij moest meer zijn dan alleen een hulpmiddel voor het onderwijs, en hoewel zij slechts tot de Sterrenwachten van den tweeden rang kon behooren, behoorde zij zoo te zijn ingericht, dat de betrekkelijke en volstrekte plaatsbepaling der hemellichamen daar kon plaats hebben. Hij voegde aan deze verhandeling schetsen toe van een ontwerp voor de nieuwe Sterrenwacht, raamde de kosten van het gebouw op ongeveer 90000 gulden, en gaf tevens de prijzen op van eenige nieuwe werktuigen, die aangekocht moesten worden. In 1856 werd door den toenmaligen minister van binnenlandsche zaken Dr. G. Simons, leerling van Moll uit Utrecht, en zelf beoefenaar der wis- en natuurkundige wetenschappen, de noodige som voor den nieuwen bouw op de begrooting gebracht, en in het eind van 1857, onder zijn opvolger van Rappard,² door beide Kamers deze post goedgekeurd.

¹ Dat opstel werd ook afzonderlijk uitgegeven.

² Dezelfde door wiens invloed Kaiser in 1837 tot lector in de sterrenkunde was aangesteld.

Het kan bevreemding wekken dat men bij den bouw de leiding en inzichten van Kaiser niet meer volgde; men raadpleegde hem wel is waar nu en dan, en zijne schetsen werden in hoofdzaak gevolgd, doch deze waren niet uitvoerig, zoodat in de onderdeelen alles aan de willekeur der bouwkundigen werd overgelaten, wier meening dikwijls van die van Kaiser verschilde. Het was Kaiser niet vergund zich door een bezoek aan sommige der eerste Sterrenwachten in Europa, nog meer dan hij het reeds was, op de hoogte te stellen van al hetgeen tot zulk eene inrichting noodzakelijk is; evenmin was hij in de gelegenheid zich met de vervaardigers der werktuigen in betrekking te stellen vóór dat het ontwerp van het gebouw was vastgesteld. De nieuwe Sterrenwacht werd opgericht op een gedeelte van den Hortus. In 1859 werd de bouw begonnen, en in den zomer van 1860 voltooid. In de maand Juli van dat jaar werden de instrumenten van de oude Sterrenwacht naar de nieuwe overgebracht, en in Augustus betrok Kaiser de nieuwe directeurswoning. Het voornaamste werktuig van de nieuwe Sterrenwacht zou een meridiaancirkel zijn, de meest volkomene inrichting van den nieuweren tijd ter plaatsbepaling van hemellichamen, waarbij dit geschiedt door bepaling van het juiste oogenblik waarop zij, ten gevolge van hunne dagelijksche beweging, door het Zuiden of het Noorden gaan en van de hoogte boven den horizont die zij dan bereiken. In 1861 kwam dit werktuig op de plaats zijner bestemming. Aanvankelijk had Kaiser slechts één observator¹, die ook eene woning in het gebouw had; in 1863 eindelijk verkreeg hij ook de aanstelling van eenen tweeden observator.

Wij zouden verre de grenzen die ons gesteld zijn moeten over-

¹ Na Oudemans, die in 1866 het professoraat in de sterrenkunde te Utrecht aanvaardde, had Hoek de betrekking van observator bekleed tot 1859, toen hij Oudemans te Utrecht opvolgde en te Leiden door Kam werd vervangen.

schrijden, wanneer wij zelfs slechts kortelijk wilden vermelden, welke moeilijkheden aan den bouw eener Sterrenwacht verbonden zijn, welke de eischen zijn waaraan zij moet beantwoorden. Kaiser heeft over die eischen zelf gehandeld in eene redevoering, uitgesproken toen de populaire lessen over sterrenkunde voor de eerste maal werden geopend in de gehoorzaal der nieuwe Sterrenwacht, in 1861. "Zelfs de verwaarloozing van schijnbare kleinigheden, die ook door den bekwaamsten bouwmeester zouden worden voorbij gezien, kan het beste werktuig volstrekt onbruikbaar maken. Voor den sterrenkundige, die het oneindig kleine zien en meten moet, hebben verschijnselen plaats, wier bestaan door niemand anders zou worden opgemerkt. Voor hem verzet zich ook de zwaarste balk, als deze den waarnemer moet dragen. Voor hem wordt een zware steenen pilaar, door eene lichte drukking met den vinger, op eene kennelijke wijze krom gebogen. Voor hem wordt elk gebouw door voorbijgangers en zelfs door de lichtste windvlagen in eene onophoudelijke trilling gebracht. Voor hem zullen twee stukken van denzelfden steen, die bij eene bepaalde warmte even lang waren, na dezelfde verhooging of verlaging dier warmte, verschillende lengten hebben aangenomen." Hoe Kaiser de voorzorgen nam om alle schadelijke invloeden te ontgaan, de inrichting die hij aan sommige werktuigen gaf om hun gebruik zoo gemakkelijk mogelijk te maken, de ontelbare kunstgrepen die hij aanwendde om allerlei zwarigheden van practischen aard te overwinnen, zijne vindingrijkheid in het uitdenken van hulptoe-stellen, dat alles eenigszins naar waarde te beschrijven zou ons veel te ver voeren; onze lezers zullen tevreden zijn, wanneer zij eenvoudig weten dat, dank Kaiser's even groote practische als theoretische kennis en genialiteit, de Leidsche Sterrenwacht eene der best ingerichte van Europa werd, en dat zij weldra, door aan de gewichtigste onderzoekingen deel te nemen, eene der werkzaamste en voortreffelijkste bleek te zijn.

De eerste arbeid, dien Kaiser op de nieuwe Sterrenwacht met den meridiaancirkel wilde volbrengen, was de plaatsbepaling van 180 heldere sterren, fundamentaalsterren genoemd, en deze moest geheel onafhankelijk gemaakt worden van de fouten van het instrument en worden voltooid geheel in den geest van de voorschriften van Bessel, den sterrenkundige, die Kaiser onder de sterrenkundigen van de 19de eeuw wel het hoogst stelde. Na vier jaren was deze gewichtige taak volbracht en kon de Sterrenwacht deelnemen aan eene onderneming, die in de laatste jaren ter sprake was gekomen.

In 1861 had de Pruisische regeering, op voordracht van den luitenant-generaal Baeyer, verschillende staten van Europa, en daaronder ook de Nederlanden, uitgenoodigd om deel te nemen aan de graadmeting over Midden-Europa¹; de in verschillende staten ten behoeve der topographie verrichte driehoeksmetingen zouden vereenigd worden tot eene uitgestrekte graadmeting. Op het einde van 1862 hadden verschillende staten hunne medewerking toegezegd, doch hoewel in Baeyer's ontwerp aan Leiden eene belangrijke plaats in de te verrichten werkzaamheden was toegekend, behoorde ons vaderland daartoe niet. De bij ons verrichte driehoeksmetingen door den luitenant-generaal Kraijenhoff, die buiten ons vaderland om hare nauwkeurigheid geprezen waren, bleken bij een opzettelijk onderzoek de voor de graadmeting vereischte strengheid niet te bezitten en moesten dus op nieuw gedaan worden, waarbij Leiden een voornaam punt zou zijn in de ketens van driehoeken, en het lengteverschil tusschen de Sterrenwachten van Leiden, Brussel, Bonn, Göttingen en Greenwich moest worden bepaald. De geodectische werkzaamheden werden aan Dr. Cohen Stuart, den tegenwoordigen directeur der Polytechnische school

¹ Later werd de graadmeting van Midden-Europa eene algemeen Europeesche, door de toetreding van Turkije, Spanje, Portugal en Rusland.

te Delft,¹ die van sterrenkundigen aard aan Kaiser en de Leidsche Sterrenwacht opgedragen. Van 1867 af nam de Leidsche Sterrenwacht ijverig aandeel aan het gemeenschappelijke werk. Bij de eerste algemeene graadmetingconferentie in 1864 was Nederland niet vertegenwoordigd geweest, bij de tweede echter, in 1867 te Berlijn, werd Kaiser afgevaardigd, en hoewel hij om gezondheidsredenen tegen de reis had opgezien, werkte ook dit uitstapje naar Duitschland, even als dat in 1847, gunstig op zijne geheele stemming. Groot waren de eerbewijzen die hem ten deele vielen; niet alleen dat Kaiser een der drie aanwezigen was, wien eershalve het vice-praesidium werd opgedragen², maar in de sterrenkundige commissie werd hij tot voorzitter gekozen, eene waardigheid die hij weigerde te aanvaarden, en in de zoogenaamde permanente commissie, het hoofdbestuur der graadmeting, die eerst uit zeven, later uit negen leden bestond, tot lid benoemd. Op zijne terugreis van Berlijn deed Kaiser Leipzig, Gotha en Göttingen aan, en kwam terug overtuigd "dat hij de hem overig gebleven lichaamskrachten te laag had geschat", en niet minder zedelijk gesterkt door de hooge onderscheiding, waarmede hij onder zijne vakgenooten was behandeld geworden, en de waardeering die zijne verrichtingen ten deel viel.

Al deze werkzaamheden verhinderden Kaiser niet bijna onmiddellijk met afzonderlijke onderzoekingen te voorschijn te treden. In 1862 gaf hij eene beschrijving van een toestel door hem bedacht tot bepaling van de persoonlijke fout van den waarnemer, dat is de fout, die zelfs de meest geoefende waarnemer maakt, wanneer hij het oogenblik bepalen moet waarop hij eene ster voorbij een in een kijker gespannen draad ziet gaan, een voor naam onderdeel der waarnemingen met den meridiaancirkel. Deze

¹ Later aan Prof. Stamkart te Delft.

² Voorzitter was de luitenant-generaal Baeyer.

fout is natuurlijk van invloed op de uitkomsten, en het was dus van belang haar bedrag, dat voor elken waarnemer verschillend is, te leeren kennen. Kaiser slaagde er in, een inrichting te bedenken, die in hoofdzaak berustte op de reeds aangehaalde verhandeling: "Eene nieuwe toepassing der Nonien op den tijd" en waardoor hij elken waarnemer het middel aan de hand deed, de grootte van zijne persoonlijke fout te bepalen.¹

In hetzelfde jaar deed Kaiser belangrijke onderzoekingen omtrent de planeet Mars, vooral omtrent den duur harer wenteling om haar as. Sedert eenige jaren had men zich beijverd de photographie aan de sterrenkunde dienstbaar te maken, en vooral Warren de La Rue, te Londen, had zich door voortreffelijke afbeeldingen van de maan grooten naam verworven. Ook aan de Leidsche Sterrenwacht werd in dien zin gearbeid en was het Dr. P. J. Kaiser, die, hoewel met uiterst gebrekkige middelen in vergelijking met die welke Warren de La Rue ten dienste stonden, photographieën van de maan, van de zon, van de Sterrenwacht zelf en van hare voornaamste werktuigen vervaardigde. Kaiser gaf van die photographische werkzaamheden in het jaar 1863 verslag.

Inmiddels was de toestand der Leidsche Sterrenwacht belangrijk verbeterd; de minister Geertsema verhoogde de rijkssubsidie van drie honderd tot duizend gulden, en Kaiser kon nu aan den eenen kant de noodige herstellingen aan de werktuigen doen geschieden, aan den anderen door het aanstellen van cijferaars met de achterstallige berekeningen een begin maken. Eene ontzaggelijke menigte waarnemingen lag ongebruikt en onherleid. Aan de Leidsche Sterrenwacht was met ongeloofelijken ijver gearbeid en:

¹ Aanvankelijk in het Hollandsch beschreven, bleef de toestel lang onopgemerkt, totdat Wolf te Parijs en Hirsch te Neufchatel met dergelijke inrichtingen waren opgetreden en Kaiser zija prioriteit bewees.

waargenomen, maar was het zelfs aan de met groot personee toegeruste Sterrenwachten onmogelijk waarnemingen en berekeningen gelijken tred te doen houden, hoe veel te minder was dit het geval aan de Leidsche Sterrenwacht. Herhaaldelijk waren in de "Astronomische Nachrichten" de uitkomsten medegedeeld van waarnemingen wier openbaarmaking het meest spoed vereischte, maar de groote massa, en daaronder het meeste van Kaiser's eigen onderzoekingen, was nog niet gedrukt. Terwijl de meeste Sterrenwachten hare jaarboeken uitgaven, die zij aan Kaiser voor zijne Sterrenwacht ten geschenke zonden, bleef de regeering achter met de noodige gelden voor eene dergelijke uitgave te Leiden. Gelukkig had ook daarin verbetering plaats; onder het ministerie Heemskerk werd eene som van 4000 gulden voor de aanvanke-lijke uitgave der jaarboeken beschikbaar gesteld. De toestand van het onderwijs in de sterrenkunde had aan Kaiser herhaaldelijk klachten ontlokt. Zijne lessen in de sterrenkunde werden met dezelfde belangstelling als in vroegere jaren door de studenten gevolgd, maar slechts enkelen oefenden zich ook praktisch in die wetenschap, terwijl juist de Sterrenwacht daartoe ruimschoots de gelegenheid aanbood. De reden van deze verwaarloozing, vooral der praktische sterrenkunde, en het daardoor ontstaande gebrek aan sterrenkundigen in ons land, lag naar Kaiser's gevoelen vooral in de wet op het middelbaar onderwijs, die in 1863 door het oprichten van talrijke burgerscholen goed bezoldigde betrekkingen voor kandidaten en doctoren in de wis- en natuurkunde openstelden, en de studenten in die faculteit tot bekorting van hunnen studietijd en tot verwaarloozing van de sterrenkunde leidden. De bezoldiging der observatoren was veel geringer dan die van de meeste leeraren van hoogere burgerscholen, en dit maakte dat afwisseling van Kaiser's medewerkers veelal plaats had, en dat hij zelfs eindelijk tot Deutsche sterrenkundigen voor het observator-schap zijn toevlucht moest nemen; ten slotte werden de jaar-

wedden van de observatoren van 1200 op 1600 gebracht ¹ en werd alzoo aan een van Kaiser's grieven tegemoet gekomen.

Van 1862 af had Kaiser jaarlijksche verslagen gegeven van den staat der Sterrenwacht en van de daar verrichte werkzaamheden; in 1868 had voor het eerst de uitgave plaats van de Annalen der Leidsche Sterrenwacht. Kaiser gaf die in de Duitsche taal uit, omdat, daar de hollandsche taal weinig bekend was, er groot gevaar bestond, zoo als dit herhaaldelijk gebleken was, dat onderzoekingen, in die taal bekend gemaakt, buiten ons vaderland onopgemerkt bleven. Hij koos de Duitsche taal, om een bewijs van erkentelijkheid te geven aan de duitsche astronomen, die hem met zooveel ingenomenheid als een der hunnen hadden begroet. In het eerste deel gaf Kaiser tot inleiding eene geschiedenis der Sterrenwacht, benevens eene uitvoerige beschrijving van deze inrichting en van hare werktuigen door voortreffelijke afbeeldingen opgeluisterd. Het tweede deel verscheen in 1870, en werd in 1872 door een derde opgevolgd, waarvan Kaiser evenwel de verschijning niet meer beleefde. De uitvoering dezer publicatie was geëvenredigd aan hare belangrijkheid, en de firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem mocht zich terecht op deze uitgave verhoovaardigen. Ook in het buitenland werden de Annalen der Leidsche Sterrenwacht met belangstelling ontvangen. Kaiser was wel is waar niet zoo tevreden, en hij verborg het niet dat zijne medewerkers vaak in strijd met zijne inzichten hadden gehandeld; Kaiser was gewoon zichzelf en anderen hooge eischen te stellen, zoodat hij licht geneigd was toe te geven aan een stemming van onvoldaanheid omtrent het werk van anderen niet alleen, maar ook omtrent dat van hem zelf, eene onvoldaanheid

¹ Thans zijn aan de Leidsche Sterrenwacht een eerste observator op eene jaarwedde van 1800, een tweede observator op eene jaarwedde van 1400 gulden werkzaam.

die misschien niet weinig er toe bijdroeg hem aan zijnen arbeid steeds grooter zorg te doen besteden, maar die ook zijn levensgeluk niet weinig verbitterde.

Hadden veelvuldige bezigheden, waarvan wij getracht hebben een overzicht te geven, Kaiser verhinderd eenen vierden druk van zijnen "Sterrenhemel" te bezorgen, toch gaf hij nu en dan populaire stukken in verschillende tijdschriften, als het "Album der Natuur", "Algemeene Bibliotheek", terwijl hij de uitgave van zijn "Populair Sterrenkundig Jaarboek" van 1845 af tot 1863 geregeld had voort gezet. Behalve eenige onderzoekingen omtrent twee uurwerken van Hohwü¹, waarvan het eene, de Pendule no. 17, het hoofduurwerk der Leidsche Sterrenwacht was, en waaruit bleek dat deze laatste de vermaardste voortbrengselen van Breguet, Tiede, Kessels minstens in voortreffelijkheid evenaarde, verschenen van Kaiser's hand nog enkele verhandelingen in de "Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Maatschappij van Wetenschappen", waarvan de laatste in 1872 over de maatregelen handelden, die genomen waren ter waarneming van den in 1874 verwachten overgang van Venus voorbij de zonnenschijf, naar wij meenen het laatste waarvan hij de verschijning beleefde.

In den herfst van 1869 reisde Kaiser naar Florence, waar eene vergadering der permanente commissie werd gehouden, en maakte hij tevens van die gelegenheid gebruik om, op de heen- en terugreize, met sommige Sterrenwachten en hare bestuurders, als die van Zurich, Weenen², Rome, kennis te maken. Hoewel zijne gezondheid voortdurend verminderd was, kwam hij ook van deze reize wel afgemat naar lichaam maar opgewekt van geest terug, en

¹ Instrumentmaker te Amsterdam, leerling van Kessels, die sedert jaren aan de Nederlandsche Marine uurwerken levert.

² Waar hij tevens eene vergadering der Astronomische Gesellschaft bijwoonde, eene vereeniging van sterrenkundigen, in 1868 opgericht.

hoewel hij daarover geen openlijk verslag heeft uitgebracht, herinneren zich zijne leerlingen van dien tijd met onbeschrijfelijk genoegen, hoe hij na zijn terugkeer eenige colleges wijdde aan het meedeelen zijner ontvangen indrukken. Spoedig daarna werd hij tot lid van de Akademie van Berlijn benoemd en hem het lidmaatschap opgedragen eener commissie, belast met het onderzoek naar de juistheid van den bij de fransche regeering berustenden standaard-meter. De oorlog die tusschen Frankrijk en Duitschland was losgebarsten, belette Kaiser de reis naar Parijs te ondernemen. In Februari 1871 moest hij wegens den staat zijner gezondheid zijne academische lessen eenige weken sluiten en alle werkzaamheden staken, en na dien tijd bleef hij voortdurend sukkelende, in tusschenpoozen van schijnbare beterschap met den ouden ijver zijn werk hervattend, in het bijzonder de uitgave voorbereidend van het derde deel van de "Annalen", waarin o. a. zijne onderzoekingen omtrent Mars werden opgenomen. Langzamerhand was zijne ziekte, eene longaandoening, sterk toegenomen, en vooral na den dood zijner echtgenoot, op 25 Mei 1872, met welke hij ruim een-en-veertig jaren vereenigd was geweest, namen zijne krachten snel af. Niet lang daarna, den 28sten Juli 1872, des namiddags ten 5 ure, stierf hij, en mocht dus de verschijning van het eenige maanden later uitgegeven derde deel der "Annalen", velen zijner schoonste onderzoekingen bevattend, niet beleven. Den 1sten Augustus had zijne ter aarde bestelling plaats op het kerkhof bij de Groene Steeg te Leiden, in tegenwoordigheid eener talrijke schare van vrienden en leerlingen. Tot zijn opvolger werd zijn door hem zelf bij zijn leven daartoe aangewezen leerling, Dr. H. G. v. d. Sande Bakhuyzen, vroeger hoogleeraar aan de polytechnische school te Delft, benoemd, onder wiens krachtig bestuur de inrichting, waaraan Kaiser al zijn talenten en krachten had gewijd, voortgaat eene waardige plaats in te nemen onder hare zusterinstellingen. Kaiser liet eene dochter na en drie zonen,

waarvan een, Dr. P. J. Kaiser, hem als verificateur van 's Rijks zee-instrumenten opvolgde.

De geschiedenis van het leven van Kaiser is zoo nauw met de geschiedenis van de sterrenkunde te Leiden gedurende het tijdvak 1826—1872 verbonden, dat het ondoenlijk was van het een te gewagen, zonder bij elke schrede de andere aan te raken. Wanneer wij een terugblik werpen op zijne loopbaan als sterrenkundige, dan worden wij in de eerste plaats getroffen door de buitengewone werkzaamheid die hij aan den dag legde, en bij een nadere beschouwing door de veelzijdigheid van zijnen aanleg. Dat hij als sterrenkundige tot de eersten van zijnen tijd behoorde, wordt door zijne geschriften voldingend bewezen en is algemeen erkend; dat zijn naam aan de Leidsche hoogeschool voor altijd luister verleent, daaraan kan door niemand worden getwijfeld die het voorrecht had hem te kennen. Hij heeft de sterrenkunde in ons vaderland uit haar jarenlang verval geheel opgewekt, of liever haar het aanzijn geschonken; hij maakte haar dienstbaar aan den bloei en de ontwikkeling van zijn geboorteland; wat Bessel in Duitschland had verricht, dat trachtte Kaiser in ons land te verwezenlijken. De resultaten van Kaiser's werken en streven zullen eene duurzame plaats blijven innemen naast die van de coryphaeën der wetenschap.

Kaiser was van middelbare lengte, en hoewel hij toen hij stierf eerst ruim 64 jaar oud was, ging hij eenigszins gebukt reeds eenige jaren voor zijn dood. Eene vrij groote hoeveelheid bruin krullend haar, een hoog voorhoofd, zachte doch levendige oogen, door zware wenkbrauwen beschaduwd, spits toeloopende neus, het langwerpig gelaat alleen van bakkebaarden voorzien, mond en kin bijzonder fijn gevormd, ziedaar in korte trekken de uiterlijke mensch zoo goed mogelijk geteekend. Het geheel gaf een indruk

van schranderheid gemengd met goedheid. Kaiser had een weeke, zachte stem, die echter duidelijk en welluidend was. Zijne levenswijze was hoogst eenvoudig en regelmatig, voor zoover zijne bezigheden regelmaat daarin toelieten. Kaiser's aangenaamste verpoozingen waren wandelingen en lectuur. Ook van muziek was hij een liefhebber, hij bespeelde verschillende instrumenten. Hij teekende zeer fraai, ook naar de natuur. Hij was prikkelbaar van aard en driftig. Er was iets humoristisch in zijne beschouwingen, wanneer hij in eene goede stemming was, die zijne natuurlijke welsprekendheid bijzonder aantrekkelijk maakte. Hoewel hij nooit op zijne colleges godsdienstige onderwerpen aanraakte, was hij een geloovig mensch, bezielde door eene innige overtuiging van het bestaan en de almacht der Godheid; in politiek was hij minder vast, of liever hij bemoeide zich weinig daarmede, en terecht gelooven wij, zegt een zijner ambtgenooten van hem, dat hij de geschiktheid van een minister afmat, naar mate van de belangstelling door hem betoond in de bevordering der wetenschap: zoo roemde hij tegelijk Geertsema en Heemskerk, die zich beiden vrienden der sterrenkunde betoonden.

Kaiser was niet alleen in de sterrenkunde, maar ook in de aanverwante wetenschappen, wis- en natuurkunde, in hooge mate bedreven. In de sterrenkunde zelf was hij in de behandeling der instrumenten een meester. Niet ten onrechte kon hij zich op de scherpte van zijn oog beroemen, maar niet minder op de scherpte van zijn oordeel, zoowel waar het zijne eigene waarnemingen gold, als die van anderen. Hij was niet licht voldaan over zijn werk, evenmin als over dat van anderen, en stelde zich niet tevreden met schijnbaar eene groote nauwkeurigheid te hebben bereikt; hij wilde steeds zijne uitkomsten aan een nieuwen toets onderwerpen door het volgen van nog andere wegen van onderzoek. Zijn ijver was ongeloofelijk en, als het ernstige dingen gold, onuitputtelijk zijn geduld. Zijn praktische geest openbaarde

zich op treffende wijze, zoowel in zijne vindingrijkheid waar het op het uitdenken van betere hulpmiddelen voor waarnemingen, verbeteringen aan werktuigen aankwam, als in zijne vaardigheid om toestellen te vervaardigen ten einde zijne voordrachten te verduidelijken. De geheele inrichting van de Meridiaan-zaal op de Leidsche Sterrenwacht; zijn toestel voor de bepaling der persoonlijke fouten, zijn voet voor den kometenzoeker, zoodat de waarnemer rustig zittend den geheelen hemel kan doorzoeken, dit alles spreekt ten duidelijkste van Kaiser's vernuft.

Hetgeen Kaiser's onderwijs zoo aantrekkelijk maakte, dat was niet alleen de duidelijkheid waarmee hij de moeilijkste deelen der sterrenkunde wist te behandelen, de vloeiende, welsprekende wijze, waarop hij zijne gedachten mededeelde, maar ook de bezieling, het heilig vuur, de geestdrift, de innige toewijding voor de wetenschap die hij bij zijne lessen aan den dag legde. Hetzij hij zich krachtig en opgewekt gevoelde, hetzij late werkzaamheden hem tot ver in den nacht de rust hadden doen opofferen, hetzij zijn gezondheidstoestand hem drukte, men kon daarvan weinig verschil opmerken in zijn onderwijs. De college-kamer binnegetroden, was hij, na eene korte pooze ten minste, geheel van het onderwerp dat hij behandelde vervuld, en het scheen alsof hij voor alles een bijzondere plaats in zijn geheugen en brein had afgezonderd, zoo systematisch en geordend, zoo gemakkelijk en helder werd het uiteengezet. Zijn onderwijs was van dien aard dat het van zijne toehoorders ook eigen studie vorderde. Trouwens was Kaiser de bereidvaardigheid in persoon, wanneer men moeilijkheden daarbij ontmoette. Er was bijna geen enkel moeilijk punt in zijne wetenschap, of hij had het tot in de kleinste bijzonderheden uitgeplozen en daarvan aantekeningen gemaakt. Hij liet eene groote menigte handschriften na, die op dergelijke onderwerpen betrekking hebben en die de theorie van verschillende werktuigen behandelen. Ongetwijfeld zouden vele zijner onuitgegevene ma-

nuscripten onberekenbare diensten aan de sterrenkunde en hare beoefenaars kunnen bewijzen, indien zij aan het licht gebracht werden.

De gemakkelijkheid waarmede Kaiser, somtijds uren achtereen, sprak, werd slechts geëvenaard door zijn meesterschap in het op papier brengen van zijne denkbeelden. Zonder dat zoude hij, overladen met allerlei officiële werkzaamheden, niet in staat geweest zijn als populair schrijver zooveel en zooveel schoons voort te brengen. Zijn stijl is een eigenaardige, en men zal dien niet licht verwisselen met dien van een ander. Altijd los en vloeiend, rijk aan versieringen, offert hij wel eens kernachtigheid aan duidelijkheid op. Een eerste vereischte van populaire werken is, dat zij verstaanbaar zijn. Die van Kaiser zijn niet alleen verstaanbaar, maar verschaffen eene onderhoudende lectuur; wij voor ons zouden geneigd zijn daaronder de hoogste plaats toe te kennen aan zijne "Geschiedenis der Ontdekkingen van planeten." Over het geheel is er eene humoristische tint in zijne bespiegelingen en is de stijl daarmee overeenkomstig; hij kan echter ook kernachtig worden en is vaak geestig, bijtend en soms zelfs verpletterend, wanneer de schrijver, zooals in "Vermaning tot Zwijgen" of de redenering "Over de Populaire Voordracht", zijne handelingen verdedigt of de dwaasheden van anderen hekelt.

Om zijne groote verdiensten hooggeschat, om zijn beminnelijk karakter geliefd bij allen, die hem kenden, en die sommige eigenaardigheden uit de omstandigheden wisten te verklaren, kon het niet anders of zijn heengaan moest eene ontzettende leegte veroorzaken, en het denkbeeld dat spoedig daarna door eene commissie van ambtgenooten en oud-leerlingen ¹ werd gevormd, om in de vestibule

¹ Het verdient opmerking dat geen der toenmalige leerlingen van Kaiser werd uitgenoodigd van die commissie deel uit te maken, waarschijnlijk een verzuim.

van de Sterrenwacht eene buste te plaatsen van den man, die de ziel daarvan was geweest, moest algemeen bijval verwerven. Aanzienlijke bijdragen stelden deze commissie in staat de vervaardiging dezer buste aan den kunstenaar Stracké van Amsterdam op te dragen. Voor de onthulling was zeer eigenaardig het tijdstip gekozen, waarop het bestuur van de Astronomische Gesellschaft te Leiden aanwezig was, welk genootschap voor de eerste maal in Augustus van het jaar 1875 in ons land vergaderde. Op eenen schoonen zomerdag, te midden van eene groote menigte belangstellenden, in tegenwoordigheid van sommigen der buitenlandsche sterrenkundigen, tot welke Kaiser lang in nauwe betrekking had gestaan, had die onthulling plaats. Reeds lang te voren prijkte Kaiser's portret in olieverf, na zijn dood vervaardigd naar eene welgelijkende photographie, in de Senaatskamer van het Akademiegebouw.

Eenige opmerkingen, tot welke wij van zelf door het beschouwen van Kaiser's leven zijn gevoerd, betreffen eene dier eigenaardigheden, waarop wij straks doelden en waarover men altijd hoort spreken zoo dikwijls van Kaiser gewag wordt gemaakt, namelijk zijne gewoonte om te klagen en te zuchten over de omstandigheden waarin hij verkeerde. Kaiser bezat een taai, geen sterk lichaamsgestel. Uit brieven van Encke en Struve blijkt, dat hij reeds in de periode 1845—1855 bijv. aanhoudend over zijne gezondheid klaagde, en Oudemans zegt: "Ik heb Kaiser van het jaar 1843 af gekend, maar ik heb hem eigenlijk nooit gezond gekend. In de hoogste mate nerveus, was hij veel vatbaarder voor gemoedsaandoeningen, dan ik ooit een ander gezien heb.... Die zenuwachtigheid openbaarde zich ook in eene buitengewone vatbaarheid voor koude en tocht.... Met hoofdpijn was hij ook zeer dikwijls geplaagd." Het behoeft nauwlijks betoog dat de toestand van het lichaam op dien van het gemoed grooten invloed uitoefent. Kaiser ontzag zijne krachten niet, dit was hem niet moge-

lijk bij zijn rusteloozen ijver en zijne onbegrensde toewijding aan de wetenschap. Zien wij nu onder welke omstandigheden hij in zijne beste jaren heeft moeten arbeiden, de aanhoudende beslommeringen die hem bijna tot op het laatst toe in zijn wetenschappelijk streven vervolgden, dan kunnen wij slechts weinig overdrijving vinden in zijne herhaalde uitingen, zoo schriftelijk als in gesprekken, over zijne grieven, dan moeten wij toegeven dat hij recht had om te spreken van "martelend behelpen" van "afbeulen" en "uitmoorden", dan is het ons verklaarbaar dat hij bij zooveel onderscheiding als hem van vakgenooten te beurt viel, bij zooveel waardeering zijner verdiensten van leerlingen en vrienden, toch voortging over miskennis te klagen. En terwijl onze bewondering klimt bij het aanschouwen van hetgeen hij tot stand bracht, betreuren wij het, dat gebrek aan wetenschappelijken geest, kleingeestige naijver, gemis aan samenwerking, bekrompenheid van hooggeplaatste personen, het leven van een man verbitterd hebben, die als eene ster van de eerste grootte aan onzen wetenschappelijken hemel heeft geschitterd, ja misschien Kaiser's dood verhaast en ons land van een zijner schoonste sieraden veel te vroeg hebben beroofd.

SCHULZE DELITZSCH.

SCHULZE-DELITZSCH.

De quel nom te nommer heure trouble où nous sommes,
Tous les fronts sont baignés de livides sueurs,
Dans les hauteurs du ciel et dans le coeur des hommes
Les ténèbres se mêlent partout aux lueurs.

Croyance, passions, désespoir, espérance,
Rien n'est dans le grand jour et rien n'est dans la nuit,
Et le monde sur qui flottent les apparences,
Est a demi couvert d'une ombre ou tout réluit.

Indien wij het levensbericht van Schulze-Delitzsch beginnen met eene herinnering aan de schoone ontboezeming waarmede Victor Hugo zijne *Chants du Crépuscule* in 1835 opende, — 't is niet omdat Schulze in zijne jongelingsjaren gedurende een korten tijd op het altaar der Muzen geofferd heeft; ook niet omdat ik den lezer reeds aanstonds eene vergoeding zou willen geven voor de dorre cijfers, die ik straks onder zijne aandacht zal moeten brengen. Ook in cijfers kan somtijds poëzie liggen, vaak meer poëzie dan in een half dozijn bundels gezangen. Laat ik slechts

mogen opmerken, — indien het nog noodig mocht zijn, — dat de groote man, wiens leven ik in eenige trekken hoop te schetsen, gedurende vijf en twintig jaar de ziel en het middelpunt der coöperatieve beweging in Duitschland geweest is, dat hij, gedreven door eene edele liefde voor de goede zaak van het volk, al de gaven van zijn krachtigen wil en van zijn praktisch verstand gewijd heeft aan de oplossing van het moeilijkste van alle vraagstukken: de sociale kwestie — en de lezer zal begrijpen waarom Hugo's *Prélude* mij door het hoofd speelde.

Onze eeuw is het kind der revolutie, het onrustige bloed der moeder bruist haar nog door de aderen. Wel is zij de eeuw der schemering! Voorbode van den invallenden nacht of van den naderenden morgen...? Dat was ze reeds voor Victor Hugo in 1835, en dat is ze nog! De nevelen zijn waarlijk niet opgeklaard en het licht is niet in helderheid toegenomen. Of overvalt ons niet somtijds, als ondanks ons zelven, een gevoel alsof allengs, en steeds dreigender, een geduchte storm over onze samenleving is opgestoken, die vorsten, volken, kerken, priesters, wijsgeerige scholen en godsdienstige traditiën, eene geheele maatschappij met al hare denkbeelden, meeningen en instellingen, in dwarrelende vlucht naar den afgrond jaagt?

Dans l'âme et sur la terre effrayant crépuscule.

Die wonderbare speling van licht en donker, die mengeling van verslagenheid en hoop, van twijfel en geloof, dat driftig verlangen naar de toekomst, en dat angstig terugdeinzen, door den dichter zoo meesterlijk in zijne *Chants du Crépuscule* geschetst, zijn ze niet gegrepen uit de gemoedsstemming van de kinderen dezes tijds, die met de Génestet, op de geruststellende verzekering dat wij een tijd van overgang beleven, gezucht hebben — wie weet hoe menigmaal? — : Dat zeggen ze al zoo lang; 'k wou dat hij dan maar overging!

Victor Hugo raadpleegde in zijn tijd de dichters. Gedreven door een onstuimig verlangen naar meer licht vroeg hij:

L'orient! l'orient! qu'y voyez vous poètes?

en zij bleven het antwoord, al was het dan ook weinig bemoeidigend, niet schuldig.

Nous voyons bien là bas un jour mystérieux,
Mais nous ne savons pas si cette aube lointaine
Vous annonce le jour

C'est peut-être le soir qu'on prend pour une aurore,
Peut-être ce soleil vers qui l'homme est penché,
Ce soleil qu'on appelle à l'horizon qu'il dore,
Ce soleil qu'on espère est un soleil couché!

Wij raadplegen onze dichters niet meer, maar wij hooren onze economisten uit! Ach, waar zouden we hem ook zoeken den dichter, ziener en profeet, die uitdrukking geeft aan de aspiraties onzer moderne wereld, in wiens ziel een spiegelbeeld gevalen is der toekomst waarnaar wij uitzien, die de zuchtende en vermoeide kinderen dezes tijds kan doopen met de verjongende kracht van een heilig idealisme en, evenals de vuurkolom bij Israel, ons voorgaan naar het land der belofte?

We zijn praktische, zeer, zeer praktische menschen geworden! En al ben ik van oordeel, dat ons leven niet minder zonnig, en onze arbeidskracht niet minder blijmoedig, en vooral niet minder volhardend zijn zou, indien onze liefde voor het praktisch nuttige door een krachtiger idealisme, een geestdriftiger geloof in de levensvatbaarheid onzer idealen gesteund werd, — toch doen we verstandig met bij voorkeur onze economisten uit te hooren. Alles dringt er ons toe! Immers in deze eeuw van vraagstukken — vraagstukken overal en vraagstukken op ieder gebied — begint de

sociale kwestie met iederen dag meer, en met iederen dag ernstiger, het vraagstuk aller vraagstukken te worden.

Wellicht is er iets overdrevens in de schier zenuwachtige gejaagdheid waarmede wij elkander opmerkzaam maken op de wondplekken onzer hedendaagsche samenleving; wellicht is het maatschappelijke gebouw niet zoo ver uit het lood geweken, niet zoo machtig uit zijne voegen gerukt, niet zulk eene reddelooze instorting nabij, als wij in de oogenblikken onzer zwaarmoedigheid vreezen. Misschien zijn de tinten die wij op het doek brengen te donker, en verzuimen wij te veel eene vergelijking met het verledene, om onze maatschappelijke toestanden te toetsen aan een wellicht willekeurig ideaal. Zeker is onze opvatting te beperkt, indien wij onder het sociale vraagstuk slechts verstaan de wanverhouding tusschen arbeiders en kapitalisten. Hoe talrijk zouden ze wel zijn de begunstigde kinderen van den Mammon, de vertegenwoordigers van het "onmeedoogende kapitaal", die niet lijden onder de ongelijke verdeeling van den rijkdom? Waar vinden wij haar dan toch, die heftig bestookte en driftig beschuldigde *bourgeoisie satisfait*, die de oorzaak van al onze maatschappelijke ellende schijnt te zijn, die, zelfbehagelijk zich spiegelend in den glans van haar goud, geen oog heeft voor de teekenen der tijden, geen hart voor de nooden onzer medemenschen en, met de onmeedoogendheid van een toegeschroeid geweten, onze arbeiderswereld, als gold het hout of steenkolen, ten offer brengt aan den alles verslindenden Moloch der industrie? Woont zij te Mühlhausen of in Twente? Heet zij A of B? Of is haar naam Legioen behoort zij wellicht tot het gebied der legende?

Ook buiten den kring onzer arbeiders ligt nog eene wereld van menschen, die wel geen werkstakingen houden, geen afzonderlijke vereenigingen oprichten, maar die toch ook lijden en worstelen, en bij wie de zorg niet minder nijpt, omdat zij zich verbergt achter het tergende kleed eener bedriegelijke weelde of

zich maskert met weidsche titels. Gaat er niet een noodkreet door onze kleine burgerij, door onze geheele militaire, rechterlijke en administratieve ambtenaarswereld, van den geringsten commiesaf, wiens onomkoopbaarheid beschermd wordt door eene dagloonersbezoldiging, tot den hooggeplaatsten ambtenaar die met behulp van vier of vijfduizend armzalige guldens de eer van den staat en van zijn stand in het vorstelijke 's Gravenhage op vorstelijke wijze moet vertegenwoordigen?

Hoe dit ook zij, niemand die slechts even in de wereld heeft omgezien kan ontkennen, dat de lagere standen in onze hedendaagsche samenleving zeker niet 't minst onder onzen vooruitgang gebukt gaan, dat de sociale kwestie in onze arbeiderswereld in haar scherpsten en pijnlijksten vorm optreedt, dat zij met ieder jaar ingewikkelder en dreigender wordt.

Ze is de groote gordiaansche knoop, die onze economisten en industrieelen van allerlei kleur niet met rust laat. Ze staat met iederen morgen voor hunne legerstede, ze jaagt hen schier den geheelen dag ademloos voort, en achtervolgt hen nog in hunne droomen. En wij, die geen economisten zijn, wij vinden haar op alle leestafels, in alle dagbladen en tijdschriften. Waarlijk! onze geleerde economisten van de studeerkamer behoeven ons niet te verzekeren, dat de sociale kwestie het vraagstuk aller vraagstukken van het laatste vierde deel der 19^e eeuw is. Treedt ze ons niet telkens te gemoet uit de woningen onzer arbeiders? Hier in de gestalte van den bejaarden werkman, die, na het gansche leven lang kloek en zegevierend geworsteld te hebben tegen zijne dagelijksche zorgen, ten slotte afgetobt en afgewerkt een ouderdom van vernederende afhankelijkheid te gemoet gaat onder de bescherming van kerkelijke of burgerlijke liefdadigheid; ginds in dat heirleger verwaarloosde kinderen, die van alle onderwijs en opvoeding verstoken blijven, omdat alle rijpe en onrijpe arbeidskrachten moeten worden gerept, en de vraag: wat

zullen wij eten? de eerste, de tweede, de derde, de eenige alles overheerschende levensvraag is, die de ouders dag aan dag en week op week kwelt. Elders ontmoeten wij haar met uitgebleekt gelaat en in lompen gewikkeld, moedeloos nederzittend bij den uitgedoofden haard van het eertijds welvarende gezin. Te gelijk met de ziekte sloop ook de nood de woning binnen, ze verslond alle spaarpenningen, ze droeg alle overbodige huisraad, — ach, ook de welgestelde arbeider heeft zoo weinig overbodigs! — het eene stuk na het andere naar de heillooze bank van leening, en bracht stoffelijke en zedelijke verwoesting over het huis — voor altijd misschien.

Inderdaad daar zijn redenen in overvloed die verklaren waarom wij bij de sociale kwestie gewoon geworden zijn schier uitsluitend aan de arbeiderswereld te denken. Gelukkig begint de werkman zijn recht en zijn kracht te gevoelen! Tal van werkliedenvereeningingen worden, ook in ons vaderland, opgericht ten einde door aaneensluiting van krachten voor den arbeider een ruimer en beter plaats te scheppen in de keten van het maatschappelijke leven; hier met rustige vastberadenheid en kalmen ernst, ginds met blinde onbesuisdheid en koortsige drift. Verlangt de arbeider slechts een gezonder woning en een ruimer stuk brood? Indien dat zoo ware, wie zou het hem euvel duiden? Begeert hij slechts wat meer zonneshijn in het leven? Wie zou het hem misgunnen? Doch gij bedriegt u, indien gij van de sociale kwestie slechts ééne, de materiele zijde, in het oog houdt. Ze heeft ook, ze heeft in de eerste plaats zelfs, eene geestelijke strekking. Onze arbeiders weten even goed als gij en ik, dat de mensch bij brood alleen niet leven zal, maar hij weet evenzeer, en beter dan gij en ik, dat wij nu eenmaal geen etherische lichamen hebben, die zich voeden kunnen met poëzie en abstracties. Een gepaste stoffelijke welvaart is de onmisbare voorwaarde eener gezonde, geestelijke beschaving, en omdat nu ook de arbeider zijn deel begeert van

het rijke leven des geestes, ziet hij met zijne lotgenooten om naar de noodige hulpmiddelen ten einde zijn materielen toestand in de maatschappij te verbeteren.

Ieder die een blik geslagen heeft op de bewegingen onzer nederlandsche werkliedenvereeningen, weet welk een ernstige, gezonde, verkwikkelijke geest deze bijeenkomsten meestal bezielt; met hoeveel volharding zij strijden tegen de groote volkszonde van Nederland: de dronkenschap; met hoeveel ernst zij zich verzetten tegen den kinderarbeid; met hoeveel kracht zij op verbetering van het onderwijs en toepassing van den leerplicht aandringen.

Wat dunkt u bijv. van deze woorden...?

“Ieder die den werkenden stand slechts eenigszins van nabij kent, zal moeten erkennen, dat over 't algemeen onder hen een schromelijk gebrek aan ontwikkeling is op te merken, zal moeten toestemmen dat, al was die stand ook in het bezit van voldoende materiele welvaart, hij toch door de onkunde die hem beheerscht niet gelukkig zou kunnen zijn, ten minste wanneer men onder geluk in het leven iets anders verstaat dan weinig werken, lekker eten en vroolijk zijn.”

Hoort gij het? 't Is een *werkman* die spreekt. Elders zegt hij:

“Wil hij — 't geldt Dr. Kuiper en zijn befaamd wetboek op den arbeid — wil hij voor onzen stand nuttig zijn, dat hij mede-werke dat de schooldeuren zoo wijd mogelijk worden opengezet, zoowel die van het lager als middelbaar onderwijs, opdat niet langer gebrek aan geld de oorzaak zij, dat menig talentvol jong mensch, in plaats van eens als een bekwaam werkman te kunnen optreden, wegens gebrek aan de noodige middelen, wellicht geheel zijn leven een middelmatig werkman blijve en een arme drommel. Dat hij mede-werke dat ook des werkmans zoon de moderne talen, wis- en natuurkunde, scheikunde, boekhouden, staat-huishoudkunde, kunne aanleeren. Is eenmaal de macht der kennis

ook voldoende tot den werkenden stand doorgedrongen, dan zullen allengs de slagboomen vallen die zijn zedelijke en stoffelijke welvaart tegenhouden. En mocht het dan ook blijken — iets dat wij niet gelooven — dat hij nog bescherming van den wetgever noodig had, dan verwachten we het initiatief daartoe van een werkmanszoon — lid der Tweede Kamer — een werkmanszoon te midden van zijne standgenooten opgevoed.¹

Flikkert het schrille licht eener petroleumtoorts u hier tegen? Schitteren de vurige oogen van het "roode spook" met zijn schrikwekkenden aanhang van materialisme, atheïsme, communisme en socialisme, uit deze woorden? Niets van dat alles. Niets van dien wrok, die verbittering, dien standenhaat, die als een losgelaten demon met gebalde vuist uit zijn schuilhoek te voorschijn springt; niets ook van die onpraktische utopieën, die een Alfred de Musset doen profeteeren van eene maatschappij der toekomst, waarin de volken "den heiligen doop van het zweet van hun rustig gelaat wegnemen, en den blik zouden laten weiden over eene wereld *waarin de eene korenhalm niet grooter zou zijn dan de andere in den menschelijken oogst van vrije mannen!*"

Vraagt gij of de verstandige en verkwikkende taal van Rommerts overal wordt gesproken? Ik antwoord: daar is geen goud zonder alliage. Straks hoop ik u op het alliage opmerkzaam te maken, en op eenige verschijnselen te wijzen die in een gansch anderen toon gezet zijn, en de vrees schijnen te wettigen dat eene sociale revolutie dreigend in aantocht is.

Associatie, vereeniging — het wachtwoord des tijds — is ook de leus der arbeiderswereld geworden. De omstandigheden drongen er toe.

¹ Woorden van O. Rommerts, ontleend aan het verslag van de algemeene vergadering van het Nederlandsch Werkliedenverbond, gehouden op 25 en 26 December 1874.

Voor eenige jaren verklaarde Gladstone, destijds eerste minister van Engeland, dat de 19^e eeuw in de geschiedenis bekend zou staan als "de eeuw der werklieden". Natuurlijk is deze verklaring evenmin van de gebruikelijke parlementaire overdrijving vrij te pleiten, als de telkens herhaalde verzekering, dat het laatste vierde deel der 19^e eeuw van de bevrijding van den vierden stand getuige zou zijn, gelijk op het einde der vorige eeuw de fransche omwenteling de onnatuurlijke banden verbroken heeft, die de ontwikkeling der burgerij belemmerden. Toch is deze beschouwingswijze niet van allen grond ontbloot. Onder den invloed der verschillende krachten die de ontwikkeling onzer maatschappij beheerschen, moest de vierde stand, vroeger niet of bijna niet bekend, allengs ontstaan, zich organiseeren tot een afgesloten geheel, in steeds scherper tegenstelling tot de overige standen der maatschappij. De afschaffing van alle privilegiën, de toepassing van het vrijhandelstelsel, de vrije concurrentie, de ontdekkingen der natuurkundige wetenschap, de invoering der machines, de stoom en zijn invloed op de versnelde gemeenschapsoefening tusschen de volken, het ontstaan der groote industrie — ziedaar eenige der oorzaken die eene geheele omwenteling in onze industriele en handelswereld in het leven riepen, maar die tevens de maatschappij uitéengerukt, en eene geheel andere verhouding tusschen de verschillende deelen van het groote geheel der samenleving heeft doen geboren worden.

De Fransche omwenteling was de stervensure van den ouden feodalen en protectionistischen staat met al zijn privilegiën, en tevens de dageraad der vrijheid op politiek en staathuishoudkundig gebied. De oude voogdijstaat voerde de geheele maatschappij aan zijn leiband en reglementeerde alles. Hij regelde den landbouw, de nijverheid, den handel, de scheepvaart; hij bepaalde den prijs van het brood dat gij zoudt eten; de intrest der kapitalen die gij leendet, de mate van weelde die gij u

zoudt veroorloven. Hij belastte den invoer van alle fabriekgoederen met hooge renten, om de binnenlandsche industrie, zoo het heette, te beschermen, en verbood den uitvoer van graan, opdat de verbruikers het noodige niet zouden missen. Hij reglementeerde elk ambacht, en de voorwaarde waarvan de bevoegdheid om een ambacht uit te oefenen zou afhangen, werd aan zijne goedkeuring onderworpen. Hij schreef nauwkeurig voor op hoedanige wijze de fabrikant zijne producten moest vervaardigen, en strafte iedere overtreding gestreng. In één woord, de individueele vrijheid stuitte overal op den alomtegenwoordigen en alvermogenden staat, de maatschappij werd in een kunstmatig keurslijf geperst, de groote stroom van het leven werd door tal van dijken en dijkjes in de richting geleid die de Edelmogende heeren Staten-Generaal of de Souvereine vorst zou goedvinden.

Aan dit verderfelijke stelsel op staathuishoudkundig gebied een einde gemaakt te hebben, is de onsterfelijke verdienste van den beroemden Schot Adam Smith. Hij onderwierp het beschermende stelsel aan eene vernietigende kritiek, toonde aan dat alle staatsbemoeiing belemmerend werkt, en bewees dat de vrije concurrentie de leus, en het welbegrepen eigenbelang der individuen het grondbeginsel van het staathuishoudkundige leven der menscheid behoorde te zijn. Voor de kracht der argumenten die Smith en zijne volgelingen — wij noemen slechts Richard Cobden en John Bright — aanvoerden, bezweken in het eene land vroeger, in het andere later, alle beperkende bepalingen: het verbod van graanuitvoer, de reglementen op den fabriekarbeid, de gilden, de beschermende rechten en de beperking van het binnenlandsch verkeer. En de vruchten...? Ze waren schitterend. De vreeselijke gevolgen, die de voorstanders der oude orde van zaken voorspeld hadden, bleven uit, het verkeer nam toe, de productie vermeerderde, de nationale rijkdom bereikte eene ongekende hoogte. En toch... reeds in 1830 kon de socialist Bazard uit-

roepen: "Welk eene ellende in de maatschappij die ons omringt! Onze tijd is een industriele tijd, maar de industrie, die allen van het juk van het gezag bevrijden en gelukkig maken moest, is thans een slagveld waarop, te midden van duizende ruïnen en ellendige hutten, zich hier en daar de schitterende gebouwen van den rijkdom verheffen. Het tegenwoordige beginsel der industrie is de concurrentie; maar de concurrentie dat is een oorlog van allen tegen allen, die op de vernietiging der meerderheid uitloopt. De ondergang der zwakken is een regelmatig verschijnsel, dat men koelbloedig betreurt, maar zonder naar hulpmiddelen om te zien."

Zoo had de "vrije concurrentie" de samenleving in hare elementen opgelost, de groote zedelijke idée der maatschappij als een samenleven vervangen door het beginsel van welbegrepen eigenbelang, en de menschheid veranderd in een chaos van atomen, die op elkander stooten en elkander vernietigen. Op sociaal gebied een Darwinistische strijd om het bestaan, waarin uit den aard der zaak de zwakke (de loonarbeider) het onderspit moest delven.

Wat de wetenschap der staathuishoudkunde begon, werd door de natuurkundige wetenschap voortgezet. De stoom en de machines werden uitgevonden en in schier alle takken van industrie toegepast. De kleine patroon verdween en zocht nu eene plaats in het heirleger fabriekarbeiders. Te gelijkertijd werd door de versnelde gemeenschap tusschen de volken de markt veranderd in eene wereldmarkt. Om de concurrentie met andere landen te kunnen volhouden, moest zoo goed, zoo goedkoop en zooveel mogelijk geproduceerd worden. De sterke arm van den man kon bij de machines vervangen worden door de hulp der vrouw en de zwakke hand van het kind. Met helsen gloed werden nu de hoogovens dag en nacht opgestookt, en met hunne aanhangsels, mannen, vrouwen en kinderen aan 't werk gezet. Het bedrijfskapitaal werd telkens vergroot. Kleinere fabrieken smolten te zamen tot groote

vennootschappen. Zoo ontstonden die groote fabrieksteden in Engeland, Frankrijk en Duitschland, zonder gezeten burgerij, zonder familietradities, zonder ambtenaren, schier uitsluitend bestaande uit de fabrieken, de villa van den directeur en de arbeiderswijken met hare duizende bewoners.

De gevolgen, die uit deze maatschappelijke omwenteling noodzakelijk voortvloeiden, liggen voor de hand. De arbeiderswereld moest zich als vierden stand organiseeren. Vroeger woonde de werkman verstrooid in alle wijken, thans arbeidden zij bij honderden in dezelfde fabriek, woonden zij naast elkander in dezelfde buurt en werd het gemeenschapsgevoel door eenerlei belang en eenerlei lot opgewekt. De vertrouwelijke gemeenzaamheid tusschen patroon en dienstknecht was verbroken. De arbeider stond nu tegenover eene namelooze vennootschap met zijn directeur. Vroeger arbeide hij met zijn meester in dezelfde werkplaats; hij at aan diens tafel en genoot van dezelfde uitspanningen, terwijl hij tevens de hoop koesterde te eeniger tijd zijn afhankelijken toestand met een eigen bedrijf te verwisselen. Thans heeft de machine, de groote industrie, het kapitaal, de meer dan gewone geestesontwikkeling die de handel in zijne tegenwoordige reusachtige afmetingen vereischt, een onoverkomelijke kloof voor hem gedolven. Met geen ander vooruitzicht dan jaar op jaar in de fabriek denzelfden arbeid te moeten verrichten, heeft de arbeiderswereld zich niet slechts tot een vierden, maar tevens tot een *blijvenden* stand gevestigd. De toestand is gewijzigd: de dienstknecht van heden is thans niet meer de meester van morgen.

Geen wonder dat onder zulke omstandigheden het denkbeeld van associatie bij hen tot rijpheid kwam, om door aansluiting hunne arbeidskrachten op de arbeidsmarkt zoo duur mogelijk te verkoopen, en de onmeedoogende wet van vraag en aanbod door allerlei rechtmatige of gewelddadige middelen in hare noodlottige werking te weerstaan. Was het algemeen gejubel der economisten

over de heerlijkheid der vrije concurrentie niet een tergende hoon, eene bittere bespotting hunner ellende, waardoor slechts haat en verbittering kon worden opgewekt? Wat baatte hun die hooggevierde nationale rijkdom? Was hij niet bezoedeld door het zweet, de tranen, de ellende van den proletariër, die in zijn vreugdeloos leven geen andere muziek kent dan de oorverdoovende machine, en geen andere toekomst heeft — dan de fabriek? Was de vroegere toestand niet duizendmaal te verkiezen boven den onmeedoogenden strijd om het bestaan der vrije concurrentie? Hadden zij geen recht, die edele socialisten, die met klem van redenen betoogden, dat de arbeid van staatswege moest worden georganiseerd?

De brandstoffen waren bergenhoog opgestapeld. Een enkele vonk zou voldoende zijn om het smeulende vuur in lichte laaie vlammen naar buiten te doen slaan, en het was alweer Parijs in het gedenkwaardige jaar '48 dat de brandfakkels ophief. Dat jaar, zoo beslissend in de lotwisseling van vorsten en volken, was tevens een keerpunt in de levensgeschiedenis van Schulze. Van nu aan werd hij de ziel en het middelpunt der coöperatieve beweging in Duitschland.

We moeten thans eenige jaren teruggaan en de vroegere levenservaringen van Schulze met een paar trekken schetsen. Hij werd den 29sten Augustus 1808 in het kleine landstadje Delitzsch geboren. Vroeger onbekend en onaanzienlijk, heeft het door hem eene Europeesche vermaardheid verkregen. Schulze's persoonlijkheid en zijne geheele denkwijze is eene gelukkige mengeling van pruisische stiptheid, gepaard met oud-saksischen vrijheidszin. Zijne geboorteplaats, gelegen op de grensscheiding tusschen Pruisen en Saksen, was natuurlijk bevorderlijk aan de ontwikkeling dezer karaktertrekken.

Zijn vader was eerst burgemeester, daarna Justizrath te

Delitzsch. De jeugdige Hermann werd, evenals de meeste zonen van het pruisische ambtenaarspersoneel, door zijn vader bestemd voor de juridische loopbaan. Doch de studie der rechten, eerst aan de universiteit te Leipzig, daarna te Halle, kon hem niet zoodanig boeien, dat zijn destijds reeds ontwaakte lust om den wandelstaf ter hand te nemen en de frissche berglucht van zijn vaderland, van Zweden, Noorwegen en Italië in te ademen, onderdrukt, of de gaaf der poëzie, die vaardig over hem geworden was, onder de zwaarwichtige Pandecten bedolven werd. In 1838 gaf hij zelfs zijn eersten, — en laatsten dichtbundel bij Brockhaus te Leipzig in het licht. 't Was een "Wanderbuch", de afspiegeling van een frisch, gezond, poëtisch gemoed — maar 't verhief zich toch niet boven het middelmatige. Van eenige beteekenis slechts, vooral met het oog op Schulze's latere ervaringen, is zijn lied "Democratisch" getiteld. De wandelende dichter was, dank zij zijn kiel en hoed, als een verdacht democraat door de politie voor den magistraat gebracht. De burgemeester verklaarde hem evenwel spottend voor "ungefährlich", en Schulze kon ongestoord zijne reis vervolgen met de woorden:

Gott sei's gedankt und meinem Pasz, mich zielen sie nicht ein!
Doch schäm' ich mich und möchte fast ein Democrate sein!

Nu, *was man in der Jugend wünscht, hat man im Alter die Fülle.* Göthe heeft het gezegd en Schulze heeft het onderhouden. Na de vereischte examens afgelegd en gedurende eenige jaren de betrekking als assessor te Berlijn bekleed te hebben, ontving de algemeen beminde zoon van den burgemeester te Delitzsch de eervolle benoeming van Patrimoniaalrechter in zijne geboorteplaats. Mocht hij al een oogenblik hebben geaarzeld om den staatsdienst met eene gemeentebetrekking te verwisselen, toen hij de zekerheid erlangd had dat de regeering hem, met behoud zijner dienstjaren, onder hare beampten zou blijven tellen, zoodat

hij desverkiezende ieder oogenblik in den staatsdienst kon terugkeeren, verliet Schulze Berlijn, om zijne nieuwe betrekking te Delitzsch te aanvaarden. Als patrimoniaalrechter geroepen om meer door raad en voorlichting geschillen te vereffenen, dan door deftige en langdurige processen het recht te handhaven — en de twistende partijen te ruïneeren, verwierf hij zich door zijne welwillendheid, zijne oprechtheid, zijn helderen blik en juridische kennis dermate de liefde en achting, dat hij al spoedig de man des volks en ook de aangewezen vertegenwoordiger des volks werd, toen het jaar van den storm aanbrak en de nationale vergadering te Berlijn in 1848 bijeenkomen zou. Schulze sloot zich aan bij het linkercentrum, dat de politieke hervormingen wenschte vast te knoopen aan de historische toestanden, doch met zijne hervormingsplannen op de onverzettelijkheid der regeering afstuitte en spoedig door de linkerzijde geheel overvleugeld werd. Een schitterend redenaar was de jeugdige vrederechter niet, en wij zouden zijne eerste parlementaire loopbaan met stilzwijgen kunnen voorbijgaan, indien zij niet mede het hare toegebracht had om het terrein te doen vinden waarop hij daarna schitteren zou. De lang verborgen nood en ellende, waaronder de arbeidende klasse gebukt ging, kwam in het revolutiejaar aan het licht. Niet minder dan 1600 petitiën uit alle provinciën des lands waren bij het parlement ingediend, en Schulze werd benoemd in de commissie, belast om een onderzoek in te stellen naar den toestand der arbeidende klasse.

De toestand bleek huiveringwekkend te zijn. En het geneesmiddel...? Wie had het gevonden? De vrije concurrentie had de maatschappij opgelost in eene menigte kleine en machteloze atomen; — was het niet mogelijk die afzonderlijke krachten, die, aan haar eigen lot overgelaten, in den strijd om het bestaan in de moderne maatschappij met vernietiging bedreigd werden, te vereenigen, niet tot een politieken stormram, maar tot eene

economische macht? De eerlijke pioniers van Rochdale in Engeland hadden met hunne coöperatieve winkelvereeniging aan het denkbeeld van associatie reeds eene gestalte gegeven, en de uitslag had den spot waarmee zij ontvangen waren beschaamd en de stoutste verwachting overtroffen. Bovendien, in den wervelwind die over Europa ging en het gansche politieke en sociale gebouw op zijne grondslagen deed trillen, was toch één vaste stroom duidelijk te herkennen. Te midden der Babylonische spraakverwarring werd toch telkens hetzelfde woord en van zeer uiteenloopende zijde vernomen: het woord associatie — vereeniging der verbrokkelde krachten. Het sprak uit al die honderden arbeiderspetities, die nu eens eene socialistische organisatie van den arbeid eischten, dan weer op terugkeer tot het oude gildewezen aandrongen. Was het niet mogelijk deze beide even bedenkelijke klippen te ontzeilen, het denkbeeld der associatie vast te houden zonder tegen den staat te leunen, en op den grondslag van het beginsel: help u zelve, voor het vereenigingsleven eene plaats te veroveren in de moderne economische wereld? Schulze geloofde het, en hij heeft het zijn gansche leven lang geloofd. In elk geval, de poging kon beproefd worden. Die 1600 petities hadden een onuitwischbaren indruk op zijn gemoed gemaakt en eene vaste richting aan zijn wil gegeven.

De nationale vergadering werd ontbonden, en Schulze keerde naar zijn landstadsje terug met het vaste voornemen om al aanstonds de hand aan het werk te slaan. Door eene credietvereeniging te Berlijn was zijne aandacht gevestigd op eene instelling, waarvan hij voor de verheffing van zijne kwijnende vaderstad zich veel goeds voorstelde. Delitzsch was een klein, armoedig landstadsje met nauwelijks 6000 inwoners, die voornamelijk hun bestaan vonden in linnenweverij. Het ging allengs achteruit, ten gevolge van gemis aan crediet en gebrek aan kapitaal, waardoor de mededinging met de groote industrie niet meer mogelijk was.

Schulze begreep, dat juist de kleine industrie de meeste behoefte heeft aan crediet, zullen de zaken met voordeel gedreven kunnen worden. De een heeft voorschotten noodig om zijne materialen eenigszins in 't groot te kunnen inkoopē, een ander om wederkeerig aan zijne eigene kalanten crediet te verleenē, een derde om zich de noodige gereedschappen aan te schaffen, een vierde om ook in tijden van tragen omzet te kunnen doorwerken. Ten einde in die behoefte te voorzien, richtte hij in 1849 zijne eerste coöperatieve voorschotvereeniging te Delitzsch op, die, ofschoon op kleine schaal, het voorbeeld geworden is van de 2639 volksbanken die thans in Duitschland bestaan.

Als hoofddoel werd op den voorgrond gesteld, dat de bank uitsluitend aan de leden der vereeniging de voorschotten bezorgen zou, die zij voor hunne nijverheid noodig mochten hebben. Om dat doel te bereiken werd in de eerste plaats bepaald, dat ieder die tot de vereeniging toetrad, een aandeel nemen en tevens verplicht zijn zou bij wekelijksche kleine stortingen dat aandeel aan te vullen. Het aldus bijeengebrachte kapitaal werd de credietbasis der vereeniging. Doch, omdat men begreep, dat een geruime tijd zou moeten verloopen eer dit bij stuivers bijeenvergaard kapitaal groot genoeg zou zijn om op de geldmarkt als voldoende waarborg te gelden, werd tevens in de statuten bepaald, dat alle leden der vereeniging hoofdelijk aansprakelijk zouden zijn voor al de schulden der vereeniging, dat ieder die iets van de vereeniging te vorderen had, het recht zou hebben om die schuld op elk der leden afzonderlijk te verhalen.

Ook zag Schulze te recht in, dat dit alles nog niets zou baten, indien geen voorzorgen genomen werden, dat en het eigen kapitaal der vereeniging en de van anderen opgenomen gelden slechts aan die leden in voorschot werden gegeven, die, zoo al geen onderpand, dan toch een paar borgen konden aanwijzen. Het bestuur, met de leiding der zaken belast, werd dus met de be-

voegdheid bekleedt om zonder opgaaf van redenen een verzoek om voorschot te weigeren. Slechts indien een lid een veel kleiner voorschot vroeg dan de som bedroeg, die hij bij de vereeniging had uitstaan, zou geen borg geëischt worden. Eene commissie van toezicht werd belast met de contrôle van het bestuur. Doch ook bij de nauwlettendste plichtsbetrachting van het bestuur, bleef de mogelijkheid niet te ontkennen, dat ook deze vereeniging, hetzij door eene gelderisis, hetzij door te groot vertrouwen op de soliditeit van enkele leden of borgen, te eeniger tijd in moeilijkheden zou kunnen geraken. Ten einde ook tegen dit gevaar gewapend te zijn, werd van het uit te leenen kapitaal eene betrekkelijk hooge rente gevorderd, altijd iets hooger dan waarvoor de vereeniging zelve moest leenen, opdat een klein verlies door de meerdere rente gedekt zou kunnen worden. Het vorderen eener hooge rente was te minder bezwaarlijk, omdat wat te veel betaald werd bij het einde des jaars toch weer bij de leden terug kwam. In de statuten was namelijk bepaald dat de winst onder de leden zou worden verdeeld, berekend naar de som die zij op hun aandeel — slechts één aandeel werd aan ieder lid toegeestaan — reeds hadden gestort. Was het volle bedrag nog niet aangevuld, dan werd het deel in de winst niet uitbetaald, maar in een daarvoor bestemd boekje te goed geschreven. De mogelijkheid bleef echter altijd over, dat er bij het einde van het jaar geen winst te verdeelen, of zelfs een te kort aanwezig was. Schulze had ook hieraan gedacht en het vormen eener reservekas voorgeschreven, die toereikend zou zijn om zelfs de hevigste crisis te kunnen doorstaan.

Zoo uitgerust stak de vereeniging in zee. De uitslag overtrof de verwachting verre. Met twintig leden was men begonnen, thans telt zij er drie honderd acht en negentig. In 1849 waren de handwerkers te Delitzsch zoo arm, dat zij met moeite één silbergroschen (6 cents) 's weeks konden afzonderen, thans bedragen

de gezamenlijke aandeelen der leden 27,585 gulden. Zoo arm als Delitzsch voor vijf en twintig jaren was, zoo welvarend is het thans. Geen wonder dat de burgers trotsch zijn op hunne bank, en niet minder trotsch op hun Schulze, die hier in het klein begon wat hij straks op groote schaal over geheel Duitschland zou voortzetten. ¹

Intusschen, zijne sociale werkzaamheid was tot heden nog slechts bijzaak geweest. De afgevaardigde naar de Tweede Kamer werd spoedig aan zijne stille, weldadige werkzaamheid te Delitzsch ontrukkt en naar het woelige tooneel der politiek overgebracht. Thans trad hij als politiek woordvoerder der liberale partij meer op den voorgrond, en de wandelende "Democraat" van vroeger, die zich geschaamd had dat hij spottend door de politie als "ungefährlich" werd vrijgelaten, was nu reeds zoo gevaarlijk geworden, dat hem met nog eenige leden der partij de eer te beurt viel, door de reactionaire regeering in een politiek proces gewikkeld te worden. Hij verdedigde zichzelf in eene schitterende redevoering en werd vrijgesproken. Toch verloor de regeering hem niet uit het oog. Was hij niet een bedenkelijk demagoog, die optrad voor de rechten van het volk, en oog en hart had voor de ellende van het volk? En het volk...? Nu, we weten wel wat het volk is in de oogen eener landsvaderlijk-vrijheerlijke regeering! Bovendien, Schulze was de afgevaardigde en tevens de populairste man in eene provincie, Saksen, die zich te allen tijde slechts met wrevel en weerzin gebogen had voor den pruisischen korporaalstok. Redenen te over om den gevreesden volksman met wantrouwende oogen gade te slaan en, als de kans gunstig was, hem onschadelijk te maken. Voor eene absolutistische regeering staan, behalve de weg van het recht, natuurlijk nog talloos vele kronkel- en zijpa-

¹ Vergel. Mr. Goeman Borgesius: Schulze-Delitzsch en zijne Crediet-vereeningen. Arnhem, D. A. Thieme.

den open, waarlangs zij te avond of te morgen hare vijanden bereiken kan. Spoediger dan zij hopen kon werd de gelegenheid waarnaar zij uitzag haar geschonken. In den vorm van een gunstbetoon verbande zij Schulze kort en goed naar pruisisch Siberië. Met het oog op de behoeften van zijn gezin en zich beroepende op eene vroegere belofte, verzocht hij de regeering om weder in den staatsdienst opgenomen te worden. Met beide handen greep de minister Simons nu de gunstige kansen aan; hij benoemde den "Democraat" tot Kreisrichter te Wreschen en belastte hem met het ontwarren van allerlei Poolse processen, die sinds eene halve eeuw onafgedaan waren blijven liggen, en waarvan niemand den ingewikkelden loop ontcijferen kon. Schulze gehoorzaamde, en gedurende het anderhalf jaar zijner werkzaamheid te Wreschen kweet hij zich met zooveel nauwgezetheid en volharding van zijn plicht, dat meer dan een wanhopend rechtsgeding opgelost werd. en de rechtbank hem openlijk haar dank betuigde voor zijn rusteloozen arbeid.

Intusschen, wie destijds in Pruisen eens een "volksman" geworden was, had voor altijd de gunst der regeering verbeurd; al de wateren van den oceaan waren niet in staat hem van deze misdaad te zuiveren. Het stond bij de regeering vast: Schulze moest tot elken prijs van Delitzsch verwijderd gehouden worden, en toen hij, gebruik makende van zijn onmiskenbaar recht, gedurende de vacantie zijne vaderstad wenschte te bezoeken, werd hem, ondanks de verklaring van den geneesheer en den aandrang waarmede de voorzitter van de rechtbank zijn verzoek steunde, tegen alle wet en recht, verlof geweigerd. In zijn recht en zijne vrijheid gekrenkt, vertrok hij onmiddellijk naar Berlijn, om den minister Simons rekenschap van diens weigering te vragen, en toen de minister bij zijn besluit volhardde en hem slechts wilde toestaan eene badplaats in Silezië te bezoeken, weigerde Schulze zich deze beperking zijner vrijheid te laten welgevallen. Hij vroeg

recht, geen gunst, en vertrok van Berlijn onverwijld naar Delitzsch, zonder zich over de gevolgen zijner ongehoorzaamheid aan het landsvaderlijke bestuur te bekommeren.

Saksische demokraten zijn lastige menschen voor pruisische ministers! Op zijn post te Wreschen teruggekeerd, ontving Schulze eene ministerieele boetpredicatie, waarin hem werd medegedeeld dat voortaan den halsstarrigen Kreisrichter geen verlof meer verleend zou worden, en dat de minister had goedgevonden hem te straffen door eene maand van zijne bezoldiging te korten. Weer vertrok Schulze onmiddellijk naar Berlijn, en na zijn toorn uitgestort te hebben, diende hij zijn ontslag in met het voornemen om voortaan geheel en onverdeeld zijne krachten aan de verheffing der arbeidende klasse te wijden.

De coöperatieve volksbank en de schoenmakers-vereeniging tot gemeenschappelijken aankoop van grondstoffen in het groot, door hem te gelijker tijd, in 1849, te Delitzsch tot stand gebracht, hadden inmiddels uitstekend gewerkt en de verwachting ver overtroffen. De kredietvereeniging in het nabijgelegen Eilenburg, tegen het einde van 1851 met 396 leden geopend, telde in 1854 reeds 714 aandeelhouders; het kapitaal klom van 11625 tot 44271 thaler. Te Meiszen deelde de bank reeds in het eerste jaar van haar bestaan $16\frac{1}{3}$ percent dividend aan de leden uit. De schoenmakers-vereeniging te Delitzsch werkte zoo gunstig, dat de naburige steden Schulze dringend uitnoodigden haar met het oprichten van dergelijke vereenigingen de behulpzame hand te bieden. De concurrentie was onmogelijk geworden, nu de schoenmakers van Delitzsch door gemeenschappelijken inkoop in 't groot op iederen schoenzool $2\frac{1}{2}$ silbergroschen (15 cents) bespaarden.

Door deze ervaringen versterkt in zijn vertrouwen op de levensvatbaarheid zijner denkbeelden, was coöperatie nu het wachtwoord zijner sociale werkzaamheid. Coöperatie in iederen vorm: Coöpe-

ratieve winkelvereeningen tot gemeenschappelijken aankoop in 't groot van goede en goedkoope levensmiddelen, coöperatieve volksbanken tot verschaffing van kapitaal en crediet aan de kleine industrie en, als einddoel van alles, coöperatieve productie-vereeningen ten einde voor gemeenschappelijk kapitaal te arbeiden en de winst, die nu de groote industrie voor den kapitalist afwerpt, tot de arbeidende klasse te doen terugvloeien. De coöperatieve winkelvereeningen, die op het voetspoor der eerlijke pioniers van Rochdale in Engeland zulk een reusachtigen omvang erlangden en zulk een weldadigen invloed oefenden, leidden aanvankelijk in Duitschland, en leiden tegenwoordig nog, een tamelijk kwijnend leven, 't zij omdat in Duitschland de behoeften aan gemeenschappelijken inkoop in 't groot minder gevoeld wordt, 't zij omdat de consumtie-vereeningen in Duitschland met het verderfelijke stelsel van "borgen" nog niet gebroken hebben. In 1860 waren in geheel Duitschland nog slechts 14 winkelvereeningen. Van 1860—1870 klom hun aantal evenwel tot 827, terwijl het jaarverslag van 1874 een vermeerdering van 42 gedurende het laatste jaar aanwijst. De productie-vereeningen — werkplaatsen en fabrieken waar de arbeider tegelijk arbeidgever en arbeider, ondernemer en dienstknecht is, — zijn uit den aard der zaak nog minder talrijk. Hun cijfer is van 162 in '1873 tot 202 in 1874 geklommen. Des te grooter was de vlucht en des te zegenrijker de werking der volksbanken, die den kleinen handwerksman kapitaal en crediet bezorgden, hem daardoor in staat stelden met de groote industrie te concurreeren, aan orde en spaarzaamheid gewenden, de behoefte aan eensgezindheid en samenwerking verlevendigden, door een gedeelte der gemeenschappelijke winst hem uitzicht gaven op eene geleidelijke kapitaalvorming, en hem tevens opwekten om zich de noodige administratieve en handelskennis eigen te maken, zonder welke de productie-vereeninging een lichtzinnig kansspel zijn zou.

Zoo meende Schulze het middel gevonden te hebben waarmede hij de kleine industrie tegen vernietiging vrijwaren, over de diepe kloof tusschen arbeid en kapitaal eene brug slaan en tevens den nood der arbeidende klasse lenigen kon, zonder de vrije concurrentie op te offeren aan socialistische droomerijen. Met het woord en de pen was hij van nu af onverdroten werkzaam om zijne denkbeelden te verbreiden. Achtereenvolgens bepleitte hij met al de macht zijner overtuiging en den rijken schat zijner ervaringen het vereenigingsleven in drie geschriften. Zijn "Associatieboek", zijn "De voorschot- en kredietvereeningen als volksbanken" en zijn "De arbeidende klasse en de associatie" deden honderden en duizenden, die nog met onverschillige oogen hadden toegezien, de handen aan 't werk slaan. Op het internationale weldadigheidscongres van 1857, te Frankfort, ontwikkelde hij zijne denkbeelden in een kleinen kring van Duitsche staathuishoudkundigen, en op het eerste congres van economisten te Gotha, in 1858, mocht het hem gelukken het wantrouwen van de hoofden der Manchesterschool te overwinnen en hen te verzoenen met de coöperatie, gegrond op het beginsel: eigen hulp. Immers in hoofdzaak huldigde hij dezelfde staathuishoudkundige beginselen als de volgelingen van Adam Smith en Fred. de Bastiat. De onbelemmerde heerschappij van het individueel belang was ook volgens hem in volkomen overeenstemming met de harmonische ontwikkeling van het geheel, en het beginsel van vrije mededinging bevatte ook naar zijne meening voldoende waarborgen tegen iedere sociale onderdrukking. In het organisme der moderne industriële wereld was het kapitaal een onmisbare factor geworden. De groote vraag was nu niet: hoe vernietigen wij het kapitaal? maar wel deze andere: hoe verleen wij den zegen van het kapitaal aan den onbemiddelde, die, aan eigen krachten overgelaten, in den strijd om het bestaan onvermijdelijk het onderspit zou moeten delven? "Door vereeniging", was zijn antwoord. Groote rivieren worden gevormd door de kleine beekjes

die van de bergen afvloeien, en het kapitaal en het krediet, dat voor den op zich zelf staanden handwerksman of in het geheel niet, of slechts onder uitermate bezwarende omstandigheden te verkrijgen is, wordt hem gemakkelijk verleend, wanneer hij zich met zijne lotgenooten vereenigt tot eene coöperatieve volksbank."

"Wat willen dan toch," vroeg hij in 1867 met grooten nadruk in zijn protest tegen het verbod van Napoleon tot het houden van een congres der coöperatieve vereenigingen te Parijs, "wat willen dan toch de coöperatieve vereenigingen, de vereenigingen der handwerkslieden en arbeiders? Welken weg slaan zij in om de belangen hunner medeleden te bevorderen? Stellen zij niet te vervullen eischen aan den staat? Tasten zij door het doel dat zij beoogen en de middelen die zij aanwenden de grondslagen der maatschappij aan? Niets van dat alles! De weg dien zij inslaan is theoretisch en praktisch de eenig mogelijke, de eenig deugdelijke weg, waarbij men geen aalmoes van den staat of de overige standen der maatschappij vraagt, maar het gevoel van eigenwaarde bij den arbeider ontwikkelt en hem tevens niet tot een vijand maar tot een der hechtste steunpilaren van de maatschappij maakt: het is de weg van eigen hulp, van vooruitkomen door eigen degelijkheid.

.....

"De sluimerende krachten te wekken, door de bevordering zijner inwendige degelijkheid hem tevens het bereiken mogelijk te maken van de uitwendige middelen, die onontbeerlijk zijn om in leven en bedrijf te slagen — daardoor alleen kunnen de arbeiders, evenals alle andere menschen, opgeheven worden. De coöperatie poogt dit doel te bereiken door kleine, op zich zelf staande, ontoereikende middelen en krachten te vereenigen, en elkander wederkerig te steunen. Terwijl zij de ernstigste intellectuele en zedelijke eischen aan hunne medeleden stelt, hun de gelegenheid opent om zich allengs het geestelijk en stoffelijk kapitaal te verwerven,

dat onontbeerlijk is om vooruit te komen, stelt zij hen in staat allengs een hooger standpunt in te nemen in de maatschappij, wier natuurlijke wetten zij in ieder opzicht recht laten wedervaren. De grondslagen waarop de beschaving en het staathuishoudkundige leven rusten, de individueele vrijheid en het privaat eigendom, worden door de vereenigingen niet slechts geërbiedigd maar deugdelijk bevestigd, omdat het haar streven is beiden voor steeds ruimer kringen der bevolking toegankelijk te maken.

“Zoo slechts kan de verderfelijke strijd tusschen de verschillende standen, waarmede onze industrieele ontwikkeling bedreigd wordt, voorgekomen, de kloof tusschen bemiddelden en onbemiddelden gedempt en arbeid en kapitaal duurzaam verzoend worden, doordien men de zegeningen van het eerste binnen het bereik stelt der arbeiders.”

De verkwikkende warmte eener krachtige overtuiging en van een edel gemoed trilt door dit nadrukkelijke protest. Trouwens Schulze's toorn was genoegzaam gerechtvaardigd door de feiten waarop hij kon wijzen, door de verpletterende cijfers waarmede hij kon aantoonen dat hij zijne hand niet uitstreckte naar het schitterende lichtbeeld eener onpractische verbeelding. Ziehier eenige cijfers, die krachtiger dan het welsprekendst betoog de levensvatbaarheid der coöperatie bewijzen.

De geschiedenis der eerlijke pioniers van Rochdale is bekend. Op den 24^{en} December 1844 hielden zij, te zamen 28 in getal, hun intocht in een achterstraatje, gewapend met hun kruiwagen, die den ganschen voorraad bevatte waarmee zij hunne coöperatieve winkelvereeniging openden. “De gekke wevers hebben waarachtig hun winkel geopend,” riepen de straatjongens; de volwassenen riepen het hun na; en in spotternij en glimlachend medelijden sprak het publiek zijn voorloopig oordeel uit. Zoo was het begin.¹ Thans

¹ Vergel. Mr. A. Kerdijk: Over winkelvereenigingen, pag. 16, en Jul. Simon: Le Travail, pag. 224.

heeft de vereeniging een hoofdwinkel, een gebouw van 4 verdiepingen en met 26 ramen front, dat 140,000 gulden heeft gekost, 109 depots, een eigen tabaksfabriekje, haar broodbakkerij en slachterij. Zij heeft 29 schoenmakers, 19 kleermakers, 5 naaiers en 2 hoedenmaaksters. Boven den hoofdwinkel vindt men een ruime leeszaal, een bibliotheek van niet minder dan 9000 deelen, en bovendien voorzien van de voornaamste dag- en weekbladen en tijdschriften, atlassen, een grooten aardbol, een mikroskoop, verrekijkers enz. ten gebruike voor de leden. Aan dagbladen en tijdschriften wordt jaarlijks een som van 4000 gulden besteed. De vereeniging telt thans meer dan 6000 leden, met een kapitaal van 1,700,000 gulden. Gedurende de drie eerste maanden van 1873 heeft zij met een omzet van 850,000 gulden eene winst gemaakt van 104,000 gulden, waarvan onder de leden als intrest en dividend 100,000 gulden zijn verdeeld, zoodat door elk der leden gedurende het jaar 1873 eene zuivere winst van meer dan 60 gulden getrokken kon worden.

Inderdaad, de roemrijke zegetocht dier 28 pioniers van Rochdale met hun armoedigen winkel in eene achterbuurt, klinkt voor ons bijna als eene legende midden in de 19^e eeuw; maar niet minder verrassend zijn de cijfers die Schulze ons van zijne crediet-vereenigingen kan voorleggen.

Aan eene vergelijkende tabel, loopende over de jaren 1859—1869, ontleen ik eenige cijfers die geen nadere toelichting behoeven. In 1859 waren bij het centraal-bureel ingekomen verslagen van 80 crediet-vereenigingen met 18676 leden, aan wie een voorschot verleend werd van 4,131,436 thaler, met een eigen fonds van 276,846 en een vreemd fonds van 1,014,145 thalers. In 1869 was het aantal ingekomen verslagen tot 735, het ledental tot 304,772, het verleende voorschot tot 181,602,109, het eigen fonds tot 13,253,602, het vreemd kapitaal tot 42,702,383 thaler geklommen. In een tijdverloop van 10 jaar derhalve was het cijfer der

bij het centraal-bureel bekende crediet-vereenigingen van 80 tot 735, dat der leden van 18,000 tot 304,000, het verleende crediet van 4 tot 181, het eigen kapitaal van $\frac{1}{4}$ tot $42\frac{3}{4}$ miljoen thaler gestegen. Twijfelt nu nog iemand of Schulze's arbeid aan eene diepgevoelde sociale behoefte te gemoet kwam? Indien ik den lezer nog mededeel, dat blijkens het jaarverslag over 1874 Duitschland thans 2639 coöperatieve volksbanken telt, en dat de 815 die hun jaarverslag opzonden te zamen voor $1335\frac{3}{4}$ miljoen Mark (0,60 cents) aan voorschotten verleenden, dan zal hij, zonder eene levendige verbeeldingskracht te bezitten, zich toch wel eene voorstelling kunnen vormen van de uitbreiding en de zegenrijke werking van Schulze's schepping.

Wil men nog meer cijfers? Ziehier dan nog eenige opgaven aan het bovengenoemde geschrift van Mr. Goeman Borgesius ontleend. ¹

In 1861 werd de crediet-vereeniging te Bonn opgericht met 34 leden. In 1862 steeg het aantal tot 370 en het kapitaal der vereeniging tot 1725 thaler. In 1868 bedroeg het ledental 3434 met een eigen vermogen van 48,848, in December 1870 tot 4428 met een eigen vermogen van 55,297 thaler.

De Dusseldorfsche Gewerbe-Bank begon in 1867 met 37 leden. Tegen het einde van 1868 telde de bank 622 leden; het vermogen der vereeniging nam in nog sterker verhouding toe. In December 1868 bedroeg het 21,176 thaler. Thans (1872) is het ledental reeds boven de duizend geklommen, terwijl het vermogen in de laatste twee jaren vervierdubbeld is. Dat crediet-vereenigingen ook op kleinere plaatsen welig kunnen tieren, bewees o. a. het stadje Neviges, in de nabijheid van Dusseldorf, een stadje met 2000 inwoners, waar de in 1864 opgerichte vereeniging in 1867 reeds 124 leden telde, met een eigen vermogen van 4747 en een jaarlijkschen omzet van 200 000 thaler. In

¹ Schulze Delitzsch en zijne crediet-vereenigingen, pag. 14.

December 1870 klom het aantal leden tot 154 en hunne gezamenlijke aandeeleu tot 13,477 thaler. Niettegenstaande de rampen van den oorlog kon over 1870 toch nog 10 pCt dividend worden uitgekeerd.

Het vereenigingsleven had nu allengs in Duitschland zulk eene uitbreiding verkregen, dat Schulze in 1859 de eerste algemeene vergadering van afgevaardigden der Duitsche volksbanken te Weimar bijeenroepen kon. Zoo werd de grond gelegd voor een centraal-bureel, dat, straks op de zesde algemeene vergadering te Mainz tot een Bond van deutsche coöperatieve vereenigingen hervormd, de gemeenschappelijke belangen der coöperatie in het algemeen bevorderen, de betrekking tusschen de vereenigingen onderling levendig houden, allen met raad en voorlichting dienen, door een eigen orgaan: Blätter für Genossenschaftswesen, de coöperatie bepleiten en door Schulze als bezoldigd Anwalt der Deutschen Gewerbs- und Wirthschafts-Genossenschaften, bijgestaan door een comité van 5 leden, bestuurd worden zou, terwijl de geheele organisatie, wederom door het krachtig initiatief van Schulze, voltooid werd door de oprichting der algemeene Genossenschafts-Bank te Berlijn. Wel is waar hadden de vereenigingen niet te klagen, dat zij bij de banken geen krediet konden krijgen maar toch vreesde men, dat bij het uitbreken eener krisis op deze hulp niet voldoende te rekenen zou vallen. Bovendien, de meeste bankiers waren niet genegen op lange termijnen te leenen, terwijl de vereenigingen, zouden zij te allen tijde aan hare verplichtingen kunnen voldoen, niet op korter termijn behoorden te leenen dan zij zelve krediet gaven. Daarom ontwierp Schulze de statuten eener Genossenschaftsbank, die dan ook in 1864 te Berlijn onder directie van Sörgel en Parisius tot stand kwam. De uitslag beantwoordde weder volkomen aan het voorgestelde doel. De bank begon met een kapitaal van 270,000 thaler, bijeengebracht in aandeeleu van 200 thaler. Meer dan de helft van

het kapitaal werd door de vereenigingen verstrekt. Al spoedig bleek dat het maatschappelijk kapitaal tot 500,000 thaler moest worden uitgebreid, terwijl de jaarlijksche omzet in 1870 de som van 71,807586 en de zuivere winst 38,230 thalers bedroeg.

Nog één hinderpaal belemmerde de ontwikkeling der coöperatie in Duitschland. De vereenigingen konden uit den aard der zaak zich niet plooiën in de vormen van een bij de wet erkende handelsvennootschap, en dientengevolge waren zij niet bevoegd als rechtspersoon op te treden. Toch bleek, naar gelang zij zich uitbreidden en grooter zaken deden, meer en meer de behoefte aan bescherming bij de wet. Ondanks den tegenstand dien hij ondervond, hield Schulze niet op, in de pers, op de congressen en in het parlement op de noodzakelijkheid eener regeling bij de wet aan te dringen. Reeds in 1863 had hij van zijn recht als volksvertegenwoordiger gebruik gemaakt, en een wetsontwerp bij den landdag ingediend, en al was al zijne welsprekendheid niet voldoende om den tegenstand der regeering te overwinnen, toch gaf hij den moed niet op. In de vaste overtuiging dat de oppositie van regeering en vertegenwoordiging ten slotte voor de stem van het recht en den wil des volks zou moeten zwichten, volhardde bij met de onverzettelijkheid van een Cato, zonder een oogenblik te twijfelen aan den goeden uitslag zijner pogingen. En hij droeg zich niet. In 1867 kwam hij met zijn wetsvoorstel terug, dat thans door de Pruisische volksvertegenwoordiging aangenomen en reeds in 1868 door een Genossenschafts-Gesetz voor den Noord-duitschen bond gevolgd werd.

't Spreekt wel van zelf dat de vlucht, die het vereenigingsleven in Duitschland genomen had, niet tusschen de duitsche bergen besloten bleef, maar ook de aandacht der omliggende natiën trekken moest. De Fransche regeering zond een harer ambtenaren naar Duitschland, ten einde Schulze's stelsel te bestudeeren, en den mislukten arbeid van de Société du crédit au travail te Parijs

daarnaar te hervormen. Vignano vertaalde Schulze's geschriften in het Italiaansch en richtte te Milaan eene volksbank op, die 10.802 leden telt, met een eigen kapitaal van 3,315048 gulden, en die in 1873 eene winst van 288144 gulden maakte en een dividend van 9 percent uitkeerde. In Frankrijk, Oostenrijk, Italië, Rusland, Egypte zelfs, eindelijk ook in ons vaderland, verzezen coöperatieve credietverenigingen volgens het stelsel van Schulze. Aan het stille stedeke Goes en aan het krachtig initiatief van een jong advocaat, Jac. M. de Witt Hamer, komt de eer toe de eerste volksbank in ons vaderland te hebben opgericht. Zij begon in 1868 met 40 leden; in 1873 klom hun aantal tot 120 met een eigen kapitaal van 6000, een omzet van 40,000 gulden en een dividend van niet minder dan 13 percent; thans telt zij 156 leden, met een omzet van 55665,84 gulden gedurende het jaar 1875. ¹

¹ De lezer weet dat de coöperatie allengs ook in ons vaderland populair begint te worden, dank zij den oavermoeiden ijver van haar welsprekenden advocaat, Mr. A. Kerdijk en zijne geestverwanten. Op het congres van afgevaardigden van arbeidersverenigingen, den 15 en 16 Juni 1873 te Utrecht gehouden, werd eene commissie, bestaande uit de HH. Mr. H. ter Haar Bz., Mr. Goeman Borgesius, Mr. Jacques M. de Witt Hamer, W. Wagner en Mr. A. Kerdijk, benoemd met de opdracht om door woord en schrift de beweging tot oprichting van winkelverenigingen te bevorderen. Dientengevolge schreef Kerdijk over winkelverenigingen, Borgesius over voorschotbanken, De Witt Hamer over productie-verenigingen, terwijl een Weekblad "de Coöperatie" te Goes verschijnt en het voornaamste bespreekt waardoor het vereenigingsleven bevorderd kan worden. De consumtie-vereeniging schijnt vooralsnog de vorm van coöperatie te zijn, waaraan de meeste behoefte bestaat, die ten minste ons volk het meest aantrekt. In tal van grooter en kleiner plaatsen zijn winkelverenigingen opgericht. Vergelijk over de coöperatie, behalve de aangehaalde geschriften van Kerdijk, Borgesius en de Witt Hamer, Jules Simon, *Le Travail*; Le Roy Beaulieu, *La Question ouvrière au 19ème Siècle*. *Revue des deux Mondes*, 1870. Maart en verv. Lavallée *l'Economie politique et le travail*, Ibid. Febr. 1867.

“Altijd weer cijfers!” zal men wellicht zeggen. “Nu, gij werdt vooraf gewaarschuwd,” zou ik kunnen antwoorden, indien ik eene verontschuldiging van noode had. Doch indien deze cijfers de aanbevelingsbrief zijn van een zeldzaam organiseerend talent, van een krachtigen wil en van een warm kloppend hart, indien zij optreden als even zoovele welsprekende getuigen van den vermeerderden welvaart, die de volhardende werkzaamheid van een edelen volksvriend in duizenden gezinnen gebracht heeft, dan behooren wij, dunkt mij, eenigen eerbied te gevoelen voor de dorre cijfers dezer jaarverslagen, die inderdaad meer poëzie bevatten dan de dichtbundel van Schulze, den reizenden democraat.

Zijne belangelooze toewijding aan de goede zaak van stoffelijke en verstandelijke verheffing van het volk, deed hem natuurlijk de liefde en het vertrouwen van duizenden en tienduizenden verwerven. Gedurende de tien jaren zijner sociale werkzaamheid was hij de populairste en invloedrijkste man in Duitschland geworden, wiens naam door allerlei politieke partijen niet dan met eerbied genoemd werd. Toch ontbrak het hem toen reeds niet aan miskenning. Wel had Ferd. Lassalle de poging nog niet gewaagd om de vlekkelooze burgerkroon, die Schulze met eere veroverd had, te bezoedelen, en den verdachten democraat van 1849 als den gekroonden koning der kapitalistenpartij te brandmerken, maar de oprichting van het centraal-bureel en de benoeming van Schulze tot bezoldigd Anwalt in 1859, had aan den laster toch gelegenheid gegeven de verdenking ingang te doen vinden, dat het centraal-bureel slechts ingesteld was om aan Schulze een inkomen te bezorgen en hem voor zijne verdiensten ten opzichte der coöperatie te beloonen. “Het is onnoodig,” schreef het hoofdcomité in edelen toorn, “het is onnoodig thans nog woorden te verspillen over de groote verdiensten van den vader en leider der coöperatieve vereenigingen, verdiensten waarvan ook het nageslacht de vruchten plukken zal. Indien het duitche volk hem daarvoor nog bij zijn

leven wenschte te beloonen, de leden van het hoofd-comité zouden de laatsten zijn om dat plan tegen te werken, maar hier is geen sprake van belooning voor bewezen diensten, omdat Schulze als voorzitter van het bureel bij voortdoring vele en afmattende werkzaamheden te verrichten zal hebben

“Het bureel wordt vóór en na de oprichting van nieuwe vereenigingen overstelpt met een vloed van vragen, en die vragen worden beantwoord met eene zaakkennis en bereidwilligheid, zooals men slechts van Schulze kan verwachten. Als nu de vereenigingen van meening zijn, dat zij genoeg gedaan hebben met dien ijver en die werkzaamheid te bewonderen, dan is verder praten overbodig; maar zijn zij met ons van oordeel, dat al die brieven onmogelijk ter loops en zonder groote opoffering van tijd en arbeid kunnen worden beantwoord, dan geeft het hoofd-comité haar den raad te doen wat zoowel het eigenbelang als de eer voorschrijft.”

’t Is overbodig te verzekeren, dat Schulze boven die miskenning zijner bedoelingen verre verheven was. Hij was geen volksman, die met zelfzuchtige oogmerken om de volksgunst bedelt, de volkshartstochten opzweept, de afgunst prikkelt, den wrevel opwekt, den standen-haat predikt, de oogen verblindt door eene weelderige schildering van gouden bergen in de lucht, en onder het roeren van de groote trom het volk bijeen roept, opdat het hem zijne borst zou leenen om de kogels op te vangen op de barricades, en zijn rug om naar de groene tafel op te klimmen! Hij kwam niet tot het volk met bedriegelijke beloften, maar met den strengen eisch om, door eigen hulp, door eigen kloekheid en degelijkheid, en door vereeniging van intellectueele en materieele krachten, zich een beter en ruimer plaats in de moderne samenleving te veroveren. Men moge in zijn arbeid eene economische ketterij, een onvoldoend palliatief, of een nieuwen lap op een oud kleed zien, — niemand in gansch Duitschland, die geen eer-

bied gevoelt voor de onbesmette belangeloosheid van dezen edelmoedigen volksvriend!

De vereenigingen volgden dan ook den raad van het hoofdcomité bereidvaardig op. Ze deden meer dan dat. Toen Schulze in den winter van 1862—1863, op verzoek der werklieden-vereeniging te Berlijn, in zes voordrachten zijne denkbeelden over de verhouding tusschen kapitaal en arbeid ontwikkeld had, besloten zijne vrienden en geestverwanten den edelen volksman eene nationale hulde te brengen, en schonken zij hem een kapitaal van 50,000 thalers, dat in alle stilte bijeengebracht was en waartoe de vereenigingen 15,000 thaler gestort hadden. Schulze weigerde dit nationale geschenk voor zichzelf aan te nemen en bestemde het tot een fonds waarvan de rente, door een onafhankelijk bestuur beheerd, ter belooning strekken zou van hen, die door hun arbeid zich in eenigerlei opzicht jegens de maatschappij verdienstelijk hadden gemaakt.

Zoo had hij thans het toppunt zijner populariteit bereikt. Hij was niet aanmatigend genoeg om te meenen dat het vereenigingsleven de geheimzinnige wonderdrank was, die al de krankheden der maatschappij genezen en het sociale vraagstuk eens en voor altijd oplossen zou, maar hij geloofde toch een vruchtbaar denkbeeld in den schoot der samenleving geworpen te hebben, dat de wegbereider zijn kon voor eene betere toekomst, en dat de toestanden der maatschappij zou hervormen, zonder haar grondslagen omver te halen. Reeds kon hij met zelfvoldoening op zijn verleden terugzien en met vertrouwen de toekomst van zijn werk afwachten, toen hij plotseling een tegenstander zag verrijzen, die, tot aan de tanden gewapend, hem het terrein betwisten en de duitsche arbeiderswereld in twee vijandige legerkampen scheuren zou.

De geduchte Ferdinand Lassalle trad in 1862 als sociaal-

agitator op tegen Schulze en de Fortschrittspartij van het huis der afgevaardigden — geflankeerd, ten deele althans, door prins Bismarck, president-minister van Pruisen, en Msgr. Baron von Ketteler, aartsbisschop van Maintz. Met een enkelen vuistslag, meende Lassalle, zou het hem gemakkelijk vallen, het “knutsel- en knoeiwerk”, de “zonneklare goochelarij”, de “bewuste huichelarij”, waarmede Schulze “stelselmatig den arbeider het hoofd op hol brengt en met opzet de menigte bedriegt en beet neemt”, neer te slaan. Immers Schulze met “zijn zinnelooze en gedachte-looze kinderpraat begrijpt niets, niets, volstrekt niets van al onze economische toestanden,” terwijl vrienden en vijanden van hem, Lassalle, zullen moeten getuigen: “elke regel dien hij schrijft, schrijft hij gewapend met de geheele beschaving van zijn tijd.” Men gevoelt dat het Lassalle aan zelfvertrouwen niet ontbrak; trouwens aan kracht evenmin. Wat hij ook geweest moge zijn, eene persoonlijkheid van den eersten rang was hij zeer zeker, en de geduchtste vijand tevens dien Schulze op zijn weg ontmoeten kon, al is zijn werk door de mokerslagen van dezen “murenslooper” niet vernietigd.

Reeds als jongeling genoot Lassalle de vriendschap der beroemdste geleerden van zijn tijd. Alex. von Humboldt noemde hem een “Wunderkind”, en Heinrich Heine, zijn geloofsgenoot, beval hem bij Varnhagen von Ense aan “als een jong man met de diepzinnigste geleerdheid en de grootste schranderheid, eene vereeniging van kennis en kracht, van talent en karakter, van wilskracht en habileté d'action die hem verbaasden.” Toegerust met de uitstekendste geestesgaven; de meest omvattende kennis gepaard met een buitengewone gevatheid; wijsgeer, letterkundige, jurist, staathuishoudkundige, boven alles ontzagwekkend en onmeedoogend criticus, vol van den geest “der stets verneint”, daarbij schitterend redenaar van ongemeene aantrekkelijkheid, koelbloedig en toch vol ontembare energie, tintelend van een vernuft dat zich

nu eens lucht geeft in fijne ironie, dan weer uitspat in de ruwste aardigheden, nu eens opbruist in edele verontwaardiging, dan weer een walgelijken stroom van onbeschaamdheden opwerpt — aldus toegerust was de vader, de messias, de god van de hedendaagsche sociaal-democratie, inderdaad wel een zeldzaam "Wunderkind", maar een "Wunderkind" dat zijne groote gaven gesteld had in den dienst van een klein geweten en eene grenzenlooze eerzucht. Zijne "wilskracht en habileté d'action" ging gepaard met een onstuimigen drang naar actie. Het was hem niet genoeg eene stem te zijn die invloed oefent, hij begeerde eene macht te wezen die heerschappij voert. En hij kon heerschen. Met zijne veelomvattende kennis, zijne hevige kritiek, zijn levendigen geest, zijn tartend en bijtend vernuft, zijne betooverende persoonlijkheid die de vrouwen in verrukking bracht, en waaraan zelfs mannen die tegen hem vooringenomen waren geen weerstand konden bieden, was Lasalle voor dictator en demagoog in de wieg gelegd.

Aanvankelijk was de toon dien hij aansloeg niet zoo hevig en ruw als de aangehaalde zinsneden. In de eerste vlugschriften waarmee hij tegen Schulze te velde trok, betuigt hij de grootste achting te gevoelen voor de persoonlijkheid en het karakter van den Anwalt der Genossenschaften; slechts toen Schulze zelf tegen hem optrad en hem van "half weten" en "vermetelheid" beschuldigde, ging hij alle perken te buiten, en wierp hij zich als een woedende gier op zijne prooi. De politiek was de eerste aanleiding tot den strijd. Reeds als drie-en-twintigjarig jongeling had hij zich, in 1848, aangesloten bij de democratische en socialistische partij in de Rijnprovinciën en verklaard, dat hij een aanhanger was der sociaal-democratische republiek. Gedurende tien jaren was hij nu geheel verdiept in wijsgeerige en letterkundige studiën, totdat hij in 1862 weer op het tooneel der politiek verscheen. Het conflict tusschen de liberale partij in de Tweede Kamer van Pruisen en Bismarck, destijds nog de vlaggevoerder

der jonkerpartij, was uitgebroken. De gemakkelijkheid waarmee Bismarck zich over het constitutioneele vraagstuk wist heen te zetten, de ontombare wilskracht, de ongemaniëerde habileté d'action waarmee de Jonker de Fortschrittspartij bij den arm nam en de deur uitzette, wekte de sympathie van den toekomstigen dictator der sociaal democratie, en de gedweehed waarmee de liberalen telkens terugkwamen om dezelfde vurige redevoeringen uit te spreken en dezelfde parlementaire comédie op te voeren, verlevendigde zijn wrevel over dat "lijdelijk verzet" hetwelk hij in 1849 reeds met bijtenden spot had uitgeteekend "als een verzet, welks eigenaardigheid daarin bestaat dat het zich *niet* verzet; als een mes zonder klink en hecht; als de poging om eene vacht te wasschen zonder haar nat te maken; als eene innerlijke kwalijk gezindheid, die zich in niets naar buiten openbaart." Hij greep naar de pen, en in een drietal vlugschriften (Over het Wezen van eene Constitutie; Wat nu?; Macht en Recht) hekelde hij het hedendaagsche "Scheinconstitutionalisme" en verkondigde hij, — geheel naar het hart van Bismarck, — dat politieke kwestien geen kwestien van recht maar van macht zijn; dat feitelijk in de wereld macht gaat boven recht. De opspraak die het Caesarisme dat hij predikte verwekte, de woede waarin de Fortschrittspartij ontstak, en die maar al te zeer bewees dat de slag dien hij haar toediende getroffen had, was voor zijne toemeloos eierzucht niet genoeg. De twist moest uit de literatuur naar het leven, uit de politiek naar de maatschappij overgebracht en in standenorlog veranderd worden. De vierde stand moest in het geweer geroepen en onder zijn vaandel ten strijde gevoerd worden tegen het liberalisme der middelstanden.

In October 1862 trad hij dan ook met zijn "Arbeiterprogramm" in de vereeniging van handwerkslieden van de voorstad Oranienburg te Berlijn op, en ontwikkelde hij reeds de grondslagen der sociale hervormingsplannen, die hij daarna nog in eenige vlug-

schriften en ten slotte in zijn: Herr Bastiat-Schulze-Delitzsch der Oeconomische Julian, oder Capital und Arbeit, nader toelichten zou.

De geheele grondslag der toongevende staathuishoudkunde met haar eigen hulp, haar *laisser faire* en *laisser passer*, haar organisatie naturelle, is volgens hem niets dan leugen en bedrog, een exploitatiestelsel op groote schaal, waarmee het kapitaal den arbeid uitzuigt. De economen weten dit alles zeer goed, maar ze verbloemen het op eene schaamteloze wijze om zich bij de "bourgeoisie" aangenaam te maken. Tegenover de bewering van Bastiat en Schulze, "dat de natuur ons krachten heeft gegeven die wij slechts onbelemmerd behoeven te ontwikkelen om in onzen nooddrift te voorzien", plaatst Lassalle het feit, dat in Pruisen 72½ percent der bevolking met een jaarlijksch inkomen van minder dan 100 thalers en 13¾ percent met een inkomen van 100—200 thalers moet volstaan. Schulze wil de lagere standen verheffen door coöperatie op 't beginsel van eigen hulp. Kinderachtige beuzelpraat! De volksbanken komen slechts de kleine burgerij, den neringdoenden handwerksman ten bate; voor den fabriekarbeider geven zij niets hoegenaamd. De winkelvereniging is nog ergerlijker mystificatie. Immers het minimum van loon is de som waarvoor de arbeider met zijn gezin, zoo goed of zoo kwaad als 't gaat, leven kan. Vermindert gij die som door hem in de gelegenheid te stellen op zijne inkoop te bezuinigen, dan zult gij binnen zekeren tijd, door vermeerdering van bevolking, het loon in dezelfde mate zien dalen en uwe winkelvereniging heeft hem geen stap verder gebracht. De eenige vorm van arbeiders-vereeningen die iets goeds kan uitrichten, is de coöperatieve productie. Dat Schulze de productie-vereening als het einddoel der coöperatieve beweging voorgesteld had, werd door Lassalle met opzet verzwegen. Doch terwijl zijn tegenstander ook hier het beginsel van eigen hulp op den voorgrond plaatste, eischte Lassalle hulp van den staat. De staat moest de noodige fondsen voor gemeenschappelijke productie leve-

ren. Zonder zijne krachtige tusschenkomst kon de ellende der lagere standen niet verholpen worden, en zou de arbeider altijd verstoken blijven van het hem toekomende aandeel in de nationale welvaart. De staat heeft er het recht toe, ten minste indien men zich een hoogere voorstelling van den staat weet te vormen dan het "kleppermansdenkbeeld" der oude economisten, die aan den staat slechts de bescherming van uwe persoonlijke veiligheid en uw eigendom willen opdragen. De staat is er bovendien toe verplicht. Immers de arbeiders maken de meerderheid uit, daarom hebben zij het recht den staat te controleeren en in hun belang in te richten, en het is hunne roeping om, met behulp van het algemeen stemrecht, de "bourgeoisie satisfaite", die de macht in handen heeft, uit den zadel te lichten en daarna de coöperatieve productie van staatswege tot stand te brengen. Het volk volgde het voorbeeld van Engeland in de beweging van het verbond tegen de graanwetten. Het organiseerde zich tot eene algemeene deutsche arbeiders-vereeniging ten behoeve eener onvermoeide, onophoudelijke agitatie voor het rechtstreeksch, algemeen stemrecht in alle deutsche landen. Het vormde fondsen. Eén silbergroschen 's weeks van 100.000 arbeiders maakt in het jaar meer dan 100.000 thaler. Het richtte met zulke fondsen dagbladen op, verspreide brochures, stelde agenten aan die zijne ideën in alle hoeken des lands verspreiden. Het zij doof voor alles wat niet rechtstreeks algemeen kiesrecht heet, of met het algemeen kiesrecht in verband staat, want slechts in dit teeken, en in geen ander, zal de arbeider overwinnen!"

Als een loepend vuur vloog Lassalle's programma door de deutsche arbeiderswereld. Dat Schulze en de Fortschrittspartij het algemeen stemrecht reeds sinds lang had voorgestaan en tot den huidigen dag toe nog telkens bepleit, dat coöperatieve productie in zijn stelsel van eigen hulp mede eene plaats innam, werd over het hoofd gezien. Dat de harmonie in de maatschappij even-

min hersteld is indien de vierde stand de bourgeoisie onderdrukt, als wanneer het omgekeerde plaats heeft; dat Lassalle met zijne coöperatie het volk op staatskosten tot coöperatie wenschte op te leiden, door hen te beletten te coöpereeren; dat eene zoo uitgebreide staatsbemoeiing de energie verlamt en de persoonlijke verantwoordelijkheid doodt; dat het iets anders is ijzer te smeden en wederom iets anders gesmeed ijzer te verkoopen; dat handel en industrie in hunne tegenwoordige afmetingen eene opleiding, eene mate van kennis, van vernuft en berekening vereischen, die niet binnen ieders bereik ligt; dat de coöperatieve productie, zal zij iets meer zijn dan een lichtzinnig waagstuk, eene intellectneele en zedelijke ontwikkeling veronderstelt die den vierden stand niet als met een tooverslag in den schoot geworpen wordt op hetzelfde oogenblik waarop, bij besluit van het soevereine volk, de deuren der schatkist geopend worden — dit alles en nog zooveel meer werd vergeten. Dat Schulze's coöperatie slechts ten goede kwam aan de kleine burgerij en den neringdoenden handwerksman, werd nauwkeurig uitgedcijferd, maar dat dit "slechts" werkelijk "iets" en dit "iets" inderdaad "veel" is, dat daardoor een stand in de maatschappij gered werd, die als een onmisbare schakel in de harmonische keten van het geheel niet mag ontbreken, omdat hij een sport is in de maatschappelijke ladder om van lager tot hooger, van arbeider tot neringdoend handwerksman, van neringdoend handwerksman tot industrieel op te klimmen, — ook dit was opzettelijk verzwegen.

De boeiende vorm, de meesterlijke, in menig opzicht vernietigende kritiek, die hier op de heerschende staathuishoudkundige beginselen werd toegepast, de nadruk waarmede Lassalle den vinger hield bij de wondeplekken onzer industriële wereld, de "habileté d'action" waarmee hij op al de toetsen wist te slaan die de volksverrukking en de volkswoede in beweging brengen, de machtige toorn en de ruwe woede, de fijne ironie en de blinde

haat die door zijne woorden trilde, dit alles maakte zijne stem tot eene macht en bezorgde dezen socialen Multatuli een ongeëvenaard succes. Op het geklank dezer bazuin, die den grooten oordeelsdag scheen aan te kondigen, ontwaakte de duitsche arbeiderswereld in massa. Eene algemeene duitsche arbeidersvereeniging werd opgericht, en onder de leus: "Ik en het volk" gordde Lassalle als haar eerste president en dictator zich aan tot een verdelgingskrijg tegen alles wat niet behoorde tot "Ik en het volk." Met eene zeldzame werkkraacht en eene koortsachtige bedrijvigheid stormde hij nu voort. Gedurende het jaar 1863 organiseerde hij het arbeidersbond, hield hij tal van lezingen, en ofschoon hij herhaaldelijk in processen gewikkeld werd, vond hij toch nog tijd om in den loop des jaars elf brochures en zijn boek van 254 bladzijden tegen Schulze te schrijven. Sedert de dagen van Luther had men in Duitschland zoo onvermoeide bedrijvigheid in het toespreken van het volk niet beleefd. Door velen als den maatschappelijken Luther begroet, werd zelfs het klassieke lied van Luther door de Lassalleanen verminkt en zong men tamelijk smakeloos:

Ein fester Burg ist unser Bund
Wie ihn Lassalle gegründet enz.

Natuurlijk kon de Fortschrittspartij op deze machtige beweging niet met over elkander geslagen armen blijven toezien. Met smaad en hoon overladen, liep zij gevaar van het volk geïsoleerd te worden. Bovendien, evenals in de dagen van Herodes en Pilatus, hadden de uiterste partijen, vervuld van denzelfden haat tegen een gemeenschappelijken vijand, voor een oogenblik hunne grieven ter zijde gesteld en vriendschap gesloten. De jonkerpartij schaarde zich in het gelid naast Lassalle; straks zou ook het ultramontanisme bij monde van Msgr. von Ketteler ¹ zijne stem mengen in dit wel-

¹ In zijn: Die Arbeiterfrage und das Christenthum.

aangename koor. Het was Bismarck tijdens zijn conflict met de liberale partij in de Tweede Kamer niet ongevallig dat Lassalle den vierden stand tegen de bourgeoisie in het harnas jaagde. Oogluikend stond hij toe, dat schier in iedere stad eene afdeeling der sociaal-democraten werd opgericht; aan de wevers van Silezië verleende hij toegang tot de audiëntie-zaal zijns konings; met ophef verkondigde hij "dat de Hohenzollern altijd de koningen der armen geweest waren"; eens zelfs gaf hij per telegraaf aan de plaatselijke overheid bevel, Lassalle toe te staan eene aangekondigde lezing te houden. Onder deze omstandigheden werd het dus meer dan tijd, dat de Fortschrittspartij op zelfverdediging bedacht was en hare keurbende in 't veld bracht, om den toegeworpen handschoen op te nemen. Uit den aard der zaak was Schulze daartoe de aangewezen persoon. Door zijne sociale werkzaamheid de populairste man in Duitschland, had hij recht eenigen eerbied voor zijn woord te vragen, terwijl hij tevens sinds 1861, als vertegenwoordiger van Berlijn, in de eerste gelederen der Fortschrittspartij, voor de constitutioneele rechten der vertegenwoordiging gestreden en de ruwe rechtsverkrachting van den jonker Bismarck met edelen toorn weerstaan had. Uitgenoodigd om zijne denkbeelden over kapitaal en arbeid in een zestal voorlezingen te Berlijn te ontwikkelen, voldeed hij aan het tot hem gericht verzoek, en gaf hij daarna het gesprokene woord in druk onder den titel: "Kapitel zu einem deutschen Arbeitercatechismus."

Dat Schulze in zijn "Arbeitercatechismus" van het "half weten" en de "vermetelheid dor sociaal-democraten" gesproken had, was natuurlijk voor Lassalle reden genoeg om in woede te ontsteken. Met beide handen greep hij de gelegenheid aan om zich te meten met den man, die aan zijne alleenheerschappij over het volk in den weg stond, en als met een reuzensprong wierp hij zich op Schulze, dien hij met spot en hoon poogde te vernie-

tigen.¹ Schulze zweeg op dien aanval. Zijn vlekkeloos karakter was boven het schot van zulke giftige pijlen verheven, en met rechtmatige fierheid kon hij aan zijn verleden, aan zijn belangelozen arbeid gedurende twintig jaren, de taak overlaten om den laster tot zwijgen te brengen.

Weinige maanden na de verschijning van Lassalle's boek werd de dictator der sociaal-democratie in de nabijheid van Genève in een duel gedood (24 Aug. 1864).

“Op het oogenblik dat ik dit boek aan de pers overgeef, Herr Schulze,” had Lassalle gezegd, “kunt gij het er voor houden dat gij dood zijt, en op het oogenblik dat ik eenige duizende lezers zal bekomen hebben, kunt gij u tevens als begraven beschouwen.” De uitslag heeft niet aan deze nadrukkelijke verzekering beantwoord, en desverkiezende zou Schulze met volkomen vrijmoedigheid hebben kunnen antwoorden: de lieden die gij dood waandet zijn tamelijk welvarend. Al had Lassalle met buitengewone kracht de oude economie met haar vrije concurrentie, haar *laissez aller* en *laissez passer*, haar kleppermansbegrip van de staatsroeping, bestreden en met zeldzame scherpzinnigheid het ontoereikende der coöperatie gegrond op eigen hulp blootgelegd — van den anderen kant was het hem toch niet gelukt aan te toonen dat zijne alomvattende staatszorg praktisch uitvoerbaar was. Zelfs had hij zich niet eens de moeite getroost bij deze beuzeling uitvoerig stil te staan. Wat hij van zijne productieverenigingen van staatswege zegt beslaat nog geen twintig van de 254 bladzijden uit zijn boek. Al het andere is negatief. Intusschen, al kon Schulze tegenover deze socialistische utopieën op zijne praktische resultaten wijzen, en onder de bedekking zijner welsprekende cijfers rustig

¹ In zijn: Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch der Oeconomische Julian, oder Kapital und Arbeit.

de slagen van Lassalle's tweesnijdend zwaard afwachten, toch brachten die schitterende luchtkasteelen de onnadenkende menigte in vervoering, en in één opzicht althans bereikte de agitator zijn doel: de arbeiderswereld werd voor goed in twee vijandige legerkampen gescheurd. Wel scheen de kogel, die Lassalle getroffen had, aanvankelijk ook aan de sociaal-democratie eene doodelijke wonde te hebben toegebracht, doch nu bleek ook duidelijk welk een betooverenden invloed zijn overweldigend woord en zijne machtige persoonlijkheid op zijne partij uitgeoefend had. De niet zeer eervolle omstandigheden, die aanleiding gegeven hadden tot het duel¹ werden geheim gehouden, en Lassalle werd het voorwerp eener schier religieuse vereering. Er was geen ander middel, verklaarde Becker, zijn opvolger als voorzitter van het Arbeidersbond, om de agitatie te redden, dan door haar op het terrein van het geloof over te brengen. Te dien einde werden gedachtenisfeesten (Todtenfeier) ingesteld, waarbij men Lassalle's beeld met bloemen omkranste en feestbanieren ronddroeg met het opschrift: "De arbeiders zijn de rots waarop de kerk van onzen tijd gebouwd moet worden." Te Hagen werd bij gelegenheid van zoodanige feestviering door een der redenaars rondweg verkondigd, dat, daar de overgrootte meerderheid van het menschedom aan afgodendienst gewoon was, de sociaal-democratie voor een tijd zulk een band noodig had. Te Augsburg herinnerde een der sprekers, met zinspeling op Lassalle's Joodsche afkomst, "aan het betekenisvolle feit, dat de verlossing van het volk naar alle profetieën door een man uit den stam van Juda moest geschieden." Te Bremen werden de hoorders gewezen op Heinrich Heine, die reeds in den negentienjarigen Lassalle "den Messias der eeuw" gezien had, terwijl de sigarenmaker Richter te Dresden den volke verkondigde, "dat Lassalle was nedergedaald van de hoogste

¹ Eene liefdeshistorie.

hoogten der kennis en om onzentwil verdrukking, smaad en laster verduurd had." Hij is de "machtige Titan die nooit sterft, die ons vrij maakt van duisternis en dwaling, die licht gebracht heeft in de wildernis van onzen tijd" en van wien een sociaal-democratisch dichter te Barmen zong:

Schon schimmert des Tages Morgenroth der ein neues Leben verheiset;
Doch wenn dereinst die Stunde schlägt, da steigt aus dem Grabe empor
Sein mächtiger Geist und siegend trägt er das freie Banner uns vor.

Menig arbeider aan den Rijn wilde niet gelooven dat Lassalle dood was, en verkeerde in de meening dat hij zich slechts voor een poos had afgezonderd "om in vernieuwden glans terug te keeren en op de wijze van den Menschenzoon op den laatsten dag de levenden en de dooden te oordeelen." Toen in den boezem der partij zelve eene scheuring ontstaan was, schreef Becker zijne "Enthüllungen" over Lassalle's dood, om een einde te maken aan "een godsdienstvorm", die de uitbreiding der sociaal-democratie naar zijn oordeel belemmerde.

Wel was de indruk dus diep, dien Lassalle op de Duitsche arbeiderswereld gemaakt heeft. Het zaad van wrevel en haat met kwistige hand in de kloof tusschen Arbeid en Kapitaal gestrooid, is dan ook zeer welig bij de Lassalleanen opgeschoten. Men oordele!

"Wie zijn," roept de "Neue Social-Demokrat" uit, "wie zijn die mannen met spieren van ijzer en vermagerd gelaat, die bij het vuur der ovens het ijzer doen smelten? die te midden van het stof en het somber geraas der fabrieken duizende machines besturen, en wier hand de wonderen der industrie voortbrengt? Wie zijn die mannen, die in hitte en kou, in regen en zonneschijn paleizen bouwen, of met zware krachtsinspanning den ploeg door den akker drijven om aan de aarde hare schatten te ont-scheuren?"

“Vraag het den ijdel en leeglooper, den trotschen kapitalist, allen die in paleizen weelderig leven van anderer arbeid! Zij zullen het u zeggen.

“Zij zullen zeggen: dat is het canaille!

“Wie is die vrouw, die in eene ellendige hut van smart ineenkrimpt bij het lijk van haar echtgenoot, die gedood is in den dienst van het kapitaal? Wie zijn die kinderen, die bevende van honger en koude, bij het aanbreken van den dag, zich spoeden naar de zwarte gevangenis waarvan de schoorsteen rookt? Wie zijn die meisjes die wanhopend, zonder huis, met een kind onder het hart en door de menschelijke maatschappij buiten gestooten, rond dwalen, of die andere meisjes die, aan alle schaamte reeds ontwassen, gehuld in zijde of fluweel, met een ledig hart en een krank lichaam, onder het oog der politie langs de straten dwalen?

“Vraagt het aan hen die vrouwen en kinderen uitzuigen, vraagt het aan de verleiders, zij zullen u niet lang laten wachten. Zij zullen zeggen: dat is het canaille!

“Weinu, dat het volk dien schandnaam aanvaarde en in een eeretitel veranderde, gelijk de Geuzen in de Nederlanden gedaan hebben in hun opstand tegen de Spaansche tirannie, of de strijders der commune van Parijs, toen zij bezweken onder de woede der Versaillers!”

De aldus opgewekte standenhaat deed Lassalle's partijgenooten natuurlijk gretig naar de revolutietoorts grijpen door hun meester de wereld ingeslingerd. “Vrede aan de hutten, oorlog aan de paleizen!” riep de sociaal-democraat Bebel in den Duitschen rijksdag uit. “Te Parijs is de commune overwonnen, maar daar gold het slechts een voorpostengevecht. Het socialisme is niet langer een vraagstuk van bespiegeling maar van macht; het zal opgelost worden, niet door een parlement, maar op de straten en op het slagveld. Indien wij de arbeiders van Berlijn achter ons hebben, kunnen

wij zeggen: Berlijn behoort ons. En als wij Berlijn bezitten, kunnen wij zeggen dat Duitschland ons toebehoort, want te Berlijn huist de groote vijand en moet de groote slag geslagen worden." — De commune te Parijs is overwonnen omdat zij volgens "der Volksstaat" te lang gewacht heeft met hare vijanden door moord en brand te verdelgen; maar de revolutionaire geest kan niet gedood worden; zijn vleugelgeklep spot met de woede der tirannen; wat te Parijs geschied is was slechts een voorspel van de stormen die de toekomst in haren schoot verborgen houdt; het sociaal-democratisch evangelie is onsterfelijk en de triomf der arbeiders over het door de bourgeoisie gemonopoliseerde kapitaal boven iederen twijfel verheven." In dat vertrouwen opende de "Neue Social-Democrat" dan ook dit jaar zijne kolommen met "het werkende volk" te verzekeren, "dat het eene flinke uitsnijding van den diep invretenden kanker te gemoet kon zien;" terwijl de "Volksstaat" verkondigde: "de weder opgewarmde heilige Alliantie der monarchen draagt de kiem des doods reeds in zich, zij zal in 't stof zinken voor eene heilige alliantie der volkeren, voor het verbond der werkende klasse, hetwelk een verbond van alle volken worden moet, omdat de arbeidende bevolking overal op aarde één en dezelfde is.

"En nu, vroolijk het nieuwe jaar ingetreden! De vlag aan den mast gespijkerd! Leve de storm, die ons zooveel sneller naar eene nieuwe wereld zal overbrengen!"

Tegenover Schulze's eigen hulp komt het bestaanbrengend sociaal-democratisch evangelie in korte woorden hierop neer: om paal en perk te stellen aan de individualistische verbrokkeling der maatschappij en den egoïstischen strijd van belangen tusschen hare leden, moeten alle individuen door eene organisatie omvat worden, die zich naar alle zijden uitstrekt, waarin voor ieders behoefte gezorgd wordt en ieder werk ontvangt naar gelang van zijne talenten en loon naar gelang van zijn arbeid. Ten einde aan

allen een zooveel mogelijk gelijk levensgenot te verschaffen, moet het gezamenlijke nationaalvermogen gecentraliseerd, en het afzonderlijk eigendom als geprivilegieerde diefstal, als een roof aan de samenleving gepleegd, opgeheven of althans, door afschaffing van het erfrecht, tot een levenslang vruchtgebruik beperkt worden. De kreet is nu niet meer: weg met het kapitaal! maar: hier met het kapitaal! In het bijzonder moet alle grond- en landbezit tot nationaal eigendom verklaard en gemeenschappelijk bebouwd worden; want op den grond waarop wij staan, heeft niemand een bijzonder recht, evenmin als op de lucht die wij allen inademen en op de zee die voor de geheele wereld open ligt. Ook de afzonderlijke gemeenschap van huwelijk- en familieleven mag niet langer geduld worden. Iedere scheidsmuur die menschen van elkander verwijdert en hunne geheele gelijkheid verhindert moet worden omvergehaald. Oorlog aan de despoten des hemels en der aarde! De bijbel is een code van onzedelijkheid, God een leugen, het huwelijk een last en een keten, de eigendom een diefstal. Kortom de geheele tegenwoordige orde van zaken behoort met wortel en tak te worden uitgeroeid, opdat een nieuwe tempel op hare puinhoopen verrijze. Eerst dan wanneer alle godsdienstige ideeën uitgeroeid en alle ideale aspiraties door de "maagkwestie", volgens Lassalle het groote vraagstuk der toekomst, verslonden zijn, dan eerst zal de vrede Gods, of liever de vrede der verzadigden, de aarde overdekken gelijk de wateren den bodem der zee. Maar vóór die heilrijke tijd aanbreekt, zullen het zwaard en het vuur hun werk nog moeten verrichten. "Alle kasteelen, alle gedenkteeken moeten door vuur en vlammen worden vernietigd. Brand is de schrik der rijken, want daarna blijven er slechts puinhoopen over, aan ons en voor ons het vuur, het zal onze broeders wreken en ons helpen om ons werk te voltooiën." Als de sociaal-democratie langs dezen weg de noodige ruimte gemaakt heeft om het rijk van gelijkheid en broederschap op de bouwvallen onzer maarschappij

te stichten, dan zal het volk, dat honger heeft, verzadigd, de beurs, die leeg is, gevuld en de keel, die droog is, verkwikt zijn. Hoe — is niet recht duidelijk. Maar dat idyllische rijk bestaat toch — wel te verstaan in den droom en op het papier.

Ziedaar, volgens Strauss, “de Hunnen en Vandalen” onzer moderne wereld, die bij monde van “der Volksstaat” verklaren dat zij solidair verbonden zijn met de Commune en bereid te allen tijde en tegen iedereen hare handelingen te verdedigen. Door hunne dagbladen en in hunne vereenigingen strooien zij met kwistige hand hunne revolutionaire brandstoffen uit; in den rijksdag verheffen zij hunne oorlogskreten, en bij de laatste verkiezing konden zij over 339,000 stemmen beschikken. De sociaal-democratie is dus iets meer dan een onbeduidend teeken des tijds, dat men schouder-ophalend of met luchthartigen spot voorbij gaat. Strauss met zijne epicuristische “Wir” weet geen ander redmiddel dan Bismarck’s stevige vuisten en von Moltke’s welbeproefde kanonnen. Alsof het onstuimig en fanatiek woelen dier anarchieke, revolutionaire krachten niet de openbaring, de lang verkropte, tot waanzin opgezweepte openbaring was van den nijpenden nood dier tienduizende fabriekarbeiders, die lichamelijk en geestelijk door de tanden en raderen onzer machines vermorzeld worden, en wier zeer wezenlijke ellende een donkere schaduw werpt op die schitterend verlichte zalen, waar de fijn beschaafde “Wir” zich verkwikken aan den eeredienst van het Schoone, en hun Beethoven, Mozart, Lessing en Göthe genieten! Het is zeer zeker een onweersprekelijk feit der ervaring dat geen abstracte theorieën en uit de lucht gegrepen ideeën van wereldhervorming de krankheden der maatschappij kunnen genezen; de historisch gegeven toestanden zijn te allen tijde de grondslag geweest waarop met goed gevolg verder gebouwd kon worden — doch het is niet minder waar dat Lassalle’s woord niet zulk eene machtige beweging in

het leven zou hebben kunnen roepen, indien hij slechts een slag in de lucht gedaan en niet met zooveel scherpzinnigheid het onvoldoende van Schulze's eigen hulp en het gebrekkige der oude economische beginselen blootgelegd had. Immers, ondanks alle menschlievende pogingen van sommige werkgevers en de heldhaftige inspanning van vele werklieden om zich zelven te helpen, is het heerschende stelsel van industrie toch een verbruik van menschen ten gunste van het kapitaal, een verbruik, dat door het verslinden van de individueele levenskrachten, door geheele geslachten te verzwakken, door ontbinding van het huiselijk en familieleven, door zedelijke verwildering en door allen ijver en lust tot den arbeid te dooden, den toestand der beschaafde maatschappij aan de grootste gevaren blootstelt. Met het oog daarop en zich aansluitende bij Lassalle's kritiek van den kleppermansstaat, verklaren de nieuwere economisten, onder den naam van kathedersocialisten bekend, dat de staat niet langer die onbeperkte heerschappij der vrije concurrentie werkeloos mag aanzien, indien hij zijn eigen bestaan niet in gevaar wil brengen. Hij is bevoegd en verplicht tegenover het egoïstische beginsel van eigen hulp, van laissez faire en laissez passer, waardoor de maatschappij in hare atomen opgelost wordt, de groote ethische idéé der samenleving als een samenwerken en samenleven te handhaven. "Wij verlangen," luidt hun programma op het Eisenacher Congres door prof. Smoller ontwikkeld, "wij verlangen dat de vrijheid overal door de openbaarheid gecontroleerd worde en, waar de openbaarheid feitelijk ontbreekt, de staat een onderzoek instelle en, zonder zich in de ondernemingen te mengen, de uitkomst openbaar make. Hiervan uitgaande verlangen wij dat er ambtenaren aangesteld worden tot het inspecteeren van fabrieken en het controleeren van bankvereenigingen en assuranties; wij verlangen niet, dat de staat aan de lagere klasse geld voor mislukte proefnemingen geve, maar dat hij geheel anders dan vroeger

voor hare opvoeding, ontwikkeling en beschaving opkome; wij verlangen dat hij er zich aan gelegen zal laten liggen, of de werkmansstand, wat woning en huisvesting en de voorwaarden tot den arbeid betreft, in een toestand verkeert, die hem noodzakelijk nog dieper neerdrukt. Wij gelooven, dat eene te groote ongelijkheid in de verdeeling van vermogen en inkomen en een te verbitterde strijd tusschen de verschillende klassen alle vrije politieke instellingen moet vernietigen, en ons weer aan het gevaar van eene absolutistische regeering blootstellen zou."

De staat behoort derhalve de sociale ontwikkeling der maatschappij niet uit het oog te verliezen en mede het zijne te doen om onze krankheden te genezen. Niemand voorzeker die het niet wenscht en die volkomen vrede heeft met onze sociale toestanden! Ook van Duitschland en Nederland geldt Kingsley's woord: dat er heden ten dage honderde en duizende mannen en vrouwen onder die te pas en te onpas beschimpte "bourgeoisie satisfaite" worden aangetroffen die zeggen: Toon ons wat wij doen moeten om den werkman recht te laten wedervaren, en wij zullen het doen, het koste wat het wil; maar onder die honderden en duizenden zijn er niet weinigen die telkens zuchten: licht toch, vooral wat meer licht over de wijze waarop volgens u de wetgeving invloed kan oefenen op een gelijkmatiger verdeeling van den rijkdom.

Schulze's coöperatie door eigen hulp komt voornamelijk den neringdoenden handwerksman ten goede, terwijl de fabriekarbeider slechts door coöperatieve productie gebaat schijnt te kunnen worden. De vorm van associatie, die volgens Stuart Mill het meest gevolgd zal worden indien de menschheid in hare sociale volmaking voortgaat, is niet de associatie tusschen een kapitalist die aan het hoofd staat, en werklieden die geen stem hebben in het beheer en bestuur, maar eene onderlinge associatie der arbeiders op den voet van gelijkheid, aan wie het kapitaal, waar-

mede zij werken, toebehoort, en die hunne zaak onder de leiding en het bestuur drijven van hen, die zij zelve gekozen hebben en weer afzetten kunnen. Doch ook hier hebben wij dringend behoefte aan meer licht en kan de vraag gedaan worden: Wanneer toch zal zulk eene associatie mogelijk zijn? In eene verre, zeer verre toekomst.... misschien! Immers zij vereischt een aanzienlijk kapitaal dat met behulp der winsten die de coöperatieve consumtieveeniging en volksbank afwerpen slechts uiterst langzaam kan worden bijeengebracht. Zij vereischt bovendien een nog veel grooter kapitaal van geestelijke en zedelijke kracht, van verstandsontwikkeling en zelfverloochening, van technische en commercieële kundigheden, van vaardigheid en toewijding. Afgezien van het onderscheid in werk en dienst door de arbeiders te verrichten en de ongelijkheid daaruit noodwendig geboren, vordert de tegenwoordige industrie zulk eene eenheid van leiding en bestuur, zulk een spoed van besluiten en handelen, zulk een omzichtige speculatie, zulk een vernuftig partij trekken van de omstandigheden, dat associaties met zulk een chaos van verschillende personen, allen met evenveel recht en macht toegerust, uit den aard der zaak niet zouden kunnen concurreeren met particuliere ondernemingen.¹ Slechts waar de arbeid eenvoudig en gemakkelijk te verdeelen en het debiet der voortbrengselen onmiddellijk verzekerd is, schijnt voorshands de coöperatieve productie mogelijk te zijn.

Rustig en onvermoeid zette Schulze zijn weldadigen arbeid voort. Wel verre van door Lassalle gedood en begraven te zijn, klom tusschen de jaren 1866 en 1876 het aantal Coöperatieve

¹ Verg. Leroij Beaulieu, *La question ouvrière*; Jules Simon, *Le Travail* pag. 318 verv. en het belangrijke opstel van J. C. van Marken: *Uit het Fabrieksleven. Vragen des Tijds*, Juni-afl. 1875.

Credietvereenigingen van 1600 tot 2600. Op Lassalle's ruwen aanval had hij gezwegen, doch toen na diens dood Msgr. von Ketteler de sociale kwestie ten gerieve van het ultramontanisme exploiteerde, en de pruisische jonkerpartij zich uitputte in vriendschapsbetuigingen tegen de sociaal-democraten, greep hij andermaal naar de pen, om "ein neues Kapitel zum deutschen Arbeitercatechismus" te schrijven. Onverdroten en volhardend bleef hij in het parlement en in de pers strijden, en strijdt hij nog voor de rechten des volks en de materieele en intellectueele verheffing der arbeidende klassen, door coöperatie gegrond op het beginsel van eigen hulp. De sociaal democraten hebben deswege natuurlijk het banvonnis over hem uitgesproken. Trouwens hetzelfde lot heeft ook de Katheder-socialisten getroffen, en zal vermoedelijk wel beschooren zijn aan allen die verzoening en geen haat prediken, die van geweldadige omkeeringen niets, maar van geleidelijke hervorming onzer sociale toestanden voor de toekomst alles verwachten. Zulke "warhoofden" als de geleerde heeren van het Eisenacher congres zijn, volgens de "Volksfreund" van Brunswijk wel niet bij machte de groote sociaal-democratie-beweging te belemmeren, maar toch "Proletariërs! wantrouwt deze gepatenteerde socialisten van Zijne Majesteit den Koning van Pruisen: zij willen u slechts een aalmoes toewerpen! Tusschen revolutionairen en hervormers is geen vergelijk mogelijk!"

Aan het slot van zijn werk "On Labour" schetst de Engelsche economist Thornton in zijn "Arbeids Utopia" een vooruitgeworpen schaduwbeeld van die betere toekomst, die zal aanbreken als de mensch:

"Niet meer door valschen eigenbaat verblind
 Zal zien en weten, dat zijn waar belang
 Geen ander is dan dat van zijn geslacht,
 En dat geluk rondom zich heen te scheppen
 De zuivre bronwel is van zijn geluk."

In breede trekken vol dichterlijke schoonheid teekent hij de ideale wereld der toekomst die zich uit onze kranke maatschappij ontwikkelen zal, en die hij "in den geest vervoerd op Nebo's spits vol verrukking in een wijd verschiep aanschouwde."

"Daar was de last des arbeids niemand zwaar
 En niemand, die zich aan zijn taak onttrok.
 Elk diende d'andren, niemand diende als slaaf.
 Daar was er geen, die nog te middernacht
 In 't overvol en vunzig zolderkot,
 Waar de ademtucht de long met pestwalm vult,
 Met suizend brein zich over 't werkstuk boog.
 Daar was er geen in wanhoop.

Daar goldt het niet
 Als taak en roeping voor den grooten hoop
 (Verachte Paria's in de maatschappij)
 Te zwoegen, zwoegen, zwoegen levenslang,
 Opdat een klein getal van uitverkoornen
 Mocht zwelgen in genot en overvloed.
 Toch vond er 't minst getelde werk een hand
 Die 't willig deed; een hand, bereid om hout
 Te kloven of om water uit de bron
 Te scheppen. Want die arbeid eischte niet
 Het gansche leven als zijn eigendom.
 Ook 't laagst bedrijf schonk 's levens onderhoud
 En liet verpoozing om het te genieten.
 En niemand was er, wien om 't leven zelf
 Des levens doel te loor ging, niemand wien
 Niet tijd en lust verbleven was
 Tot denken en gevoelen, om een blik te slaan
 In 't open boek "Natuur" en eigen hart.

.

 Zoo valt de scheidsmuur weg, die stand van stand
 Afzondert, en zoo wordt in 't eind het volk,
 Het gansche volk één kring, één huisgezin,

Waar, in een vrij en vriendelijk verkeer,
Uit eigen aandrift elk het voorbeeld geeft
Van 't streven naar wat goed en edel is."

De sociale kwestie is niet uitsluitend eene "maagkwestie", maar een bij uitnemendheid ethisch vraagstuk, en zij bewijzen aan de maatschappij een slechten dienst, die alle ethisch en godsdienstig idealisme bij het volk met hun soevereine minachting of goedkoope geestigheid pogen weg te spotten.

Zullen er nog dagen, donker en bloedig, moeten aanbreken, zal de gruwel van een standenorlog den zwoelen dampkring waarin wij leven nog moeten zuiveren, eer het onze zuchtende en zoekende menschheid gegeven zal zijn, dit Land der Belofte te bereiken ...?

Wie zal het beslissen!

Ons behoort het genoeg te zijn met iederen dag onzen zedelijken plicht te hebben vervuld; de toekomst kunnen we gerust overlaten — aan Iemand anders.

HEINRICH LANG

HEINRICH LANG.

Aan den avond van den 13^{den} Januari dezes jaars heerschte er in 't anders zoo vroolijke Zurich een algemeene rouw. Als een loopend vuur had zich een treurmare door de stad verspreid, die overal ontsteltenis en schrik teweeg bracht. "Hebt gij 't gehoord?" zoo riep op de straat de een den ander toe, "Lang is dood!" — "Hoe," luidde 't antwoord, "Heinrich Lang bezweken! Maar dat is onmogelijk, dat kan niet waar zijn; die man, zoo vol van geest en leven, dood!" Helaas, 't was maar al te waar!

Den Zondag te voren stond hij nog op den kansel van de St. Pieter en sprak, even vurig en welsprekend als altijd, naar aanleiding van de woorden: "Geeft den keizer wat des keizers is en Gode wat Gods is", over den overgang van de registers van den burgerlijken stand uit de handen van den geestelijke in die van den burgerlijken ambtenaar, die bij 't begin van dit jaar ook in Zwitserland de gebeurtenis was van den dag. Met ingenomenheid begroette hij dien maatregel, even noodwendig voor den staat als weldadig voor de kerk. Op de bedenking, dat de geestelijken nu niet meer zouden weten wat te doen, antwoordde hij

o. a.: "dwaze redeneering! Juist thans zullen zij, van een drukken lastpost ontheven, indien zij *willen*, onverdeld voor hunne roeping kunnen leven. Wat in 't eigen hart, in 't leven en in den tijd voorvalt, nadat men 't zelf innerlijk verwerkt heeft, te plaatsen in 't licht der eeuwige waarheid, door een onderwijs vol frisheid en geestdrift de harten der jeugd te verwarmen, aan gezinnen die naar raad en troost verlangen, aan armen en zieken hulp en verkwikking te brengen, alle echt humane ondernemingen in 't belang van het volk en de jeugd krachtig te bevorderen, is dat niet een edele taak, al onze krachten waard? Weg dan met de gedachte dat de prediker niets meer te doen zou hebben. De menschelijke samenleving zal altijd mannen behoeven, die in ernstige uren voor haar klimmen op de toppen der bergen, van daar den op- en ondergang der zon waarnemen, en dan den volke verkondigen wat zij in Gods nabijheid hebben gezien."

Zoo stond hij daar als de wachter op de hoogte en verklaarde de teekenen des tijds, weinig vermoedende dat voor hemzelf de zon ter kimme daalde.

Wat was hij vroolijk en opgewekt op de ijsbaan, waar men hem in den namiddag met zijn kinderen aantrof! Hoe bezielde sprak hij den volgenden dag te Bazel, waarheen hij, al voelde hij zich eenigszins onwel, toch op herhaalden aandrang zich begeven had om er, ten tweeden male in dien winter, een voordracht te houden, ditmaal over 't Openbaringsboek. Hoe opgeruimd was hij daarna nog in den vriendenkring! Toch vertoonde zich toen reeds de roosachtige ongesteldheid, die hem den volgenden morgen naar huis dreef en onderweg zoo in hevigheid toenam dat hij, bibberend van de koorts en met een "Goddank, dat ik thuis ben!" op de lippen, zijn woning binnentrad. In drie dagen tijds werd het krachtige lichaam gesloopt en, na een laatste aderlating, die enkel zwart bloed te voorschijn bracht, blies hij met de woorden: "nu is 't beslist, beslist!" op de lippen, den adem uit

“Lang is niet meer!” — Die treurmare vond weerklank ook in Nederland. Want ook hier telde hij zeer vele vrienden. Met ingenomenheid werd zijn optreden in Amsterdam, Rotterdam en Groningen begroet, toen hij in Februari 1875 zich daar hooren deed. Wel beantwoordde dat optreden niet volkomen aan de hooggespannen verwachting. Men had zich zijn gestalte rijziger, zijn voorkomen indrukwekkender voorgesteld. Men had tegen zijn beantwoording van de vraag: “Is het liberale Protestantisme een godsdienst?” menige bedenking hier en daar. Hoe zou 't anders kunnen in een tijd en in een land, zoo rijk aan schakeeringen ook op vrijzinnig-godsdienstig gebied? Maar toch — zijn mannelijk en vurig woord won veler sympathie, en wie den gemoedelijken Wurtemberger met zijn ineengedrongen gestalte van nabij leerde kennen en las in 't geestig oog, voelde zich onweerstaanbaar tot hem getrokken.

Doch ook zonder hem gehoord en gezien te hebben, kennen en waardeeren velen onzer landgenooten Heinrich Lang. Door zijn “Wandeling door de christelijke wereld” heeft hij ook hier de baan gebroken voor een nieuwere beschouwing van godsdienst en christendom. Als redacteur, eerst van de “Zeitstimmen”, later van de “Reform”, zagen wij hem aan 't hoofd staan van de modern-godsdienstige beweging in zijn tweede vaderland. In zijn biographie van Maarten Luther schetste hij ons 't beeld van den kloeken hervormer met onuitwischaar scherpe trekken. Maar bovenal is hij als zedelijke figuur een “man van beteekenis”. Zelf was hij zulk een godsdienstig karakter als hij in 't beeld van Paulus, Zwingli, Lessing, Schleiermacher ons voor oogen hield. En indien 't waar is wat Strauss in de inleiding tot zijn karakterbeeld van Christian Märklin schreef: “Onder al de klachten over onzen tijd is er geene zoo algemeen en, helaas, ook zoo gegrond als deze, dat met den vooruitgang in 't weten geen evenredige versterking en loutering van 't willen gepaard gaat, dat er bij den overvloed

van heldere hoofden en beschaafde menschen gebrek is aan dege-
lijke karakters, — en wie voelt niet dat die klacht in '76 nog
even gegrond is als in '51 toen Strauss haar hooren deed — dan
kan 't goed zijn, stil te staan bij een karakter als van Heinrich Lang.

“De protestantsche pastorie heeft haar eigenaardige roeping in
de geschiedenis. Men heeft “kinderen en boeken” soms spottend
den eenigen rijkdom van een protestantschen leeraar genoemd;
maar men vergat dat daarin de schoonste lof was vervat. Geen
ander beroep is zoo van zelf aangelegd en door de natuur zoo
rijk gezegend tot bevordering van het familieleven, die geboorte-
plaats van alle menschelijke ontwikkeling. De eenvoudige levens-
wijze, genoegzaam voor armoede beveiligd om den zin voor het
ideale niet onder drukkende zorgen voor het dagelijksch brood te
verstikken, en toch weer niet schitterend genoeg om de zorgen
geheel buiten te sluiten, waardoor de leden van een gezin veel
nauwer dan door overvloed saamverbonden worden; de uit den
aard der betrekking voortvloeiende onthouding van de luidruch-
tige feesten en verstrooiingen der samenleving, maar daarentegen
de des te grooter ontvankelijkheid voor de stille, gemoedelijke
geneugten van het huisgezin en voor de onbaatzuchtigste gast-
vrijheid; de stille, eenvoudige tevredenheid van den burgerstand
en toch een beschaving van geest en gemoed, verheven boven
den beperkten gezichtskring en den bekrompen zin soms aan die
klasse eigen; de vrije tijd die hier, zoo als in geen anderen
werkkring, den huisvader vergunt zich aan zijn gezin te wijden
en hem hoogstens door de openstaande deur van de studeerkamer
van het huiselijk leven scheidt; de bijna aartsvaderlijke eerwaar-
digheid en eenvoud van den werkkring en het godsdientig element,
dat hier als de natuurlijke atmosfeer haast onmerkbaar ingeademd

wordt — wat is er meer noodig om een edel, gemoedelijk familieleven te doen geboren worden?"

Toen Lang in zijn levensschets van Lessing den zegen der protestantsche pastorie zoo welsprekend beschreef, toen sprak hij uit eigen ervaring. Want zelf zag hij den 14^{den} November 1826 in zulk een pastorie het levenslicht. Zij stond te Frommern, een dorp in de Zwabische Alpen, van waar 't gezin twee jaar later naar 't dorp Aldingen verhuisde. Daar bracht de kleine Heinrich vier jaren van zijn kinderleven door in een oud huis, "zoo stil en rustig, zoo zonnig en schilderachtig gelegen op een afstand van het dorp, te midden van boomgaarden en bloemtuinen en met het uitzicht aan drie kanten op weiden en velden, die door de met bosschen begroeide bergen en de ver in het rond zichtbare kapel begrensd werden." Zoo schildert hij zelf het tooneel van zijn kinderjaren in de boeiende autobiographie, waarmeê hij onder den titel: "Tot op den drempel der pastorie" de Gartenlaube verrijkte. ¹

Als op een liefelijke idylle zag hij later terug op die zonnige jaren zijner jeugd. "Ik geloof niet" — zegt hij — "dat iemand gelukkiger kindsheid heeft gehad dan ik. Nu althans komt ze mij in de herinnering als een zonnig landschap voor. Ik wenschte dat ik een dichter was en dat zalig verleden naar waarde kon

¹ Vertaald overgenomen in de Bibliotheek van moderne theologie en letterkunde van J. H. Maronnier, 1875. Deel I afl. 3, Deel II afl. 2. 1876 Deel I, afl. 1 en 3. Verder stonden mij als bronnen voor deze levensschets ten dienste Heinrich Lang, von A. E. Biedermann, Zürich, Verlag von Cäsar Schmidt, 1876, de artikelen van K. E. Mayer, onder den titel: "Heinrich Lang, ein religiöses Charakterbild", verschenen in den loopenden jaargang van de "Reform, Zeitstimmen aus der Schweizerischen Kirche, no. 4, 5, 6, 8 en 9, eenige artikelen in het Deutsche Protestantenblatt en de Protest. Kirchenzeitung, benevens Lang's eigen werken.

schetsen, toen, om met de woorden van den Oosterschen zanger te spreken, het licht des Almachtigen het vaderlijk dak bescheen, toen de schreden baadden in room en de rots nevens mij stroomden van olie uitgoot. Wel bespeur ik eenige bolletjes van het dikke bloed van Schopenhauer in mijne aderen; doch zoo ik het genot van hetgeen mij omringt, het geloof aan de menschheid, mijne opgewektheid van geest, ondanks alle aanvechtingen heb behouden, dan heb ik dit grootendeels aan de indrukken te danken, die ik in mijne jeugd mocht ontvangen."

Met vier zusters en één broeder, twee jaren ouder dan hij, groeide hij in de ouderlijke woning op. Zijn twee oudste broeders gingen reeds op de Latijnsche school, en maakten zich gereed om de voetstappen huns vaders te drukken. Dien vader teekent hij ons als een ernstige, in zich zelf gekeerde natuur. "Oorspronkelijk levendig en gezellig van aard, had hij in de drie dorpspastorieën die hij achtereenvolgens bewoonde (want in 1838 nam hij een beroep aan naar Schweningen, een groote gemeente op de grenzen van Zwitserland, waar hij in 83jarigen ouderdom stierf) en waar hij van alle degelijk gezelschap verstoken was, de gewoonten van een eenzaam afgetrokken denker aangenomen. Zelden zagen wij hem anders dan in gedachten verdiept, die hem dikwijls zoo bezig hielden, dat hij de innerlijke beweging, de dialectiek der begrippen in zijn geest, door gesticulatie met de handen en den mond te kennen gaf. 't Zij hij zijn dagelijksche wandelingen ver buiten het dorp maakte, 't zij hij uren achtereen in zijn chambercloak en met een lange pijp in den mond in den tuin op en neer wandelde, 't zij hij 's avonds onder een kruik bier aan 't venster zat, we zagen hem bijna altijd lezen of in gepeins verzonken."

Geen wonder dat de taak der opvoeding grootendeels rustte op de schouders der moeder, die gelukkig het tegenbeeld van haren man, de type was der vroolijke en openhartige, welwillende en

practische huisvrouw, meer ervaren in de huishoudkunst dan in de letterkunde, meer thuis in den moestuin dien zij geheel alleen verzorgde, dan in den doolhof der theologische bespiegelingen. Trouwens met de laatste had ook zijn vader niet veel op; zijn preeken waren voornamelijk gericht tot het hart en den wil; de practijk van 't leven was er hoofdzaak in. Door zulke ouders werden de kinderen niet gedresseerd en gefatsoeneerd; ze groeiden op als jonge boomen, waarbij men soms een stok zet om ze geen verkeerde richting te laten nemen, en die men ontdoet van de overtollige loten tot bevordering van hun vruchtbaarheid, maar voor de rest aan zich zelf overlaat.

Uit dien vrijen lusthof werd het plantje overgebracht in de kweekerij, toen het negen jaar oud geworden was. Dat ook de jongste zoon, gelijk de anderen, predikant moest worden, dat sprak in dezen kring van zelf. Om daartoe te geraken, moest hij allereerst naar de Latijnsche school. Op zekeren Zondagmorgen toen de dag nog nauwelijks aan den hemel was, riep zijn vader hem in de studeerkamer, sprak hem ernstig en liefderijk toe, drukte hem twee gebeden in de hand, één voor 's morgens en één voor 's avonds, opzettelijk voor hem opgesteld, en zei: "bid en werk vlijtig." En nu ging het, op de kisten met koopwaren van een bij de familie bekend koopman die naar de kermis ging, naar 't op 8 uren afstands gelegen stadje Sülz.

"Latijnsche school, Latijnsche poort,
Gezegend en gezellig oord,
O wereld vol illusie!"

Zoo zong onze De Genestet bij de herinnering aan zijne Latijnsche jongensjaren. Maar bij wien die geestige lierzang ook weerklank moge vinden, Lang had hem zeker niet onvoorwaardelijk beaamd

Gezellig was het althans niet, 't bedompte schoollocaal, waar hij met 70 à 80 jeugdige Latinisten 5 jaren van zijn leven doorbracht. "Welke geest hier heerschte, zoo verhaalt hij zelf, kon de binnentredende onmiddellijk opmaken uit het opschrift dat met groote, zeer in het oog vallende letters op den muur te lezen stond: "ut met den indicativus kost zes slagen met de plak." Dat beteekent zooveel als: 1° hier is Latijn de hoofdzaak, met den aanhang van Grieksch en Hebreeuwsch voor hen, die zich tot een wetenschappelijke betrekking willen voorbereiden; 2° het Latijn moet ten koste van elken prijs worden ingestampt, en hazelaarstokken groeien er in overvloed op de groene heuvels."

Gelukkig hielp de steun van twee oudere broeders en de liefderijke hand van de vrouw van den praeceptor hem door 't ergste heen, en toen de gronden van 't Latijn — hier beschouwd als het fundament van alle beschaving — eenmaal waren gelegd, begon de vlugge knaap al ras zijn makkers vooruit te streven. Een vermakelijk staaltje verhaalt hij daarvan zelf. Op zekeren dag toen de ranglijsten werden opgemaakt, bleek het dat hij een klasse oversprong en van primus eener lagere primus eener hoogere werd, tot groote ergernis van zijn voorganger, een knappen jongen, die hem in alle andere vakken overtrof, maar wien hij 't afwon in zuiver Latijn schrijven, de eenig-geldende maatstaf. "Duren is een schoone stad!" riep deze hem uitdagend toe, maar zie — hij moest daarop naar bed met de mazelen, en was na tien dagen dood. "Vacantie!" klonk het den volgenden dag, en toen de jonge Heinrich, nog geheel onder den indruk van dit tragisch voorval, zijn ransel pakte, bleek 't op eens dat ook hij de mazelen had en, terwijl de anderen zingende de bergen overtrokken, in een donkere kamer achterblijven moest.

Na zijn herstel werpt hij zich met nieuwen ijver op de studie, en geraakt alras onder de bekoring der klassieken. Cicero's geschriften oefenen op hem hun tooverkracht uit. De plastische ge-

stalten van Livius vervullen hem met bewondering, en, als hij de Grieksche grammatica meester is — niet zonder behulp van de plak! — beginnen ook Socrates en Lucianus hem te boeien, terwijl reeds op zijn twaalfde jaar de minst zware geschiedkundige gedeelten uit het Oude Testament in 't Hebreuwsch gelezen worden.

O zeker, ze was eenzijdig, deze streng-klassieke vorming, waarbij voor uitspanningen en wandelingen even weinig tijd overbleef als voor een aanvankelijke kennismaking met de nieuwere letterkunde. Maar toch is 't de vraag of deze eenzijdigheid niet te verkiezen is boven de onrustbarende veelzijdigheid der tegenwoordige paedagogiek, die onze jongens, overstelpt door 't onafzienbaar heil van leervakken, dat op hen aan komt stormen, in gevaar brengt om van alles wat — indien maar niet van 't geheel niets — te weten! Tot de verouderde methode, volgens welke Lang gevormd werd, kunnen en wenschen wij niet meer terug, maar toch lijdt het geen twijfel, of de strenge en nauwkeurige studie van één enkele taal, 't zij dan een doode of een levende, is in hooge mate bevorderlijk aan die klaarheid van voorstelling en die precisie van uitdrukking, die wij in Lang bewonderen.

Aan 't einde van zijn schooltijd stonden twee gewichtige gebeurtenissen: zijne aanneming tot lidmaat der kerk en het staats-examen. Wat de eerste betreft, zij kon voor den 13jarigen knaap niets anders zijn dan een geheimzinnige formaliteit. Had de jonge Heinrich geweten wat hij deed, dan had hij zich zeker niet neergelegd bij een kerkelijke belijdenis van den val van Adam af tot aan het ambt der sleutels toe. De plechtigheid, bestaande uit het werktuigelijk opzeggen van het belijdenisboekje, het knielen op den trap voor 't altaar, het aanhooren van een spreuk en zegenbede, waarbij hij tot zijn ergernis gewaarschuwd werd tegen "de tegenstellingen der valschelijk dusgenaamde wetenschap", liet hem te eenenmale koud. Wie er hem hard om vallen of van gebrek aan ernst verdenken mocht, die hoore hem verhalen: "Den vol-

genden dag ging ik te voet naar school terug, 't was een tocht van 7 à 8 uren. Hier beleefde ik mijn Damascus, hier nam God zelf mij in de eenzaamheid aan tot lidmaat zijner kerk. Een zee van zalige en ootmoédige gewaarwordingen drong mijn hart binnen. Vreugde en leed wisselden elkaar in mijn boezem af; ik bad en schreide te gelijk. De wereld lag zoo groot en uitgestrekt voor mij. Boomen en velden waren getuigen van mijne heilige eeden en vurige geloften."

Na verloop van een half jaar volgde nu het staatsexamen, d. w. z. het onderzoek dat tot heden toe in Wurtemberg jaarlijks aan een keurbende van circa 40 kweekelingen op staatskosten den weg opent, door de zoogenoemde theologische seminarieën of klooster-scholen te Maulbronn, Schönthal, Blaubeuren en Urach, naar het sticht te Tübingen. Hoe verouderd en zonderling zulk een kunstmatige theologenteelt van staatswege ons thans ook schijnen moge, toch danken we daaraan de vorming van geesten als Schelling en Hegel, Baur en Schwegler, Vischer en Zeller, Strauss en Lang. Zouden den goeden Melancton, op wiens raad hertog Ulrich van Wurtemberg het zoogenoemde stipendium in Tübingen stichtte, de haren niet te berge rijzen als hij zag wat al ketters daar onder de landsvaderlijke vleugelen eener rechtzinnige regeering zijn uitgebreid? Ook Lang behoorde tot dat broeisel; want dat de scherpzinnige knaap met goed gevolg de proef doorstond, liet zich verwachten. Zoo openen zich voor hem de poorten van het klooster Schönthal aan de Jaxt.

Wanneer Hausrath ¹ opmerkzaam maakt op het merkwaardig feit dat twee geschriften, die de beschaafde wereld in de laatste eeuw in beweging gebracht en op tweemaal gebied een nieuw

¹ David Friedrich Strauss und die Theologie seiner Zeit I, pag. 10.

tijdperk geopend hebben, uit Schwaben zijn voortgekomen: "de Roovers" van Schiller en het "Leven van Jezus" van Strauss, en het radicalisme der beide werken in verband brengt met de inrichting der Wurtembergische scholieren-kazernen, of kloosters zoo ge wilt, die in geniale koppen de behoefte aan vrijheid, tot het uiterste prikkelt, dan ligt het voor de hand te vermoeden, dat ook de stoutheid, waarmee Lang zou optreden, aan die harde kloostertucht te danken is.

Aan kloosterlijke afzondering ontbrak het hier ten minste niet. Het voormalige Benedictijner klooster, zeven uren van Heilbronn verwijderd, kwam slechts tweemaal in de week, door middel van een postbode, met de buitenwereld in aanraking. Ook de kloosterregelen werden streng gehandhaafd; van vijf uur 's morgens tot tien uur 's avonds was de tijd zoo nauwkeurig mogelijk afgedeeld. De eenige tijd die voor een wandeling beschikbaar bleef, was 't namiddaguur van 1 tot 2; het rooken en 't bezoek van de herberg was ten strengste verboden, en voor "vrijheid en tijdverdrijf op schoone zomerdagen" bestond bitter weinig gelegenheid. Maar ondanks die Spartaansche levenswijze, keerde onze kloosterling, naar zijn eigen gefuigenis, na afloop van iedere vacantie, welgemoed naar de inrichting terug, en was 't hem altijd weer een genot de oude makkers terug te zien, en gezamenlijk den tocht naar de "speciosa-vallis" aan te nemen.

Toch was hij op verre na geen model-leerling. Daartoe werkten de omstandigheden ook niet mee. Reeds in 't eerste jaar werd hij tot driemaal toe ziek en leed aan de belroos, die hij zich door verwaarloozing van een aanval van griep op den hals haalde. Drie maanden in de ziekenkamer doorgebracht zetten hem zoo jammerlijk achteruit dat hij dof en onverschillig werd en anderhalf jaar in treurige zelfkweiling doorbracht.

Doch ook hier rees uit de nevelen de dag. In het klooster doorleefde Lang zijn storm- en drangperiode. Allerlei voortbreng-

selen der nieuwe literatuur drongen binnen die wanden door. Shakespeare's werken, Göthe's drama's, Lessing's Hamburger Dramaturgie, Uhlands gedichten, werden er verslonden. Al die gedachten en gedichten wekten een crisis in zijn gemoedsleven die hij aldus beschrijft:

“Op een zomerschen Zondag-avond, terwijl ik aan 't venster stond en de witte wolken in de blauwe lucht met verlangende blikken volgde en de oogen over de kruinen naar de groene heuvels liet weiden, werd het mij zoo droevig en benauwd om 't hart. Och! kon ik ook maar naar buiten gaan, laugs heuvelen en dalen zwerven, de verborgen bergpaden opzoeken, aan den zoom der weilanden de golven der rivier beluisteren, de geuren van velden en wouden met volle teugen inademen! De klokken riepen ons echter kerkwaarts, en droomend en afgetrokken voldeed ik mee aan dien plicht. Doch toen de poort van het klooster zich eindelijk opende, snelde ik naar buiten, en stortte een hemel van blijdschap en smart zich over mij uit. 't Is een wonderlijk tijdstip als de geest zijn vuurdoop ondergaat en het gebonden gevoel zich losmaakt en het hart, in een half zinnelijke, half bovenzinnelijke opwelling, alles in zich zou willen opnemen wat groot en heilig is! Dan ondergaat het gemoed een goddelijke wijding, die al het ruwe en gemeene van zich wijst; dan breidt zich over alle zaken een tooverachtig waas uit, evenals de blauwe tint over de bergen; het leven is nog als een liefelijk geheim, omdat men de gordijn, die er voor hangt, nog niet heeft opgelicht.”

Is 't niet alsof we Faust op den schoonen Paaschmorgen aan de zijde van Wagner den uitroep hooren slaken:

“Och, ware slechts een toovermantel mijn
En droeg hij mij naar verre streken!”

Zoo spelen omstreeks dezen tijd in Lang's ontwikkeling het romantische en het klassieke wonderbaar dooreen; want de klas-

sieke philologie bleef schering en inslag van het onderwijs, waaraan de studie der geschiedenis en van de beginselen der philosophie zich paarde; eenige oraties van Demosthenes, tragedies van Sophokles, dialogen van Plato worden grondig bestudeerd, en allengs onthult zich voor zijn oog "de oude wereld met haar gezond realisme, waarover niettemin het waas eener phantastische en naïeve jeugd ligt uitgespreid; met haar open oog voor de werkelijkheid dat daarin juist het schoone en ideale opwekt; met hare harmonische verbinding van wijsbegeerte en poëzie, zoo als aan den tijd der jeugd eigen is, wanneer de krachten en werkzaamheden van den geest niet scherp zijn afgebakend; met eene kunst, welker grootste voortreffelijkheid bestaat in haar natuurlijkheid en eenvoud; met een zedelijkheid en burgerdeugd, die in geen ander tijdperk der geschiedenis zóó groot en rein hebben uitgeblonken."

En die oude wereld leerde hij bezien met een critischen blik, want prof. Oehler b.v. liet niet na, de oogen zijner kweekelingen te openen voor de tegenstrijdigheden en onmogelijkheden in de koningsverhalen van Livius, hoewel hij als bekrompen theoloog er zich zorgvuldig voor wachte die critiek ook op "het critiekste" toe te passen, en de zoogenaamde Boeken van Mozes van 't begin tot het einde — 't verhaal van Mozes' dood en begrafenis inclus — als Mozaïsch bleef voorstellen. Maar de jeugdige denker oefent reeds critiek en koestert twijfelingen op zijn eigen hand. Zoo teekent hij 't b.v. met dikke letters in zijn schrijfboek aan, als een der repetenten bij een plaats uit Herodotus de afstamming van het menscheijk geslacht uit één menschenpaar betwijfelt. Ook wordt hem steelsgewijze reeds een blik gegund in de denkbeelden van den wijsgeer die later op zijn ontwikkeling den grootsten invloed oefende. In den lessenaar, dien hij van zijn ouderen broeder bij diens vertrek naar de academie erfde, vindt hij een dictaat van den toenmaligen repetent Rümelin, later door zijn

Shakespeare-studieën beroemd geworden, waarin de algemeene geschiedenis in den geest van Hegel's "Philosophie der Geschichte" als de vooruitgang in het bewustzijn der vrijheid werd voorgesteld.

Maar ook zijn godsdienstig gemoed laat zich niet onbetuigd; de orthodoxe geest der landskerk, die in 't seminarie heerscht, laat hem koud; meer bekoort hem het piëtisme der Hernhutters. Doch hij heeft een vroomheid op zijn eigen hand. "Was ik in die jaren vroom?" zoo schrijft hij. "Nooit vromer, daar de dauw des hemels nooit frisscher en oorspronkelijker op mijne ziel lag. Hoe zou 't hart niet vroom zijn dat droomde

"Van lente en liefde, een zaal'gen, blijden tijd
Van vrijheid, maanenwaarde, van trouw en heiligheid."

Ik had dikwijls, wel is waar alleen bij mooi weer en een helderen hemel, aan het open venster in den gang, dat op den kloostertuin uitzag."

Zoo giste en kookte het in 't gemoed van den jongeling, die nu het klooster vaarwel zef om zich te werpen in de armen van Tübingen's Alma Mater.

Met vier jaren in het Augustijner klooster te Tübingen zou het kloosterleven van Lang besloten worden. Toch gunde dit klooster hem althans eenige meerdere vrijheid. Met hoeveel blijdschap begroette hij de nieuwe kamer van het sticht waar hij met vijf anderen wonen en werken zou en althans zijn eigen vensternis had met een heerlijk uitzicht op den Neckar en de Schwabische Alpen. "Daar spon men zich zoo gemoedelijk als men kon in zijn kleine wereld in. Geheel de wand behing men met portretten — ik had Lessing, Baur, Strauss, Shakespeare tegenover mij hangen — en met tallooze silhouetten van vrienden, en 't heiligdom

werd met een groen gordijn voor de wereld afgesloten, welk voorhangsel evenwel door een domme gril van het bestuur bij straffe werd verboden."

Volop genoot de jonge student van de meerdere vrijheid van beweging hem verleend, maar meer nog van de vrijheid van studie, die toch niet zonder contrôle was, zoodat hij b.v. in de uitvoering van zijn voornemen om reeds in 't eerste semester Zeller te hooren over de geschiedenis der Grieksche wijsbegeerte, door een streng verbod verhinderd werd, al liet men hem overigens in 't al of niet bijwonen der colleges zijn eigen gang gaan. Reeds lang stuitte 't hem tegen de borst van de professorale wijsheid "alle uur een lepel" te ontvangen. Trouwens zijn geest was reeds genoeg gerijpt om zich een eigen studiegang te banen, en vóór alle dingen was 't hem behoefte een weg in te slaan waarop hij nauwelijks de eerste schreden had gezet — het pad van kunst en poëzie. Op dien weg geleidde hem de beste gids dien hij kon wenschen. Friedrich Vischer, de smaakvolle en diepzinnige kunstkenner, had juist te Tubingen een leerstoel in de æsthetiek aanvaard. Onder zijn leiding zich aan de studie der kunstgeschiedenis te wijden — welk een benijdenswaardig genot! Winkelmann's Geschiedenis der oude kunst, Lessing's Laokoön, Hotho's Geschiedenis der schilderkunst, werden ijverig bestudeerd. Töppfer's woord: "il faut flaner une année dans sa vie" werd door Lang in gezonden zin in practijk gebracht. Want het eerste jaar te Tubingen werd grootendeels besteed aan *voyages en zigzag* op 't gebied van poëzie en literatuur. Nu werpt hij zich geheel in Göthe's liederen, dan verkwist hij twee vacantiën met dramatische proefnemingen, straks ontvlamt een gedicht van Percy Shelley hem zoo in bewondering voor het vegetarianisme dat hij bijna een jaar lang van plantenvoedsel leeft.

Maar van al dat romantisch droomen en dwepen geneest hem een veertiendaagsche reis, die hij, met 28 gulden op zak, naar

Keulen onderneemt. "Na die reis was de romantische droom uitgeslagen; 't was voor goed met alle sentimentaliteit gedaan. Ik had de steden, de schepen, den handel, het vertier, de menschelijke bedrijven, i. é. w. de wereld met hare practische belangen en werkelijke taak leeren kennen. Ik zag niet meer naar den maneschijn, maar zocht het volle daglicht. En 't was hoog tijd; want met het tweede studiejaar kreeg ik te doen met gewichtige zaken, de ernstige vraagstukken der wijsbegeerte en godgeleerdheid."

Ouder gewoonte lag aan den ingang van het tweede jaar Kant's "Kritik der reinen Vernunft" op den lessenaar van den seminarist. Dat was, na het suikerbrood der fraaie letteren, harde en zware kost. Nu kwam het er op aan "planken te zagen", zooals zijn præceptor placht te zeggen. De Copernicus der wijsbegeerte nam nu ook hem de dingen voor de oogen weg en verplaatste hem in het ideale middelpunt zijner zelfbewustheid, om hem van hieruit de wereld in een nieuw, ongedacht licht te doen zien.

De scherpe maar onweersprekelijke onderscheiding tusschen de dingen zoo als ze ons toeschijnen en zoo als ze op zichzelf zijn, werkt ontgoocheland op ieder die haar voor 't eerst leert kennen. Doch hoezeer de jeugdige Lang een diepen indruk bewaarde van den stouten revolutionair, die van al de gewrochten van 't menschelijk denken en gelooven niets dan bouwvallen overlaat om alleen 't onwrikbaar fundament van 't plichtbesef te laten staan, de berglucht der critiek, waarin deze denker hem rondvoerde, was hem al te ijl.

Evenmin kon Fichte's "Wissenschaftslehre" hem overtuigen, dat alle dingen buiten hem alleen het voortbrengsel en de afspiegeling zouden wezen van zijn eigen ik. Nog minder trok hem Schelling, de wijsgeer der romantiek en der reactie aan. Maar met des te grooter voorliefde wierp hij zich op de wijsbegeerte van Hegel, die juist toen — tusschen 1840 en '50 — haar bloeitijd doorleefde. Om de ingewikkelde terminologie en de dialectische

methode van het reusachtig stelsel bekommerde hij zich even weinig als om de houdbaarheid der bijzonderheden. " 't Was — om met Lang zelven te spreken — het groote wereldproces der gedachte dat den jongeling bedwelmd, 't was het grootsche vraagstuk eener alles omvattende, al het werkelijke in zich sluitende wereldbeschouwing, dat hem boeide en meesleepte. De wereld een eeuwig worden, een rusteloze ontwikkeling, een voortgaan van trap tot trap, een ruischende weefstoel waarop het levend kleed der Godheid geweven wordt; en de geschiedenis der volken het wereldgericht of de vooruitgang in het bewustzijn der vrijheid — dat indrukwekkend wereldbeeld vervulde den jongeling met bewondering. Ach, al zou 't ook hem later schijnen

"Of 't raadselvolle leven
Droevig lacht met elk systeem",

is 't wonder, dat hij hier een wijle alle mysterieën opgelost, en 't heeal bevredigend verklaard achtte?

Leerling en geestverwant van Hegel was dan ook de groote man, aan wien Lang zijn theologische vorming vooral te danken had — Ferdinand Christian Baur. Wat de studie der Nieuw-Testamentische letterkunde aan dezen geleerde verplicht is, weet elk die geen vreemdeling is op dat gebied, en kan hier niet in bijzonderheden worden ontwikkeld. In eene reeks van monografieën over de dogmengeschiedenis — even reusachtig van omvang als diepzinnig van inhoud — had hij de ontwikkeling der kerkelijke leerstukken geschetst als eene in wisselende vormen zich uitende poging om de openbaring Gods in den menschelijken geest in woorden en symbolen weer te geven. En in zijn critische geschriften had hij met wonderbare scherpzinnigheid aangetoond, hoe de strijd en de verzoening van het Joden- en Heiden-Christendom aan al de boeken van het Nieuwe Testament een eigenaardigen tint geschonken en de historische gegevens vervormd en gegroepoerd heeft.

Zoo was het Tubingen dier dagen de zetel der meest vrijzinnige en onafhankelijke theologie, die zich bij monde van Baur en zijn uitnemende leerlingen Zeller en Schwegler zoo onbewimpeld mogelijk uitsprak, en de vrije geest van Lang dompelde zich met innig genot in de bruisende stroomen der critiek. Weinig bekommerde hem voor 't oogenblik de vraag, of hij uit dien breeden stroom zou kunnen binnenloopen in de enge haven der Wurtembergsche kerk, waarin 't bekrompenst piëtisme heerschte. 't Was hem enkel om waarheid te doen. Wat nood of de lectuur van Strauss en Baur hem de bovennatuurlijke wonderwereld van 't Nieuwe Testament ontroofde — de mensch Jezus blonk hem eerst recht heerlijk in 't oog, nu hij geen anderen glans dan dien der reinste vroomheid had. En dat die vroomheid des harten niets te vreezen heeft, ook van de scherpste critiek, dat was zijn innige overtuiging. Van Schleiermacher had hij geleerd, dat de godsdienst niets anders is dan de onuitroeibaar in 't gemoed gewortelde trek naar het oneindige, want, gelijk hij 't zelf zoo schoon uitdrukte: "het werkelijk vrome hart verlangt niet een wonderdoenden, in de wereldorde ter wille van de wenschen en behoeften des menschen ingrijpenden God, maar alleen den waren, tegenwoordigen, voelbaren God, bij wien het in den angst van het tijdelijke uitrusten, uit wien het kracht en licht, troost en sterkte erlangen kan. Eerst nu scheen de godsdienst onder de menschen te kunnen worden wat hij volgens zijn wezen is: onbaatzuchtige, zelfverloochenende toewijding. Voor zulk een diep opgevatten, vergeestelijkten, gezuiverden godsdienst eens te mogen arbeiden — welk een hartverheffend en bezielend vooruitzicht!

Maar waar lachte hem dit vooruitzicht toe in de kerk van Wurtemberg, die Baur's leerlingen bestendig achteruitzette, en o zoo gaarne, als ze maar gedurfd had, den grooter meester zelven onschadelijk had gemaakt? Tot die kerk zou hij moeten zeggen: "Ga heen, en zoek u eenen and'ren knecht!"

Hem bleef niets anders over dan een professoraat in de wijsbegeerte of een ander heenkomen te zoeken.

Doch ook hier brachten de omstandigheden licht, en kwam uit het kwade 't goede voort. De Februari-revolutie van '48 bracht niet alleen Frankrijk maar geheel Europa in beweging, en werkte ook in de rustige Schwabische academiestad als een electrieke schok. Onder de ontvlambare studenten, dwepende met de republiek en haar grondvesting in Duitschland, is Lang een der eersten. Door zijn jovialen zin, zijn schitterende gaven en zijn betrekking van bibliothecaris aan het museum, had hij zich een groote mate van populariteit verworven, en als warm republikein wordt hij de stichter en hoofdleider van een "democratische vereeniging". Dat kon er niet door voor een Tubingsch seminarist. Men stelt hem 't alternatief van of het sticht of die vereeniging te verlaten; maar hij verandert eenvoudig den naam der laatste, en doopt ze als: "volksvereeniging", en 't bezwaar is uit den weg geruimd.

Wetenschap en politiek strijden om den voorrang in den voorbereidingstijd voor 't eindexamen. Een buitengewone werkzaamheid ontwikkelt hij in die dagen. Nu schrijft hij couranten-artikelen en adressen, of houdt toespraken voor 't volk, dan werpt hij zich met het oog op 't naderend examen, in 't diepst der theologie. In Augustus legt hij 't eindexamen af, en al staat hij kerkelijk en staatkundig in een kwaden reuk, toch is men onpartijdig genoeg om zijn bekwaamheid te erkennen, en — met glans doorstaat hij de proef.

Nu kon de jeugdige democraat zich onbelemmerd wijden aan de politiek. De revolutionaire gisting, die zich in alle Deutsche staten deed gevoelen, die in Berlijn Friedrich Wilhelm IV tot zoo belangrijke concessies had gedwongen, die overal het feudalisme

van den troon stiet, en door het dralen van het Frankforter parlement nog bleef voortduren, kookte ook in Lang's binnenste. Gelukkig had hij nuchterheid genoeg behouden, om zich te verzetten tegen het plan van een demagogisch heethoofd, om een tocht naar Stuttgart te ondernemen tot omverwerping der regeering.

Des te gretiger aanvaardt hij de opdracht der Tubingsche volksvereeniging, om in een meeting te Reutlingen als redenaar op te treden. In een gloeienden speech verklaart hij de republiek voor 't eenige heil van Duitschland, en staaft — merkwaardig genoeg! — zijn gevoelen door de aanhaling der rede van Pericles bij Thucydides, waarin deze de staatsregeling van Athene voor zijn landgenooten verheerlijkt. Met daverend applaus, eenstemmige aanneming van zijne resolutie en een serenade aan 't slot wordt zijn opgewonden taal beloond.

Maar den volgenden dag las men in den "Schwäbischen Merkur", dat zulke lieden eigenlijk achter slot en grendel behoorden te zitten. Als hij kort daarop in allen eenvoud zich in Stuttgart vertoont, zien zijn bekenden hem aan met verbaasde en angstige blikken, en wordt hem in 't oor gefluisterd, dat er van vervolging sprake is. Aanstonds keert hij terug naar Tübingen, pakt in der haast zijn boeltje bijeen, en rijdt met de post naar Schweningen, de toenmalige standplaats van zijn vader. Daar verneemt hij dat de politie inderdaad een onderzoek naar hem heeft ingesteld. Over de grenzen dus! Zijne ouders zien hem bekommerd na, maar de jonge zwerver betreedt met twee Thaler in den zak en een botaniseerdoos, waarin een pistool en een paar hemden, vol moed den bodem van Zwitserland.

De man, wiens dood thans heel Zwitserland in rouw gedompeld heeft, vond er, als een verdacht vluchteling, ternauwernood toegang. Na voor Constanz 't hoofd gestooten te hebben, steekt

hij 't meer over, wordt in Rorschach toegelaten, en trekt van daar naar St. Gallen. Op weg daarheen ontmoet hij een oud moedertje, aan wie hij zijn nood klaagt. Zij spreekt hem moed in: hier was hij in 't vrije Zwitserland, en als hij maar een goed geweten had, zou niemand hem kwaad doen. De profetie van 't vrouwtje is vervuld.

Weinige dagen na zijne aankomst in St. Gallen, waar hij door Tubingsche betrekkingen al ras een kring van vrienden vond, komt hem een courant in handen, waarin op een vacante predikantsplaats in Wartau de aandacht wordt gevestigd. Onmiddellijk meldt hij zich aan. Om mee te kunnen dingen, moet hij zich aan het St. Gallensche staatsexamen onderwerpen, dat hij, al schudt men ook 't hoofd over zijn Tubinger ketterijen, met eere aflegt.

Met een anderen candidaat wordt hij tot de proefpreek te Wartau uitgenoodigd. Zijn mededinger is een lange forsche man, die 's voormiddags met een welluidende stem een flinke preek voordraagt. Als hij den kansel verlaat, zegt een der kerkeraadsliden bij zich zelve, maar zoo luid dat beiden 't hooren konden: "O wee, kleine!" Maar als 's namiddags de kleine Lang na een rede vol gloed en verheffing van den kansel afdaald, zegt dezelfde man: "O wee, groote!" De kleine was dan ook de man.

Wartau, drie uren beneden Ragatz in een verrukkelijk oord gelegen, is de gemeenschappelijke naam van zes kleinere plaatsen, die met elkaar één kerkelijke gemeente vormen. Ongeveer in 't middelpunt, in 't gehucht Gretschins, ligt nabij de schilderachtige ruïne van het slot Wartau op een afzonderlijken heuvel, de oude kerk met haar Gothisch koor en daarnevens de pastorie, door de weinige huizen van 't gehucht omgeven. Te midden van een welvarend, opgewekt, vrijzinnig boerenfolkje, vond hij hier een wijk- en werkplaats, begeerlijk' boven duizenden. Juist thans hadden zij hun zelfstandigheid getoond, door zich te emancipeeren van 't collatierecht, tot dusver door de regeering van Glarus over hun

gemeente uitgeoefend, zoodat Lang de man van hun eigen vrije keuze was. En ze hadden geen berouw van die keus. Wel was de jonge prediker geen "dominé" van den ouden stempel; vrij in zijn bewegingen, stout en pikant in zijn scherts; maar zijn spreektrant was zoo vurig en pittig, en zoo helder en eenvoudig tegelijk, zijn omgang zoo welwillend jegens allen, zijn houding zoo waardig en kloek, dat hij aller harten voor zich won.

Nu bewoog hij zich onder zijne boeren, dan zag men hem in tuin en wijnberg aan den arbeid, straks bracht hij enkele dagen onder zijne literarische vrienden in St. Gallen door. Maar te midden van dat alles ontbrak er nog iets aan zijn geluk. En die leemte werd aangevuld, toen hij den 3^{den} Augustus 1852 zijn lieve bruid Constantia Suter als huisvrouw binnenleidde in zijn pastorie, eene vrouw die bijna 24 jaren 't lief en leed des levens met hem deelde, en thans met hare vijf kinderen treurt bij zijn graf.

Vijftien jaren lang duurde de Wartausche idylle, jaren die Lang de welkome gelegenheid boden om zijn godsdienstige wereld- en levensbeschouwing op breeder grondslag op te bouwen, tot in alle bijzonderheden door te denken en langzamerhand in keurigen vorm neer te leggen in een reeks van geschriften of essays. Een klein bundeltje preeken, dat hij in 1853 in 't licht gaf¹, legt getuigenis af van de klare en gemoedelijke wijs waarop hij voor zijn landgemeente zijn overtuiging uitsprak. Hoewel niet zoo rijk aan gedachten als zijne twintig jaren later verschenen reden, doen ze zien hoe hij toen reeds de kunst verstond om moeilijke theologische vragen, bevattelijk en practisch, en toch niet droog en triviaal, te bespreken.

Vijf jaren later verscheen als een onaanzienlijk boekske, de vrucht van heel wat studie en nadenken, zijn "Proeve van een christe-

¹ Predigten. St. Gallen, Schcitlen u. Zollikofer.

lijke dogmatiek" ¹. We kunnen ons voorstellen met hoe bedenkelijk hoofdschudden ze door menigen onderwetschen theoloog, reeds om haar uiterlijk voorkomen, werd begroet. Een boekje van 164 pagina's (in de tweede editie tot 268 uitgedijld), terwijl de oude mannen van 't vak daartoe minstens 2, 3 dikke deelen noodig hadden. "Uw jas is veel te kort, even als uw dogmatiek!" riep hem een paar maanden later een comische piëtist toe, op een vergadering waar Lang zich in een vrij modern phantasie-costuum vertoonde. "Maar het laken is goed", gaf hij ten antwoord, "en ik zie er in uit als een ordentelijk mensch; waartoe dient het zich te plagen met een paar el overtollige stof?"

Ja, de stof is goed, geweven uit draden deels der Hegelsche wijsbegeerte, deels der Schleiermachersche godsdienstbeschouwing, maar volgens een dessein dat den oorspronkelijken denker ver-raadt. Na een inleiding, die de taak der dogmatiek, en hare verhouding tot schrift en overlevering schetst, wordt in het eerste deel het christelijk beginsel naar zijn grond en wezen, in het tweede deel het christelijk beginsel in zijn geschiedkundige ontwikkeling voorgesteld. In de tweede afdeeling van het eerste deel, die het christelijk principe volgens zijn' theoretische onderstellingen bespreekt, wordt *a* het godsbegrip in 't algemeen, *b* 's menschen verhouding tot God besproken, die eene andere is naarmate hij is de natuurlijke mensch, de wettische mensch of de geestelijke mensch.

Al aanstonds wordt in den aanhef het recht der dogmatiek, niet als verbindende formule, maar als zedelijke en samenhangende uiteenzetting van den inhoud van 't godsdienstig geloof juist gevindiceerd. "Godsdienst en dogma moeten streng uit elkaar gehouden worden. Godsdienst is gezindheid, dogma de verklaring

¹ Versuch einer christlichen Dogmatik, allen denkenden Christen dargeboten. Berlin, Georg Reimer, 1858; zweite frei umgearbeitete Auflage, 1868.

dier gezindheid door 't verstand. Godsdienst is geestdrift, dogma het onderzoek naar de bronnen dier geestdrift en naar de objecten waarop zij zich richt. Godsdienst is beweging van het gevoel en den wil door het oneindige, welks adem den eindigen geest beroert, dogma het resultaat van 't nadenken over die aanraking."

Van een opzettelijke critiek van Lang's dogmatiek kan hier evenmin als van een zijner andere werken sprake zijn. Maar tot karakteristiek zoowel van dezen arbeid als van zijn persoonlijkheid in 't algemeen mag ik de opmerking niet weerhouden, dat in dit weefsel te eenenmale ontbreken eenige draden uit de Kantsche wijsbegeerte, m. a. w. dat Lang, tot zijn groote schade, de critiek van den grooten Koningsberger bij het verblindend wereldpoëem van Hegel heeft achtergesteld. Wel zou door de invoeging dier draden het weefsel hier en daar als een spinrag zijn uiteengescheurd, waar 't bleek dat het monisme, dat ook voor ons voortvloeit uit een religieuse beschouwing van de wereld, niet is een wetenschappelijk resultaat, gelijk Lang het te zeer voorstelt, maar een postulaat van het godsdienstig geloof; doch de zedelijke factor ware meer tot zijn recht gekomen, indien de godsdienst niet in de eerste plaats als de gemeenschap met het Oneindige maar als een zich buigen voor de heilige Liefdemacht, die in 't geweten haar "Du sollst" doet hooren, was voorgesteld.

Zweefde Lang in zijn dogmatiek in de hoogere sferen der bespiegeling, in de concrete wereld der historische gestalten bewoog hij zich, toen hij in 't jaar daarop zijne "Wandeling door de christelijke wereld" ¹ maakte. Door deze boeiende en pikante brieven verwierf hij zich ook in ons vaderland tal van vrienden, en opende hij veler oog voor het onhoudbare der antieke en

¹ Ein Gang durch die christliche Welt. Studien über die Entwicklung des christlichen Geistes in Briefen an einen Laien. Berlin. Georg Reimer. 1859.

't aantrekkelijke der moderne godsdienstbeschouwing. Wel was 't, gelijk hij in zijn voorrede schreef, "geen wandeling voor genoeg alleen. Wie meê wil gaan moet zich inspannen en de frissche berglucht der gedachte kunnen verdragen. Maar ze zal daarom des te loonender zijn, want zij brengt den wandelaar de rijpe geestesvruchten van twintig eeuwen, tot een kostelijke lafenis voor geest en gemoed."

De wandeling vangt aan bij de frissche bron van het oorspronkelijk christendom en doet ons in zijn helderen spiegel het karakterbeeld van den christen volgens de zaligsprekingen zien. Zij brengt ons daarop bij 't eerste stadium van den christelijken geest, het catholicisme, waarin 't godsdienstig gemoed als aan de wereld vijandig wordt voorgesteld en dientengevolge de godsdienst tot iets uitwendigs wordt gemaakt. Ze komt vervolgens tot de vriendelijke oase van 't oorspronkelijk protestantisme, dat de innerlijkheid van 't godsdienstig gemoed predikt en den godsdienst voorstelt als een werelddoordringende macht. Door 't stekelig kreupelbosch van de kerkelijke orthodoxie der 17de eeuw met haar verloochening van 't protestantisme leidt nu de weg; tegen die orthodoxie ziet de wandelaar het piëtisme reageeren, maar om straks, als het ontaardt, hem in een even akelig doornenbosch te doen belanden. Ruimer haalt hij adem, als hij op de breede hoogvlakte van het tijdperk der verlichting komt, doch guur en scherp zijn de wervelwinden van het kerkelijk rationalisme en supranaturalisme, die hem daarop in 't gezicht snijden. Nu loopt het pad door 't somber, geheimzinnig woud der romantiek en straks door 't breed en statig aangelegde park van den bloeitijd der Duitsche letterkunde. Over de hemelhooge bergen der nieuwe filosofie gaat het thans henen, en heeft men die zonder schade voor de geestelijke longen overgetrokken, dan ziet men op ruwe akkers een aantal mannen met spaden en houweelen ter ontginning aan 't werk; 't zijn de beoefenaars van de critiek des bijbels. Heeft

men hun werk aandachtig gadeslagen, dan ziet men op een afgelegen, lommerrijke plek twee stille mijneraars nederzitten, wier eenige en eeuwige liefde 't Oneindige is: Schleiermacher en Spinoza. Ten slotte wacht den vermoeiden wandelaar nog een *voyage en zigzag*, waarbij allerlei beelden uit de kerkelijke reactie der laatste 25 jaren aan zijn oog voorbijgaan, afgewisseld door de verschijning van Strauss en Feuerbach en besloten door 't somber beeld van het materialisme. Wel laat de gids hem aan 't eind eenigszins verlegen staan met de vraag: "Wanneer zal de godsdienst druiven voortbrengen in plaats van distelen? Wanneer zal de groote unie komen van allen die Jezus liefhebben — ook zonder dogmatiek?" Maar toch zal niemand zich de schoone wandeling beklagen, of zonder een gevoel van warmen dank aan den ervaren gids het boek ter zijde leggen.

Doch niet slechts als wijsgeerig denker en populair stilist, ook als voortreffelijk partij-aanvoerder deed Lang zich reeds tijdens zijn verblijf te Wartau kennen. Sinds door het optreden van Biedermann als hoogleeraar in de dogmatiek te Zurich, onder de vrienden van het modern protestantisme aldaar nieuw leven was ontwaakt, deed zich de behoefte aan een eigen orgaan van deze richting levendig gevoelen. Er was belangstelling genoeg; 't kwam er maar op aan een redacteur te vinden. Van St. Gallen uit wordt Lang's naam genoemd en, op uitnoodiging van de mannen van Zurich, verklaart hij zich onmiddellijk tot die taak bereid. Zoo verschenen van 't jaar 1859 af onder zijn redactie de "Zeitstimmen aus der reformirten Kirche der Schweiz", die in 1872 met de Berner "Reformblätter" werden saâmgesmoltten tot de "Reform, Zeitstimmen aus der reformirten Schweiz", onder gemeenschappelijke redactie van Lang en Bitzius.

Uitnemend bleek Lang ook voor deze taak berekend te zijn. Aan een groote gemakkelijkheid van conceptie en heerschappij over den vorm, paarde hij een zeldzame gave van replek en polemiek,

al valt het niet te ontkennen dat hij, vooral in den eersten tijd in zijn strijd tegen de orthodoxie en de middenpartij, zich soms tot al te groote heftigheid vervoeren liet. Zijne artikelen beslaan een uitgebreide plaats in de 17 deelen dezer beide tijdschriften, en zoo vaak de redacteursnood aan den man kwam, vloog zijn vaardige pen over 't papier. Een programma der vrijzinnige theologie, altijd naar zijn eigenaardige opvatting, gaf hij in zijn kloeke en klare artikelen in den tweeden jaargang over de moderne wereldbeschouwing. Een echt verzoenenden geest ademen zijne artikelen tot beantwoording der vraag: "Waarover zijn wij 't eens?" Scherp en op den man af is zijn bijdrage: "Wij zijn 't niet die Israel beroeren." Maar waar te eindigen, wilden we alle artikelen van zijne hand in beide tijdschriften opsommen, die vermelding verdienen! Hier worden de teekenen des tijds in de Protestantische of Catholieke wereld in 't licht gesteld. Daar worden kerkelijke en politieke vragen, als naar de verhouding van kerk en staat, of kerk en school, ter sprake gebracht. Elders wordt een tegenstander *à faire* genomen, soms met een scherpe ironie die aan de polemiek van Lessing denken doet. 't Ontbrak in laatstgenoemde artikelen wel eens aan genoegzame waardeering, en soms werd het gevoelen van den tegenstander zoo op de spits gedreven, dat deze er niet anders dan een caricatuur van zijne meening in kon zien. Maar ook daar dreef hem enkel 't verlangen om de dingen bij den rechten naam te noemen, wat hem soms den andersdenkenden een gevoelen deed toedichten, 't welk deze, zoo hij consequent was, moest omhelzen, en bezielde hem de overtuiging: "beginselen moet men klaar en bepaald uitspreken, de wereld zorgt er wel voor dat zij verknoeid worden."

Wat de "Zeitstimmen" voornamelijk door Lang's toedoen hebben uitgewerkt, heeft Hirzel, na haar zevenjarig bestaan, zeer juist dus uitgedrukt: "Zij bewerkten een schoone, voor beide partijen zeer aangename verhouding tusschen de liberale geestelijkheid en

de beschaafde en degelijkste vertegenwoordigers van den politieken en materielen vooruitgang in ons volk. Zij droegen er toe bij, de godsdienstig-kerkelijke belangstelling van onze bevolking levendig te houden, en ons volksleven te bewaren voor materialistische onverschilligheid of vijandschap tegenover de kerk. Ze zijn waarschijnlijk te tellen, de godsdienstige tijdschriften, die van hun ontstaan af voortdurend een zoo aanzienlijk getal van staats- en schoolmannen, van fabrikanten en kooplieden, van economen en ambachtslieden, van vrouwen en meisjes, onder hun onvermoeide lezers tellen, die vrijmoedig de leemten van het blad critiseeren maar ook zijn goede zijden gaarne erkennen, als waarin onze "Zeitstimmen" zich verheugen mogen. Waarlijk, 't is geen kinderachtige schrijversijdelheid, die zich daarop beroemt, maar wel mogen we ons van heeler harte daarover verblijden, dat in onze dorps- en stadsgemeenten een kern voorhanden is, bestaande uit christenmenschen, wien 't te doen is om een kort en klaar en redelijk geloof." Mij dunkt, we zouden ons in Nederland gelukkig kunnen prijzen, zoo 't zelfde hier gezegd kon worden van eenig tijdschrift van dien aard.

Terwijl Lang alzoo het recht van den vrijen godsdienst in zijn tijdschrift bepleitte, had hij al weer een ander boek op touw gezet, om de kracht van dien godsdienst in 't leven te doen zien. Hij teekende een vijftal "godsdienstige karakterbeelden"¹: Paulus den Heiden-apostel, Huldrich Zwingli, De bannelingen van Locarno (een episode uit de geschiedenis der Zwitsersche reformatie), Gotthold Ephraïm Lessing en E. D. Friedrich Schleiermacher. Hier bevond hij zich op zijn eigenlijk terrein. Zijn open oog voor de werkelijkheid, zijn gave om zich in allerlei toestanden te verplaatsen, zijn talent van plastische schildering, ze komen hem hier om

¹ Religiöse Charaktere. Dargestellt von Heinrich Lang. Erster Band. Winterthur. Verlag von Gustav Lücke. 1862.

't zeerst te stade. Het beeld van Lessing, met kleine wijzigingen en toevoegsels overgenomen uit den jaargang 1861 van de "Zeitstimmen", schijnt mij 't best geslaagd. Geen wonder, indien althans de spreuk van Göthe waarheid bevat:

"Du gleichst dem Geist den Du begreift".

Want de geest van Lang vertoont met dien van Lessing menigen familietrek. Tot den grootsten criticus van den nieuweren tijd voelde hij zich zoo onweerstaanbaar getrokken, omdat hij zelf iets bezat van zijn tintelenden humor en zijn bijtende ironie, maar vooral van zijn mannelijke onverschrokkenheid. Niets deed hem dan ook zoo pijnlijk aan, als wanneer Lessing's veroordeeling van "de nieuwmodische theologie, die niet alleen ongenietbaarder maar ook gevaarlijker dan de orthodoxe was" tegen hem werd ingeroepen, door lieden die noch van Lessing noch van theologie iets begrepen. De laatste woorden uit zijn pen gevloeid, behelsden een zelfverdediging tegen die ongemotiveerde aanklacht. Lessing had het oog op de halfheid en lamheid van de toenmalige "Fortschritts-theologie", een beginselloos mengelmoes van half geloof en halve filosofie, terwijl het elk die Lang kent duidelijk is, dat hij, juist door de scherpe onderscheiding van beide terreinen, beiden 't volste recht wil laten wedervaren. "Wij willen," zoo luidde zijn laatste woord, "niets meer en niets minder dan op de baan, welke Lessing heeft afgebakend, welke de Duitsche filosofie van Kant af, en de Duitsche theologie van Schleiermacher af tot Baur en zijn navolgers toe, bewandeld heeft, dezelfde verzoening tusschen godsdienst en cultuur bewerken, die Lessing aan zijn tijd als zijn hoogste roeping voorgehouden heeft."

Met de schildering van zulke levensbeelden, heeft Lang meer bijgedragen tot opbouwning van veler geestesleven, dan door menig uitgewerkt verhoog. De meesten onzer tijdgenooten zijn behebt met een schuwheid voor "stichtelijke lectuur", die zich als reactie

tegen de vroegere preekenverslinding volkomen laat verklaren, maar zoolang 't waar blijft dat leven leven wekt, zoolang zal ook 't levensbeeld van een groot en goed man een machtige werking oefenen op elk ontvankelijk gemoed.

Dit neemt niet weg dat Lang, ook langs den meer gebruikelijken weg, zijn volk heeft pogen te stichten. In 't zelfde jaar waarin hij zijne "Religiöse Charaktere" uitgaf, zond hij een bundel "Stichtelijke uren" in het licht, drie jaren later door een tweeden gevolgd¹. Met opzet koos hij denzelfden titel, dien Zschokke aan zijn bekenden arbeid had geschonken, omdat hij in zijn taal 't zelfde beoogde wat deze in zijn rationalistischen trant had beoield. Maar nog dieper wilde hij gaan. "In een tijd," zegt Biedermann te recht, "waarin de grondslagen van alle religieusiteit door den twijfel worden omgewoeld, kon hij zich geen godsdienstige beschouwingen denken, die niet een stevig gedachten-lichaam hadden. Daarom koos hij zich juist de diepste problemen van het geestelijk leven tot godsdienstige beschouwing. En zoo bevinden zich in deze "Stunden der Andacht" de kostelijkste parelen van zijne godsdienstige wereldbeschouwing, wier waardeering evenzeer mag worden aanbevolen aan hen die de godsdienstige kern alleen in een oud-kerkelijke schaal hebben leeren schatten, als aan hen die 't voor beschaafd en verlicht houden, den godsdienst zelf te beschouwen als een bolster zonder pit."

Zoo hadden zich Lang's talenten in de stille afzondering van Wartau's pastorie tot volle rijpheid ontwikkeld. Is 't wonder dat hij verlangend uitzag naar dien "stroom der wereld die 't karakter vormt", en soms een begeerig oog sloeg naar een meer uit-

¹ Stunden der Andacht. Winterthür. Verlag von G. Lücke, 1862. Zweiter Band 1865.

gebreiden werkkring? Gretig gaf hij dan ook gehoor aan de roepstem, die in 1863 uit de groote gemeente Meilen aan het meer van Zurich tot hem kwam. Natuurlijk waren ook daar, die den "ongeloovige" met allerlei vooroordeelen begroetten, maar zijn warme, frissche preektrant wist die volkomen weg te vagen, en na verloop van anderhalf jaar schonk hem de gemeente eenparig 't burgerrecht. Men had hier niet te doen met een hierarchischen bemoeial, gelijk, ondanks zijn goede intentie, zijn voorganger was, "die meende dat er geen geit in 't dorp zonder hem haar melk kon geven." Volgens Lang had de predikant zijn *raison d'être* te toonen, niet door zich ten minste als een in andere opzichten nuttig en bruikbaar lid der maatschappij te doen kennen, maar allereerst door zich te concentreeren op zijn eigenlijke godsdienstige roeping.

Te midden van zijn practische werkzaamheid liet hij ook hier de pen niet rusten. Reeds lang was 't zijn ideaal het beeld van Luther te schetsen, gelijk hij in zijn "Religiöse Charaktere" dat van Zwingli had ontworpen. Maar het portret van dezen man met zijn wisselende gelaatstrekken en aanhoudende wendingen, kon niet dan na jaren lange voorbereiding worden afgewerkt. In 't jaar 1870 verscheen het als een vervolg op den eersten bundel karakterbeelden¹.

Ook hier is 't geen wetenschappelijk maar een kunstenaarsdoel dat hem voor oogen staat. "Zal ik rekenschap geven van mijn plan — zoo heet het in de voorrede — dan plaats ik mij in gedachte voor Luther's standbeeld aan de zijde van een reisgenoot, wien Luther's leven en geschiedkundige beteekenis in 't algemeen bekend is. Dezen metgezel tracht ik de innerlijkste roerselen van deze persoonlijkheid te ontdekken en in de hoofdmomenten van zijn leven aanschouwelijk te maken, zoodat het beeld, als 't ware

¹ Martin Luther, ein religiöses Charakterbild. Berlin, 1870.

voor zijn oogen opgewassen, ten slotte verklaard en begrepen voor hem staat."

Maar tegelijk komt hij er rond voor uit, dat zijn boek een bepaalde "Tendenz", een actueel belang heeft. "Ik wensch met dezen Luther in vollen ernst propaganda te maken voor een Duitsche kerk, die in allen deele ongeveer het tegendeel van de tegenwoordige moet zijn. Op 't oogenblik dat de Duitschers, sinds lang reeds een volk van denkers, zich opmaken om ook een volk van staatslieden te worden en, na lange verbroekeling van krachten, de gedachte van nationale eenheid en grootheid te verwezenlijken (hij schreef in 't jaar '70), is het dubbel smartelijk te zien, hoezeer dit volk, in de gestaltenis van zijn kerkelijk en godsdienstig leven, bij de andere deelen van zijn taak ten achteren is. Nog ziet men de eene helft met ijzeren ketenen geklonken aan het romanisme, welks ondermijning de wereldhistorische roeping der reformatie is geweest, terwijl de andere geklemd is in de boeien van een zoogenaamd protestantsch kerkwezen, dat in de oogen van de geestesbeschaving onzer eeuw niets minder is dan een openlijk schandaal."

Onbewimpeld en duidelijk genoeg! Zijn geschrift moet "iets bijdragen tot de godsdienstige zelfbevrijding van het Duitsche volk." 't Is een *machine de guerre* tegen het catholieke en protestantsche papendom.

In 't eerste deel wordt de monnik Luther deels op weg naar 't klooster, deels binnen zijn wanden, ons voor oogen gesteld. We zien hoe diep hij is geworteld in den bodem van de middeleeuwen; we zien hoe hij in zijn cel beurtelings kruipend en fier den hemel afdwingt; we zien hem twijfelen en zijn twijfelingen weer zichzelf ontveinzen, tot hij door de aanvaarding van 't beginsel der rechtvaardiging door 't geloof het catholicisme in beginsel verbreekt, maar in 't denken slechts ten halve overwonnen, in zijn geloofsovertuigingen van nieuws omhelst.

In het tweede deel staat de Hervormer ons voor oogen. De boeiende tafereelen van Wittenberg en Worms worden geschilderd met zoo levendige kleuren, dat we meer dan ooit doordrongen worden van hun onvergankelijke beteekenis. In het derde eindelijk zien we den Kerkstichter optreden, en zijn we getuigen van die droeve reactie in Luther's leven, waardoor hij, aan zijn protestantsch beginsel ontrouw, even hartstochtelijk woedt tegen de beeldstormers, de hemelsche profeten en de boeren, als tegen Erasmus en Zwingli. Maar als we den zanger van "Een vaste burg" beluisteren en Luther in zijn huiselijk leven en aan zijn levensavond gadeslaan, dan klopt ons hart weer warm voor den grooten man. Zeker heeft niemand zoo als Lang ons 't oog geopend voor de twee menschen, den monnik en den reformator, die elkaâr in Luther afwisselen en bestrijden, voor de tweeërlei wereldbeschouwing die hier woont in één hoofd en hart.

Het jaar der uitgave van zijn Luther was het laatste van Lang's achtjarige werkzaamheid in Meilen. Hij woonde er zoo in 't midden zijns volks, dat hij in 't voorjaar van '70 een vereerende roepstem naar Bremen afwees, hoezeer, na kennismaking met den kring van geestverwanten aldaar, hem die werkkring ook aanlachte. In 't jaar vóór zijn dood deden de Bremer vrienden andermaal een poging om hem naar Noord-Duitschland te lokken, doch wederom vergeefs. De Wurtemberger was op en top een Zwitser geworden, of liever hij was 't van nature; republikein in zijn hart en ongegeneerd in zijn bewegingen, zou hij zich in 't Duitsche rijk niet hebben thuis gevoeld.

Des te meer bekoorde hem de werkkring, die in 't voorjaar van '71 hem in Zurich aangeboden werd. Den 23sten April hield hij zijn intreedende als "diaken" of "helper" zoo 't heette, maar reeds den 2^{den} Mei moest hij een lijkrede uitspreken bij de begrafenis

van zijn ambgenoot Hirzel, in wiens plaats hij nu tot eersten prediker aan de St. Pieterskerk bevorderd werd.

Vijf jaren van onvermoeide en energieke werkzaamheid bracht Lang in Zurich door. Geen uitvoerig geschrift vloede in dien tijd meer uit zijne pen. Des te overvloediger gelegenheid bieden zij ons om hem gade te slaan als prediker en essayist.

Indien iemand, dan is Lang de type geweest van 't geen onze Duitsche naburen een "Reformpfarrer" noemen, d. w. z. een prediker die de kerk wil dienen, maar alleen om haar voortdurend te hervormen en haar dienstbaar te stellen aan de ontwikkeling der maatschappij, die, om met Biedermann te spreken, "getrouw aan den geest van het protestantisme, de reformatie niet in het perfectum maar in het praesens wil, die het doode uit de kerk wil verwijderen, niet om ze te ledigen, maar om voor 't leven in haar plaats te maken; wien de hervorming niets is dan 't vloeibaar-houden van den vorm der kerk, opdat zij aan het geestelijk doel, waarin alleen ze haar reden van bestaan voor 't geestelijk leven der volken vindt, zoo goed mogelijk beantwoorde." ¹ Voor Lang was de kansel de tribune waarop hij ijverde voor die hervorming, die, uitgaande van 't hart, grijpt in 't volle menschenleven en overal haar herscheppende kracht openbaart. ²

Hij kende geen schooner tribune op aarde. Tot zijn tijdgenooten te spreken van het hoogste wat het menschenhart beweegt, de teekenen des tijds te plaatsen in 't licht der eeuwige waarheid en allen er toe op te wekken, hun leven en tijd als denkende menschen op te vatten en met een helder oog en open hart door

¹ Heinrich Lang, pag. 46.

² Religiöse Reden gehalten im St. Peter zu Zürich von Mitte 1871 bis Mitte 1872.

Religiöse Reden gehalten im St. Peter zu Zürich. II Band, die Jahre 1872 bis 1874 umfassend. Zürich. Verlag von Cäsar Schmidt.

de wereld te gaan, te spreken omdat men geloof dat geloof, blijmoedige overgave aan de goede zaak, weer geloof opwekt — welke tribune kan heerlijker zijn dan de kansel?" Zoo spreekt hij in zijn intreerede te Zurich, waarin hij zijn hoorders rekenschap geeft eerst van de negatieve zijde van zijne overtuiging, van zijn ongelooft, maar ook van den positieven kant zijner beschouwing, van zijn geloof. De God der kerk, de bovennatuurlijke Godszoon, de wonderbare bijbel waren hem ontvallen. "Maar hier scheiden zich nu de wegen. Sommigen — en 't was wellicht de meerderheid — werden onkerkelijk en onverschillig of vijandig tegen alles wat maar met godsdienst samenhang. Is de God der kerk er niet, zeiden ze, dan is er in 't geheel geen God. Schrappen we dat woord uit ons woordenboek! Stofwisseling, electriciteit, magnetisme, aantrekking en afstooting — dat is heel 't leven. Welke beteekenis zou Christus nog voor ons hebben! Rukt de kruisen uit den grond! Christus een voorwerp van geschiedkundig onderzoek, maar niet meer van het geloof. De bijbel een vreemd boek in eene taal die wij niet meer verstaan, met geschiedenissen die wij niet meer gelooven, wel is waar met schoone leeringen, maar telkens vermengd met 't geen aanstootelijk en onbruikbaar is. De kerk meer een remtoestel voor den vooruitstrevenden geest, dan zijn aanvoerder en leidsvrouw. Breken wij haar af, of, zoo we dat niet kunnen, laten we haar staan voor hen die ze noodig hebben. Zoo ongeveer dachten en gevoelden tallozen, daaronder menschen van hooge ontwikkeling en ernstig zedelijk streven; zoo verbraken ze elken band met het godsdienstig geloof des volks, en werden innerlijk en uiterlijk van het kerkelijk leven vervreemd.

"Met hen kan ik niet meegaan. Al is de God der kerk er niet, is er daarom in 't geheel geen God? Als ik niet langer kan gelooven in een God van willekeur en wonderen, moet ik daarom ook niet gelooven in Hem, die zich aan mij openbaart in de

wetten en ordeningen der wereld, die voor mijn oogen dagelijks zijn wereldgericht oefent in de lotgevallen der volken, die in mijn geweten tot mij spreekt als de Heilige en Rechtvaardige, elke overtreding zijner wetten vervolgend met zijn onverbiddelijke straf, die, zoodra ik weer op 't pad van 't goede terugkeer, zich mij te voelen geeft als den Genadige, die 't berouwvolle kind met vurige liefde aan 't hart drukt en hem toeroept: "Vrede zij u, het oude is voorbijgegaan, 't moet alles nieuw worden," en mij de ziel vervult met blijdschap en verrukking. In dezen God der godsdienstige ervaring zou ik niet *kunnen* gelooven? niet *moeten* gelooven? Wie mag zeggen: 'k geloof niet in Hem, in wien wij leven, ons bewegen en zijn?"

Zulk een vurige godsdienstige overtuiging vindt ge overal in zijn toespraken terug. Uit den aard der zaak hebben ze veelal een apologetisch karakter. Onder allerlei vormen vindt ge hier een pleidooi voor den miskenden en verachten godsdienst. Nu spreekt hij over den afkeer van velen onzer tijdgenooten van den godsdienst, dan over de roeping der kerk in den tegenwoordigen tijd. Hier lees ik het opschrift: "de onkerkelijkheid van onzen tijd", daar: "Wat de kerk ons biedt." En doorloop ik de inhoudsopgave van den tweeden bundel, dan valt mijn oog op titels als: "De vraag naar God — de hoogste vraag der maatschappij"; "De godsdienst zal blijven"; "Hoe troostrijk en bemoedigend het is dat de wereld door wetten geregeerd wordt"; "God en de wetten van 't heelal"; "De eeuwigheid in 't hart."

Zijn 't niet wederom "reden over den godsdienst tot de beschaafden onder zijn verachters?" En moest niet een profeet als Heinrich Lang dien toon aanslaan in dezen tijd? De tijd van de polemiek op den kansel is — zoo ze er ooit heeft thuis behoord — voor goed voorbij. Sinds de verpletterende critiek door Baur en Strauss op de bijbelsche verhalen en de kerkelijke dogma's uitgeoefend, is de bestrijding van beider letterlijke opvatting een

overtollig en ijdel werk. Wie er behoefte aan heeft ze vast te houden, doe 't zoolang hij kan. De dogmengeschiedenis is het dogmengericht.

Een geheel andere taak heeft thans de moderne godsdienstprediker, die, gelijk Lang, van zijn roeping doordrongen is. Vooral sinds de verschijning van 't laatste werk van Strauss wordt het bestaansrecht van den godsdienst zelve betwijfeld of ontkend niet alleen door oppervlakkige Jan Rap's, maar ook door ernstige denkers. En tegenover hen maakt Lang op de tribune front. Hij doet het vooral in die toespraken, die hij zelf "Standpuntpredigten" noemde, en die eigenlijk meer "conférences" zijn over godsdienstige vraagstukken dan preeken voor een gemengd gehoor. Maar daar naast staan zijne "Stimmungspredigten", geloofsgevoeligheden, gemoedsuitstortingen, waarin de adem van zijn eigen godsdienstige stemming opwekkend en bezielend over zijne hoorders gaat. Ik denk aan zijne schoone beschouwing "Over het gebed"¹; aan zijn bemoedigend woord: "In donkere uren"²; of "Mijne genade zij u genoeg."³ Maar vooral staat me voor den geest zijn heerlijke rede bij de inwijding van 't nieuwe orgel in de St. Pieter⁴, waarin hij aan 't eind zich richt tot het machtig instrument in deze woorden: "Zoo aanvaard dan nu uw taak in deze gemeente, gij prediker zonder woorden, gij tweede kansel; wees voor hen die hier binnentreden als de dauw in den zomernacht die het smachtend veld verkwikt, opdat het zaad der waarheid niet valle in een onvruchtbaren grond. En hen die nog buiten staan, tot dusver afgestooten door de eenvormigheid van onze godsdienstoefeningen, lok ze vriendelijk en zacht naar binnen opdat ze voelen: "Hier is de voorhof des hemels, hier is God en ik wist het niet." Stort van uwen gloed iets uit in onze gebeden, opdat ze innig worden, en in onze liederen, opdat ze vurig

¹ I. p. 91.² I. p. 217.³ II. p. 35.⁴ I. p. 177.

en vol geestdrift zijn, en in onze toespraak, opdat ze nooit een geleerde, droge verhandeling zij, maar steeds een storm op de vesting van het hart, vol gloed, vuur, geestdrift, en hun die thans nog door de dissonanten van godsdienstige geschillen zijn gescheiden toone, dat er boven 't geen waarover we strijden nog een gebied bestaat, dat men niet in woorden uitdrukken, dat men slechts voelen en in 't diepst der ziel ervaren kan."

Maar ik moet den lust bedwingen om met meerdere voorbeelden te staven hoe rijk van inhoud en frisch van vorm Lang's toespraken zijn. Hoe hij er zich toe voorbereide, verklaarde hij zelf aan een van zijn vrienden in een schoonen herfstnacht aan de Wallensee. "Een klare, menschelijke gedachte, de overbrenging daarvan in de phantasie, en eindelijk de storm — zoo worden mijne preeken geboren." ¹ In de stilte van 't studeervertrek op een eenzame wandeling geconcipieerd en doordacht, werden ze uitgesproken voor de vuist, en als hij daar stond voor zijn talrijk gehoor in de St. Pieter, dan voer de storm van een heilig enthousiasme door zijn gemoed in de harten zijner hoorders. Schaars treft ge onder zijne toespraken aan wat de Franschen noemen "sermons d'appel", eene prediking op den man af; een rechtstreeksch beroep op 't geweten zijner hoorders is hem vreemd; de metaphysica schuift soms de psychologie te zeer op den achtergrond, en een gedetailleerde schildering van karaktertypen en gebreken zoekt ge bij hem vergeefs. Ook valt het moeielijk hem altijd vrij te spreken van 't gebruik der phrase, waartoe hij bij zijn veelvuldige behandeling van algemeene thema's te lichter verviel. Zoo oordeelt zelfs zijn warme vriend Biedermann, als hij zegt: "Lang had zich den looper dat de godsdienst geen zaak van 't verstand is, maar van 't gemoed en de phantasie, zoo aange-

¹ Zie het artikel van P. W. Schmidt in de Protestantische Kirchenzeitung, no. 8, 1876.

wend, dat het mij op 't laatst pijnlijk aandede zoo dikwijls ik dat hoorde. Ik moest aan 't woord van Göthe denken: " 't Zou voor de Duitschers heilzaam zijn, als 't hun honderd jaren lang verboden werd het woord "gemoed" te gebruiken."

De spreker in 't openbaar die in dezen zonder zonde is, werpe den eersten steen op Lang!

Niet alleen in godsdienstige toespraken, maar in tal van voordrachten en brochures trad Lang in zijn laatste levensjaren als verdediger van den godsdienst tegen de uiterste linkerzijde op. Toen Strauss zijn zwanenzang gezongen en aan 't eind zijns levens met christendom en godsdienst gebroken had, heette het uit veler mond: ziedaar nu den man uit één stuk, den consequenten denker, den "heelen" in tegenoverstelling van den "halven" Lang. Al getroostte deze zich dien smaad der halfheid gaarne, toch was 't hem behoefte openlijk rekenschap te geven zoowel van 't geen hem met Strauss vereenigde, als van 't geen hem van dezen verwijderde. Dat deed hij in eene voordracht "Over David Friedrich Strauss", opgenomen in zijn godsdienstige toespraken ¹, waarin hij even onverholen zijn innige vereering voor den grooten denker uitsprekt als hij de leemten en tegenstrijdigheden van zijn standpunt in 't licht stelt, al zouden de fanatieke voorstanders van 't "geloof" hem 't een, de fanatieke vertegenwoordigers van 't abstract verstand hem 't andere ten kwade duiden.

Maar vooral in zijn essay "De godsdienst in de eeuw van Darwin" ² zet hij zijne godsdienstbeschouwing tegenover Strauss breedvoeriger uiteen. Is 't waar, wat deze beweert, dat het gebied

¹ Band II, pag. 4.

² "Die Religion im Zeitalter Darwins", opgenomen in de Deutsche Zeit- und Streitfragen, Jahrgang II, Heft 31.

van den godsdienst in de menschelijke ziel gelijk naar het gebied der roodhuiden in America, dat, men moge 't bejammeren of afkeuren zooveel men wil, door hun blanke naburen van jaar tot jaar meer ingekrompen wordt?" Neen, en nogmaals neen, antwoordt Lang, op deze beide voorwaarden: 1. De godsdienst moet volkomen gezind zijn om de nieuwere wereld- en natuurkennis op geen enkel punt te storen, waar zij, volgens haar recht, al wat geschiedt op natuurlijke wijze verklaart. 2. Hij moet even vast besloten zijn zich zijnerzijds in zijn zelfverzekerdheid niet te laten storen door de wereldwetenschap. Alleen op die voorwaarden kan de behoefte van het denken aan eenheid te midden van het vele, de drang van 't hart naar het Oneindige te midden der eindige dingen, en de eerbied van 't geweten voor het Heilige dat boven onze wisselende luimen staat, gehandhaafd en bevredigd worden.

Niet minder stelde Lang zich partij tegen den veelbesproken pessimist, die in de plaats van het zichzelfoplossend christendom een godsdienst der toekomst aanprees. ¹ Ondanks de "bolletjes van het dikke bloed der Schopenhauers", die hij beweerde in zijn aderen te hebben, was Lang en van nature, en krachtens zijn geloof zoo volbloed optimist, dat Hartmann's pessimisme hem met een onverhopen afkeer vervulde.

Het christendom is volgens Hartmann waar, omdat en voor zover het pessimisme is en wereldverzaking predikt, onwaar wijl 't een optimistischen achtergrond heeft en uit het gebrekkig heden uitziet in een volmaakt verschiet. "Onjuist," zegt Lang. Ja, de godsdienst is een kreet der ziel om verlossing, maar verlossing niet van 't bestaan *als* 't kwade, maar van het kwade *in* 't bestaan. De godsdienst, en in de hoogste mate het christendom, is in zijn Alpha en Omega, in zijn grond en einddoel optimistisch;

¹ Von Hartmann, Die Selbstersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft, 1874.

zijn pessimistisch bestanddeel, dat het aan de wereld als zoodanig niet genoeg heeft, schreeuwt om aanvulling door het optimistisch geloof. Een godsdienst dus die volhardt in 't pessimisme is een man zonder hoofd, een cirkel zonder middelpunt, een gespannen snaar, maar die slechts aan de eene zijde is vastgehecht. Daarom juist beantwoordt Lang de vraag: "is het liberale protestantisme nog een godsdienst?" toestemmend, daar 't er op uit is, de in menig opzicht ellendige wereld te bestralen en te verheerlijken door het licht van 't godsdienstig geloof.

Ook met Friedrich Albert Lange, den geestvollen auteur der *Geschiedenis van het Materialisme*, geraakte Lang op vriendelijke wijze slaags. Lang's monistische natuur kwam op tegen de scherpe scheiding tusschen de mechanische wereld der verschijnselen en de ideale wereld des geloofs door Lange gemaakt, terwijl deze den "Reformpfarrer" beschuldigde van het streven om het christendom in een zuiveren rede-godsdienst om te zetten. Voor zoo ver dit een beschuldiging mag heeten, wijst Lang haar met het oog op al zijn schriften af. Ja, hij vindt den oorsprong van den godsdienst in 's menschen redelijke natuur, doch met recht herinnert hij hoe hij zonder ophouden den godsdienst heeft voorgesteld als een zaak des harten, der gezindheid, der ideale gemoedsrichting, streng te scheiden van theologie en filosofie.

Bij F. A. Lange staat naast de wetenschap, die niets anders is dan de kennis van den mechanischen samenhang der dingen, de ideale beschouwing der werkelijkheid, die zich uitsprekt in de filosofie, de poëzie, den godsdienst. Zij is een even noodwendige vrucht van de menschelijke natuur als de strenge wetenschap, ja zij geeft aan 't leven eerst wijding, kracht en troost, maar — is en blijft louter poëzie. Uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, hebben dus alle voorstellingen van 't godsdienstig geloof gelijke waarde, en is 't om 't even of men spreekt van Jupiter of van Jahwe, van de drieënhed der orthodoxen, de trias

der rationalisten: God, deugd en onsterfelijkheid, of de triniteit der vrije gemeenten: het goede, ware en schoone.

Tegen dit dualisme komt Lang in verzet. Hij toont overtuigend aan, dat onze godsdienstige voorstellingen wel degelijk den invloed ondergaan van den vooruitgang der wetenschap. Hij wijst er op hoe de ideale wereld des gemoeds haar bodem vindt niet boven lucht en wolken, maar in de wereld der zinnen, die alzoo iets in zich draagt wat die idealen prikkelt, wekt en voedt. "Ware," — zoo vraagt hij — "de wereld niet ingericht op de idealen van het menschelijk gemoed, hoe zou het zijn idealen in die wereld scheppen en vasthouden? Betoonen zich daarentegen natuur en geest, de wereld der zinnen en de wereld van het ideaal, op elkander aangelegd (ik spreek menschelijkerwijs), zoo moet de wetenschap zich ten taak stellen, zoowel de eenheid als het verschil tusschen die beide te erkennen, en daarmee ophouden de eene uitsluitend aan de wetenschap, de andere uitsluitend aan de poëzie toe te wijzen."

Waar Lang zoo optreedt als monist in hope, heeft hij onze volle sympathie; niet als hij waant den geest, dien 't geloof in 't mechanisme van de wereldorde vermoedt en voorgevoelt, reeds wetenschappelijk aan te kunnen wijzen. Doch hoe ook uiteenlopend in methode, beide mannen begeeren zoowel voor de wereldwetenschap als voor 't geloof een ruime, vrije plaats, beiden zijn edele vertegenwoordigers van het idealisme, en waren wellicht nader tot elkaar gekomen, had niet de dood beiden zoo vroegtijdig weggerukt.

Ja, al te vroeg is hij gevallen, de kloeke strijder voor de zaak der vrije vroomheid! Maar nu hij in de volle kracht des levens werd geveld, blijft hij ons des te meer voor oogen staan als een toonbeeld van frisschen levensmoed. Heinrich Lang was een degelijk theoloog, een welsprekend redenaar, een talentvol schrijver, maar hij was meer dan dat — hij was een godsdienstig karakter!

DR J. HEJE

DR. J. P. HEIJE.

Den 26^{en} Februari 1876 verloor ons vaderland in Dr. J. P. Heije een echt Nederlandschen volksvriend, wiens rusteloos werkzame geest op velerlei gebied arbeidde, en wiens gedichten zullen blijven leven in de harten van ouden en jongen. Door twee zijner oudste vrienden, Mr. H. Vollenhoven en Mr. E. G. Lagemans, met Dr. Heije in kennis gebracht, heeft de dichter zelf mij in de gelegenheid gesteld de bouwstoffen voor eene levensschets bijeen te garen. "Onder hetgeen", schreef hij mij, "waartoe het leven mij riep, — en dat was veel in velerlei richting — is mijn leven bijna zonder heugenis voor mij zelven voorbijgegaan. Ook zelfs maar aan een zweem van een levensschets, van (ware 't zelfs met houtschoolpunt) 't willen en werken en worden, dat in mij was of ontsproot, ben ik nooit kunnen komen — en zal 't wel nooit. Toch wil ik u niet gants onverhoord laten. Ik wijs u eerst op van Vloten's Bloemlezing uit de Nederlandsche dichters der 19^e eeuw; dan zend ik u een paar mijner geschriften, die u een blik op mijn literarisch arbeiden geven; vooral diene daartoe "Kinderen."

"En nu zult ge, met wat studie van 't geen ik u zend, wel

zoo ten naastenbij een juist beeld van mij voor den geest en — 'k wensch het — ook in 't hart krijgen."

Mogen de volgende bladzijden daarvan getuigenis afleggen.

Op het oude kerksplein te Amsterdam, in het vierde huis van de St. Anna-dwarsstraat, werd den 1^{en} Maart 1809, uit het huwelijk van Casper Hermanus Heije en Anna Sluip, een zoon Jan Pieter geboren. Zijn vader had een soort van wetenschappelijke opleiding genoten als chirurgijn — een toen even karig beloond als weinig geacht beroep! Zijne moeder was eene burgerdochter, doch van meer dan gewone ontwikkeling en met een allerbeminnelijkst karakter. Maar de knaap moest haar vroeg derven. Zij stierf toen hij nog geen drie jaar oud was.

Later hertrouwde zijn vader met Helena Engelenberg, die den jongen eene goede tweede moeder werd.

Zijn vader die weldra een ander beroep, en wel dat van makelaar in vaste goederen had gekozen en door erfating in ruimer levensomstandigheden was gekomen, deed zijn eersteling getrouwelijk ter Fransche schole gaan, en zond hem op den nog jeugdigen leeftijd van 11 jaren naar de Latijnsche school. Daar bereidde hij zich voor tot het toelatingsexamen aan het Athenaeum Illustre (1825), en koos verder de beoefening der geneeskunde tot hoofd-doel zijner studiën. Twee jaren later, in 1827, besloot hij de collegiën aan de hoogeschool te Leiden te bezoeken, ter verkrijging van den doctoralen graad. Het tijdvak zijner elementaire opleiding duurde kort; toch hielden de ernstige studiën, waarop hij zich met vlijt toelegde, gedurende die jaren niet zoo geheel zijn denken en gevoelen bezig of hij vond nog tijd en lust om zich met zijn vriend van Setten te verkwikken in "Gelderlands paradijs". "Daar," zeide hij, "heb ik met hem zoovele schoone dagen genoten, zoovele zalige uren doorgebracht; zoovele zoete

herinneringen, zoovele helaas onvervulde droomen mijner kindsheid verbonden mij aan hem."

Reeds vroegtijdig ontvonkte in hem de dichtsprank, en de zestienjarige student wijdde, gezet in den toon der melancholische romantiek, die aan dien leeftijd vaak pleegt eigen te zijn, het eerste zijner gedrukte gedichten ¹, — een lied aan de "Dagen der Jeugd" — die

"Gelukkige dagen der kindsheid, toen dartele vreugde
Mij spelend met rozen bestrooide; toen wenschen noch driften
Mijn stille genoegens verstoorden, mijn ziekrust beroerden;
Toen onschuld en rust mij omgaven, en innige vrede
Op 't kinderlijk vroolijk gelaat haar kalmte verspreidde;
Toen alles met bloemen getooid was, schoon sneeuwvlok en hagel
De transen bedekten."

De wisselende tijden hebben, gelijk Heije zelf gezegd heeft, "de ziekelijke verzuchtingen des jongelings doen wijken voor den gezonden ernst des mans", want hij noemde de pennevruchten uit zijn "tijdperk van levenspijn": jeugdige, kranke dweeperij des weemoeds." De ernstige gebeurtenissen van 1830 sloten dat tijdperk af en "staalden hem tot telkens minder zelfzuchtig leven, tot telkens meer leven voor anderen." Natuurlijk voegde ook Heije zich bij de schare der Leidsche Academieburgers, die tegen België te velde trok. En hoe kon het wel anders? Immers hem was, lang vóór 's Konings kreet *te wapen!* uit hart en pen een *wapenkreet* gevloeid, die, geschreven in den nacht toen 's avonds te voren de eerste tijding van het Brusselsche oproer te Amsterdam bekend werd, al spoedig de in hem ontvlamde geestdrift in den boezem zijner medestudenten overstortte, en den eersten stoot gaf aan het vormen van de vrijwillige Jagercompagnie der Leidsche hoogeschool.

¹ Opgenomen in den *Muzen-almanak* van 1831.

In zijne: Herinneringen aan 1830-31, een dagboek dat hij zorgvuldig bijgehouden en gedeeltelijk afgewerkt heeft, gaf hij een getrouw overzicht van al het lief en leed dat hij op zijn tocht naar België ondervond. Zoolang de troepen met den vijand niet slaags geweest waren, bracht hij in gezellige kringen menig gelukkig uur door, aan muziek of letterkunde gewijd. Doch de ernst des tijds wierp voor het vaderlandlievend gemoed van den jeugdigen dichter een donkere schaduw over de verstrooiingen van het krijgsmansleven. Immers:

“Door dubben gloed in dwarling voortgedrongen,
Jaagt hem het bloed in woester vaart dooreen,
En 't kloppend hart, te lang, te lang bedwongen,
Stuwt voller stroom door 't bevend lichaam heen.”

Had hij den stroom van gewaarwordingen die in hem woelde en kookte tot den zomer van 1831 weten te bezweren¹, thans gaf hij in een mannelijk lied uitdrukking aan den wrok en de geestdrift tevens, die in zijn hart besloten waren:

“De kreet gaat op: voor Holland en Nassouwe,
Met mannenkracht het jeugdig bloed gewaagd;
Dat elk vol moed der vaders God vertrouwe,
En 't ondier straff' dat onzen grond belaagt.
En in de borst van Pallas dappre zonen
Klinkt luid en hel de weergalm van die toonen.”

Inmiddels had hij zich menig oogenblik van verpoozing ten nutte gemaakt. Nu eens vond hij gelegenheid tot het onderhouden van het vak zijner keuze, dan weder nam hij een uurtje van rust te baat om eene poëtische gedachte aan het papier toe te vertrouwen of de een of andere Noordbrabantsche legende te be-

¹ Het eenige dat hij in dien tijd had geschreven, was een „Jagers-lied” voor zijne makkers.

schrijven'. Doch al mocht de poëzie der legende hem een wijle boeien, toch bleef in die geestdriftvolle dagen het Vaderland de hoofdzaak van zijn denken en dichten, en toen bij de inspectie der derde divisie (19 Juli), waartoe de Leidsche Jagers behoorden, door het krachtige woord des Konings, op de Woenselse heide, de geestdrift ten top steeg, greep de dichter andermaal naar de lier, en zijn lied tintelde van vaderlandsliefde, van 'moed en trouw!'

Zwijgt, lafhartigen! Te wapen!
 Klikt weër luid Oranje's taal.
 Op nu, wakkere oorlogsknapen!
 Grijpt met kracht het wrekend staal.
 Laat ons op dien God vertrouwen,
 Die, op 't kinderlijk gebed,
 Ons uit gier- en luipaards klauwen
 Vaak genadig heeft gered.
 Op! de muiters afgeslagen
 Van 't aloude grondgebied!
 Denkt aan vroeger gloriedagen:
 Hollands zonen wijken niet! ².

"Eindelijk", zegt hij, "was het oogenblik gekomen, dat ons voor al onze opofferingen beloonen zou; het oogenblik dat ons die kostelijke uren zou vergoeden, in gedwongen werkeloosheid gesleten, die uren voor ons van zulk eene onschatbare waarde, omdat zij aan den tijd onzer vorming ontroofd waren; nu was het oogenblik gekomen, waarvan het staatkundig bestaan van ons vaderland, en het geluk van al wat ons dierbaar was, afhing; het oogenblik, eindelijk, dat door de zegepraal des rechts het jeugdige hart moest versterken en veredelen. Indien ooit het tijdstip daar

¹ De legende van de Duivelsbrug te Ginneken hulde Heije in een poëtisch kleed. In 1857 verscheen het gedicht in de *Gelderland*.

² Muzenalmanak 1832.

was geweest om met het gelukkigst gevolg den muiteling aan te vallen, dan was het op dit oogenblik, nu door 's Konings krachtige taal opgewekt en door zijn aanblik bezielde, de door den tijd mischien eenigszins verflauwde gloed, levendiger dan ooit te voorschijn was gekomen. In aller hart was slechts eene aandrift, in aller oog slechts één wensch te lezen, die van het lang gedrukte en gehoonde vaderland strenge wraak te verschaffen." Was de geestdrift reeds groot bij het zegenierend wederkeeren uit den eersten kampstrijd bij Béringen, "zij steeg", zeide hij, "tot razernij toen wij den dood van Beeckman ¹ vernamen." Het is waar, Heije verloor in hem een dierbaar vriend, maar hij begreep dat daar nog anderen waren die hem lief, hadden, toen hij zeide:

Nog waant zijne moeder, door droomen misleid,
 Hem eens als verwinnaar te ontvangen,
 Zij ziet reeds den lauwer op 't pad hem gespreid,
 En droogt zich een traan van de wangen;

Och armel... weehoud niet, bedwing niet uw klacht,
 Reeds dekt hem des doodenrijks eeuwige nacht:
 O, moeder! uw zoon hebt ge vruchtloos gewacht,
 Zelfs 't lijk zal zijn plaats niet vervangen."

Voorzeker "Hollands zonen weken niet," waar het gold de geschonden eer te wreken en de vaderlandsche vlag te handhaven. "De ebbe en vloed," zeide Heije, "der menschelijke hartstochten hebben de gebeurtenissen, sinds de afscheuring van België, allengs in verschillend daglicht geplaatst. De geestdrift, naarmate ze

¹ Beeckman, student aan 't Athenacum te Deventer, had zich bij de Leidsche jagers aangesloten en was spoedig Heije's vriend geworden. Bij de onthulling van den gedenksteen in de St. Pieterskerk te Leiden, op 22 Juni 1832, hield van der Palm eene treffende rede en werd door Beeckman's vrienden een koorzang aangeheven, waartoe Heije zijne dichterlijke en Enschedé zijn muzikale gave leende.

sterker opvlamde, is te sneller verteerd. De wierook, welken wij ons zelve toezwaaiden, heeft eindelijk ons gevoel van eigenwaarde verstikt, en er is — gelijk op elke overspanning — eene bijna wrevele lusteloosheid gevolgd. Is het te misduiden? Ik waag het niet te beslissen! Doch dit is zeker, hoe vele teleurgestelde verwachtingen dat tijdperk ook moge opleveren, en afgezien van elke persoonlijke eere of roem, behoort het tijdvak zelf tot een der schitterendste van onze volksgeschiedenis, en verdiende niet zoo snel in vergetelheid weg te zinken."

"Door Moed en Trouw", met die woorden, de zinspreuk der Academie, in het vaandel, door de Leidsche dames hun overhandigd; geborduurd, togen de jagers willig ten strijde; met het edele bewustzijn den gezworen eed te hebben gehandhaafd, keerden zij, op 23 September 1831, terug tot Minerva's zetel. Natuurlijk ontbrak het daarbij niet aan uitbundig vreugdebetoon. Door dezelfde jonkvrouwen die voor het vaandel gezorgd hadden, werd toen aan ieder der strijders eene zilveren medaille overhandigd, aan wier eene zijde Minerva is afgebeeld, met de linkerhand steunende op een lans, met de rechter een lauwerkrans aanbiedende.

De jagers hervatten thans hunne vreedzame studiën, en Heije bereidde zich voor tot het verwerven van den doctoralen graad, dien hij op 28 Juni 1832, na verdediging van een academisch proefschrift, getiteld: "*de morbis qui mentales dicuntur*" verwierf.

"Naar *waarheid* streven is de kroon des levens op het gebied des geestes; en de *wetenschap* is evenzeer de uitdrukking der verkregene kennis, als de prikkel om telkens dieper in haar wezen door te dringen." Dit waren des dichters denkbeelden toen hij de wetenschappelijke loopbaan betrad. Aan arbeid behoefde het hem ook op dit gebied niet te ontbreken. Nauwelijks had hij zich te Amsterdam, in 1832, als geneesheer gevestigd, of de

zoo gevreesde cholera spreidde haren giftigen adem over ons land uit, drong tot in zijne geboortestad door en verbreidde schrik en verslagenheid onder de bevolking. Die vrees door een krachtig voorbeeld te bestrijden, lag juist in Heije's eigenaardig karakter. Niet slechts dat hij met Professor Willem Vrolik de lijkopening deed van het eerste slachtoffer dat in Amsterdam aan cholera bezweken was, maar hij deed dagelijks in alle de drie hospitalen de rondte, ten einde de theorie aan de praktijk te kunnen toetsen. Tot lid eener wijkcommissie en armenarts benoemd, bezocht hij dagelijks zijne geneeskundige wijk, spoorde de, meest Israëlitische, bewoners tot reinheid en matigheid aan, en waakte om den anderen nacht in het wijklokaal, ten einde steeds ter hulpe gereed te zijn. — Doch ook den vrijen tusschennacht werd hij zoo vaak bij zieken geroepen, dat hij al spoedig besloot zich niet meer te ontkleeden, maar geheel toegerust op een canapé wat te sluimeren. Hij genoot daarbij den onwaardcebaren zegen, dat ofschoon hij weinig krachtig gebouwd en van teere gezondheid was, hij dat alles bijna drie maanden achtereen heeft kunnen volhouden, zonder ook maar een oogenblik krank te zijn. Toen de ziekte geweken was, werd hem door het gemeentebestuur, voor zijn ijverig hulpbetoon, eene zilveren medaille geschonken. De ervaringen die hij opgedaan had, maakte hij zich ten nutte om aan te dringen op verbetering der leemten die aan zijne opmerkzaamheid niet waren ontgaan. De bestaande geneeskundige verordeningen en het toezicht over de geneeskunde waren minder dan onvoldoende. Trouwens dat was genoeg bekend. De regeering had zich de zaak reeds aangetrokken en eene commissie benoemd tot het samenstellen van een nieuw wetsontwerp, ter vervanging der wet van 12 Maart 1818, doch zoowel de aftreding van het bewind als de daarop gevolgde staatkundige gebeurtenissen in 1830, deden de wijziging der geneeskundige aangelegenheden op den achtergrond geraken. — Heije begreep dat de openbare

meening wakker geschud moest worden, en daarom richtte hij in 1838 zijn tijdschrift: *Wenken en meeningen over geneeskundige staatsregeling* op, dat in 1840 tot *Geneeskundig Archief* herdoopt, in 1845 met het *Nederlandsch Lancet* samensmelten zou. "Bij ons wil alle ding tijd", placht Heije te zeggen, en de bedachtzame, trage, weinig voortvarende geest van ons volk bleek ook hier weer genoegzaam uit de omstandigheid, dat eerst in 1865 tot stand kwam wat Heije reeds in 1838 bepleitte. Wel werd hij in 1841, door den koning, met de hoogleeraren Broers, Hendriks, Vrolik, Alexander en v. Deen in de commissie benoemd die rapport over de geneeskundige staatsregeling moest uitbrengen; wel ontving hij, na afloop der werkzaamheden, gelijk zijne medeleden, als een blijk van goedkeuring, eene gouden medaille, maar nog zouden meer dan twintig jaren moeten verlopen, eer bij de wet verbetering in dien treurigen toestand gebracht werd.

Wanneer Heije een arbeid aanvaardde, of zich in zaken mengde, van welken aard of strekking zij ook wezen mochten, dan deed hij zulks met heel zijn ziel. Bij al hetgeen hij ondernam, vormde hij zich een plan dat stipt opgevolgd en niet losgelaten werd, vóór dat het doel hetwelk hij beoogde, bereikt was. Zag hij te voren in, dat hem hinderpalen in den weg stonden, dan stelde hij het plan tot gunstiger tijd uit. Vandaar dat bij hem zoo weinig onafgedaan bleef en zijn arbeid doorgaans tot een goed einde gebracht werd.

Onder de velen die hem blijken van waardeering gaven, behoort de burgerij van Amsterdam, die hem, in 1853, tot lid van den gemeenteraad verkoos. Drie belangrijke onderwerpen, waarvan het te verwachten was dat Heije er, als geneeskundige, levendig deel aan nemen zou, waren voorbereid: De *Nieuwe ordening van den geneeskundigen dienst*, in verband daarmede de *regeling der geneeskundige armverzorging* en de *openbare gezondheidsregeling*.

Toegerust met degelijke kennis en vaste beginselen, maar bovenal met onverpoosden ijver, begon hij den strijd op geneeskundig gebied. Hij stelde den Raad voor, onverwijld te besluiten tot het wijzigen der geneeskundige verordeningen, opdat de kennis van den bestaanden toestand voortdurend uitgebreid en met verstandige maar onbekrompen middelen verbeterd zou worden. Hij beoogde een degelijke en geheele hervorming der geneeskundige armverzorging, die ten zegen voor de burgerij en ten voordeele van de kas der gemeente Amsterdam strekken zou. Doch, gelijk wel meermalen in ons Nederland gebeurt, waar "alle ding tijd wil", werden zijne voorstellen *overwogen*, *besproken* en nog eens in behandeling genomen, totdat eindelijk ook in andere gemeenten des lands wijziging der geneeskundige verordeningen noodzakelijk was geworden. En wat leerde de tijd?... Dat Amsterdam, indien het terstond tot aanneming van het voorstel had kunnen besluiten, *alle* gemeenten zou zijn voorgegaan, en door dat voorbeeld, aan die gemeenten en niet minder aan de hoofdstad, een meer omslachtige, meer kostbare en minder vruchtbare wijze van werken had kunnen besparen.

Ons bestek gedooft niet dat wij eene uitvoerige beschouwing wijden aan zijne werkzaamheid als lid van den gemeenteraad van Amsterdam. Zijn optreden in die dagen toen "de hartader des lands flauw klopte", maakte indruk en verwekte ergernis. De scheiding tusschen burgerlijke en kerkelijke armverzorging tengevolge der nieuwe armenwet, de hervorming van de belastingen tengevolge van de afschaffing van den accijns op het gemaal, de regeling van de keuring der levensmiddelen, waren even zoovele maatregelen waartoe hij of het initiatief nam of die door hem met klem van redenen werden aanbevolen. Onvermoeid pleitbezorger van vooruitgang en hervorming op ieder gebied, begaafd met een scherp oog voor bestaande leemten en gebreken, daarbij toegerust met een zeldzaam organiseerend talent, eene onverzettelijke volhar-

ding, eene onbeschroomde rondborstigheid, mocht het hem wel is waar gelukken meer dan een zijner voorstellen te zien aannemen, maar niet zonder eene hevige oppositie van het destijds sluimerzieke Amsterdam, en toen de tijd zijner aftreding gekomen was, vereenigden zich verschillende partijen tegen zijne herkiezing en verloor Heije het hem opgedragen mandaat. Het was destijds juist vijfentwintig jaar verleden dat hij zijne loopbaan als geneeskundige in 1832 aanvaard had, en toen hij van het openbare leven aftrad legde hij tevens zijne geneeskundige praktijk neder, maar met het vaste voornemen om langs anderen weg rusteloos te blijven arbeiden aan de stoffelijke en geestelijke verheffing van zijn volk.

Het werkzaam aandeel dat de jonge dichter-soldaat aan het leven en strijden voor het vaderland genomen heeft, hadden hem uit zijne weekhartige mijmeringen wakker geschud en dien frischen, gezonden, krachtigen vaderlandslievenden geest in zijn hart opgewekt, die later de grondtoon van al zijn denken en dichten geworden is. 't Spreekt wel van zelf dat de dichtproeven zijner jeugd niet veel meer zijn dan de zwakke pogingen van een ontluikend talent, die onmogelijk de maatstaf kunnen zijn van hetgeen de latere volksdichter worden zou. Ze getuigen alleen van gedachte en gevoel, ze kenmerken den begaafden jongeling, niet den thans gevierden volksdichter. In 1825 optredend, behoorde Heije tot de jeugdige letterkundigen, die zich ten doel stelden de vaderlandsche taal te verrijken, het peil der nederlandsche dichtkunst te verhoogen. Ieder koos, naar richting of aanleg, zijne baan. Heije de zijne. Hij werd onze volksdichter en volksschrijver, omdat hij een volksvriend was, in den edelsten zin des woords. Potgieter noemde hem den "vriend des vaderlands", waar hij sprak van het welbekende tijdschrift van dien naam, dat van 1832—1834 door Heije en diens ijverigsten

mede-arbeider en trouwsten bondgenoot, den zachtzinnigen en edelaardigen Aernoud Drost bezorgd werd, doch zonder zich als redacteuren bekend te maken. Hun arbeid die daarin het licht zag, getuigde van jeugd en leven; de *kiemen* zouden later *boomen* worden. Doch de betrekking tot den *Vriend des vaderlands* duurde niet lang; zij was weldra eene bron van voortdurende kwelling geworden. Hoe kon het anders? De berichten der commissie van de maatschappij van weldadigheid, de verslagen uit de koloniën waren de hoofdzaak, het letterkundig gedeelte was toegift. Nauwlijks bleef er voor hunne stukken eenige ruimte beschikbaar. De jonge letterkundigen gevoelden behoefte aan een eigen orgaan, waarin zij onbelemmerd hunne beginselen zouden kunnen verkondigen, en weldra (1834) hadden Heije en Drost met de heeren M. Westerman en Zoon eene overeenkomst getroffen voor de uitgave van *De Muzen, Nederlandsch tijdschrift voor de Beschaafde en Letterkundige Wereld*. Nog in hetzelfde jaar trok Heije zich terug, om drie jaren later met Drost, Potgieter en Bakhuizen van den Brink *De Gids* in 't leven te roepen. De omvang van *De Muzen* scheen niet te gedoogen dat de vele liederen

— — — — — op trippelende noten,

Met luchten zwier aan 's Dichters mond ontvloten,

daarin eene plaats vonden. Zelfs de redactie van *de Gids*, schoon zij des dichters streven naar een goed volkslied waardeerde en aanmoedigde, en de eerste was die zijne *Straatliedjes van Piet Bogcheljoen* (1846—1848) verspreidde, kon niet altijd de noodige ruimte vinden voor zijn poëzie. Eene menigte andere tijdschriften wisten daarvan partij te trekken, en dongen als om strijd naar de opname van Heije's liederen en geestige prozastukjes. De *Muzen-Almanak*, de *Almanak voor het Schoone en Goede*, die voor het *Vrome en Goede* en voor *Hollandsche Blijgeestigen*, de *Enkhuizer- en Volks-Almanak*, waarvan hij, van 1845 tot

1860, de redactie op zich genomen had, en behalve de genoemde, nog vele andere tijdschriften werden daarmede ruimschoots bedeed. Meer dan dertig jaren later (1865) heeft hij meest al die "kleine Liedren en Dichten", waarin hij, zooals hij zelf getuigde, het eigenaardige uitsprak dat hij bij het nederlandsche volk opmerkte, met hen dacht en voelde, in hen lief had of misprees, van hen hoopte of voor hen begeerde, saamgelezen en "als in een Bloemhof, bijeengeplant." Toen in 1870 de tweede druk dier volksdichten, in wat eenvoudiger gewaad, het licht zag, was de taal des dichters niet meer geheel vreemd aan het volk en weerklonken zijn "Lied van de Zilvervloot" en zijn "Vlaggelied" met nog zoovele andere heerlijke zangen, reeds langs pleinen en grachten, "door velden en dreven", "te land" en "ter zee", "op straat en in huis."

"Naar zee"! zoo klonk het,

— — — — — naar de Zee!

— — — — —
— —

Dat's een leven van plezieren,
Dat's een leven van stavast,
Zoo de wereld rond te zwieren
In het topje van den mast:
Thuis te zijn op iedre ree
Kom ga mee, naar de Zee!

En de Hollandsche jongen werd schier instinctmatig "naar de zee", als zijn eigenlijk vaderland, gedreven. Door de zee is Nederland rijk, machtig, maar bovenal vrij geworden. Daarom wilde Heije "het oog gekeerd" naar de zee, "het element der vrijheid, der ruime gedachte, der gezonde levensbeschouwing"

Al wat er groots was in 't Verleden,
Al wat gij groots hoopt van het Heden,
Zij dáár geleerd, vereerd, verweerd! —

Doch dit is, gelijk wel te verwachten, slechts een zeer beschei-

den en eenzijdig deel van hetgeen de dichter voor het volk hoopte en begeerde; de oceaan kan allen omvatten, maar niet allen vinden daar hun levensweg. Plichtsbetrachting en Burgerdeugd straalt ons tegen uit deze poëzie, waar ieder, nevens kunstgenot, bevrediging des harten vinden kan. Het scheen alsof die meening door schier allen werd gedeeld; het was als klonk er door het land slechts ééne stem, slechts ééne vreugdekreet, toen Heije's Volksdichten verschenen. Men gevoelde dat zijne dichten en zangen door een gezonden echt nederlandschen geest waren ingegeven vol kern en pit; vol teederheid en kracht. Zelfs de critiek die, anders zoo bijtend en scherp, niet behoeft genoodigd te worden, waar het meêdoogenloos afbreken geldt van wat met zorg werd opgebouwd, was gewonnen, ontroerd, en de harmonie die haar tegenruischte bij het luisteren naar het Lied, had vrede en kalnte in haar gemoed gebracht. "Met welgevallen rust uw oog op die figuren, zoo levensvol door den dichter geteekend", zoo sprak zij; "gij gevoelt het, dat het huis, met zijn oneindige bronnen van vreugde en smart, het middelpunt moet zijn van ons reinste streven, en ge zegt het den dichter na:

Gij, dierbaar 'Thuis! — hoé wordt gij meer en meer,
 Met ieder jaar, een kalme, veilge ree,
 Waar men aan de ongena van stormig weer
 En 't wilde klotsen van de wereldzee
 Ontvlucht — en stilte en ruste vindt en vree.

Zoo schuif men dan uw deurwand en gordijn,
 o Dierbaar Huis! — met kalmen, vromen zin,
 Stil tusschen u en 's levens weelde en pijn,
 Stil tusschen u en 's werelds woelen in....
 En ruste er in den schoot der huwlijksmin!

Ja, gij zegt het met den dichter, dat het huis eene veilige schuilplaats, een heerlijk toevluchtsoord wezen kan, gij, die de weelde des levens genoten hebt en nu gedekt wilt zijn voor de keerzijde

van dat leven, voor den naderenden ouderdom. Dan zij de poëzie op nieuw uwe lieve gast bij den haard; ze zal u terugvoeren naar de dagen der jonkheid, toen scherts en jokkernij u als een liefelijke lentezon omstraalde, en gij zult u herinneren hoe de dichter u op den "Weg des Levens" heeft toegezongen:

Recht uit maar, recht uit ligt de weg!
 Recht uit, schoon uw krachten bezwijken;
 Langs doornen, door struiken en heg,
 Recht uit — zonder omzien of wijken!

en daarbij "Goede moed" ¹

Rimpels weg, uit hoofd en hart;
 Open ziel, en open blik;
 Goede moed! . . . en zie, van schrik
 Vlieden alle zorg en smart!
 Hopen en gelooven,
 Bidden kracht van Boven,
 Werken, tot zijn avond toe . . .
 Wie dat kan, blijft wel te moe!

Niet altijd zijn Heije's volksdichten even gunstig beoordeeld. Sommigen meenden in zijne poëzie den geest des volks niet te herkennen, omdat zij vrij waren van platten humor. Dat was juist hetgeen Heije van den aanvang af getracht heeft te bestrijden, en daarbij, zegt ten Brink, gloeide hij van ergernis over de flauwheid en middelmatigheid van het geslacht. Hij hoopte daarom, "dat de Poëzij des *werkelijken* Levens te eenigen dage een "dichterlijk Huisboek des nieuweren Tijds" worden zou; zoo-veel in zijn vermogen was heeft hij zich beijverd dat oogenblik te bespoedigen, door zijne Liederen te verspreiden en het volk, met warme liefde en diepen ernst, op te wekken "de Poëzij eene *dagelijksche* eereplaats te geven aan den Haard en in het Hart."

¹ Zie Volksdichten: bundel Velerlei Wijsheid, I.

Wat nog te zeggen van die liefelijke zangen, zoo rein en eenvoudig, zoo natuurlijk en waar, zoo krachtig en vol, zoo kernachtig en gespierd; wat van die heerlijke zangen der jeugd, zoo vroolijk en prettig, zoo vriendelijk en bevallig, zoo kinderlijk en schoon, zoo schalksch en naïf, zoo wonderlijk en fantastisch. Hebben ze ons niet allen gelijkelijk bekoord, die recht aardige kindergedichtjes uit het boekje van 't Nut, die een Goeverneur in vervoering brachten en een De Genestet deden uitroepen: "Eere den dichter, die met zijne eigenaardige gave . . . zijn kunsteloos lied — dus het kinderhart treft en stemt en vormt, en niet minder het volksleven bestuurt en bezielt!" en die de maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in 1847, besluiten deed des Dichters speeltuig met een gouden krans te versieren, daar hij in hare schatting de beste Nederlandsche kinderdichter was.

Zij zijn door rijk begaafde dichters te gunstig beoordeeld die "Liedren des Kinds"; zij werden nu reeds bijkans dertig jaren te algemeen als de schoonste en edelste geprezen; zij zijn te veel in de scholen onder het bereik van duizende rijke en arme kinderen, dan dat ik trachten zou ze nog in deze bladzijden te schetsen. Wie zal niet instemmen met het woord des Dichters: ¹

'k Heb steeds de kindren lief gehad,
 En 't eelste en beste van mijn wezen,
 Gelijk een bij, uit bloem en bloesemblad,
 Voor hen tot zoete honig saamgelezen.

Het is waar, met die zoete honig heeft hij de lieve kleinen tot zich gelokt, en ze blijken nog altijd afkeerig te zijn van het voor geest en lichaam verderfelijke opvoedingsstelsel onzer dagen. In zooverre schijnen ze het volkomen met hun dichter eens te zijn, die hun raadde:

¹ Een viertal merkwaardige regelen van een dusver ongedrukt, nu-
 doenlijk familie-dicht, dat Heije op 28 Maart 1852 geschreven heeft.

Lustig gesprongen door 't mollige duin,
Lustig gezongen op helling en kruin.

Nooit werd voor de vorming der jeugd meer gedaan dan thans, maar nooit ook werd meer van den kinderlijken geest en van het kinderlijk lichaam gevergd. Wie is in waarheid kind in onze dagen? — Met verbazende snelheid vliegt dat gelukkig tijdperk van onbezorgd genoeg en voorbij, om plaats te maken voor wellicht overdrevene inspanning, voor naijver, eerzucht en al die blinkende ondeugden welke het kinderlijk hart vergiftigen. Vooruitgang! ziedaar het machtige tooverwoord van de eeuw waarin wij leven; vooruitgang in de stoffelijke en geestelijke wereld. Wij leven snel en veel in onze dagen, en wij moeten het doen om aan de eischen van onzen tijd te voldoen; wie zich niet op de hoogte der beschaving houden kan, wordt onder de eeuwig voortrollende raderen van haar zegekar verpletterd. Daarom wil men de jeugd toerusten met de noodige middelen om dien wedloop vol te houden. De stof van het onderwijs wordt hoe langer hoe meer uitgebreid; van het kinderhoofd wordt telkens meer gevergd. De ongelijksoortigste zaken en begrippen moeten worden opgenomen, op gevaar af dat zij het denkvermogen verstompen of tot eene oppervlakkige veelzijdigheid leiden zullen.

Daartegen heeft Heije steeds gestreden. "De evenredige (harmonische) ontwikkeling van het kind is de grootste behoefte van onzen tijd, de beste waarborg eener betere toekomst", zeide hij. En wie zich doordringen wil van hetgeen hij hoopte dat *Ouders* en *Opvoeders* doen mochten om het levensgeluk der kinderen te verzekeren, verwijs ik naar zijn voortreffelijke gedichten "Kinderen."

Vragen wij niet meer naar het doel dat Heije op het gebied der letteren beoogde! Het geslacht, waarmede de dichter het levenslicht zag, kwijnende en werd door zinnelijke lusten overprikkeld. Lauwheid en middelmatigheid voeren tot machteloosheid. Het bogen op den roem, de eer, de kracht van vroeger dagen

kan niet baten. Volgens hem kon de poëzie, kon het Lied, dat door alle eeuwen heen der menschheid moed, kracht en fierheid gaf, boven alles medewerken om die klove te dempen. "Geef der Poëzy een daaglijksche eereplaats aan uw haard en in uw hart!" zeide hij, "maar bovenal laat het opkomend geslacht, laat de kinderen met volle teugen genieten van de poëzie des dagelijkschen levens, en ontvonk hen voor al wat edel en goed, voor al wat schoon en welluidend is. Dan zal te eenigen dage een met frisschen moed bezielde volk ontwaken, een volk, zooals de Dichter het wenschte: "vrij, vrank, vroed en vroom."

Gedurende een belangrijk deel zijns levens heeft Heije, "trots allen tegenstand, miskennis en erger nog", gearbeid om, gelijk hij zelf zeide, "de kunst te doen doordringen in het leven, haren tempel toegankelijk te maken voor de minder ingewijden; hare heerlijkheid voor den ingewijde te verhoogen." De taak die hij zich in 't bijzonder stelde, was onze taal (bij behoorlijke zoetvloeiendheid van uitspraak) als *uittnemend muzikale*, recht te doen weêrveren, en daardoor tevens mede te werken om het pogen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, tot Bevordering der Toonkunst en van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, ter verspreiding van degelijke liederen onder het Volk, te doen slagen. Door de menigte voor muzikale bearbeiding geschikte liederen, die Heije in 1841 in 't licht gegeven had, was genoegzaam beezen, dat "de dichterlijke gave dienstbaar gemaakt kon worden, ook in onze taal, aan de heilige kunst der toonen." Deze liederen waren echter niet geschikt, en de dichter had ze ook niet bestemd voor het volk. Toen nu de laatstgenoemde corporatie een gouden eerepenning uitloofde voor liederen, die zoowel in woord als in toon de eischen der kunst bevredigden en tevens geschikt waren om door de minder beschaafde klasse des volks gezongen te worden, gaf hij andermaal een bundel "Lieder en Zan-

gen", waarvoor het hem vergund was de eerkroon te verwerven.

Niet altijd bloeiden de liederen even welig in zijn eigen hof, en dan plukte hij behoedzaam eenige liefelijke bloemen op vreemden bodem en plantte ze over in de gaarden en hoven van Neerlands kunstvrienden. Daardoor werd het Nederlandsche publiek in het bezit gesteld van den vertaalden, nagevolgden of omgewerkten tekst van eene menigte voortreffelijke toonstukken, maar daardoor werd ook op nieuw de overtuiging verlevendigd, dat, gelijk Heije zich uitdrukte, *Hollands taal voor geene der Noordsche in liefelijkheid of kracht behoeft te wijken*. Daarvan was de *Maatschappij tot bevordering der toonkunst* doordrongen. Met belangstelling volgde zij den dichter op zijne schreden en met oprechtheid moest zij getuigen, dat in weinig tijds door hem meer invloed uitgeoefend was op 't volk, meer bijgedragen tot aankweeking van den nationalen geest, tot verheffing van den nationalen roem, dan zij in vele jaren vermocht tot stand te brengen. Sedert 1843 was hij haar algemeen-secretaris, en men weet hoe zijn woord, ook in zijn geschiedenis van elk jaar dier instelling, tot haar groei en bloei heeft medegewerkt. Door de onvermoeide kunstliefde van deze stichting, zagen meer dan 100 metrische vertalingen het licht der beroemdste oratoriën, cantaten en psalmen, die bij muziek-uitvoeringen in de onderscheidene afdelingen der *Maatschappij* gehouden, als van zelven onder het oog der kunstvrienden gebracht werden. Een vriend des dichters kon niet nalaten van den "brave; die 't gezin, 't vaderland en de menschheid in banden van oprechte liefde omvatte", te getuigen: "zijne heerschappij over de taal, zijn diep muzikaal gevoel, deed die overzetting van liederen, van oratoriën, van gewijde zangen, tot zoovele kunstjuweelen worden, die alleen reeds Heije's naam duurzaamheid verzekeren."

Ook de koraalmuziek, van oudsher bij ons volk geliefd, moest uit haar kwijnenden toestand opgeheven worden. Tot dat einde

richtte Heije in 1865 de Koraalvereniging op, opdat zij het godsdienstig volksgezag aanmoedigen en veredelen zou. Daarmede had hij niet uitsluitend, zelfs niet in de eerste plaats het kerkgezag op het oog. "Wij wenschen", zeide hij, "voor onze landgenooten een schat van melodiën te ontsluiten, en allen op te wekken om daaruit te putten tot stichting des gemoeds." ¹ Met deze stichting bevestigde Heije bij vernieuwing wat hij beoogde: de kunst te doen doordringen in het leven. Maar daartoe moest degelijk volksonderwijs in den zang bovenal den weg openen; daarom nad hij reeds in 1857 aan de Maatschappij tot bevordering der toonkunst voorgesteld, een adres tot de regeering te richten, waarbij verzocht werd, in het toen aanhangig wetsontwerp tot regeling van het lager onderwijs de bepaling op te nemen, dat het *zangonderwijs* onder de verplichte leervakken der lagere school behooren zou. Die wensch werd bevredigd, maar de uitkomsten zijn tot dusverre op de meeste scholen verre van gunstig geweest. Daarop scheen Heije reeds te voren bedacht, en hij riep de leden van Amsterdams eerste departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te zamen om aan te toonen dat hij, in overleg met den begaafden Wilhelmus Smits, de meest doeltreffende methode van zangonderwijs gevonden had.

Was hij zoo werkzaam om de kunst tot zijn volk te doen doordringen, niet minder warm klopte zijn hart voor Neerlands kunstroom. "Neerland was koning geweest op het gebied der muziek! Hare geschiedenis was een sage, het koninkrijk een sprookje geworden." Toen Heije deze woorden schreef, was het hem reeds gelukt de schampere bewering van enkele Nederlanders, dat we nooit een muzikaal volk waren geweest en het nimmer zouden worden, te schande te maken, door het bijeengaren en uitgeven van een

¹ Op 1 Maart 1873, den 64sten geboortedag des dichters, heeft hij het meerendeel dier liederen tot een bundel bijeengebracht en ze, onder het opschrift: "*Uw koninkrijk kome*", bij G. L. Funke te Amsterdam uitgegeven.

voldoend tal van bescheiden en bewijsstukken (sedert 2 tot 4 eeuwen verdwenen of vergeten), waaruit bleek, "dat Nederland niet slechts nog altoos de Hoogeschole der Toonkunst bleef, toen Itaalje reeds in vollen stralenkrans prijkte, maar ook dat tusschen 1590 en 1620 nog enkele nederlandsche compositiën boven de meeste europeesche uitblonken." "De parel der toonkunst", zoo schreef Heije, "ontbrak dus ook niet in de 16de en 17de eeuw aan de diadeem der Hollandsche Maagd." Nu dat feit voldongen was, moest Nederland, ook tegenover het buitenland, zijn voorvaderlijke eere handhaven. De Maatschappij tot bevordering der toonkunst erkende dat de krachten en middelen van Heije alleen, zelfs indien hij door eenigen gesteund werd, daartoe ontoereikend zouden zijn, en besloot daarom tot stichting eener wel innig met haar verbondene en door haar gesteunde — maar toch zelfstandig werkzame vereeniging, die een eigen kring van bestuurders en medewerkers om zich verzamelen zou.

Aan hem die den grondslag tot het stichten dezer vereeniging voor Muziek-geschiedenis legde, werd het overgelaten haar naar welgevalen te regelen. Op breede schaal en toch met een zuinig beheer ving hij aan haar voor te bereiden. Door geheel het land richtte hij uitnodigingen om als correspondent, beschermer of lid toe te treden; de vorm, waarin hij dat verzoek wist te kleeden, en de wijze waarop hij aantoonde hoe Nederland "met vereende kracht kan medewerken om het (tot onze schande!) zoo slordig braakliggend veld van ons roemrijk kunstverleden te ontginnen", waren oorzaak, dat in weinige dagen zooveel deelnemers toetraden, dat spoedig een aanvang gemaakt kon worden met het openbaren van wat al kostelijks, uit openbare bibliotheken en uit verzamelingen van enkele kunstvrienden, naar de vereeniging toestroomde. Zelfs de regeering verleende hare hulp bij het opsporen en verzamelen van alle muziekwerken en geschriften over muziek. Het zal wel overbodig zijn hier te ontvouwen wat door de

Vereeniging aan 't licht gebracht is. Hare jaarboeken (Bouwsteen), die tot dusverre door den stichter geschreven werden, zijn te onderhouden dan dat ik trachten zou ze hier in korte trekken te schetsen. Een nieuwe levensschets van den beroemden Sweelink, gevolgd door een keur van psalmen van dien toonmeester, was de laatste arbeid dien Heije door de Vereeniging voltooid zag. De voorrede die hij daaraan, als secretaris, deed voorafgaan, was van dezelfde maand gedagteekend, waarin hij de hand van den ploeg moest terugtrekken. Zij behelsde een warme opwekking van den bijkans stervenden schrijver aan ieder die voor Neerlands kunstroom zijne gave overheeft, om de Vereeniging in stand te houden, opdat hij "ook na zijn dood hare duurzame ontwikkeling te gemoet mocht kunnen zien." "Men bedenke", zoo eindigde hij de laatste regelen die aan zijn pen ontvloeden, "dat zij een "kind des Ouderdoms" is, maar des te meer een liefing is geworden, wijl haar wasdom een zoo wonderdadige is geweest, als wel nimmer in de geschiedenis eens volks zich heeft voorgedaan."

"En zie! dat is, met behulp der ontwaakte geestdrift van tal van Nederlandsche begunstigers en beschermers, de uitkomst geweest van een arbeid van 6 jaren, volvoerd door een oud man die, ofschoon toen reeds 60 jaar, als bij wonderbare ingeving, gedrongen werd de hand te slaan aan den reusachtigen ploeg, die het 250 jaar braakliggend veld moest ontginnen.

Schertsend schreef hij mij, in 1870, "dat zijn Hemel vol contrabassen, violencellen en violen hing"; ik hechte aan deze woorden eene andere, meer gewichtige beteekenis en ontving alengs de overtuiging, dat zijn arbeidsveld zich alweer had uitgebreid en — zij 't dan ook niet in de eerste plaats — dan toch in 't bijzonder op het gebied der toonkunst.

Terwijl Heije aldus aan de verstandelijke en zedelijke opvoeding

voor zijn volk arbeidde, was hij met niet minder volhardenden ijver werkzaam aan de leniging van stoffelijke nooden

Heb de menschheid lief, was zijne leus; zij werd een der grondtrekken van zijn karakter. Het is natuurlijk, dat er een aanleiding wezen moest om dien karaktertrek te doen uitkomen. Niet zelden bloedde zijn gevoelig hart bij het zien lijden van den kranke; niet zelden verliet hij diep bewogen de schamele hutten van hen, die gebukt gingen onder de lasten der armoede. Het bewustzijn, dat er veel gedaan kon worden om het lijden te verzachten, de armoede te lenigen; de overtuiging dat eene goede verpleging bij het ziekbed de zuster wezen zou van de middelen die de kunst tot herstel aanwenden kan; het feit dat eene instelling tot verpleging ten eenenmale ontbrak, doch niettemin tot stand te brengen was, en zeer zeker tot de meest gewenschte, tot de meest noodzakelijke instellingen behooren zou, dat alles deed hem tot stichting eener *Vereeniging voor ziekenverpleging* besluiten. Deze instelling, in 1844 tot stand gekomen, behoort tot de echt philanthropische instellingen, die hare voornaamste wortsels heeft in een zedelijk godsdienstig beginsel, in de overtuiging namelijk, dat de ziekenverpleging van vreemden door vreemden eerst en bovenal beschouwd moet worden als een werk der christelijke liefde". Van daar dat men bij het binnentreden van het gebouw, aan de noordzijde der Prinsengracht, in den wand gebeiteld ziet de woorden uit de Heilige Schrift: "De Liefde sticht!"

Het doel der instelling nader te omschrijven, zal zeer zeker onnoodig wezen, nu zij niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten algemeen bekend is, en onzen Tollens bezielde tot een zijner treffendste gedichten: *de Pleegzuster*. Een menigte inrichtingen van gelijke strekking werden later in onderscheidene oorden des lands gevestigd, met het doel de armoede te lenigen, het lijden te verzachten. Dat doel is bereikt, en daardoor het werk en de verwachtingen van den vriend van armen en rijken ruim-

schoots beloond. Een warme handdruk of een traan die voortvloeide uit een dankbaar gemoed, was voor hem het beste loon; maar daarop stelde hij ook hoogen prijs, en daarvoor was hij mensch; daarvoor leefde in hem, gelijk in ieder onzer, een gevoel van behoefte aan waardeering van wat er goeds door hem tot stand gebracht was. Onder dat goede mag voorzeker de pleegzuster-instelling gerangschikt worden. Gedurende twaalf jaren heeft hij de pleegzusters in ziekte met toegenegenheid geneeskundige hulp verleend, en achttien jaren was hij als Hoofdbestuurder werkzaam.

Van Heije kan niet gezegd worden, wat men zoo vaak aan anderen nageeft, dat hij geen middelen ontzag om armen wel te doen, althans niet in materieelen zin. Dit was in strijd met zijn beginsel. Slechts enkele malen maakte hij zich, volgens zijne eigene woorden, *aan dat euwel schuldig*. Dit geschiedde dan op een oogenblik, dat zijn gevoel sterker sprak dan zijn wil, of wanneer hij de overtuiging had, dat zoodanige hulp onontbeerlijk was. Hij noemde het den armen een ondienst bewijzen wanneer men gaf, zonder zich vooraf verzekerd te hebben, dat die gift ten goede besteed was, of ten prikkel zijn zoude om haar eenmaal te kunnen ontheren. Dit beginsel bracht hem tot de stichting van de *Maatschappij de Toekomst*. In het Amsterdamsche Eerste Departement der maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, riep hij daartoe, in Maart 1849, zijne medeleden bijeen. Verstand en hart, zeide hij, waren voldoende om den eisch der armoede te bevredigen en verzoenen: het verstand, om den maatschappelijk, verstandelijk of zedelijk lagere onder de menschen de vriendelijke en behulpzame hand te reiken, opdat hij, alzoo gesteund, beproeve een trap hooger te klimmen; het hart, om liefde over te brengen en aan te kweeken bij die minder bedeeden onder het volk, en hun alzoo den weg te wijzen en te effenen tot kennis en tot deugd. Dat denkbeeld was op zich zelf zeker niet nieuw. Het was van vele zijden reeds uitvoerig besproken en beschreven. Doch men had zich te hoog

opgevoerde, onbereikbare verwachtingen gesteld, men had reeds geheel gevormde menschen willen vervormen, men had de ongelijksoortigste bestanddeelen, waaruit de huisgezinnen der armen bestaan, op eens en te gelijk willen omvatten; men had zedelijk en verstandelijk willen opbeuren, ook waar men den ontbrekenden en toch onmisbaren stoffelijken grondslag niet verschaffen kon. Heije daarentegen wenschte, dat ieder die zich bij hem wilde aansluiten, ten minste één arm kind onder zijne rechtstreeksche bescherming nemen zou, dat naar het lichaam nog niet geheel gebroken, naar gemoed en geest nog niet geheel verstompt is door de ellende; één enkel kind, waaraan men zich onverdeeld kan toewijden, en dat zich onverdeeld aan ons hechten kan; een kind, in welks hart men tot de diepste schuilhoeken kan doordringen, en dat men ongemerkt onttrekken kan aan den bedorven dampkring waarin het opwie; een kind, dat, ontvankelijk en plooibaar, verrast en verteederd werd door van een vreemde te ontvangen, wat het maar al te vaak aan den ouderlijken haard mist — welwillendheid, liefde. En ofschoon het op die wijze niet mogelijk was de armoede bij de meer gevorderden van jaren geheel te verhelpen, werd de ervaring niettemin een goede troost, dat de werking dier pogingen schoone vruchten voor het toekomstig geslacht opleverde.

Heije meende, zeer terecht, dat het slechts zelden mogelijk was ouderen van dagen onder het volk, zoo zij afgedwaald zijn, op den goeden weg terug te brengen, en zoo daartoe de mogelijkheid aanwezig was, dan kon er, naar zijne opvatting, geen veiliger weg zijn dan die, welke door het hart van zijne kinderen tot zijn eigen hart voert. Vandaar dat hij, bij al hetgeen hij in het belang en tot welzijn van het volk gedaan heeft, steeds het oog gevestigd hield op hen, "wien", zooals hij zeide, "het koninkrijk der Hemelen behoort."

Gezond, kloek en krachtig wenschte hij zijn volk te zien, tot

gezonde, kloeke en krachtige burgers naar lichaam en geest wenschte hij dat de kinderen zouden worden opgevoed. Vervuld van deze gedachten ontwikkelde hij zijne denkbeelden in de rede, waarmede hij als voorzitter de Algemeene vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in 1847, opende.

Volksvermaak te bezigen als middel tot *volksgeluk*, was het onderwerp zijner rede. Als bijzondere middelen om het volk vatbaarheid en gelegenheid te geven zich te vermaken, wees hij lichaamsoefeningen en volksgezang aan; beide middelen konden, naar zijne innigste overtuiging, eene geheele hervorming in het volksleven teweeg brengen, eene nog onberekenbaar groote bijdrage leveren tot algemeen volksgeluk. Lichaamsoefeningen niet alleen met het oog op de groote voordeelen die zij der gezondheid aanbrengen, maar met het doel om den knaap, het aankomende meisje, den jongeling, den man, ja de ouden van dagen in de gelegenheid te stellen hunne kracht en vaardigheid te meten, en ieder die het aanschouwt met lust en belangstelling te vervullen. Reeds vroeger, in 1845, had Heije in het departement Amsterdam eene dergelijke voorlezing gehouden. Terwijl hij echter ditmaal dit punt beschouwde als bij uitnemendheid geschikt om aan het volk gepast vermaak te verschaffen, deed hij tóen uitkomen hoe lichaams-oefeningen, vooral voor het kind, moeten medewerken om *eerst* het lichaam te bouwen, uit te breiden, te stevigen en op te spieren, als de verblijfplaats waarin de geest zal moeten wonen, maar vooral om vroolijkheid, die "zonneshijn des kinderlijken levens", te bevorderen; om die oefeningen *spel* te dóen zijn voor de kinderen; spel, dat, in duizendvoudige afwisseling, telkens een nieuwe bron van scherts en jokkernij oplevert; spel, waarbij het kinderlijk oog van levenslust schittert, waarbij het kinderlijk hart al de weelde der jeugd ten volle gevoelt en geniet.

Door deze gedachte ontvonkt, spande de dichter zijne harp, en ontlokte haar een lied, waarvan hij hoopte dat het vooral tot

in de harten van ouders doordringen en daar weêrklank vinden mocht. In dat lied ¹, zoo geheel de uitdrukking van hetgeen hij van het kind hoopte en verwachtte, deed de dichter vooral uitkomen, dat bij de kleinen

Al dat vormen, al dat kneden,
Breekt de veêrkracht van 't gemoed.

en raadde hij de ouders:

Wilt ge zuiverheid van zeden,
Geef ze zuiverheid van bloed.
Al dat vleien, al dat vreezen,
Al die slaafschheid is venijn:
Kindren moeten kindren zijn,
Zullen ze eenmaal menschen wezen!

Geen wonder dat hetgeen hij voor de vorming en opvoeding der jeugd verrichtte dankbaar gewaardeerd werd in de eerste plaats door het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, hetwelk hem, op voordracht der Afdeling Amsterdam, in 1875 het eerlidmaatschap aanbood. "Ik ben u van harte dankbaar", schreef hij. "Gij die in de geesten en harten der jonkheid ons de toekomst bereidt, hebt in mij de hope verlevendigd, dat ik door de mij geschonken gave uw willen en werken gesteund en bevorderd heb, dat door mijne kleine Liedekens de zin voor Poëzie — en daarmee eene der rijkste en verheffendste genietingen — tot nieuw ontwaken is gebracht."

Ook op het gebied der politiek openbaarde Heije dienzelfden vaderlandslievenden geest. Daar zijn oogenblikken in een volksleven, die het uitspreken eener staatkundige overtuiging den volksvriend noodzakelijk maken. Elke Staat, en niet het minst de onze, heeft een tijd van bloei en van verval doorleefd, en

¹ Zie "Kinderen"; een dichterlijke krans. Amsterdam P. N. v. Kampen, 1867.

het tijdstip is zelfs niet zoo verre verwijderd, toen Nederland het speeltuig van de willekeur der overmacht was.

Juist in die tijden trad Heije in de maatschappij op. Hij zag hoe Frankrijk en Engeland zich tegen Holland vereenigden; hoe de opgewondenheid des volks en het misnoegen tegen den Vorst met elken dag meer toenamen; hoe reddeloos de toestand van 's Lands financiën was, en verwijt en aanklacht rechtstreeks tegen den Koning, tegen dienzelfden Vorst gericht werden, van wien hij korten tijd te voren getuigd had :

't Waar geluk der onderdanen
Is voor Willem 't zoetste loon;
Onze dankbre vreugdetranen
Zijn de paalen van zijn kroon.

Ondragelijk was hem thans de hevige en scherpe toon, het openlijk beklag, de toenemende wrevel. Zijne hartelijke liefde voor onze nationaliteit bewoog hem tot het uitspreken eener diepge-wortelde overtuiging omtrent Neêrlands toestand en zijn toekomst, in een gedicht dat, in 1841 geschreven, onder het opschrift "Toon-kunst", in den Muzen-Almanak van 1844 opgenomen werd. Ja, de toonkunst zou hij schetsen, als uitdrukking van het karakter en de roeping der Natien ¹. Hij voorspelde dat Italië vrij, Duitsch-land één machtig rijk worden en Frankrijk ondergaan zou

in den stroom
Der wieling, om de schaduw van een droom;

terwijl Nederland eenmaal weder opnieuw zijn hart doordringen zou

Van zucht naar vrijheid, wijsheid, kracht en deugd.

¹ Een stem der toekomst, uit lang verleden dagen. Amsterdam G. L. Funke, 1870.

“Sints lag het,” zoo schreef hij later, “met zooveel andere kruiden en bloemen, dorre bladen en geknakte twijgen, rustig in dien dichterlijken afgrond; vergeten door de meesten, en bijna door den Dichter zelf.” Geen bijzondere omstandigheden bewogen hem in bijkans het vierde deel eener eeuw het gebied der politiek te betreden, totdat in den zomer van 1866 de toenmalige minister van Financiën, in de Kamer der afgevaardigden, beschuldigd werd, in een *vertrouwelijk* schrijven aan eenen ambtsvoorganger “zijne innerlijke gedachten en plannen omtrent politieke zaken” medegedeeld te hebben. De oppositie zag daarin het uitvoeren van invloed op de verkiezingen voor de Staten-Generaal in het Hertogdom Limburg, dewijl de brief beschouwingen behelsde naar aanleiding van het toen in de Tweede Kamer aanhangige wetsontwerp op de grondbelasting, en alzoo in strijd te achten was met de vrije werking van het kiesrecht.

Tegen die beschuldiging is Heije, nadat de bedoelde brief openbaar gemaakt was, te velde getrokken¹.

“Geen verstandig mensch”, zoo ving hij aan, “zal oppositie afkeuren (zonder gist geen voedzaam brood!), maar geen eerlijk Nederlandsch gemoed kan den vorm van oppositie goedkeuren, die sedert het optreden van dit ministerie, niet slechts in enkele dagbladen, maar bijna tot in het heiligdom der vertegenwoordiging de beroemde “Laster-aria” uit den Barbier de Seville, tot in het oneindige, voordraagt.

“Zegeviert alsnu deze vorm van oppositie, dan is der openbare zedelijkheid, voor langen tijd, geweld aangedaan. Dat mag het Nederlandsche volk *niet* toelaten.” In vollen gemoede verklaarde hij dat de brief niet alleen volstrekt niet tot het openbaar en officieel leven behoort, maar ook op het persoonlijk leven, op het persoonlijk karakter van den staatsman, die hem *vertrouwelijk*

¹ Zie Algemeen Handelsblad, No. 10577 van 23 November 1865 en No. 10745 van 11 Juni 1866.

en "aan een vriend" schreef, geene smet wierp. Daarom behoorde het geweten der natie getuigenis te geven tegen het on-nederlandsch "stelsel van oppositie", door een luid en krachtig protest uit alle deelen onzes lands, — "eene zóó duidelijke en ernstige afkeuring, dat, ook wanneer het Z. M. den Koning behaagde het gevraagde ontslag des ministers in te willigen, toch de verwinnaar geschandvlekt zij, en niet de verwonnene."

Het spreekt van zelf dat het oordeel van Heije waardeering vond bij velen en — gelijk een der dagbladen opmerkte — juist daarom, "dewijl hij buiten de partijen stond, dewijl hij geen man was van politiek, maar een warm vaderlander en iemand, die recht had op vertrouwen, wanneer hij een oordeel uitsprak over de moraliteit eener zaak." Onder die velen behoorde ook Bogaers, die hem, na de ontvangst van het "Asschepoestertje", onder anderen betuigde: "met geen minder genoegen heb ik uwe naïve poëzij gelezen, dan laatst uw mannelijk, rechtschapen proza in de dagbladen."

Spoedig daarna deed zich het zeldzaam verschijnsel voor, dat binnen slechts vier maanden tijds dezelfde, of nagenoeg dezelfde vertegenwoordiging, nu eens ontbonden werd op voordracht van een liberaal-, dan weer op voordracht van een conservatief ministerie! Het eerste eerbiedigde het afkeurend votum der Kamer, en verzocht en verkreeg ontslag, het andere droeg aan den Koning de ontbinding der Tweede Kamer voor. Nu achtte Heije den staatkundigen toestand van Nederland in gevaar. Hij zag hoe een deel der dagbladpers het vuur van den hartstocht met elken dag hooger deed opvlammen, en de golven, door den stormwind der ontbindingsvoordracht opgezweept, ons volkshiel voor langen tijd dreigde te overstelpen; en hij meende het oogenblik gekomen om in dat moeilijk tijdsgewricht een *rustig* woord te spreken. ¹ Daar-

¹ Volksvrijheid en staatsmanskunst. Een rustig woord in onrustigen tijd. door Dr. J. van Amstel. Amsterdam. P. N. van Kampen. October 1866; benevens *Aankangsel* tot O. & S. Nov. 1866.

toe ving hij aan van zich zelve te getuigen, dat hij afkeerig was van alle staatkundige partijen en van heur partijnamen, dewijl nooit eenig partijman bij machte geweest was of worden zou, om één dier partijstelsels volkomen helder te formuleeren en — zoo al! volkomen consequent toe te passen. Doch zoo men al meenen mocht dat een vaderlandslievend burger partij moet kiezen, dan schaarde hij zich om de partij, waartoe de geheele natie behooren kon: “*De nederlandsche partij!*” Van uit dit onzijdig standpunt beschouwde hij de ontbindingsvoordracht als een onbegrijpelijke en ongehoorde misgreep, waardoor het heil des lands in de waagschaal gelegd werd, omdat door het ontbinden der Kamer, in die omstandigheden, de vorst en de vertegenwoordiging des lands, als pleiters tegenover elkander, voor de rechtbank des volks gesteld werden. “Daardoor”, zeide hij, “wordt de weg gebaad tot dictatuur of revolutie!”

Een wenk aan 't volk was het, waarmede hij besloot; een bede, uit het innigst zijner ziele, bij het herkieszen eener nieuwe Kamer. Het recht daartoe ontleende hij aan een reeds vergevorderd leven, in allerlei richting, aan het heil des volks liefdevol toegewijd.

Heinde en verre zijn ze verspreid die vlugschriften ¹, waarmede hij telkens het volk aanspoorde om door eendracht machtig te worden,

¹ November-Liedjes, 1818—1863. Amst. C. L. Brinkman 1863. Zie ook “Volksdichten”; Het November-Gedenkteeken der “Vrije Nederlandsche mannen”, Gedrukt bij C. A. Spin en Zoon, te Amsterdam. Het woord van Waterloo. Een vredelied — 18 Juni 1815—1865. Gebr. Belinfante. 's Hage. 1872—1872. Twee volksliedjes van Dr. Heije en een feestlied voor mannen-zangvereeningen, uitgegeven ter ere der April-Gedenkdagen, door de Vereeniging tot veredeling van 't volksvermaak te Amsterdam; bij G. L. Funke.

² Zie 1 April 1872—1872. “Vrijheid voor allen en voor ieder. Een ernstig en hartelijk woord aan alle Nederlanders”; proclamatie, in Amsterdam en elders verspreid, bij het 300jarig feest onzer vrijwording van Spanjes dwinglandij. Gedrukt ter Amsterdamsche stoomdrukkerij van Roeloffzen en Hübner.

om bij het vieren van voor Nederland gezegende herinneringsdagen geestdrift van opgewondenheid te onderscheiden, elken slavenboei af te schudden, opdat één band alle volken verbindt. Dat was het ideaal der toekomst, waarop de dichter vertrouwd, verzekerd "van die hoogere, heilige en onwrikbare wereldorde, wier richting en doel is, dat éénmaal (wie of wat er zich tegenkante!) Gods koninkrijk op aarde kome."

Doch dat ideaal lag nog in eene verre toekomst. "Op nieuw", zoo schreef hij (1870), "heeft de Gallische arend zijn klauw in 't hart van den Prometheus der menschheid geslagen", en wederom werd Heije in zijne rust gestoord. Thans meer dan ooit te voren. Duitschland moest zich ten strijde gorden; reeds was een ontzagge-lijk leger ijlings naar Frankrijks grenzen getogen, en terwijl deze verpletterende tijding als een electricische schok door geheel Europa ging, bracht zij aan Heije tevens de mare, dat zich onder de strijdenden een dierbaar vriend bevond, die weldra de bruidegom van zijn eenig kind worden zou.

Bij niemand zal het verwondering wekken, dat het krijgstooneel in den kleinen kring des dichters in alle bijzonderheden werd besproken. Gedurende geheel dien bangen strijd was er onder het vriendelijk drietal slechts ééne gedachte, slechts één gesprek, slechts ééne vraag, die telkens wederkeerde en nooit tot bevrediging scheen te zullen leiden: "Wachter! wat is er van den nacht?"

Onder deze omstandigheden was het voor den dichter een behoefte, om zijn overtuiging uit te spreken voor zijn volk, dat nu geroepen was tot handhaving zijner onafhankelijkheid.

"Daartoe, mijn Nederland!" zoo schreef hij, "geve God u wijsheid en moed.... en bovenal "door eendracht, macht!" Sta met onzijdig wapen pal voor uwe onafhankelijkheid tegen *elk*, die haar bedreigt, maar handhaaf die onafhankelijkheid *evenzeer* in het kloekmoedig uitspreken, dat het recht ditmaal aan de zijde van

Duitschland — en Frankrijks aanval een misdaad jegens de menschheid is. — Dan zult ge niet slechts sterk zijn door uw zwaard, maar sterker nog door de stem van uw geweten!

Heije dachtte van het zegevierende Pruisen voor ons vaderland geenerlei gevaar; hij verwachtte van Duitschlands eenheid, zoowel voor dezen Staat als voor Nederland, een nieuw tijdperk van leven en voorspoed, “de eindzege der Dietsche degelijkheid over Gallische wuftheid”. En terwijl hij daarvan, gelijk hij zeide, in 't diepst zijns harten verzekerd en evenzeer overtuigd was van de Gerechtigheid Gods en van Zijn wil, dat thans, “de Prometheus der menschheid ontboeid, en de adelaar der Napoleoniden geveld zou worden,” kwam hem wederom het gedicht in de herinnering, dat hij in 1841, onder het opschrift *Toonkunst*, schreef en waarin de droomen en verwachtingen des dichters vooruitvlogen naar den tijd, waarin Italië vrij, Duitschland één, Frankrijk ondergegaan zou zijn, en Nederland zich tot nieuwe kracht zou verheffen.

Met heilige huivering doorlas hij het gedicht dat in die dertig jaar aan zijne herinnering gansch en al ontgaan was. In breede trekken toch stond toen reeds voor zijnen geest, en sprak hij, als voorspelling uit, wat inderdaad tot werkelijkheid gekomen is: Gods oordeel over het keizerrijk en de adelaar der Napoleoniden, “met voor altijd verbrijzelde slagpen geveld.” Zonder Napoleon's ondergang scheen voor Heije geen vrijheid, recht en zedelijkheid — maar ook geen wereldvrede mogelijk, en evenmin denkbaar, als niet Frankrijk, door strenge beproeving gelouterd, tot hooger inzicht en begrip zijner eigenaardige wereldbestemming zou komen, zóó, als Heije die reeds in de III^{de} Afdeeling van zijn “Stem der Toekomst”¹ schetste. Bismark zou den grondslag leggen voor een gezond constitutioneel Duitschland:—

¹ Amsterdam, G. L. Funke, 1870.

en daardoor evenzeer van de mogelijkheid eener duurzame zegepraal van vrijheid, recht en degelijkheid. Neêrlands roeping zou zijn, geheel onafhankelijk zijne nationaliteit *tegenover*, doch tevens naast de Duitsche nationaliteit, te ontwikkelen, en daartoe moest het zich niet als politieke macht, maar zedelijk en intellectueel aan de spits der Dietsche stammen stellen. Elk ontwikkeld man diende, in elke richting, alle krachten in te spannen om die roeping na te streven.

Door een krachtig voorbeeld op dezen weg trachtte hij der natie een nieuw en verheffend levensdoel voor oogen te stellen, en het land een waarborg te geven voor eene vrije en zelfstandige ontwikkeling van het staatsleven. Grootsch en schoon wenschte hij eenmaal de toekomst van zijn "Zoet Holland, waar zijne ziel aan hing." En daarom gevoelde hij zich steeds onweerstaanbaar gedrongen het *rechtsgevoel* bij het volk wakker te houden, en godsvrucht, burgerdeugd en vaderlandsliefde aan te kweken.

Terwijl hij zich bewust was van nog veel in het belang des volks te kunnen verrichten, gevoelde hij nochtans dat hem langzaam de krachten begonnen te ontzinken. Reeds in den zomer van 1870 schreef hij mij: "Ik ben, bij overstelpling van arbeid, sinds langen tijd lijdend naar 't lichaam. Wat dus onvermijdelijk afgedaan moet worden, doe ik af, om, zoo snel mogelijk, te zien of hooger bergstreek buitenslands mij wat veerkracht hergeven wil." Dan zocht hij heil en heeling in 't Brohlthal, maar te vergeefs. De heelbron was hem niet genadig. "Ik ben terug, doch weinig gebeterd", luidde zijn welkomstgroet. Telken jare beproefde hij op nieuw of de heerlijke natuur, waarin hij zich zoo gaarne bewoog, hem de folterende kramphoest ontnemen wilde, en toen hij in 1871 eenige beterschap gevoelde, deed het plotseling afsterven van zijn oudsten en trouwsten vriend, Prof Schnee-

voegt, hem weer verliezen wat hij aanvankelijk begon te winnen. Dan hield hij zich, als verpoozing, na den veelvuldigen arbeid, bezig met het ordenen van de honderde koraalschelpjes zijner huiselijke- en familiepoëzie, die hij deed afschrijven. Ik begon te gelooven, dat die schelpjes zich nog eenmaal tot een klip-eiland vormen zouden. En het bleek inderdaad dat ik juist had gezien. De poëtische zaadkorrels, die hem de vogelen des Hemels brachten, ontwikkelden zich tot een boomtwijg: in den zomer van 1873 ontvingen eenige weinige bevoorrechten een prachtig, zeldzaam geschenk. . . . *“Innigst leven eens Dichters, — Poëzie des Huizes van Dr. J. P. Heije.”*

“Uit deze druppeltjes zult ge zien in wat weeldezee van lieven en leven naar geest en hart ik mij baden mocht!” zoo luidde zijn vriendelijk woord, dat het kostelijk geschenk verzelde. Dit weinige zij genoeg voor hen die belang stellen in zijn huiselijk leven. Heije stelde er prijs op, dat vóór 1 Maart 1909, zijn 100jarigen geboortedag, omtrent zijn leven in den kleinen familiekring, niets in 't openbaar bekend worden zou. Van daar dat hij slechts 50 exemplaren liet drukken, voor zijne vrienden bestemd. Daar zouden zij recht gewaardeerd en trouw bewaard worden.

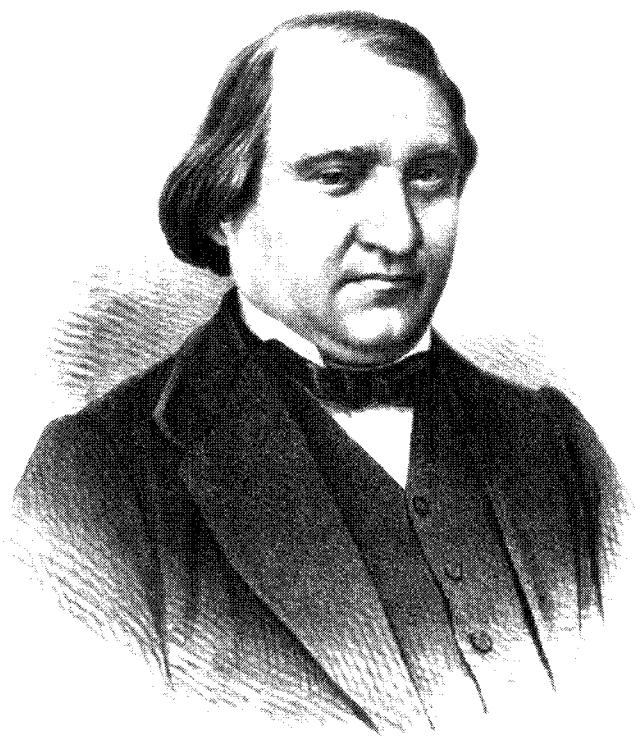
Nooit sprak hij zoo dikwijls over den dood als in de laatste jaren. Nu eens zinspeelde hij: “de ouderen, al hebben ze een “goed Leven” gehad, peinzen reeds meer over hun “best Sterven!”” Dan weder regelde hij zorgvuldig wat maar eenigszins voor hem te doen overbleef, of schikte en ordende hij zijne papieren. Het vriendelijk Abbenes, het oude eiland van dien naam, in het Haarlemmermeer, dat hij geregeld tweemaal per maand bezocht, mocht hem zelden meer begroeten. Hij placht er zoo gaarne te toeven, in het midden van de vele dankbare dorpsbewoners, voor wie hij een weldoener en een hartelijk vriend was. Daar heeft hij korten tijd voor zijn verscheiden zijne groeve

laten bouwen. Zij ligt als op een heuvel, want rondom de plek is het land uitgeveend. Een ijzeren hek met heerlijk plantsoen en hooge populieren omgeeft het geheel; aan de binnenzijde van het hek staan fraaie bloemen en heestergewas. Dikwijls zeide hij dat zijn grafplaats één bloemruiker wezen moest. En meermalen ver-toefde hij op de plek waar hij eens rusten zou, *tot hooger ontwaken*.

Den 14^{en} November 1875 drong nog een vriendelijk zonne-straalje in zijne woning door. Hij herdacht toen het tijdstip waarop hij voor vijf en twintig jaren met Maria Margaretha, de dochter van den Amsterdamschen predikant, Ds. J. J. v. Voorst, in het huwelijk trad, maar voortdurende lichamelijke onlust be-nevelde reeds voor een groot gedeelte de zilverreine stralen van zijn weelderig leven, naar geest en hart, in den kring zijner dierbaarsten. Hij zou dien dag niet lang meer overleven. Slechts zelden verliet hij zijne woning meer; de vreeselijke aamborstigheid bleef aanhouden en verminderde zijne krachten zoozeer, dat hij nauwelijks de pen meer in de hand houden kon. Maar hij bleef tot zijne laatste ure helder van geest en spande daarbij al wat hem aan lichaamskracht overbleef in, om een werk te voltooien dat de krone zijns levens was. Een woord van inleiding tot eene uitgave van de Vereeniging voor Muziekgeschiedenis, scheen zijn laatste arbeid te zullen zijn; hij gevoelde dat zelf en besloot met dezen afscheidsgroet: "Hiermede een hartelijk vaarwel aan allen, die mij, op zoo velerlei gebied, trouwhartig ter zijde stonden!"

Voor de laatste maal had hij de pen ter hand genomen.

Weinige dagen later, op 24 Februari 1876, des morgens ten 11 ure, waren zijne geliefde betrekkingen getuigen van zijn kalm verscheiden.

RENAN

ERNEST RENAN.

I.

Door de straten van het kleine Fransche stadje Tréquier (Cotes-du-Nord) trok een eenvoudige, schier armoedige begrafenisstoet naar het niet ver verwijderde kerkhof, om de stoffelijke overblijfselen van den wakkeren zeeman, die kort te voren in de baren eener woedende zee den dood had gevonden, aan den grond toe te vertrouwen, opdat andermaal mocht bevestigd worden: "Uit stof zijt gij, tot stof zult gij wederkeeren."

Twee knapen, nauwelijks op een leeftijd om hun verlies te beseffen, volgden onmiddellijk achter de baar, terwijl tal van zeelieden en belangstellenden het zich tot eere rekenden, den vriend en makker dat laatste eerbewijs te brengen, en bij het pas gedolven graf een traan, eene gedachte, misschien een gebed aan de nagedachtenis van den gewaardeerden kapitein Renan te wijden; zooals te huis, in de eenvoudige woning, eene moeder en gade en eene oudste dochter, geknield voor het ivoren crucifix, eene bede voor de ziel van den echtgenoot en vader tot den Allerhoogste opzonden. De zuster en dochter heette Henriette,

de naam van een der knapen was Alain, de andere met de levendige en diepliggende oogen werd Ernest genoemd.

Joseph Ernest Renan, geboren 27 Februari 1823, was een jongeling die reeds vroegtijdig iets groots voor de toekomst voor-spelde. Reeds op de eenvoudige school, waar hij met de kleine meisjes lezen leerde, had hij zich altijd boven zijne makkers weten te onderscheiden, en hoe jong ook, toch meende men reeds in dat vroeg ontwikkelde kind eene bijzondere voorliefde voor studie te mogen waarnemen, die door de moeder en zuster, te meer werd gewaardeerd en aangewakkerd, omdat men sinds den treurigen dood van den vader met leede oogen den lust en den wakkeren zin voor het beroep van den zeeman in het kind zou hebben zien geboren worden.

Met eene bijzondere spanning vroeg de moeder reeds vroegtijdig aan den intelligenten jongen: "kind, wat wilt gij worden?" Ernest had de oogen wijder geopend, en zijne moeder schier smeekend aanziende, zonder zich lang te bedenken, op beslisten toon geantwoord: "Moeder, laat mij priester worden!"

Toen Ernest de jongelingsjaren bereikt had, werd hij naar Parijs gezonden en in het kleine voorbereidende seminarie "Saint Nicolas" opgenomen. Ook hier onderscheidde hij zich op buitengewone wijze, en toen hij aan het einde van het jaar als een der beste leerlingen aangeschreven stond, en eindelijk het gewone jaarlijksche examen van de bijzondere ontwikkeling en buitengewone gaven van den talentvollen Ernest getuigde, werd hem eene zoogenaamde "beurs" toegekend, om zijne studiën uit te breiden en te voltooiën. Als een bijzonder gunstbewijs gold het woord van den Superieur: "Nous vous laisserons d'ailleurs toute votre liberté pour l'avenir!" Dat woord wederlegt de zoo dikwijls geuite beschuldiging, als zoude aanvankelijk door de geestelijkheid een bijzonderen invloed en daarna een zekeren druk op den jongeling zijn uitgeoefend. Het antwoord van Renan was

tamelijk onverschillig, maar getuigde van een onwankelbaar besluit, van eene roeping, die zich vroegtijdig reeds geopenbaard had. In tegenwoordigheid van den bekenden abt Dupanloup, thans aartsbisschop van Orleans, klonk het andermaal van zijne lippen: "Moi, je veux être prêtre!"

In het seminarie te Issy verwierf Ernest zich de noodige filosofische bekwaamheden om met goed gevolg zijne theologische studiën aan te vangen. In het bekende seminarie "Saint Sulpice" te Parijs eindelijk, wijdde hij zich met hart en ziel uitsluitend aan de studie der godgeleerdheid. De jeugdige geestelijke met zijn somber zwart gewaad had wel een terugstootend uiterlijk, maar was toch in korten tijd de lieveling der professoren geworden. Vooral voor het hebreeuwsch toonde hij eene bijzondere voorliefde, en alle superieuren stemden daarin overeen, dat Ernest Renan, eenmaal tot priester gewijd, een sieraad der kerk en een waardig voorvechter van het katholieke geloof zou worden. Saint Sulpice was een klooster gelijk, en de kleine kamers der studenten hadden in elk opzicht overeenkomst met de cellen van den monnik. Een fransch dichter heeft niet ten onrechte van het seminarium, waar ook hij zijne opleiding genoten had, getuigd: "C'est un prison, dont les portes sont ouvertes, dont les fenêtres donnent sur le ciel." Renan studeerde met hart en ziel, en als een uitzondering onder de seminaristen had hij eene voorliefde voor het somber gebouw met zijne kale muren. Wars van alle vermaken, afkeerig van de bonte verstrooiingen van Parijs, gevoelde de peinzende jongeling zich gelukkig tusschen de naakte wanden zijner studeercel. Met zichzelf alleen te zijn, met zijn hart te rade te gaan en met zijn verstand bovenal het geloof der katholieke Kerk, hare leerstellingen en plechtigheden te overpeinzen en zich een eigen oordeel, een onafhankelijk standpunt te vormen, was zijn eenig streven. Hij had zich de gunst weten te verwerven om des avonds langer dan eenig ander leerling der

inrichting licht te mogen branden, en niet alleen volgde hij de boeken en geschriften, door de superieuren aangewezen, maar de weetgierige student las bovendien tal van andere werken. Hij at van de den seminarist verbodene vruchten der wereldsche wetenschap, en betrekkelijk korten tijd na zijne opname in Saint Sulpice nam hij zijnen meest vertrouwden leeraar ter zijde en fluissterde hem bekommerd maar vastberaden toe: "Mon père, j'ai des doutes." "Waak en bid!" was het eenvoudige antwoord van den geestelijke, en Renan wachtte en bad en werkte meer dan ooit. Maar de twijfel week zoo weinig, dat hij twee maanden later zijn superieur met de ontmoedigende bekentenis schokte: "Mon père, j'ai prié et je crois encore moins!"

Hij verliet nu Saint Sulpice, maar eenmaal van het genot der hem toegekende "beurs" verstoken, moest hij zich natuurlijk levensonderhoud verschaffen. Het was een armzalige woning die de ex-seminarist in de *reu de l'épée* te Parijs betrok, met het aanvankelijk zoo treurig vooruitzicht om van zijne pen uitsluitend te moeten leven. Gelukkig onthield Dupanloup, nadat Renan Saint Sulpice vaarwel gezegd had, hem zijne steun en vriendschap niet, en, dank zij dezen destijds nog liberalen prelaat, werd hem eene plaats als leeraar aan het college "Stanislas" aangewezen. Zijn vrije uren liet hij niet ongebruikt, zijn studie der philosophie zette hij vooral op breede schaal voort.

In het jaar 1845 had hij zijne "*Études de la langue Grecque au moyen âge*" gereed. Dit werk getuigde van de veel omvattende kennis des schrijvers, en ofschoon nauwelijks 23 jaren oud, werd aan dit geschrift zoo groote waarde toegekend, dat de fransche academie het met den gouden eereprijs bekroonde.

Van dat oogenblik af schijnt Ernest Renan de opmerkzaamheid tot zich getrokken te hebben, en in 1849 werd hem reeds door de "Academie des Inscriptions et belles lettres" eene zending naar Italië opgedragen. Teruggekeerd in 1851 en door bij-

zondere bescherming ondersteund, werd hem eene plaats gegund aan de Bibliothèque nationale. Zijne werkzaamheid bepaalde zich aldaar meer hoofdzakelijk tot de afdeeling der manuscripten. Hier schijnt hij aanleiding gevonden te hebben, om zijne bijzondere opmerkzaamheid aan de Oostersche talen en daarmede verwante studiën te wijden. Tusschen 1851 en 1860 vinden wij weinig van hem gemeld¹. Alleen zij hier opgemerkt, dat eerst in 1852 hem het doctoraat in de philosophie toegekend werd. Kort daarna trad hij in het huwelijk met de dochter van den beroemden Franschen schilder Henri Scheffer, broeder van onzen Arie Scheffer.

In elk opzicht schijnt Renan destijds zijne studiën tot het Oosten en het heilige land bepaald te hebben. Tal van geschriften, gedurende die periode geschreven, leveren daarvan het duidelijkste bewijs. Zijn veelomvattend werk: "Histoire générale et Système comparative des Langues Sémétiques" heeft hem tot Frankrijks grootsten Orientalist sedert de tijden van Sacy en Burnouf verheven, en misschien als een gevolg van dit, door de mannen der wetenschap bijzonder geprezen geschrift, werd hem in het jaar 1860 eene zending naar Syrië toevertrouwd.

Zijne vrouw en zuster vergezelden hem. Henriëtte (de zuster) had altijd eene bijzondere plaats in zijne toegenegenheid ingenomen. De ex-schoolmaitresse van Tréquier had haren broeder onder alle omstandigheden ter zijde gestaan, en de vrijzinnige werken van Ewald, die ten allen tijde zulk een beteekenisvollen invloed op zijne gedachten en beschouwingswijze uitgeoefend hebben, werden hem door tusschenkomst van zuster Henriëtte, reeds in zijne studie jaren, uit Duitschland toegezonden.

Van de reis naar Syrië zijn eerst in later jaren de bijzon-

¹ In 1851 gaf hij eene studie over den wijsgeer Averroës in 't licht, waarvoor hij de bouwstoffen in Italië verzameld had.

derheden bekend geworden, die, afgescheiden van zijne zending, den grondslag gelegd hebben van het door Renan in 1863 uitgegeven werk: "Vie de Jésus."

Het is hier de plaats nog niet om op den indruk te wijzen, door dit geschrift teweeg gebracht. Wij zullen straks in de gelegenheid zijn om met een enkel woord de strenge kritiek in herinnering te brengen, welke in den vorm en ten getale van ongeveer vijftien honderd brochures binnen een tijdsverloop van twee jaren, beurtelings den schrijver tot den hemel verheffen of tot den diepsten afgrond der hel veroordeelen, en er niet weinig toe bijgebracht hebben, om den naam van Ernest Renan door de geheele wereld te verspreiden en hem de plaats te doen innemen, die hem om zijne door vriend of vijand erkende wetenschappelijke bekwaamheden als een "man van beteekenis in onze dagen" toekomt.

Slechts om te doen uitkomen, welk levendig aandeel de zuster nam en welke warme belangstelling zij gevoelde voor het werk van den broeder, en tevens, om in tegenspraak met zoo vele clericale critici, die Ernest Renan als "un homme sans cœur" geschetst hebben, een bewijs te geven, van de liefde die hij voor zijne beminde zuster gevoelde, wensch ik eene gedeelte uit de voorrede van datzelfde veelbesproken boek (*Het leven van Jezus*) te citeeren. Ik moet daarbij, ter verduidelijking, doen opmerken dat zijne zuster Henriëtte, op de reize door Syrië, aan de gevolgen eener kortstondige ziekte bezweek.

"Te souviens-tu, du sein de Dieu, où tu reposes, de ces longues journées de Ghazir où, seul avec toi, j'écrivais ces pages inspirées par les lieux, que nous venions de parcourir? Silencieuse à côté de moi, tu relisais chaque feuille et la recopiais sitôt écrite, pendant que la mer, les villages, les ravins, les montagnes se déroulaient à nos pieds. Quant l'accablante lumière avait fait place à l'innombrable armée des étoiles, tes questions fines et délicates, tes doutes discrets me ramenaient à l'objet

sublime de nos communes pensées. Tu me dis un jour que ce livre-ci, tu l'aimerais d'abord parce qu'il avait été fait avec toi et aussi parce qu'il te plaisait. Si parfois tu craignais pour lui les étroits jugemens de l'homme frivole, toujours tu fus persuadée que les âmes vraiment religieuses finiraient par s'y plaire. Au milieu de ces douces méditations la mort nous frappa tous les deux de son aile, le sommeil de la fièvre nous prit à la même heure... je me reveillai seul... Tu dors maintenant dans la terre d'Adonis près de la Sainte Byblos et des eaux sacrées, où les femmes des mystères antiques venaient mêler leurs larmes. Revèle-moi, o bon génie, à moi, que tu aimais, ces vérités qui dominent la mort, empêchent de la craindre et la font presque aimer!...."

Na zijn terugkeer uit Syrië werd Renan tot hoogleeraar in de Hebreuwsche taal aan het "Collège de France" benoemd. Men heeft deze vereerende keuze aan den invloed en de persoonlijke genegenheid van Napoleon III toegeschreven. Zooveel is zeker, er zijn tal van redenen voorhanden, die schijnen te bewijzen dat Renan inderdaad de bijzondere achting en bescherming van den toenmaligen keizer genoot. Niettegenstaande uit zijne geschriften reeds ten duidelijkste gebleken was, welke theologische beginselen en welke liberale filosofie door den schrijver van "La liberté de penser" werd voorgestaan, toch werd de door Étienne Quatremère opengelaten plaats Ernest Renan aangeboden. Meernog, vóór hij den zetel aanvaardde onderwierp Renan het gedetailleerd programma, dat hij zich voorgenomen had in zijn nieuwen werkring te volgen, aan het oordeel der bevoegde autoriteiten, en niettegenstaande hij dus reeds in den aanvang openlijk zijne zienswijze uitsprak, werd zijne benoeming tot hoogleeraar in de Hebreuwsche, Chaldeeusche en Syrische talen en letterkunde bekrachtigd en op prijs gesteld. Wij moeten echter daarbij in het oog houden, met betrekking tot de plaats die het Collège

de France inneemt en ingenomen heeft, dat, ofschoon de Hebreuwsche taal bij den theologischen cursus eene groote rol vervult, het onderwijs in de theologie zelve van het Collège de France ten eenenmale buitengesloten is. De Sorbonne, naast het Collège gelegen, is daarentegen meer speciaal voor de theologische en bijbelsche studiën bestemd. Men zou ongetwijfeld aan Renan's benoeming eene beteekenis geven die haar niet toekomt, wanneer men de Sorbonne en het Collège de France met elkander verwacht of op ééne leest schoeit. Van den dag zijner stichting af (in de zestiende eeuw), ten tijde toen de Hervorming zulke buitengewone bewegingen op elk gebied te voorschijn riep, heeft het Collège de France onder alle omstandigheden zijn neutraal en onafhankelijk karakter behouden.

Ernest Renan heeft zijne beginselen en meeningen nooit verloochend. Men moet hem de eere toekennen, dat hij, ofschoon hij wist dat voortaan elk woord, elke gedachte aan eene strenge kritiek zou blootgesteld worden, toch nooit gearzeld heeft zijne overtuiging uit te spreken, of ter wille zijner eervolle positie te verwringen, en zijne woorden in te richten naar de plaats waar zij gesproken werden.

Het was in eene redevoering over den christelijken godsdienst en met het oog op den "verheven stichter van den christelijken godsdienst", dat hij die sedert zoo dikwijls aangehaalde woorden gesproken heeft:

"Zulk een onvergelykelyk mensch was hij, zóó groot, dat ik, ofschoon slechts van een wetenschappelyk oogpunt oordeelende, toch niet wenschen zou diegenen tegen te spreken, die, getroffen door het exceptioneele van zijn karakter en zijne werken, hem een God hebben genoemd!"

Dat was een steen des aanstoets, dat was het sein voor eene verbitterde geestelykheid om den "ongeloovigen" hoogleeraar aan te vallen en niets onbeproofd te laten om hem van zijnen zetel

te verdringen. In de gehoorzaal zelve van het beroemde Collège ontstond een buitengewoon tumult. Tal van studenten gaven duidelijk van hunne instemming met deze woorden blijk, terwijl een overgroot aantal hunner door ondubbelzinnige teekenen hunne afkeuring uitdrukten.

Het gevolg was dan ook, dat weinige dagen later in "le Moniteur" een besluit werd bekend gemaakt, waarbij Renan voor onbepaalde tijd in de uitoefening van zijn professoraat geschorst werd.

Toch, opmerkelijk genoeg, wenschte de minister van onderwijs Duruy dit decreet ruimschoots te vergoeden, en benoemde den geschorsten hoogleeraar tot directeur van de keizerlijke Bibliotheek. Ofschoon hierdoor duidelijk te kennen gegeven werd, dat de schorsing van den uitstekenden orientalist slechts geschiedde met het oog op de houding der verbitterde geestelijkheid, begreep Renan dat hij aan zich zelve en zijne eer verschuldigd was, dit zoogenaamd vereerend gunstbetoon, rechtstreeks van den Keizer zelve afkomstig, van de hand te wijzen.

"Je dirai comme Saint-Paul," antwoordde de zich beleedigd achtende Renan: "reprenez votre argent!" en de fiere hoogleeraar sloeg het mandaat onmiddellijk af.

Ter wille der onpartijdigheid moge aangemerkt worden, dat Renan op dat tijdstip, wat zijn stoffelijke middelen aangaat, reeds op een vrij onafhankelijk standpunt stond. Immers, zijne benoeming tot redacteur van het gezochte tijdschrift "Le Journal des Savants" was met zulke voordeelige voorwaarden verbonden, dat die werkkring alleen reeds voldoende geweest zou zijn om hem een ruim bestaan te verzekeren.

Gekozen tot lid van het Instituut, gedecoreerd met het officierskruis van het Legioen van Eer, heeft Ernest Renan, de in zijne waardigheid geschorste hoogleeraar, den strijd aanvaard en den handschoen opgevat, hem door de orthodoxie zoo ondubbelzinnig toegeworpen. Met het genie van een talentvol schrijver, met den

schermen toetssteen van den kritikus gewapend, heeft hij voor het katholieke Frankrijk in zijne talrijke werken en geschriften, op zijne wijze, bij de beschrijving van den oorsprong des Christendoms de zuiver wetenschappelijke historisch-kritische beginselen toegepast, die reeds sinds 25 jaar in de theologische wetenschap van Duitschland burgerrecht verkregen hadden, en de grootsche resultaten der duitsche wetenschap, door den arbeid van Strauss, Baur en de Tubinger school verworven, zelfstandig verwerkt en in een fransch gewaad gehuld. En wanneer voor een oogenblik alleen de vraag gesteld kon worden: "*Hoe* heeft Renan geschreven?" en men de vraag ter zijde kon stellen: "*Wat* heeft Renan geleerd?" — dan zou geheel Frankrijk, neen, dan zou geheel Europa met eenparigheid volmondig instemmen: "*C'est un talent!*" Zijne bestrijders en zijne aanhangers zijn het daarin eens, dat al Renan's werken, uit een letterkundig oogpunt beschouwd, de meesterhand verraden. Van "*La Vie de Jésus*" af, tot den "*Ante-christ*," van "*La liberté de penser*" tot zijne "*Etudes et Dialogues philosophiques*," heeft zijne pen wonderen gewrocht en de betrekkelijke waarheid van Lytton's woord bevestigd: "*The pen is mightier than the sword.*"

II.

Wanneer ik ten slotte een oogenblik stilsta bij de denkbeelden door Renan verkondigd, en wanneer ik misschien mij de vrijheid veroorlooven zal, hier en daar eene aanhaling uit zijne werken in te lasschen, dan moge zulks niet aangemerkt worden als een den biograaf ongeoorloofde verdediging en verheerlijking van zijn held, of als eene kritiek die zich niets anders ten doel stelt dan te prijzen. Ik wensch alleen en uit-

sluitend, met terzijdestelling mijner persoonlijke overtuiging, door die aanhalingen en door het oordeel van bestrijders en geloofsverwanten, Renan's karakter in het juiste licht te plaatsen. Wanneer ik het oordeel van anderen citeer, dan wensch ik daarmede geen eigen vonnis te vellen, noch als advocaat voor den dikwijls zoo hevig beschuldigde op te treden.

Dr. J. van Vloten in zijne verhandeling over "Jezus van Nazareth en zijne beginselen" (naar aanleiding van Renan's Leven van Jezus) begint met de opmerking:

"Om alle noodelooze ergernis te vermijden zal men best doen, dit geschriftjen alleen voor hen geschreven te achten, die minstens in de onbestemde, meer ontkenkende dan stellige zienswijze onzer zoogenaamden moderne godgeleerden deelen."

Dat is reeds op zich zelve eene kritiek, die op de meest on-dubbelzinnige wijze den aard en de strekking van Renan's werken en leerstellingen aanwijst.

Prof. Scholten, Dr. L. S. P. Meijboom, Dr. Ter Haar en Dr. van Oosterzee, en misschien nog tal onzer eminente mannen, hebben kort na de verschijning van het zooveel sensatie verwekkend "Vie de Jésus" hunne brochures naar aanleiding van dit geschrift het licht doen zien. Ik acht mij dus hier van den plicht ontheven, om allereerst het oordeel van vaderlandsche letterkundigen nader toe te lichten. Voor Frankrijk zelve bepaal ik mij hoofdzakelijk tot datgene, wat van datzelfde werk (Vie de Jésus) is getuigd geworden. Immers dit werk is het eerste van eene geheele serie (Les Apôtres, St. Paul, L'Antechrist), en is ruimschoots voldoende om den schrijver te schetsen, die in zijne opvolgende werken van één en hetzelfde standpunt is uitgegaan, namelijk de toetsing van het Nieuwe Testament op wetenschappelijke en historische gronden.

Renan heeft reeds vroeger de voor Duitschland en Nederland tamelijk overtollige, maar voor het op theologisch gebied

zeer achterlijke Frankrijk buitengewoon ergerlijke verklaring afgelegd: *La critique ne connait pas le respect* (zie "Liberté de penser", tome III, page 365.) Met die stelling voor oogen heeft hij het Nieuwe Testament en het leven van Jezus aan eene historische kritiek onderworpen, waarbij de godheid van den Christus natuurlijk geloocchend wordt. Zijne beschrijving is meer dan eene biographie van den Christus, het is als het ware eene inleiding tot de geschiedenis der grondbeginselen van dien godsdienst, die de beschaafde wereld overheerscht.

Om nog eenmaal Dr. J. van Vloten te noemen; — ook deze geleerde heeft duidelijk gezegd:

"Dat is eene moeilijke taak, waarvan men zeker niet ontkennen kan, dat hij zich hier en daar met den welbekenden franschen slag heeft afgemaakt, maar in wier behandeling hij toch, wat zijne hoofduitkomsten aangaat, wel niet ver bezijden de waarheid geraamd hebben zal."

Eigenaardig is voorzeker het getuigenis van Renan zelf, wanneer hij in zijne Inleiding de motieven aanvoert, die hem er toe geleid hebben, om het leven van Jezus van dat historisch standpunt te beschouwen en te schetsen. "Pour faire l'histoire d'une religion, il est nécessaire premièrement d'y avoir cru, et en second lieu de n'y plus croire d'une manière absolue, car la foi absolue est incompatible avec l'histoire sincère" (page LVIII). En een weinig verder:

"La gloire de Jésus ne consiste pas à être rélégué hors de l'histoire, on lui rend un culte plus vrai en montrant que l'histoire entière est incompréhensible sans lui."

Het kan geene verwondering wekken, dat van zulk liberaal standpunt beschouwd, en met zulke streng historische grondbeginselen toegerust, eene kritiek op het Nieuwe Testament reeds uit den aard der zaak eene hevige verbolgenheid van de zijde der katholieke geestelijkheid in het leven moest roepen. De Paus

zelf deed eene groote hoeveelheid exemplaren aankopen, en wenschte zich het genot niet te ontzeggen om getuige te zijn van het schouwspel toen deze exemplaren in den tuin van het Quirinaal tot asch verbrand werden. Ik heb reeds gezegd, dat binnen twee jaren tijds ongeveer 1500 geschriften het licht zagen, vóór en tegen het zich alom verspreidende boekske. Het behoeft geen nader betoog, dat velen in hun geloofsijver zich verleiden lieten om, door eene opeenstapeling van hatelijkheden jegens den schrijver, ijverig mede te werken om het gevreesde boek overal te verspreiden.

Renan had eens bij vorige gelegenheid gezegd: "qu'il ne plierait pas et tiendrait ferme comme Ajax contre les Dieux," en de clericale goden vielen driftig genoeg op hem aan en stelden zich ijverig genoeg te weer "a tenir ferme comme contre l'enfer." Zij ontzagen zich niet om, in lijnrechten strijd met zijne wijsgeerige beschouwingen, Ajax den volke voor te stellen niet slechts als een heiden, maar als een onbeschaamden atheïst, die in "le sol créateur" den oorsprong aller dingen zoekt. "C'est un soi-disant Chrétien, un catholique, ecclésiastique, qui a apostasié sa foi, qui a brûlé ce qu'il a adoré," riep een dier ijverige apostelen uit.

Een oostenrijksch abt, Pia, in een vlugschrift getiteld: "Renan was er ist, was er will, was er kann", noemt den schrijver van "la Vie de Jésus", waarschijnlijk zinspelende op diens geestelijke opleiding in Saint Sulpice, een overlooper, en vraagt categorisch genoeg: "Wat kan men van een overlooper verwachten", sterker nog, straks laat de spiritueele abt er op volgen: "Zeg mij, geschiedschrijvers, is de overlooper de geschikte persoon, the man on the right place, om de geschiedenis van een veldtocht te boekstaven?"

De eerwaarde geestelijke vergat blijkbaar — en hierbij wensch ik den vinger te houden — dat, ofschoon men dikwijls getracht heeft Renan als een geestelijke voor te stellen, deze nooit in werkelijkheid tot priester gewijd is.

Reeds van den aanvang zijner studiën af — Dupanloup heeft het bevestigd — heeft Ernest Renan telkens tot zijne superieuren gezegd: "Père, j'ai des doutes!" Wat dan ook ooit van hem getuigd moge worden, welke punten van beschuldiging ook tegen hem ingebracht worden, een overlooper is hij zeker niet; — eene beschuldiging trouwens, die slechts in het oog van den clericaal een blaam, maar in het oog van den ernstig naar waarheid zoekenden mensch veeleer een lofspraak is. Onze grootste mannen, een Paulus en Luther zijn overloopers geweest.

Misschien heeft zijne persoonlijkheid tot die opvatting aanleiding gegeven. Een fransch geleerde en biograaf, die zich onder den pseudonym van "Ignotus" verbergt, schreef onlangs van Renan's persoon: "Renan est petit, gros et courbé. Il va les bras battants. La redingotte est ouverte. S'il la fermait, il ressemblerait tout-à-fait à un prêtre en laïque. Pendant l'hiver on aperçoit sous le pantalon court et noir des bas bleus. Il a souvent des souliers avec cordons. Ses cheveux assez longs sont jetés en arrière. On y cherche aussitôt la tonsure. Ses yeux sont doux mais parfois inquiets, presque toujours mi baissés. Son nez est grand et gros. Il retombe un peu sur la lèvre supérieure. Souvent il tient à la main son chapeau, et ce geste est particulier aux prêtres. Il vous appelle: mon bon ami. Et cette expression est comme spéciale au clergé. — La main est grasse et aristocratique. On lui aurait dit: Tu seras évêque!"

Toen eindelijk van het beruchte en beroemde werk, dat eigenlijk den grondsteen gelegd heeft tot des schrijvers internationale bekendheid, eene volksuitgave verscheen, — richtte hij een woord aan de armen en bedrukten, die tot dusverre in dat Nieuwe Testament een steun, den grond van hun hoop en troost gevonden hadden. Vreemd genoeg! hij berokkende zich daardoor de afkeuring van velen zijner stille bewonderaars, omdat, welke aantrekkelijkheid dat geschrift ook voor den meer ontwikkelde hebben mocht,

het nochtans naar hun oordeel een treurige aalmoes was in de hand "du déshérité, du misérable."

De regeering werd zelfs niet buiten spel gelaten. In een tijd waarin men met meerder gerustheid den Christus dan een prefect kon aantasten, werd dan ook de Senaat opmerkzaam gemaakt op hetgeen door den een: "un succès d'estime", door een ander: "un succès inoui", en door den derde als "un succès d'horreur" werd bestempeld. In elk geval, vriend en vijand moest erkennen dat aan het Boek "Vie de Jésus" een buitengewone verspreiding te beurt viel.

De Senaat, in zijne zitting van den 16^{en} December 1863, gaf het volgende rapport:

"Dans la séance du Senat (du 16 Decembre), S. E. le cardinal Donnet, venant après Mr. le général Gémeau et Mr. le Marquis de Laroche-Jaquelin, a signalé le danger, qui naissait de la publication d'ouvrages tels que "la Vie de Jésus" de Mr. Ernest Renan et "le Maudit", dont l'auteur ne s'est pas nommé. — Mr. Roulland, ministre présédant le conseil d'Etat, répondant à ces paroles, a manifesté sa désapprobation et sa répulsion pour ces deux écrits, mais quant à leur repression, il a déclaré qu'il n'y avait pas de loi, qui put les atteindre." ¹

Nogmaals terugkomende op de letterkundige waarde van Renan's werken, wensch ik eene eigenaardige kritiek van den reeds genoemden Ignotus in herinnering te brengen, die gedeeltelijk met Renan heeft gestudeerd in een en hetzelfde college, ofschoon Ignotus in geenen deele in opvatting van den Christus met den laatste schijnt overeen te stemmen.

"Quelles sont donc les qualités dominantes de Renan? Il a eu ce que personne n'a dans la littérature laïque. Il a eu le commerce secret avec la muse robuste des premiers jours de

¹ In het 2e jaar der uitgave verscheen de 12e oplaag.

l'humanité, il a apporté un vif sentiment de l'art dans une littérature divine, qui a tout, excepté cela."

Anderen hebben aangemerkt dat Renan's stijl zich bijzonder door iets onbepaalds, iets "indécisif" kenmerkt. Terwijl hij aanvankelijk eenigermate te positief pleegde te schrijven, terwijl eene zekere mate van bitterheid in zijne taal viel op te merken, en men hier en daar in zijne geleerde vertoogen eene te groote heftigheid vond uitgedrukt ¹, heeft hij zich na zijne reize door Syrië een geheel anderen stijl eigen gemaakt, waarbij mildheid, gematigheid en zachtheid bij het kiezen zijner uitdrukkingen, gevoegd bij éene zeer onbepaalde wijze van spreken, duidelijk in het oog vallen. Een onvermoeid kritikus heeft aangetoond, dat alleen in het werk "Vie de Jésus", door Renan 230 malen uitdrukkingen zijn gebezigd als: "misschien, het schijnt, het is mogelijk, waarschijnlijk, men mag veronderstellen, men mag aannemen, en soortgelijken. Anderen merkten op, dat de Christus van Renan geheel de kleur droeg van de Roomsch-katholieke levensbeschouwing waarin de schrijver zelf was opgevoed, dat zijn held te veel wekelijks, sentimenteels, monnikachtigs verraadde, dat hij al te délicieux en Renanachtig beschreven was om volkomen historisch te zijn. Toch, ondanks deze aanmerkingen op de bijzonderheden komen allen hierin overéén, dat hier dezelfde levendigheid van voorstelling, romantische inkleeding, en hoog poëtische gloed wordt teruggevonden, die uit al zijne werken spreekt en die, afgescheiden van de wetenschappelijke waarde, de juistheid of onjuistheid zijner beschouwingen, aan zijne geschriften eene eereplaats onder de sieraden der hedendaagsche Fransche letterkunde verzekerd hebben. Laat mij u daarvan in de volgende beschrijving een bewijs voorleggen.

"Le soir, quand le Nazaréen, dont les longs cheveux blonds

¹ Zie *Revue des deux Mondes*, 1 September 1858.

ont des reflets d'or et dont l'oeil bleu est noyé dans une larme lumineuse regardait les horizons sanglants du ciel de Galilée, où se détachaient les cèdres noirs superbement mélancholiques; quand, assises au bord des fontaines ou prosternées religieusement à ses pieds, les femmes juives chantaient avec une voix monotone et métallique les vieux hymnes hébraïques, douloureux comme des voluptés continues, Jésus entendait des voix descendre de ce ciel qui est une immense voie lactée, et enivré par ces odeurs attiédies des fleurs orientales, qui grisent comme l'encens, Jésus voyait se confondre devant lui le ciel et la terre, et il finissait par croire à la divinité de son rôle!"

Heb ik dan te veel gezegd, of, beter, heeft men den genialen schrijver den lauwerkranen te vroeg op de slapen gedrukt, wanneer men een schat van verheven poëzie in datzelfde geschrift meent te kunnen aanwijzen, dat volgens de clericale critici aan het Nieuwe Testament juist de verhevenheid ontnomen zou hebben?

Tal van schrijvers, tal van geleerden hebben een parallel getrokken tusschen Voltaire en Renan. Voor het oogenblik nog in het midden latende of werkelijk eenige punten van overeenkomst tusschen beiden bestaan, moet toch aanstonds die vergelijking voor hen, die en Voltaire en Renan gelezen hebben, onmogelijk worden. Ongetwijfeld, schrijvers die in ieder genre de volkomenheid nabijkomen bestaan er niet. Men heeft gezegd, en niet ten onrechte, dat de satire een deugd, zoo men wil, een talent is, door geen ernst, hoe verheven ook, te overtreffen, en Voltaire was zeer zeker meester in de satire, maar Voltaire had geen begrip van ernst. "Il n'a pas su pleurer", en Renan heeft nooit getoond de satire machtig te zijn geweest: "il n'a jamais su rire."

Voltaire, rijk in smaadredenen, noemt *le Sauveur* "l'Infame". Iets dergelijks vindt men bij Renan niet. Wat men hem ten laste moge leggen, welke beschuldiging men ook tegen hem inbrengen moge, niemand zal beweren, dat de schrijver van "La Vie de Jésus"

zich ooit aan gemis van eerbied heeft schuldig gemaakt, indien men namelijk niet het loochenen eener godheid op historische gronden als zoodanig aanmerkt. Neen, Jezus, zooals Renan dien schetst, is zeker niet de Christus van eenige kerkelijke dogmatiek, omstraald met de aureool eener bovennatuurlijke goddelijkheid. Het bovennatuurlijke in de geschiedenis te erkennen, was volgens hem een onwetenschappelijk, door niets gemotiveerd opheffen van alle historisch verband, een ontkennen van alle historie; niettemin zal ieder onbevooroordeelde lezer een diepen indruk ontvangen van het door Renan geteekende christenbeeld, voor 't minst den eerbied en de bewondering niet kunnen miskennen, die de schrijver zelf voor zijn held gevoelt, en die hem aan het slot van zijn boek doen uitroepen: "Mais quels que puissent être les phénomènes inattendus de l'avenir, Jésus ne sera pas surpassé, son culte se rajeunira sans cesse, sa légende provoquera des larmes sans fin, ses souffrances attendriront les meilleurs cœurs, et tous les siècles proclameront qu'entre les fils des hommes il n'en est pas né de plus grand que Jésus!"

Vóór het Vie de Jésus, te midden van goed en kwaad gerucht, den naam Renan tot ver buiten zijn vaderland op aller lippen bracht, had de oud-kweekeling van Saint-Sulpice door tal van uitvoeriger of beknopter wijsgeerige en godsdienstige studiën in den beperkten kring der geleerde wereld zich reeds eene eereplaats weten te verwerven. De velerlei opstellen, allen op het godsdienstige vraagstuk betrekking hebbende, die achtereenvolgens in de "Revue des deux mondes" en de "Revue Asiatique" werden opgenomen, verzamelde hij onder de titels "Etudes d'histoire religieuse" (1857, 7e editie 1864); "Essais de morale et de critique" (1859) "Questions Contemporaines" (1868). De oostersche idylle, in het Oude Testament als Hooglied van Salomo opgenomen, werd door hem in 1860 vertaald en verklaard, terwijl hij 's jaars te voren de grootsche Jobside vertolkt had en in eene sierlijk geschreven

voorrede de beteekenis van dit wonderbaar schoone gedicht, waarin de onbekende dichter het eeuwenoude raadsel van de smart in de wereld poogde op te lossen, ontsluit had. Bovendien zouden zijn "Mission de Phenicie," zijn "Trois inscriptions pheniciennes," zijn "Sur les inscriptions Hebraïques des synagoges de Kefr Bereïm en Galilée," wel voldoende geweest zijn om zijn roem als Orientalist voor goed te vestigen; maar zonder zijn "Vie de Jésus" ware Renan zeker niet de beroemde of beruchte populaire schrijver geworden, die met zijne pen schatten verdiend en meer dan eenig Europeesch auteur lof en blaam geoogst heeft. Het "Vie de Jésus" was het eerste, beroemdste en, met uitzondering van zijn Antechrist, wellicht ook het best geslaagde boek eener geheele serie, waarin hij den oorsprong van de christelijke kerk poogde te schetsen. In 1866 volgden Les Apôtres, "die tamelijk kalm ontvangen werden, en geen al te gunstigen indruk op de geleerde wereld maakten, ondanks meer dan eene schoone bladzijde waarin hij, met zijne levendige verbeelding, het woelige leven in de groote steden der eerste eeuw schetste. Zijn "St. Paul" was naar veler oordeel volkomen mislukt, zoodat zijn schoone en boeiende "Antechrist," die het 4e deel der serie uitmaakt, nauwelijks in staat was de minder aangename herinneringen aan zijn "St. Paul" uit te wischen.

Over het geheel zijn, naar het oordeel der duitsche en nederlandsche geleerden, Renan's studiën over den oorsprong van de christelijke kerk, ondanks meer dan eene bladzijde van onnavolgbare schoonheid, niet van dien streng wetenschappelijken, bedachtzamen geest doortrokken, die den arbeid van een Strauss, Baur, Schweigger en Hausrath kenmerken, wier verbeelding wel is waar minder beweeglijk is dan van Renan, maar die in hunne geschriften zich dan ook aan minder avontuurlijke beweringen schuldig maken.

Uit den aard der zaak kunnen wij in deze biografische schets onmogelijk al de opstellen aanstippen, waarmede zijne sierlijke, min of meer sentimenteele, in elk geval zeer vruchtbare pen de

“Revue des deux mondes” verrijkt heeft. 't Zij hij in een brief aan zijn vriend Berthelot zich waagt aan eene profetie omtrent de toekomst van ons zonnestelsel, 't zij hij zijne denkbeelden omtrent de toekomst van den godsdienst of van de metaphysica in onze moderne wereld beschrijft, altijd treden de eigenaardige licht- en schaduwzijden van zijn talent op den voorgrond: eene levendige verbeelding, een ernstig, min of meer week gemoed, een zeldzame rijkdom van wetenschap en een goed geoefende kritische blik, die scherp en nauwkeurig weet te onderscheiden, vooral wanneer zijne bewegelijke verbeelding in rust is. Al heeft hij nooit de wijding ontvangen, toch is Renan in den grond der zaak altijd een priester gebleven, die de eerste indrukken van zijn katholiek geloof nooit geheel heeft kunnen overwinnen. Altijd peinst en mijmert hij over de godsdienstige vraagstukken die zijn tijd en zijn vaderland in beweging brengen en zoekt hij naar de plaats die de godsdienst nog kan innemen in den gedachtenkring van den modernen mensch. Iedere poging om de bestaande godsdienstvormen in overeenstemming te brengen met de wetenschappelijke behoeften en de vrijzinnige beginselen der 19^e eeuw boezemt hem belangstelling in, 't zij de hervormende beweging uitgaat van een katholiek priester als pater Hyacinthe, of van een hervormd predikant als Athanase Coquerel fils. Een vast geloof en eene innige liefde voor de onsterfelijke behoefte der menschheid aan godsdienst gaat bij hem gepaard met een scherp blik voor het gebrekkige dat iederen godsdienstvorm aankleeft. De waarachtigheid van den godsdienst te erkennen en het ongenoegzame van ieder symbool, van elk dogma, van ieder begrip in te zien, is naar zijn oordeel het kenmerk van den wijsgeer; doch de groote menigte die het relatieve van al onze wijsgeerige begrippen niet begrijpen en ook niet waardeeren kan, heeft behoefte aan het geloof in absolute dogma's. “Ieder vooroordeel is eene dwaling, en toch staat,” volgens Renan, “de man met vooroordeelen veel

hooger dan de karakterlooze individuen die onze onverschillige eeuw heeft voortgebracht. Ieder misbruik is afkeurenswaardig, en toch leeft de maatschappij slechts van misbruiken. Iedere vorm van godsdienst is gebrekkig, en toch kan de godsdienst zonder vormen niet leven. De wijze weet dat alles beedspraak, vooroordeel, symbool is, maar erkent tevens dat het beeld, het vooroordeel, het symbool noodzakelijk, nuttig en waar zijn. Het vraagstuk naar het ware en het goede is gelijk aan de quadratuur van den cirkel: men kan het benaderen, maar nimmer geheel bereiken.

“Voortdurend door de eene helft van den menschenlijken geest bestreden, zal de godsdienst altijd iederen aanval weerstaan, steunende op de andere helft. Indien de godsdienst even als de sterwichelarij, de toovenarij en andere hersenschimmen die eeuwen lang geloofd zijn, niets meer ware dan eene dwaling der menscheit, de wetenschap zou haar reeds van de aarde verbannen hebben. Indien de godsdienst iets anders ware dan eene naieve berekening, waarmede de mensch aan gindsche zijde van het graf de vruchten hoopt te oogsten van de goede werken die hij hier op aarde heeft verricht, dan zou de mensch het meest godsdienstig zijn in zijne zelfzuchtigste oogenblikken. En hij is immers juist in zijne beste oogenblikken godsdienstig gestemd. Als hij goed is, verlangt hij dat de deugd in overeenstemming zal zijn met eene eeuwige wereldorde. Als hij de aarde geheel belangeloos beschouwt, is juist de dood voor zijn gevoel ongerijmd en stuitend. Waarom zouden wij niet mogen veronderstellen dat de mensch het best ziet in zijne beste oogenblikken? Laat ons derhalve met beslistheid erkennen, dat de godsdienst eene openbaring is van den normalen mensch en dat de mensch dan het dichtst bij de waarheid staat als hij het godsdienstigst en het meest verzekerd is van zijne oneindige bestemming; doch laat ons geen onvoorwaardelijk vertrouwen stellen in de beelden waarin wij die bestemming uitdrukken, en laat ons slechts gelooven dat de werkelijkheid veel

verhevener zal zijn dan hetgeen wij met het gemoed begeeren en met de verbeelding ons voorstellen kunnen.”¹

Men ziet uit deze aanhaling met hoeveel welsprekende waardeering Renan het goed recht van den godsdienst handhaaft, maar men zal tevens wel hebben ontdekt door welk een diepe kloof hier de wijze van de groote menigte gescheiden is.

Immers de maatschappij kan slechts leven van vooroordeelen, van beeldspraak en symbolen waaraan zij absolute waarde toekent, de wijsgeer daarentegen, aan die zelfbegoocheling ontwassen, waardeert wel de poëtische concepties des geloofs, maar hij weet tevens dat ze niets meer en niets anders dan gebrekkige poëzie zijn. Op de verheven en eenzame hoogte zijner wijsgeerige bespiegelingen neemt hij de wereld waar, maar zonder merkbaaren invloed op haar te kunnen uitoefenen. “De heerschappij over de dingen dezer wereld behoort aan gansch andere krachten dan aan de wetenschap en de rede, en de denker aanvaardt zijne machteloosheid zonder morren. “Spectateur dans l’univers, le monde ne lui appartient que comme sujet d’étude; le rôle de reformateur suppose presque toujours en ceux qui se le donnent des défauts et des qualités qu’il n’a pas.” De maatschappij van wijze dienaars der wetenschap en de maatschappij der groote menigte, meestal met elkander in lijnrechten strijd, moeten ieder op hare eigene plaats blijven. De godsdiensten moeten voortgaan hun onaantastbaar en absoluut karakter te handhaven, zonder hetwelk zij aan hunne volgelingen niet dien eerbied en die geestdrift zouden inboezemen die zij noodig hebben, en de dienaars der wetenschap moeten rustig hun arbeid voorzetten zonder acht te geven op eenig kerkelijk gezag. “Laat ons de legende niet verwarren met de geschiedenis, maar laat ons ook niet beproeven om de legende te verbannen,

¹ Revue des deux Mondes: Renan, De l’Avenir religieux des sociétés modernes, pag. 797. Jaarg. 1860.

² Essais de histoire religieuse, Pref. XXI.

want zij is de noodzakelijke vorm waarin het geloof der menscheid optreedt ¹. Onmiskienbaar verraadt deze aristocratische beschouwingwijze, deze volstrekte scheiding tusschen den wijsgeer en de groote menigte der geloovigen, de katholieke opvoeding die Renan ontvangen, de nawerking der machtige indrukken die zijn mystiek gemoed in zijne jeugd ontvangen heeft. De protestantsche en christelijke opvatting van den godsdienst als eene daad, niet in de eerste plaats van de verbeelding maar van het geweten, als vereering niet van symbolen en vooroordeelen, maar als aanbidding van het heilige, het reine, het zedelijk goede, in één woord het ethische karakter van den godsdienst wordt schier geheel over 't hoofd gezien, en aldus de band verbrokeh, die den geleerden denker met den man uit het volk verbindt, ondanks hunne verschillende beschouwingwijze van de waarde of onwaarde der symbolen en legenden,

't Spreekt wel van zelf dat Renan op zijn standpunt weinig neiging en roeping gevoelde om van zijne wijsgeerige hoogte als "spectateur dans l'univers" af te dalen en zich te mengen in het gewoel van de onwijze kinderen dezer wereld. Op de studeerchool en niet in het parlement was zijne plaats. Toch heeft hij zich niet geheel aan het politieke leven onttrokken. In 1869 stelde hij zich kandidaat voor het kiesdistrict Seine-et-Marne, tegenover Paul de Jouvenel, en al werd hem het mandaat niet opgedragen, toch vereenigde de groote ketter, ondanks het woelen der clericalen, 8866 stemmen op zich. De oorlog met Duitschland maakte natuurlijk een diepen indruk op zijn gemoed en was de aanleiding tot zijne destijds geruchtmakende briefwisseling met David Friedrich Strauss. Doorvoed met duitsche wetenschap en oprecht bewonderaar der diepzinnige geleerden aan de overzijde van den Rijn, hield Renan in die dagen van zenuwachtige overprikkeling zich betrekkelijk vrij van het rumoermakende chauvinisme zijner land-

¹ Ibid. pag. XXIV.

genooten. Wel meende hij dat de hoogmoed der Hohenzollern en de ondankbaarheid van Pruisen jegens Napoleon III voor een groot deel verantwoordelijk waren voor de ellenden van den oorlog, wel ijverde hij krachtig voor het behoud van den Elzas en Lotharingen en smeekte hij Duitschland zich Frankrijk toch niet tot een onverzoenlijken vijand te maken, door de beide provinciën te annexeren, doch over 't geheel was toon en inhoud van zijn schrijven door eene in die dagen zeldzame bezadigdheid gekenmerkt. Strauss bleef natuurlijk het antwoord niet schuldig en gaf de correspondentie afzonderlijk uit, onder den titel: "Krieg und Friede." Renan's vaderlandlievend woord en de ernst waarmede hij daarna in verschillende opstellen in de "Revue," de politieke wedergeboorte van Frankrijk besprak, is door de tegenwoordige regering zoodanig gewaardeerd, dat hem de eervolle benoeming van onafzetbaar senator te beurt viel.

Het laatste meer uitvoerige geschrift waarmede hij voor het publiek optrad, zijn de in den loop dezes jaars verschenen "Dialogues philosophiques," wier inhoud zeker geen al te opwekkelijken indruk achterlaten. 't Zijn, zooals de titel reeds uitdrukt, samenspraken, en Renan waarschuwt den lezer zorgvuldig in de voorrede, dat hij niet verantwoordelijk gesteld wil worden voor de meeningen die de sprekers in zijne Dialogen verdedigen. Die dialogen moet men beschouwen "als vreedzame gesprekken, waaraan de verschillende lobben van zijne hersenen gewoon zijn zich over te geven als hij ze vrijelijk laat ronddwalen. Niemand moet zich dan ook storen aan de "kwade droomen", waartoe zij zich bij wijlen laten verleiden. Als iemand er zich over mocht bedroeven, dan moest men hem de woorden herinneren van dien goeden pastoor, die zijne gemeente door het lijden van Christus wat al te zeer had doen schreien, en haar toevoegde: "Kinderen, weent zoo niet; het is al zeer lang geleden dat het gebeurd is, en het is mischien niet eens waar."

De "Dialogues" werden geschreven in Mei 1871, toen Renan voor het schrikbewind der Commune naar Versailles gevlucht was. Hij had lang gearzeld eer hij besluiten kon ze in het licht te zenden. Eene ontwikkelde vrouw, aan wier oordeel hij het manuscript onderworpen had, zeide tot hem: "Laat deze bladzijden niet drukken, men wordt er koud van." —

Inderdaad, wel zijn het kwade droomen, waarin zijne destijds overprikkelde, pessimistische phantasie den lezer rondleidt! Het doel dat de idee najaagt, welke zich in de stof verwerkelijkt, is "bewustzijn". De wereld streeft er naar, "Rede" voort te brengen. De gedachte is het eindresultaat der ontwikkeling van het heeal. "Galilei, Descartes, Newton waren in hun tijd het doel, of liever de eindpaal der wereld." Zoo komen wij tot eene aristocratische vereering van het genie, van den "Spectateur dans l'univers", die thans de wereld nog uit een ander oogpunt beschouwt dan een *sujet d'étude*. De gruwelen der Commune hebben hem een schrik om 't hart geslagen en naar middelen doen omzien om de democratie te beteugelen. Hij verwacht bedenkelijke gevolgen van de algemeene verspreiding van het lager onderwijs. Het volk is slechts beminnelijk en eerwaardig zoolang het weinig van de wereld weet en de gestelde machten eert. Maar voor de halve wetenschap, die toch het hoogste is dat voor de meesten onzer is weggelegd, koestert Renan een onbegrensden afkeer. Vereering van het genie, of juister nog, hondsche deemoedigheid jegens den man der wetenschap, den "savant", is het eindresultaat der geschiedenis. Voor de kunst is geen vooruitgang te wachten. Hare meest verheven vormen zijn ten ondergang gewijd, omdat zij niet berusten op redelijke overweging, maar vooral op goedmoedstoestanden, waarvan de kunstenaar zich zelven en anderen geen rekenschap kan geven. Met den kunstenaar moet de

¹ Verg. Dr. B. Spruyt Gids. Oct. 1876.

dichter en de zedelijke mensch van de aarde verdwijnen. "De dichter is een trooster en de zedelijke mensch een ziekenoppasser. Hunne werkzaamheden brengen wel een groot nut aan, doch slechts voor een tijd, omdat zij berusten op het bestaan van ongeluk, dat de wetenschap aanmerkelijk hoopt te verminderen.

Twee groote hinderpalen staan daartoe nog in den weg: de uitputting der steenkoolvelden en de heerschappij der democratische denkbeelden. De eerste zou ons de onmisbare hulpmiddelen voor onze beschaving ontnemen, de tweede dreigt alle hoogere beschaving met den ondergang, wegens hare onzinnige dweperij met gelijkheid. Doch de wetenschap kan het eerste euvel bestrijden door de middelen te vinden ter ophooping en bewaring van het onmetelijk arbeidsvermogen der zonnestralen, dat thans nog verloren gaat. Het tweede kan overwonnen worden door den vooruitgang der krijgskunst, die eene georganiseerde macht ter beschikking kan stellen van eene verstandelijke en zedelijke aristocratie. "Onze moderne legers zijn reeds iets dergelijks. Zij verschaffen aan hunne gebieders eene onbetwistbare heerschappij over de ongewapende en ongecoefende menigte. Maar zij lijden aan eene innerlijke oorzaak van zwakheid die ongeneeslijk is. Want zij worden gevormd uit de volksklasse, en als het geheele volk door nijd en begeerlijkheid overweldigd was, zou het onmogelijk zijn daaraan den steun ter bestrijding van nijd en begeerlijkheid te ontleenen. Als men iets deugdelijks bedenken wil, moet men zich eene kleine schare van wijzen voorstellen, die de menschheid in bedwang houden door middelen, die hun geheim zijn, en waarvan de massa zich niet kan bedienen, omdat hun gebruik eene te groote hoeveelheid abstracte wetenschap vereischt."

Zoo is het ideaal der toekomst: eene wereld zonder deugd, zonder kunst, zonder schoonheid, met eene zeer hoog opgevoerde wetenschap. Eene domme menigte, in bijgeloovigen eerbied zich

buigende onder het juk eener schare "savants" die over zulke machtige verdedigingsmiddelen kunnen beschikken, dat opstand of verzet voor de groote menigte onmogelijk is.

Gelukkig doet Renan ons uit dien kwaden droom ontwaken door de verzekering dat dit ideaal waarschijnlijk niet op aarde door menschen, maar in een ander deel van het heelal door wezens die iets van menschen hebben verwezenlijkt worden zal. In deze "Dialogues" geeft hij, gelijk wij reeds opmerkten, ons niet zoozeer zijne eigene denkbeelden, maar de fantastische droomen, die in de terroristische dagen der Commune hem hebben gekweld. Later zal hij een opstel uitgeven over de "Toekomst der wetenschap", dat vrij wat troostrijker is dan dit werk en dat beter behagen zal aan de personen die aan het democratische geloof gehecht zijn. Men zou kunnen vragen: waarom? Indien wij niet behoeven te gelooven dat deze phantasiën waarheid bevatten, zelfs niet dat ze door den schrijver zelven voor waarheid gehouden worden, waarom jaagt de auteur met deze sombere droomen zijne lezers dan eene nachtmerrie op het lijf? Is het wellicht omdat voor het onwijze publiek niet verborgen mag blijven al wat een der aristocraten van de wetenschap in bange dagen gedroomd heeft? Of is het omdat hij zelf behagen schept in deze kinderen zijner phantasie? In elk geval, de "Dialogues" zijn eene merkwaardige bijdrage tot de kennis van den genialen auteur, wiens phantasie, niet enkel in zijn laatste werk, gebleken is bij wijlen krachtiger te zijn dan zijn wil en zijn scherp kritisch verstand. Meer dan iemand heeft Renan door zijne meesterlijke en sierlijke studiën in Frankrijk de belangstelling voor wijsgeerige en godsdienstige vraagstukken opgewekt, en door zijn voorbeeld getoond dat men, zelfs in Frankrijk, tegenover de godsdienstige vraagstukken niet behoeft te kiezen tusschen frivoliteit en bigotterie. Van hem zelven geldt het schoone woord uit de "Dialogues": "La dignité de l'homme n'exige pas que l'on sache faire à ces questions une réponse arrêtée; elle exige qu'on n'y soit pas indif-

férent. Fonder la profondeur de l'abîme n'est donné à personne; mais on fait preuve d'un esprit bien superficiel, si l'on ne cède à la tentation d'y plonger parfois le regard."

De lof dat hij een eereplaats inneemt onder de scherpzinnige critici, de fijn beschaafde publicisten en de ernstige denkers van het hedendaagsche Frankrijk, kan hem door niemand worden ontzegd.

GROEN VAN PRINSTERER

G. GROEN VAN PRINSTERER.

Toen op den 18^{den} Mei dezes jaars het nederlandsche volk, vertegenwoordigd door de keurbende zijner intellectueele aristocratie, te Amsterdam samen kwam om de hulde eener dankbare vereering te brengen aan de nagedachtenis van den grooten staatsman, die dertig jaar lang de ziel en het middelpunt van het staatkundige leven des volks geweest was, en den grond gelegd had van onze hedendaagsche constitutioneele staatsinstellingen, — worstelde op den Vijverberg te 's Gravenhage schier gelijktijdig een niet minder groot man, wiens onbaatzuchtige toewijding aan Vaderland en Koning boven de bedenking en ook boven den lof van vriend en vijand verheven is, met den dood.

Amsterdam, minder kleingeestig dan 's Gravenhage, vergat alle groote en kleine grieven, die het, terecht of ten onrechte, tegen Thorbecke gekoesterd had, en het hart des lands, dat tijdens zijn leven veel te flauw klopte, bleek nogtans ruim en wijd genoeg te zijn om alle mogelijke en onmogelijke "traversen" op te ruimen, en met ingenomendheid het standbeeld van den vader onzer grondwet op een zijner pleinen te ontvangen. Door een zonderlingen samenloop van omstandigheden bevatten dezelfde couranten die de feestelijke onthulling van Thorbecke's beeld beschreven, het

bericht dat den daarop volgenden morgen Mr. Guillaume Groen van Prinsterer op ruim vijf-en-zeventigjarigen leeftijd overleden was.

Het samenvallen dezer twee gebeurtenissen prikkelde natuurlijk tot nadenken en vergelijken. Ieder gevoelde dat met den dood van Groen van Prinsterer aan de anti-revolutionaire richting een schier doodelijke slag was toegebracht, doch alle politieke partijen moesten erkennen, dat in het eminente hoofd der anti-revolutionaire richting aan het vaderland tevens een dier groote persoonlijkheden ontvallen was, die juist door de zeldzaamheid hunner verschijning in een klein land als het onze, des te meer aanspraak hebben op de ongeveinsde waardeering van geestverwant en tegenstander. Thorbecke en Groen, beiden waren groote figuren in de geschiedenis van ons staatkundig leven gedurende de laatste 40 jaar, en de onthulling van Thorbecke's standbeeld, schier op den voet gevolgd door de begrafenis van Groen, deed bij meer dan één wiens politiek optimisme door de onverkwikkelijke geschiedenis van ons parlementair leven gedurende de laatste 15 jaar bedenkelijk geschokt was, de vraag oprijzen: of wij hiermede wellicht tot een keerpunt in ons staatkundig leven gekomen waren en het tijdperk der groote politieke figuren thans gesloten was, om vervangen te worden door de jammerlijke heerschappij van allerlei middelmatige figuranten?

't Is moeilijk te beslissen wie dezer twee, Thorbecke of Groen, de meeste geweest is in ridderlijkheid, in klassieke vorming, in rijkdom van wetenschap, in scherpte van blik, in fijnheid van dictie, in vastheid van overtuiging, in onwrikbaarheid van beginselen, in onvermoeide toewijding aan de groote belangen van het vaderland. Van de jeugd af vrienden, en nochtans tot aan het einde toe onverzoenlijke bestrijders van elkanders beginselen, beslaat de strijd tusschen Thorbecke en Groen — een ware athleetenstrijd — onmiskenbaar een der schoonste bladzijden uit de parlementaire geschiedenis der laatste dertig jaar. Schenen beiden zich aanvan-

kelijk in dezelfde richting te bewegen, naar mate de gebeurtenissen en te gelijktijd hunne persoonlijkheid zich meer ontwikkelden, trad ook beider principieel verschil duidelijker aan het licht. Op zijne eigenaardige, korte en kernachtige wijze wees Thorbecke in een brief aan zijn ouden vriend het punt aan waar hunne wegen uiteenliepen, met het bekende woord: "ik ben niet van uw geloof". Het geloof was en bleef en werd steeds meer het allesbeheerschende, alles bezielende beginsel van het denken en gevoelen des heeren Groen van Prinsterer.

Thorbecke was de man der toekomst, die de ideën en aspiraties der 19^{le} eeuw in overeenstemming heeft pogen te brengen met de traditiën des lands, en dien het dan ook gegeven was het werk, dat hem voor den geest zweefde, voor een goed deel tot stand te brengen; zijne beginselen en denkbeelden hebben rijke vruchten voortgebracht en zijn in het vleesch en bloed van het meerendeel der natie overgegaan.

Groen was de man van het verledene, in den grond der zaak een Calvinist der 17de eeuw, maar verrijkt met al de wetenschap der 19de eeuw. Zijn geloof en zijn geweten drongen hem om zijne kracht te zoeken in een volstrekt isolement van den stroom onzer moderne ideën, waarin hij niets dan ongelooft en godverzaking zag. De geest des tijds, de macht der gebeurtenissen, de wetenschap der coryfaeën van zijn land, tot zelfs de zwakheid zijner vrienden, die zijne verwachtingen telkens teleurstelden en tot zijne rechtmatige ergernis telkens het groene vaandel oprolden, zoodra zij eene plaats veroverd hadden aan de groene tafel, — in één woord alles was tegen hem. Maar hij alleen gold voor velen. Hij wist — en die wetenschap heeft hij het geheele leven in praktijk gebracht — "dat slechts in onvoorwaardelijke onderworpenheid aan een beginsel de wezenlijke kracht ligt van ieder die het belijdt", en zoo hij "bij de alleenheersching der dwaalbegrippen die hij ademloos in al hunne uitingen heeft nagejaagd, somtijds

door een lastig gevoel van zonderlingheid overvallen werd, en tegenover den geest der eeuw zich geïsoleerd gevoelde", hij troostte zich met de gedachte "dat die eeuw zelve alleen stond en door de zeldzaamheid harer richting als uitzondering op den geheelen omvang der wereldgeschiedenis in den volsten zin des woords geïsoleerd was."

Tegenover het succès van Thorbecke's arbeid maakt de betrekkelijke onvruchtbaarheid, waarmede Groen's werkzaamheid geslaagen was, een inderdaad tragischen indruk; doch des te meer wordt daardoor het besef in ons verlevendigd, dat de eereplaats die hij, ondanks zijne impopulaire richting, in ons parlementair leven inneemt, dat de heftige tegenstand waarop hij bij de coryfaeën des lands stuitte, zoowel als de vurige liefde die hij aan velen, en de oprechte bewondering die hij aan allen wist in te boezemen, slechts de vrucht zijn kon eener zeldzame vereeniging van buitengewone talenten. Noch de vastheid van zijn calvinistisch geloof, noch zijne telkens op den voorgrond tredende toegenegenheid voor het volk achter de kiezers, noch de beslistheid waarmede hij verklaarde in de eerste plaats een Evangeliebelijder en eerst daarna een staatsman te willen zijn, dit alles, hoezeer ook geschikt om de sympathiën van een deel des volks op te wekken, zou niet in staat geweest zijn hem den invloed te verschaffen dien hij uitgeoefend heeft, indien de zonderlingheid van zijn isolement tegenover den geest der eeuw en de hevigheid van zijn aanval op "ongeloof en revolutie", niet gesteund ware door eene aristocratische geestbeschaving, een bewonderenswaardigen rijkdom van kennis, eene zeldzame offervaardigheid, eene volleerde strategie en eene fijnegepunte, altijd strijdvaardige pen. Man uit één stuk, fier en onafhankelijk van karakter en maatschappelijke positie, geheel vervuld van één groot denkbeeld, al de verschijnselen van zijn tijd toetsende aan beginselen van wier onfeilbaarheid hij ten innigste overtuigd was, daarbij diep door-

drongen van den ernstigen plicht die op hem rustte om al de groote gaven hem verleend, onvoorwaardelijk en onverpoosd te stellen in den dienst der overtuigingen, waarvan naar zijn oordeel de toekomst van het vaderland afhankelijk was, arbeidende zoolang de dag voor hem scheen voor de zaak zijns Heeren, vervolgde hij ten einde toe met een onverzwakt geloof zijn meestal eenzamen weg.

Ik zeg zijn eenzamen weg. Immers de geheele aanleg en het karakter zijner persoonlijkheid scheidde hem door een diepe kloof van de kringen op wier sympathie hij rekenen mocht. Hij was als staatsman, als geschiedschrijver, als publicist in de allereerste plaats Evangeliebelijder in den streng orthodoxen zin van het woord. Hij had "de rust en den vrede zijner ziel gevonden in de blijde boodschap dat er in het schuldvolgend offer van den Zaligmaker, uit vrije genade, vergeving en zaligheid is voor ieder die gelooft". De vreeze des Heeren was volgens hem het beginsel ook der staatswetenschap, en die vreeze Gods had tot grondslag en punt van uitgang: onvoorwaardelijke onderwerping der zondige en bedorven rede van Gods onfeilbaar woord. "Tegen alle wijsheid der menschen, bij het gevoel van eigen zwakheid, had hij twee woorden als onderpand der zege ten leus: *er staat geschreven!* en *er is geschied!* een fundament tegen elk schutgevaarte, een wortel tegen iederen wervelwind van filosofisch ongelooft bestand." ¹ Nu was onder de heerschappij van 't geen Groen het revolutionaire ongelooft noemde het ontwikkelde gedeelte zijner landgenooten, te recht of te onrechte, aan deze denkbeelden ontwassen, en hadden zijne hem heilige overtuigingen schier bij uitsluiting een toevluchtsoord moeten zoeken bij het volk achter de kiezers, dat wil zeggen bij eene klasse van menschen waarvan eene zoo aristocratische natuur als de zijne

¹ Ongelooft en Revolutie, Voorr. XVII.

door een onoverkomelijke kloof gescheiden was. Niet dat het hem aan sympathie voor het schamele volkske Calvijns ontbrak. Integendeel, met eene geduldige en volhardende liefde verkwikte hij zich aan elke uiting van het orthodox-gereformeerde geloof waaraan hij het echte volk Gods en het echte volk van Nederland, zooals hij zich dat voorstelde, meende te herkennen. Merkwaardig was het om te zien hoe hij, de man der diepe gedachte, der breede opvattingen en van het fijne, puntige woord zich week op week verdiepte in de meest alledaagsche pennevruchten zijner geestverwanten uit het volk; hoe hij met het vergrootglas zijner vooringenomenheid elk atoom van talent bespiedde en aanmoedigde dat, vaak in allerslordigst hollandsch, tamelijk gelijkvloersche bespiegelingen of allerlei geloovige galmen ten beste gaf, in weekbladen als de *Heraut*, de *Wekstem*, de *Hoop des Vaderlands* en dergelijke. Is dezelfde waardeering hem van de zijde van het volkske Calvijns te beurt gevallen? Wie zou iets willen afdingen op den eerbied en het ontzag waarmede de naam van Groen leeft, ook in de harten van dat gedeelte der maatschappij? Doch het vermoeden is zeker niet ongegrond, dat hij zich meer heeft mogen verheugen op de blinde vereering van het volkske Calvijns dan op eene liefde die in een helder begrip van zijne diepzinnige gedachten gegrond was. De in den besten zin van het woord aristocratische richting van zijn geest, van zijn maatschappelijke positie, van zijne denkbeelden en van zijn stijl maakte hem volkomen ongeschikt om een volksman of volksschrijver te zijn. Reeds de vorm waarin hij zijne denkbeelden uitsprak was een onoverkomelijk bezwaar. De pen van geen onzer hedendaagsche schrijvers was zoo rijk aan puntige, gedrongene, prachtige woorden, die tot parolen, leuzen, spreuken gekristalliseerd zijn. In hooge mate verstond hij de kunst om met twee of drie woorden een geheele reeks van gedachten uit te spreken of een toestand te schetsen. Maar niemand heeft zich ook minder moeite gegeven om het zijne lezers gemakkelijk

en aangenaam te maken. Hij versmaadt alle oratorische omhaal. Wel is hij nooit om een woord of om eene vergelijking verlegen, maar hij schrijft ook geen enkel woord te veel, en iedere vergelijking die hij gebruikt verruimt of verklaart ook het abstracte deekbeeld. Hij grijpt aanstonds de gedachten die hij wil toelichten in het hart aan, hij meet eerst met passer en driehoek zorgvuldig den weg dien hij heeft af te leggen, en, zonder de overgangen voor zijne lezers of hoorders gemakkelijk te willen maken, rijgt hij dan die geharnaste volzinnen aanéén, waarvan ieder woord eene gedachte uitdrukt en ieder volzin een centenaar weegt. De gewone kunstmiddelen waarmede de groote menigte geboeid wordt, acht hij beneden zich. Hij heeft eene levendige verbeelding, en het zou hem geen de minste inspanning gekost hebben om zijne lezers met een verblindend vuurwerk in verrukking te brengen, maar met zijn klassiek kunstenaarsgevoel beteugelt hij zijne bewegelijke verbeelding, en aan gedrongenheid geeft hij de voorkeur boven gezwollenheid en pralerij. Aan hartstochtelijkheid en toorn ontbreekt het hem zeker niet. Niemand heeft dan ook meer redenen gehad om te toornen, — vooral op de vrienden! — dan Groen, maar hij bedwong zijne aandoeningen met een ijzeren wil, zoodat de lezer in zijne geschriften hoogstens de laatste zenuwtrekking van een gebreidelden hartstocht bespeurt. De schitterende soberheid, de zedige hoogmoed, de buigende voornaamheid, de fijne ironie, de bedwongen hartstochtelijkheid, de keurige achteloosheid, hier en daar verbonden met iets gemanieerds, iets vreemds, iets nuffigs zoo ge wilt — al deze kenmerkende eigenschappen van aristocratische manieren in het leven en de kunst, verschaffen den ontwikkelden lezer zijner geschriften een letterkundig genot van de beste, maar tevens van de vermoeiendste soort. Doch diezelfde eigenschappen maakten zijne geschriften ook volkomen onbegrijpelijk voor dat gedeelte der natie, waarmede hij zich één gevoelde in geloofsovertuiging.

En datzelfde aristocratische cachet dat zijn massieven, monumenteelen stijl op iedere bladzijde zijner boeken kenmerkt, was ook de getrouwe afspiegeling zijner persoonlijkheid. "Neem in aanmerking", — Busken Huet heeft het gezegd¹ — "dat de maatschappelijke positie van den heer Groen geheel en al met dat welgeborene zijner denkwijze en geschriften in overeenstemming is. Noch uit die volksklasse voortgekomen, voor welke zijn taal geen zin heeft, al heeft zij hem lief om zijne voorspraak; noch gesproken uit dien gezeten burgerstand, bij welken hij gaarne gehoor zou vinden, maar die in den regel bij voorkeur naar haar eigen tot aanzien gekomen zonen luistert; eenerzijds geheel en al een man van het studeervertrek, gevormd in de school der oude letteren, opgegroeid in de bewondering van Grieksche wijsgeeren en Latijnsche historieschrijvers, doch te gelijk, door eene naar de hoogste ambten staande eerezucht een man van de wereld; niet beschroomd zich te mengen in de vulgariteiten, welke van het staatkundig verkiezingswerk onafscheidelijk zijn en waarvan een aanvoerder, een partijhoofd, minder dan iemand anders zich ontslagen mag rekenen, maar hoewel op zijne beurt riposterend en persiferend, toch nooit uit het oog verliezend dat hij staatsraad is in buitengewone dienst en meermalen het oor des Konings gehad heeft; op groote schaal een weldoener der armen, een helper van onvermogenende vrienden of van verloren zonen onder zijne vijanden, een Mecenas der moderne orthodoxie, even bereid om te gelijk met zijnen arbeid een deel van zijn kapitaal in een dagblad te steken als om de onkosten van geheele vereenigingen, welke aan de verspreiding zijner denkbeelden bevorderlijk kunnen zijn, voor zijne rekening te nemen — behoort de heer Groen met al hetgeen hij eigenaardigst heeft tot een anderen en hooger stand der maatschappij

¹ Nieuwe Liter. Fantaisiën.

dan dien, waaruit in Holland de meeste volksrepresentanten gekozen worden. Hij is een der leden van de Tweede Kamer wier plaats in de Eerste zou zijn, indien de Eerste de Tweede was. Hoewel voor geen enkele fractie der Nederlandsche samenleving geheel en al een vreemdeling, maar aan al de voornaamste daarvan op eenigerlei wijze vermaagschapt, aan de staatkundige wereld door zijne bemoeiingen bij de stembus, aan de kerkelijke door zijn geloofsijver, aan de geleerde door zijn boeken, aan handel en nijverheid door zijn fortuin, aan de dagbladwereld door zijn zin voor publiciteit, aan de schoolwereld door zijne belangstelling in volksopvoeding en lager onderwijs, aan de kunstenaarswereld door zijn schrijftalent en modelpolemieck, — en ook eenigszins aan de wereld der vrijdenkers door zijne vrijmoedigheid — geeft hij nogtans op geen dier terreinen zich geheel en al prijs, maar blijft hij, ook als hij afdaalt in de vlakke en zich onder de strijders mengt, altijd eenigszins uit de hoogte op hen nederzien.”

Bij de intellectueele aristocratie waaronder hij te huis behoorde geen sympathie voor zijne denkbeelden, en bij het volk achter de kiezers geen verstand voor zijn fijn en puntig woord, en geen begrip voor zijne diepe gedachten vindende, moest hij het gansche leven lang op zijne eenzame hoogte stand houden, geïsoleerd van zijne geloofsgenooten die te ver *beneden*, en van de keurbende zijner tijdgenooten die te vijandig *tegenover* hem stonden.

Het kan niet in ons plan liggen, en 't behoort ook niet tot de bevoegdheid van den schrijver dezer schets, het rijke en werkzame leven van deze zeldzame persoonlijkheid te beschrijven. We kunnen, zelfs niet in breede omtrekken, Groen als geschiedschrijver, staatsman, publicist, parlementair redenaar en *Evangeliebelijder* schetsen. Het tijdperk waarin hij leefde was zoo veelbewogen, zijn arbeid, schoon altijd door dezelfde hoofdgedachten geleid, was zoo veelzijdig, dat wij zeer zeker de pen aanstonds

zouden nederleggen, indien de lezer recht had iets meer dan een bijschrift bij Groen's portret te verwachten. Een vluchtige blik op zijn leven en werken moge volstaan.

Guillaume Groen van Prinsterer werd den 21sten Augustus 1801 te Voorburg nabij 's Gravenhage, waar zijn vader eerst als med. doctor en daarna als inspecteur van den geneeskundigen dienst werkzaam was, geboren. Na op de latijnsche school te 's Hage zijn voorbereidende studiën voltooid te hebben, bezocht hij de Akademie te Leiden, waar hij onder de leiding van Borger en Bake de klassieke letteren, en onder Kemper de rechtsgeleerdheid beoefende. Met den beroemden philoloog Bake bleef hij onafgebroken tot aan diens dood door banden van bewonderende hoogachting en innige geestverwantschap gehecht, en ook voor Kemper, die zijne eerste schreden op het gebied van het staatsrecht leidde, gevoelde hij, al was Kemper's richting de zijne niet, zoo hooge achting dat hij bij zijn eerste optreden in de Tweede Kamer hem "mijn leermeester, mijn raadgever, mijn vaderlijke vriend" noemde. 't Meest schijnt hij destijds geboeid geweest te zijn door de studie der Grieksche klassieken, met name van Plato, die gedurende het geheele leven zijn lievelingsauteur gebleven is. Toch kon de jeugdige literator-jurist zich niet dermate in de klassieke rust van Athene verdiepen, dat hij ongevoelig gebleven zou zijn voor de machtige beweging der geesten, die zijn tijd tot in de diepste kolken beroerde. En zulks te minder, nu juist in zijn studententijd het licht der Leidsche Alma Mater voor een wjl in de schaduw gesteld scheen te worden door den geruchtmakenden arbeid van een genie, dat door de macht zijner reusachtige wetenschap, den rijkdom zijner verbeelding, de oorspronkelijkheid zijner denkbeelden op ieder gebied, door den geweldigen hartstocht van zijn tooverend dichterwoord, door de onstuimige drift waarmede hij den geest der eeuw te lijf viel, door zijne zonderlingheden zelfs, in niet geringe mate de aandacht

wekte. Wij bedoelen natuurlijk Bilderdijk. Aangetrokken door het machtige genie des dichters, destijds te Leiden woonachtig, had zich onder de studenten een kring van uitgelezen jongelingen om Bilderdijk gevormd, die zijne bijzondere lessen volgden en met geestdriftige bewondering de oorlogsverklaringen toejuichten waarmede hun Meester, in dicht en on dicht, de nieuwe denkbeelden vervolgde, die sinds de fransche omwenteling ook in ons vaderland hunne aanhangers gevonden hadden. Men weet hoe de beroemde dichter de taal uitputte en telkens nieuwe woorden smeedde om de rede- en volksvergoding der rationalisten, "t rampzalig apenkroost, uit apen voortgebracht, tot apen weer verbasterd", te verguizen. Deze diep bedorven eeuw is immers van God en eer vervallen?

Stelt prijs op flikkerglans en ledig klaterschallen
En de opgeblazen Versch is 't wonder van de poel.

Wat Bilderdijk 't meest trof en griefde, 't was:

. . . . dat men zich alom bij 't walglijk vorschenkwaken
Der sluimering overgeeft in plaats van op te waken,
Ja, goedschiks samenschoolt bij 't laffe slootgebroed,
En meêkwaakt of verstomt wanneer men spreken moet.

Is alles, vroeg hij

. . . . alles dan in deez onlijdbre dagen
Verkikkerd in 't heelal en met den vloek geslagen?
Kroop alles uit dat slijm, dat walglijk kwijkwabzaad
Wat de oppervlakte van ons werelddeel beslaat?

Niets bleef, naar zijn oordeel, in deze eeuw van gruwelen onteerd. Het Godsgezag, in 't kroonrecht aanbeden, werd strafeloos, openbaar en lasterlijk met voeten getreden. Ja, zelfs de koningskroon werd onder 't peil des aardworms verlaagd. Of —

Drong 't pier- en wormgespuis zich wringend uit zijn dop
De diadeem niet in, als paste ze om hun kop? ¹

Tegenover de eeuwige menschenrechten en de volkssouvereiniteit der fransche omwenteling, predikte lij het "Droit divin" in den meest krassen vorm, en het was hem eene bron van voortdurende ergernis, dat de nieuwe ideën, waarin hij het toppunt van onzinnigheid en het uiterste van zondeopenbaring zag," gesteld op 't veeltje van de Franschen, elk de wereld door op hun gewrikwrak deden dansen." Het machtige woord van Bilderdijk vond weerklank in de harten zijner leerlingen; het ontvonkte de dichtelijke ziel van een da Costa in een gloed, die onze letterkunde met gedichten van zeldzame schoonheid en kracht verrijken zou; het deed een Capadoce in naam van Gods souvereiniteit te velde trekken tegen de "beestpok-inenting"; straks zou de nieuwe school, bij monde van een vijf-en-twintigjarig jongeling, den geest der eeuw haar banvloek in het aangezicht slingeren, haar met één pennestreek een eeuw van godverzaking en blindemansdoorzicht schelden en aller verbazing en ergernis opwekken door verklaringen als deze: "Ik mag het niet zwijgen, maar houde mij verplicht het met mond en pen, waar het pas geeft te verkondigen: de koning is aan den eed, door hem aan de constitutie gedaan, niet gebonden, zoodra hij oordeelt (en voor dit oordeel is hij voor zijn geweten alleen aansprakelijk) dat de intrekking derzelve hetzij geheel of ten deele, gevorderd wordt ter handhaving van zijn gezag als vader, van zijne waardigheid als vorst, van zijne verplichting als stedehouder Gods in de wereldlijke bestiering van zijne volken, en aan zijne betrekking als christenkoning, die de hervormde belijdenis, gelijk zijne voorzaten, geroepen is aan te kleven en te beschermen." ² Zoo werd in de woning van Bilderdijk

¹ Bilderdijk.

² Da Costa in zijne Bezwaren tegen den geest der eeuw.

dijk de kern gevormd der anti-revolutionaire partij, die tegenover de beginselen der revolutie, de souvereiniteit Gods, zooals Hij zich in de historische staatsvormen en in de Schrift geopenbaard heeft, plaatsen zou. Ook Groen sloot zich met Mackay en Elout bij dien kring aan, maar meer dan één van Bilderdijk's leerlingen heeft hij zijne zelfstandigheid en onafhankelijkheid tegenover den dichterlijken reactionair gehandhaafd. Herhaaldelijk heeft hij de kwalificatie zijner richting als "Bilderdijkianisme" bestreden. En terecht, al ware het slechts omdat de anti-revolutionaire partij geen speciale uitvinding van Bilderdijk, maar eene Europeesche strooming des geestes is, die met noodwendigheid, als reactie tegen de nieuwe ideën, zich over alle landen van ons werelddeel verspreiden moest. Bovendien loopen beider denkbeelden op het gebied van geschiedenis en staatsrecht in meer dan één opzicht uit elkander. "Ik ben", schreef hij reeds in 1845, "ik ben, zegt men, en gaarne zeg ik het ook, een kweekeling van Bilderdijk. Doch in welken zin? Is het om mij van den plicht der dankbaarheid te kwijten? Ik erken met blijdschap groote verplichtingen aan Bilderdijk te hebben; inzonderheid omdat hij, door de hevigheid zijner aanvallen tegen veel dat ik als ontwijfelbaar beschouwde, mij aan het twijfelen en tot een onbevangen onderzoek gebracht heeft. Is het om te deelen in den smaad die veeltijds, in naam tegen de Bilderdijksche school, inderdaad tegen recht en waarheid, ook tegen de christelijke waarheid gericht is? Ik ben gereed mij op de rol der aangeklaagden, of zoo men wil der veroordeelden, te laten schrijven. Doch er is een ander oogpunt waaruit ik, met ernst, tegen solidariteit protesteer. Men is zoo genegen, ter ontwijking van nieuwen strijd, zeer uiteenloopende gevoelens onder de denkbeelden te rangschikken eener partij, die men meent of beweert overwonnen te hebben. Het is op onbloedig terrein de wensch, in grenzenlooze wreedaardigheid door Caligula geuit: dat het romeinsche volk in letterlijken zin eenhoofdig ware, om

met de scherpte van het zwaard, in één slag te worden geveld. Terwijl ik aan den voorganger in een plichtmatigen strijd en aan den grootvorst der nederlandsche poëzy de schatting mijner hulde betaal, onderschrijf ik niet al wat hij in geschiedenis en staatsrecht geleerd heeft

“Van hem geldt wat men nog onlangs ten onrechte mij toeschreef. Voor hem “is het ware beginsel van den Staat, door God zelven onmiddellijk gegeven *monarchie*, en de hoogste ontwikkeling van den Staat: *terugkeering tot dat beginsel*. Bilderdijk, in deze exclusief-monarchale gevoelens vervallen, heeft te weinig, bijna zoude ik zeggen ganschelijk niet, het verschil, het contrast erkend tusschen wezenlijke *monarchie*, gelijk zij op eigen en veelszins beperkt gezag der vorsten berust, en de *autocratie*, welke onder den naam van monarchaal bewind, uit de anarchie, als onvermijdelijk gevolg ontspruit. Vergramd over den telkens terugkeerenden geest van godverzaking en opstand, heeft hij inzichten en wenschen gekoesterd, en zou hij, tot bedwang van het kwaad naar middelen hebben kunnen grijpen, die ik althans van revolutionairen oorsprong en strekking niet gaarne vrijpleiten zou. Aldus verlangde hij in 1787 de verheffing van Willem V tot soeverein, op eene wijs, die meer aan den wensch van een krachtig bestuur, dan aan den eisch van eigenaardige hervorming en historische terechtbrenging beantwoord zou hebben. Aldus was hij voor Napoleon (omdat hij in hem den revolutietemmer en niet tevens den zoon en levensbehouder der omwenteling zag), in de eerste jaren van zijn glansrijk beheer, met eene geestdrift bezielde, aan welke men eene der voortreffelijkste proeven van zijn meesterschap in het lierdicht te danken heeft gehad. Aldus zou hij naderhand, doer ingenomenheid tegen de beginselen der grondwet te ver afgeleid, misschien aan het vorstelijk gezag eene vrijheid van handelen toegekend hebben, meer overeenkomstig met de dwa-

lingen die hij bestreed, dan met de beginselen die hij voorstond. ¹

Het "goddelijk recht" was volgens Bilderdijk het uitsluitend voorrecht van den Vorst. Hij kende geen anderen wettigen staatsvorm dan de monarchie, die hij dan ook verheerlijkt en bezongen heeft in al de alleenheerschers, die in zijn veelbewogen tijd elkander te 's Gravenhage zijn opgevolgd, en die met behulp van het recht van den sterksten zich het koning- of keizerschap per Droit divin hunner voorgangers toegeëigend hebben. Even weifelend en ontrouw als de hovelingen, die heden den eenen vorst nog vleien en morgen de voeten van zijn moordenaar kussen, zwaaide de dichter het wierookvat zijner hulde voor iederen monarch, omdat hij monarch was, onverschillig of een Oranjetelg of een Napoleon de teugels van het bewind in handen nam. Groen zou later in tegenoverstelling met Bilderdijk verklaren, dat hij "geenszins uitsluitend een voorstander van het eenhoofdig gezag begeerde te zijn, dat hij niet anti-republikeinsch maar anti-liberaal was, en in Nederland de monarchie slechts verdedigde, omdat naar zijn inzien dit rijk eene monarchie was, waarin de onverdeelde en getemperde souvereiniteit bij den Koning berust. In eene republiek zou hij een verdediger der republiek geweest zijn." Het goddelijke recht gold naar zijne meening niet uitsluitend den Vorst, maar, afgezien van den bijzonderen staatsvorm uit de historische ontwikkeling van een volk voortgekomen, van de Overheid in het algemeen. Haar gezag, 't zij dan republikeinsch of monarchaal, had volgens hem een oorsprong hooger dan menschelijken wil. Zij was eene "ordonnantie Gods" en ontleende rechtstreeks en onmiddellijk zoowel haar oorsprong en richtsnoer, als haar waarborg en beperking in den wille Gods overeenkomstig het woord der Schrift: "Alle ziele zij den machten over haar gesteld onderworpen, want er is geen

¹ Ongeloof en Revolutie 37. Verg. Archives 1, 25 en Grondwetsherziening en Eensgezindheid 84.

macht dan van God en de machten die er zijn zijn van God verordineerd. ¹

Wel had Bilderdijk door de hevigheid van zijn aanval op veel van hetgeen Groen voor ontwijfelbare waarheid hield, zijn jeugdigen leerling aan het twifelen gebracht, doch het was den dichterlijken reactionair nog niet gelukt zijn talentvol student geheel voor zijne richting te winnen. "Het liberalisme heeft hij eerst na zijne academische loopbaan met vastheid van overtuiging verleerd ²", en toen hij in 1833 te Leiden op denzelfden dag den doctorsgraad verwierf in de rechten en in de letteren, na verdediging van twee proefschriften ³, scheen het alsof zijn toekomstige roem meer op het gebied der klassieke litteratuur, dan van de staatkunde en het staatsrecht gezocht moest worden. Zijne dissertaties trokken zoowel binnen- als buitenslands in hooge mate de aandacht. De Revue Encyclopedique, het beste fransche tijdschrift, later door de Revue des deux Mondes vervangen, wijdde aan Groen's arbeid een opzettelijke beschouwing, en Thorbecke, even als Groen in de letteren gepromoveerd, verklaarde in zijne dankbetuiging voor het hem toegezonden proefschrift: "ik zie in uw boek een lang gemist licht ontstoken over het ware leven en de handeling als het ware der Platonische wijsgeerige voorstellingen. Door uw arbeid hooren wij voortaan niet meer als van achter de schermen spreken, maar ontwaren gelaat, houding en gestalte in wederkeerige persoonlijke betrekking. De voortreffelijkheid van het Justiniaansche recht, die anders moge geoordeeld worden boven mijne vatbaarheid te wezen, hebt gij tweegebracht dat voor mij leerrijk is geworden. De kieschheid uwer latijnsche

¹ Grondwetsherz. en Eensgezindh. 334; de Ned. no. 22; Nederl. Gedacht. III. 35, Rom. XIII. 1.

² Ned. Ged. Juni 1873.

³ Prosopographia platonica, en De juris Justiniani praestantia ex rationibus ejus manifesta.

schrijfwijze, zoo gemakkelijk als eenvoudig en bondig, voert den lezer geheel over in die antieke wijze van zien, waarmede gij de oudheid nadert." ¹ Geen wonder, dat men op den talentvollen schrijver der *Prosopographia Platonica* het oog sloeg, toen met den vroegtijdigen dood van Borger de leerstoel van de geschiedenis en oude letteren openviel en men algemeen van oordeel was dat v. d. Palm aan Groen gedacht had, toen hij aan 't slot zijner redevoering, aan de nagedachtenis van Borger gewijd, zich tot de Academische jongelingschap richtte met de woorden: "Voor ons is hij te vroeg gestorven, ook voor u. Doch terwijl ik u aanzie, is het alsof voor mijn oogen een nevel zich opklaart. *Van u, uit uw midden is eenmaal de vergoeding van ons gemis te hopen.*" Intusschen, de ernstige studie en de afmattende inspanning der laatste maanden hadden het van nature niet zeer sterke gestel van den heer Groen dermate verzwakt, dat zijn vader de ontspanning eener buitenlandsche reis noodzakelijk achtte en de eervolle benoeming van zijn zoon meende te moeten verhinderen. Werd bij den dood van Kemper in 1824 er nog een oogenblik aan gedacht het professoraat in het historisch staatsrecht aan Groen op te dragen, — ook ditmaal werd het plan verijdeld. Niet in de Academische gehoorzaal en op den kathedraal, maar op de tribune en in het Parlement zou hij zijne plaats vinden, 't zij hij als lid der Vertegenwoordiging op het Binnenhof het woord voert, of op zijne boekenkamer in een besloten vriendenkring het verband tusschen Ongeloof en Revolutie aantoonde, of als vertegenwoordiger der anti-revolutionaire partij buiten de Tweede Kamer zijn parlementaire redevoeringen houdt in den vorm van "Adviezen", vlugschriften "Aan de kiezers", "Ned. Gedachten" of "Parlementaire Studiën en Schetsen". Spoedig genoeg zou de staatkundige loopbaan voor hem ge-

¹ Brieven van Thorbecke aan Groen van Prinsterer pag. 2. Amsterdam, Höveker. 1875.

opend worden. Van zijne buitenlandsche reis teruggekeerd, vestigde Koning Willem I het oog op den jeugdigen geleerde, dien hij in 1827 tot zijn Kabinetssecretaris benoemde, en dat nog wel in een tijd toen de spanning tusschen Noord en Zuid steeds bedenkelijker werd en dreigende gebeurtenissen op handen schenen te zijn. De groote verantwoordelijkheid die nu op hem rustte als raadgever eens Konings, die, overeenkomstig de destijds bestaande staatsregeling, in den letterlijken zin des woords zelf regeerde, prikkelde Groen natuurlijk tot ernstig nadenken en gaf eene vaste richting aan zijne staatsrechterlijke beschouwingwijze. "Omstandigheden", zegt hij¹, "ten eenemale buitengewoon bij den aanvang mijner staatkundige loopbaan, lieten mij te midden van den verdoovenden dampkring van een bedriegelijk liberalisme, de ware oorzaak van de bandeloosheid der geesten en van de eindelooze omkeeringen van onzen tijd doorzien. 't Was in 1829. Eene revolutionaire crisis in Frankrijk en tevens in de Nederlanden dreigde uit te barsten. Als secretaris van het Kabinet van Koning Willem I zag ik den storm te Brussel en te 's Gravenhage opzetten; ik woonde de klimmende heftigheid van de beraadslagingen der Staten-Generaal bij; ik las, ik verslond de journalen en de vlugschriften, ik bewoog mij te midden van het vuur der periodieke pers. Ik stelde een levendig belang in de meer en meer toenemende gevaren van mijn land en ik wenschte, bij 't besef daarvan, deel te nemen aan den strijd. Ongerust over den gang der zaken, ongerust vooral over de kalmte en de onbeslistheid van de regeering en de ongevoeligheid van het Hollandsche volk, dat zoo noode bewogen wordt, ving ik aan, zonder den Koning er een geheim van te maken en gereed om de voordeelen van mijne maatschappelijke betrekking er aan op te offeren, een staatkundig journaal

¹ Le parti Anti-revolutionnaire et confessionnel dans l'Eglise Réformée des Pays-Bas. Etude d'hist. contemporaine, par Mr. G. Groen v. Prinsterer. Pag. 33.

te redigeeren, dat weldra een oppositie-journaal werd (de "Nederlandsche Gedachten"), waarin ik zoo krachtig als ik kon de ernstige aandacht mijner landgenooten vestigde op den aard der verwikkelingen, waarvan wij de getuigen en de slachtoffers waren. Aldus werd ik er ongemerkt toe gebracht om na te denken over de hoofdoorzaken van de algemeene verwarring. De gesteldheid van Europa scheen mij 't gevolg te zijn van valsche leeringen, 't uitwerksel en het loon van de verachting voor de wezenlijke wetten der hoogere beschaving, van de stelselmatige omverwringing der maatschappelijke banden, de vrucht van de revolutie in de meest klemmende en letterlijke betekenis van het woord."

De tijden waren ernstig! Sinds het laatst der vorige eeuw had Europa voortdurend in een toestand van woeling en gisting verkeerd. Als eene allesverwoestende orkaan was de omwenteling over het vermolmd Europa gevallen, en in dwarrelende vaart had zij Vorsten, volken, kerken, troonen, priesters, eene geheele maatschappij met al hare meeningen, denkbeelden en instellingen naar den afgrond gejaagd. In naam van het denkbeeldig recht van een denkbeeldig wezen, dat men "natuur" noemde, moesten alle historische toestanden tot den grond afgebroken, en alle traditiën met wortel en tak uitgeroeid worden. Dan eerst zou de noodige ruimte gemaakt zijn, om op de bouwvallen der oude maatschappij den nieuwen tempel van volkssouvereiniteit, vrijheid, gelijkheid en broederschap op te richten. En zie, op de revolutie was Robespierre en op Robespierre het Napoleontisch terrorisme gevolgd! Platgereden en platgeschoten door Napoleons kanonnen, ontwaakte in Europa de vertrapte volksgeest en de miskende godsdienst, dien de revolutie met haar schamperen spot voor afgeschaft verklaard had. Eene hoogere wijding vervulde het gemoed der volken; vaderlandsliefde en godsdienstig vertrouwen vloeiden samen toteene heilige geestdrift, en diep weerklonken in de harten der volken de liederen van een

Arndt, Schenkendorff en Körner. De nieuwe opwekking van het volksleven zou heerlijke vruchten hebben kunnen dragen, indien de regeeringen zich ter goeder trouw bij de nieuwe denkbeelden, die de fransche omwenteling toch onmiskenbaar in de schoot der maatschappij neêrgelegd had, aangesloten en aan den vrijheidszin der burgers ruimte gelaten hadden om zich als vrije burgers in den vrijen staat te doen gelden. Doch nauwelijks was Napoleon gevallen en de revolutie bedwongen, of de restauratiewoede stak het hoofd omhoog en wierp de zaden van nieuwe omwentelingen in den omgeploegden akker. "Napoleon", aldus redeneerde men, "heeft ons ongelukkig gemaakt; Napoleon was het kind der revolutie; de revolutie was de vrucht van ongelooft en redevorgodig: derhalve — wat is natuurlijker? — terug tot het oude geloof en de oude staatsvormen!"

In dien geest schreven de hoofden der anti-revolutionaire school; in Frankrijk een Bonald, de Maistre, de Lamennais; in Duitschland een tot het Katholicisme bekeerde romanticus als Fr. von Schlegel, A. von Muller en von Haller. Hunne geschriften maakten op Groen een diepen indruk, en vooral door de studie van von Haller, "Restauration der Staatswissenschaft", werd hij "uit de nevelen van het idealisme op den vasten bodem der werkelijkheid overgebracht."

En in dien zelfden geest togen ook de politici aan het werk. Het Weener congres leverde het smadelijke schouwspel op van het onwaardigste gekwansel in landen en volken. Het recht, de eerzucht, de veiligheid der gekroonde hoofden scheen de eenige toetssteen van al de overleggingen en daden der Weener staatskunstenaars te zijn. Ter wille van het staatkundig evenwicht en om aan de revolutie den pas af te snijden, trok men grenslijnen, verbrokkelde men nationaliteiten, sloot men verbonden en werden wetten uitgevaardigd, zonder dat men een oogenblik dacht aan den wil en aan het recht der volken. In plaats van zich te stellen aan het hoofd van den vooruitgang, klemde de vorsten zich

angstvallig aan hunne verjaarde rechtstitels vast, en waren zij slechts door den nood gedwongen er toe te bewegen aan de billijke eischen der volken gehoor te leenen. Zoo waren de voorstanders der vrijheid genoodzaakt geworden zich tot eene oppositie-partij te vormen, wier onbetwistbaarste rechten door de gerestaureerde Vorsten òf in 't geheel niet òf slechts onwillig en schoorvoetend geëerbiedigd werden. Men scheen niets geleerd en niets vergeten te hebben! De restauratie oogstte ten slotte wat zij gezaaid had: de revoluties van 1830 en 1848.

Geheel anders oordeelde de heer Groen. Niet dat men te veel, maar dat men te weinig gerestaureerd had, was, meende hij, de oorzaak van de woeling en onrust die Europa verteede. "Terug!" heette het, "niet tot de veelszins gebrekkige staatsvormen van vóór 1795, maar terug tot de anti-revolutionaire beginselen, die, in Gods woord en de geschiedenis van het verledene neergelegd, eenig en alleen in staat zijn de vrijheid en den vooruitgang, het gezag en de orde, op duurzamen grondslag te vestigen. De 18de eeuw had in den trotschen overmoed van haar ongelooft een gewelddadigen greep gedaan in het weefsel der geschiedenis. Met het "merkteecken der hel" op het voorhoofd had zij Gods arbeid in de historie der volken pogen te vernietigen; de Souvereiniteit Gods vervangen door de Souvereiniteit der bedorven Rede; de rijke verscheidenheid der natiën, die zich in de historische rechtsvormen openbaart, opgelost in het flauwe schaduwbeeld van een abstract staatsbegrip; de vrijheid van het individu en der corporaties vernietigd door een tiranniek staatsalvermogen; den Souverein bij de gratie Gods vernederd tot een staatsambtenaar, een burgerkoning, een constitutioneelen orchest-directeur, een theater-intendant, een "kegeljongen", die telkens de kegels opzet en afroept wie het spel wint, maar die zelf niet medespeelt! En dit alles was

⁴ De kiesche vergelijking is van Stahl.

niet maar een op-zich-zelf-staand, voorbijgaand feit, maar de werking van een heilloos beginsel. De revolutie, "dat is niet eene der menigvuldige gebeurtenissen waardoor verplaatsing van het openbaar gezag teweeggebracht wordt, niet enkel de omwentelingsstorm, welke in Frankrijk gewoed heeft, maar de omkeering in denkwijze en gezindheid in geheel de christenheid openbaar".¹ De revolutie, dat is een voortdurende toestand, een geest, een beginsel, dat als de hoeksteen van het staatsgebouw de grondstellingen van vrijheid en gelijkheid, volkssouvereiniteit, maatschappelijk verdrag en conventioneele herschepping vereert. Dat is "de afgodische aanbidding der menschheid, dat is de mensch die geen ander Souverein erkent dan zichzelf, geen ander licht dan zijne Rede, geen anderen regel dan zijn wil, zichzelf aanbeddende en God van den troon werpend. Vernietiging van elken maatschappelijken band, algemeene willekeur, een ongehoorde toestand, die met noodwendigheid op godsdienstig gebied tot de uiterste grenzen van den twijfel en op staatkundig gebied op ontbinding der samenleving uitloopt".² — Als zoodanig staat deze geheele eeuw door de zeldzaamheid harer richting, als uitzondering op den geheelen omvang der wereldgeschiedenis, in den volsten zin des woords geïsoleerd. Ze is in waarheid een schier diabolisch intermezzo in het groote drama der wereldgeschiedenis. Beroept gij u vergelijkenderwijze op de kerkhervorming der 16e eeuw — Groen zal u antwoorden, dat de Reformatie anti-revolutionair was en het door de revolutionairen verworpen beginsel van Gods souvereiniteit tot grondslag en steunpunt had. "On parle", zal hij meer puntig dan juist zeggen: "souvent des analogies de la Revolution et de la Reforme; tâchons de les resumer. La Revolution part de la souveraineté de l'homme; la Réforme de

¹ Ongel. en Rev. 4.

² Le parti Antirev., 34.

la souveraineté de Dieu. L'une fait juger la révélation par la raison, l'autre soumet la raison aux vérités révélées. L'une débride les opinions individuelles; l'autre amène l'unité de la foi. L'une relâche les liens sociaux et jusqu' aux relations domestiques; l'autre les resserre et les sanctifie. Celle-ci triomphe par les martyres, celle la se maintient par les massacres. L'une sort de l'abyme et l'autre descendit du ciel." ¹ "De revolutie in verband tot de wereldhistorie is, in omgekeerden zin, wat de Hervorming voor de christenheid geweest is. Gelijk deze Europa uit het bijgeloof gered heeft, zoo heeft de omwenteling de beschaafde wereld in den afgrond van het ongeloof geworpen. Gelijk de reformatie, strekt de revolutie zich over elk gebied van wetenschap en praktijk uit. Toen was onderwerping aan God, thans is opstand tegen God het beginsel. Daarom is er ook thans in de kerk, in den staat, in de wetenschap, één algemeene, één heilige strijd over de ééne groote vraag omtrent onvoorwaardelijke onderwerping aan de wet Gods." ² Werpt gij de vraag op: of dan alles wat door dien boozen geest "sorti de l'abyme," werd opgebouwd omvergehaald moet worden? — Groen zal u antwoorden: "Geenszins. Dat ware *Contra-revolutie!* Omverwerping wordt niet vereischt. De meeste instellingen kunnen in stand gehouden worden; het komt aan op het beginsel dat ze doordringt en bezielt. Een tijdvak van 40 jaren voorbij te willen zien is een verlangen dat tegen den eerbied voor historische ontwikkeling, het daar is geschied! der anti-revolutionaire Ieus strijdt. Behouden wat overgebleven is, herstellen wat tot het wezen der maatschappelijke orde behoort, opnemen en bevestigen hetgeen het revolutie-tijdperk heeft voortgebracht, — ziedaar de regel die bij het wederopbouwen moet worden gevolgd. Vernieuwing van oude misbruiken is geenszins ons doel;

¹ Archives de la Maisson d'Orange-Nassau I. I. 117.

² Ongel. en Rev., 12.

evenmin terugroeping van instellingen die verouderd en met het bestaande niet zonder gedwongenheid vereenigbaar zijn.¹ Slechts om het antirevolutionaire beginsel, de souvereiniteit Gods, dat de oude vormen bezielen of nieuwe voortbrengen kan, is het te doen.

De 18e eeuw heeft ook in zijne oogen vergelijkender wijs veel dat haar gunstig onderscheidt. "Ze behoort althans niet tot de tijden wier vadzigheid verachtelijk is. Haar streven was eene poging om zich op te heffen boven het slijk. De geest der eeuw heeft aan de bekrompenheid en dorheid en baatzucht een einde gemaakt, door welke de voorafgaande jaren, ook hier te lande, werden gekenmerkt!"

"Zij had geen ongelijk naar verbetering te staan. Ook wanneer gij al het overdrevene ter zij stelt, bleef er overvloedig reden van misnoegen over de richting der overheid en de verbastering van den staatsvorm. Overvloedige grond om gewichtige hervormingen, in naam van rechtsgevoel en menscheijkheid te verlangen."

"Zij had, in haar ijver naar verbetering, buitengemeene en, althans in den beginne, belangelooze veerkracht. Alle krachten en gaven, op meer dan gewone wijze gewekt en gespannen, werden met hoog geklommen geestdrift aan den triumpf, niet van belangen, maar van beginselen gewijd." — Met instemming wordt zelfs het woord van Guizot aangehaald: "En depit de sa tendance critique et destructive, c'était un siècle ardent et sincère, un siècle de foi et de désintéressement. Il avait foi dans la vérité et dans l'humanité...." mij dunkt aan dezen telg der hel beginnen wij allengs eenige trekken van goeden huize te herkennen. Maar verder kon Groen in zijne apologie ook niet gaan. Het beginsel: Souvereiniteit van den mensch, onafhankelijkheid

¹ Nederl. Ged. III, 31.

van de Souvereiniteit Gods, is radicaal valsch. Er was "un élan de l'esprit humain. Hij voegt er met Guizot niet bij: "son élan était très beau, très bon, très utile." Een vaart, die zich aan den vasten bodem door onveranderlijke beginselen ontrukkt, om zonder steunpunt in het ijdel ruim der bespiegeling te zweven, eene versnelde beweging van zoo lichtvaardigen aard, dat is "een vermeteale sprong uit de opperste verdieping, in rampzalig vertrouwen op kunstvlerken gewaagd." ¹ Zelfs het goede heeft de revolutie tot kwaad gemaakt. De groote denkbeelden van recht, vrijheid, verdraagzaamheid, menschelijkheid, zedelijkheid, die zij van het Christendom ten erfdeel ontving en waarin, gelijk Satan als een Engel des lichts, de eeuw zich aanvankelijk gehuld heeft, zijn onder haar beheer te niet gegaan. Geen wonder! Men wilde de gevolgtrekkingen behouden, terwijl men de beginselen verwierp, gelijk men rekent op het genot der wateren, wier bron men gestopt heeft, of op de schaduw der boomen, na het afsnijden van den wortel. Die rekening is ten allen tijde misrekening geweest. Ook hier; de planten aan de oevers van den Evangeliestroom in heerlijken bloei, moesten, overgebracht in een land, droog en zonder water, verdorren. Maar neen; ook aldus is er flauwheid, onjuistheid in de vergelijking; op den giftigen akker der ongondisterij, ontaardden zij in schadelijke gewassen wier doodelijk venijn zich onder schitterende kleuren en liefelijken wasem verbergt. Tooverwoorden, waarmede de volkomenheid van wijsheid en geluk zou worden te voorschijn geroepen, telkens uitgebazuind, bleven klanken; de uitkomst is het tegendeel der voorspiegeling geweest. Voor recht onrecht, voor vrijheid dwang, voor verdraagzaamheid vervolging, voor humaniteit onmenschelijkheid, voor zedelijkheid zedenbederf. Ook een orkaan in de zedelijke wereld brengt niet te miskennen voordeelen aan, maar geenerlei capitulatie is geoor-

¹ Ongel. en Rev., 170 verv.

loofd omtrent den bedriegelijken grondslag voor herbouw. Het heil der toekomst ligt niet in wijziging, matiging, regeling van verderfelijke beginsels, evenmin in ijverloosheid, doodsche berusting, maar enkel in het voorstaan van de hoogste waarheid, wier aanneming de *conditio sine qua non* is om, met afsnijding van het kwade en aanwending van het goede ons door de vaderen overgeleverd, op den eenigen weg te geraken, welke naar het geluk der volkeren leidt. Geen verandering in de staatsregelingen, geen nieuw-modelsche constituties zullen de natiën redden zoolang de beginselen, waarop elke staatsregeling behoort te rusten, niet in eer zijn." Vraagt gij den heer Groen, dat hij nu als een proefstuk van politieke wijsheid eene gewijzigde constitutie samenstelle, hij zal u antwoorden: "Gij verliest den aard en de strekking der staatkunde die wij voorstaan uit het oog. Als ik mij beijver om den lijder te doen inzien, dat de oorzaak zijner kwaal gelegen is niet, gelijk hij zich voorstelt, in het kleed waarover hij klaagt, maar in de ziektestof die zijn lichaam aangetast heeft, en de kranke, in plaats van mij gehoor te geven, telkens weder antwoordt: maar geef mij dan zelf een ander kleed, een kleed, dat in stoffaadje en kleur en snede, met uwe zienswijze overeenkomt — dan betreur ik het misverstand en zeg: ontbied den kleermaker en laat den geneesheer te huis".¹ De groote vraag geldt niet constitutie of geen constitutie? 't Betreft niet de staatsvormen, de staatsinrichting, het staatsbestuur, maar de gemeenschappelijke grondslagen van vrijheid en recht en van de geheele ordening der maatschappij. De groote vraag is slechts: buigt gij u ook op politiek gebied voor de Souvereiniteit Gods in Openbaring en Historie, of huldigt gij de oppermacht der bedorven Rede in godsdienst en staatsrecht? In het eerste geval behoort gij tot de anti-revolutionaire partij, in het tweede geval

¹ Grondwetsherz. en Eensgez. 179.

schaart gij u in de gelederen der revolutionairen. De revolutie, "ce Satan humain", volgens Guizot¹, "à la fois sceptique et fanatique, anarchique et tyrannique, passionné pour nier et pour détruire, incapable de rien créer qui puisse vivre, et de souffrir que rien se crée et vive sous ses yeux", dit rampzalige wezen, "sorti de l'abyme", heeft tot allesbeheerschenden karaktertrek de aanbidding van de Souvereiniteit der bedorven Rede in kerk en school, in wetenschap en staat. Namens de oppermacht der Rede zet hij den God der openbaring ter zijde. Met noodwendigheid voert hij tot atheïsme in den godsdienst en tot radicalisme in de politiek.

Wilt gij weten wat er onder de heerschappij der rede van den godsdienst wordt...? Let dan op "de theologische school die in ons vaderland, wellicht ook om hare oppervlakkigheid zelve, thans zooveel opgang maakt" — wij zijn in het jaar 1845 en op de boekenkamer van den heer Groen van Prinsterer, terwijl hij voor een uitgelezen kring van vrienden zijne voorlezingen over "Ongeloof en Revolutie" houdt — "de zoogenaamde Groninger school, die zich niet ontziet vrijheid van onderzoek, zonder perk of maat, als hedendaagsch model te beschrijven."² De rede, toetssteen der open-

¹ Guizot, die te voren "een uitstekenden rang onder de leidlieden der omwenteling bekleed heeft", is na '48 tot de anti-revolutionaire richting overgegaan. "Nous nous sommes", zegt hij in zijn "Nos mécomptes et nos espérances," crus meilleurs que nous ne sommes; nous avons méconnu le mal inhérent à notre nature, et par conséquent la nécessité de lutter fortement et sans cesse contre l'ennemi que nous portons en nous. Nous nous sommes crus plus puissants que nous ne sommes; nous avons méconnu non-seulement les limites de notre puissance mais les droits de la puissance Souveraine du monde, nous n'avons pas tenu compte des lois éternelles que Dieu nous a faites, et nous avons follement prétendu mettre à leur place, et partout nos propres lois. Hâtons nous de sortir des ornières où l'esprit révolutionnaire nous a jetés, elles nous mèneraient toujours aux mêmes abîmes.

² Ongel. en Rev. 141.

baring", verwerpt en houdt voor dwaasheid of verwringt en verminkt alle de waarheden door den Heiligen geest geleerd. Zoo wordt de godheid van den Zaligmaker goddelijkheid, de zonde zwakheid, het bederf onvolkomenheid, het schuldvoldoenend offer voorbeeldig liefdebetoon, de heiligmaking zedelijke volmaking, de toorne Gods een heilig ongenoegen, het eeuwig verderf van voor het aangezicht des Heeren eene vaderlijke kastijding, en de God der openbaring aan den God der natuur gelijk! Hoe ver gaat dit...? Zoover als aan ieders individueele opvatting behaagt." ¹ Waarheen voert dit...? Langs het hellende vlak van een oppervlakkig Deïsme, in steeds ijlander vaart naar den afgrond van het afschuwelijk atheïsme, van een Diderot, qui vouloit pendre le dernier des rois aux boyaux du dernier des prêtres.

Ook de zedelijkheid, losgemaakt van haar wortel, kwijnt weg in den dorren zandgrond van het rationalisme. Men is dan vrij om alles te gelooven en alles te ontkennen. Plichtbetrachting is er niet meer dan uit welbegrepen eigenbelang. De deugd is een naam, schijn, duperie. Ook gezag en recht, wat is het...? een uitvinding der sluwheid van den zwaksten, om den verheven aanleg van het genie aan banden te leggen. Haat tegen het Evangelie in naam der souvereine Rede is dus het kenmerk der revolutie, haar anti-christelijk karakter; het is het teeken van haar oorsprong, "het merkteeken der hel." ²

Indien dit alles zoo is, dan had Luther zeker gelijk, toen hij in de dagen van zijn verval de Rede de booze Bestie noemde, die het geloof den hals omdraait. Gelukkig zijn deze dingen zoo niet, en behoeven wij hierover verder geen woord te verspillen, of 't moest zijn om den lezer, die zich wellicht over de oppervlakkigheid dezer zielkundige en ethische bespiegelingen verbazen zal, in bedenking te ge-

¹ Ongel. en Rev. 178.

² Ibid. Voorlez. IX passim.

ven of almede hieruit, gelijk uit zooveel meer, niet blijkt dat de heer Groen, die met al de macht zijner fijn beschaafde rede het recht en de bevoegdheid der rede te lijf viel, aan wiens scherpzinnigheid geen enkele leemte in de redeneeringen zijner tegenstanders ontsnapte, maar die met volkomen blindheid voor de gebreken van zijn eigen stelsel geslagen was — die dan ook in al zijne geschriften meer polemisch dan thetisch te werk gaat en zelfs geen behoefte schijnt te gevoelen om de grondslagen van zijn eigen stelsel te toetsen, maar zich behelpt met rijmpjes als dit: Met begrijpen zal 't niet gaan — Neem het onbegrepen aan! — of de heer Groen, zeg ik, niet blijkt ten eenemale ontbloot te zijn van dien geest van kritiek die, — de vloek of de zegen! — maar in elk geval het kenmerk is van onze negentiende eeuw. Toch had de leerling van Plato¹ uit zijn lievelingsauteur nog wel andere dingen kunnen leeren dan de handigheid der grieksche sofisten.

Heeft de Souvereine Rede aldus de goden onttroond en de zedelijke wereldorde vernietigd, zij heeft geen rustpunt zoolang zij den afgrond niet bereikt heeft. De chaos is haar wezenlijke element! — Op staatkundig gebied zweept zij de volken voort naar de diepte van het radicalisme. "Gelijk de geopenbaarde waarheid de steun is van alle waarheid, zoo bezit men eveneens den algemeenen grondslag van rechten en plichten in de Souvereiniteit Gods. Wanneer deze vervalt, wanneer zij verloochend wordt, waar blijft dan de oorsprong van het gezag, van het recht, van elke heilige en plichtmatige be-

¹ De vrijheid van rede en geweten tegenover het gezag der traditie te erkennen staat bij hem gelijk met bandelooze willekeur; men kan dan gelooven en doen wat men wil. Alsof de wil niet aan de vaste wetten der redelijke en zedelijke wereld gebonden ware en het iemand vrij stond om naar willekeur te gelooven of niet te gelooven dat $2 \times 2 = 4$ is!

trekking in den staat, in de maatschappij, in den huiselijken kring? Welke grond blijft er voor het onderscheid in rang en stand? Welke reden is er waarom ik gehoorzaam en een ander mij gebiedt, de een behoeftig is en de ander rijk...? Gewoonte, sleur, misbruik, onrecht, verdrukking! Er is tusschen de menschen, ondanks alle maatschappelijke verscheidenheden, geen verschil. Neem God weg — en de stelling wordt onbetwistbaar: de menschen zijn in revolutionnair zin vrij en gelijk. Staat en maatschappij vallen uiteen; er is een beginsel van ontbinding, dat niet ophoudt, eer de verdeeling op geïsoleerde menschen afstuit, op ééningen, op ondeelbaren, op individus; een revolutie-term, waarin haar alverwoestend karakter naief uitgedrukt is. De staat lost zich op in atomen, waaruit daarna de nieuwe staat, uit toevallige ontmoeting, als maatschappelijk verdrag, geboren wordt. Met de ontkenning van het *droit divin* is de zelfstandigheid van elk gezag als een menschonteerend misbruik weggenomen. De staat is dan eene vrijwillige overeenkomst, het gezag en het recht zijn conventioneel. Vraagt gij, hoedanig dit bij overeenkomst ingestelde gouvernement zijn zal...? Rousseau geeft u het antwoord: republikeinsch, de democratische republiek, met vrijheid en gelijkheid tot grondslag en den algemeenen volkswil tot wet. Vraagt gij, op welke wijze dit staatsgezag, deze volkswil beperkt zou zijn...? *Op geenerlei wijs*. Welk deel zijner rechten de burger bij het maatschappelijk verdrag behouden heeft...? Geen *enkel*; in volledige overgave zijner rechten ligt het wezen van dit verdrag. Welke de betrekking tusschen burger en staat is...? Het *nec plus ultra* van onderworpenheid en lijdelijkheid. Wanneer de staat over het leven van den burger beschikken kan...? Als de staat oordeelt dat zijn dood nuttig is voor den staat."

"Vollediger absolutisme is immers niet denkbaar! Hier is het gedrochtelijke systema van Hobbes terug, hetzelfde souverain alvermogen, met dit verschil slechts dat het, volgens Hobbes, eigen-

dom van de overheid wordt, volgens Rousseau eigendom van het volk blijft."

Toch zijn we nog niet aan het einde. "Wat wordt de overheid, de regeering..? Eene opgedragene, tijdelijke, herroepelijke, naar volksbelieven aan elke wijziging ondergeschikte ambtsbetrekking! De regeering is eene plaatsvervangeres die geen eigen bestaan heeft, niet medespeelt" — men herinnert zich Stahl's kegeljongen — "maar die verdwijnt waar het volk te voorschijn treedt. Waar de verscheidenheid der staten blijft..? Zij valt weg; tusschen democratie, aristocratie, monarchie, is geen wezenlijk onderscheid meer. Het zijn de vormen waaronder dezelfde volksoppermacht, zonder zelfstandigheid van gezag boven of naast of onder zich, gebied voert."

Nog één gewichtig punt, de godsdienst. "Welke zal de regel van den revolutionairen staat zijn..? Alle godsdiensten te dulden, zonder zelf eenigen godsdienst te hebben, met dien verstande evenwel, dat de staat eerbiediging zijner voorschriften van politiek en zedelijkheid begeert, en elken godsdienst die voor den afgod niet buigt verbant. Geenszins, wel neen! ter zake des geloofs, maar omdat, naar politieken maatstaf, de leerstellingen die den staat niet passen antisociaal zijn."

Ziet, ten slotte, de werking van de Souvereine Rede zelfs in samenleving en familieband. "Ook deze moet, waar men Gods oppermacht niet erkent worden geslaakt, want de teederste is tevens de heiligste betrekking. Als het "eert uwen Vader en uwe Moeder" niet meer geldt, wat zou er overblijven dan een voorbijgaande band van volstreckte hulpeloosheid en bijkans dierlijke gehechtheid. Het meerdere kan enkel conventioneel zijn!"¹

Is dit alles eene charge des heeren Groen..? Geenszins, maar een strijd tegen windmolens is het zeer zeker! Sinds Rousseau

¹ Verg. Ongel. en Rev. 187 en verv.

en de constitutiemakers der 18e eeuw alle historische traditiën met wortel en tak begeerden uit te roeien, om geheel op nieuw, met het jaar één te beginnen, en de lessen van geschiedenis en ervaring versmadend, met behulp hunner vindingrijke rede hun modelstaat poogden te construëren, heeft, zoover mij bekend, niemand der "revolutie-mannen" den handschoen voor dit oppervlakkige rationalisme opgenomen, of eene poging gewaagd om het contract social uit het slijk en bloed, waarin het ondergegaan was, weer op te rapen. Vernietigend en boeiend is de kritiek waarmede Groen van antirevolutionair standpunt het Rousseauianisme vervolgt, doch de "revolutie-mannen", die niet plegen te zweren bij Rousseau; en het Maatschappelijk Verdrag niet als het Evangelie der hoogste wijsheid plegen te vereeren, kunnen deze mokerslagen in de lucht tamelijk onbezorgd aanzien, en tegenover het huiveringwekkend tafereel van zedelijke en maatschappelijke verwildering dat de Souvereine Rede in haar gevolg voeren zou, als zij zich het recht van kritiek ook op de traditie in Kerk en Staat toesigent, mogen zij zich troosten met de gedachte dat de wil des menschen vermoedelijk gebonden is aan die zedelijke wereldorde in den mensch, die met de zich ontwikkelende menschheid zich voortdurend mede ontwikkelt en in de verschillende historische staatsvormen, wetten, rechten en plichten — ook in het "eert uwen Vader en uwe Moeder" — geen bovennatuurlijk gebod, maar haar eigen innerlijk leven, haar geweten heeft op schrift gebracht. In de mechanische wereldbeschouwing des heeren Groen, — was zij wellicht de nawerking van Plato's dualisme? — staan geest en stof, God en mensch, rede en openbaring, als twee vijandige machten tegenover elkander. Wordt de rede niet gekneveld, dan vergrijpt zij zich aan God, wordt het hart niet gevangen gegeven onder het gezag der openbaring, dan is de wil bandeloos. Blijkbaar is de rede hier het anti-goddelijke, het satanische in den mensch; zij is het merkteeken der hel dat wij op

het voorhoofd dragen. Ziedaar wel een scepticisme van de allerbedenkelijkste soort, waaruit men niet zonder grond mag afleiden dat "Ongeloof en Antirevolutie" met elkander in onafscheidelijk verband staan; immers ongeloof aan den adel der menschelijke natuur, aan de geestelijke krachten die in den schoot der menschheid gelegd zijn en langs de duizenderlei kronkelgangen der historie zich tot steeds zuiverder levensvormen organisch ontwikkelen.

Heeft de revolutie de menschheid in dien jammerpoel van elenden geworpen, dan bestaat er geen ander redmiddel dan in terugkeer tot de beginselen die de omwenteling heeft pogen uit te roeien. Rust de revolutie op de ongeloofstheoriën der vrije rede, — de antirevolutie beroept zich op het gezag der goddelijke openbaring.

Dweept de revolutie met de oppermacht der rede — de antirevolutie handhaaft de oppermacht van God geopenbaard in Schrift en Historie.

Zoekt de revolutie den grondslag van het staatsgezag in een conventioneel maatschappelijk verdrag — de antirevolutie predikt het goddelijk recht der overheid gegrond in Gods woord.

Matigt de revolutie zich het recht aan om, in naam der Souvereine Rede, de historische staatsvormen en staatsinstellingen met wortel en tak uit te roeien en door het flauwe nevelbeeld van een rationalistisch staatsbegrip te vervangen, — de antirevolutie buigt ook in de geschiedenis het hoofd voor de Souvereiniteit Gods en handhaaft de traditie, waaraan de revolutie hare schennende hand geslagen heeft.

Tegen den overmoed der rede zegt zij: *daar staat geschreven*, en tegenover iedere poging tot wijziging der maatschappelijke inrichtingen plaatst zij haar: *daar is geschied!*

Zoo is het geloof de grondslag van het staatsrecht, en de vrees des Heeren het beginsel van alle wetenschap. Vervang de openbaring door de rede, en recht en gezag verliezen den hechten

steun van het *droit divin* gegrond in het bekende woord: Alle zielen zij den machten over haar gesteld onderworpen, want er is geen macht dan van God, en de machten die er zijn, zijn van God. Zet de Souvereiniteit Gods in het staatsrecht ter zijde, en gij ontketent de revolutie en scheidt den chaos. Daarom noemde de heer Groen zich in de eerste plaats Evangeliebelijder, en eerst daarna staatsman. En dat Evangelie nu, dat eenig en alleen in staat is om de poorten der hel te sluiten, dat is de Gereformeerde dogmatiek in streng orthodoxen zin. "De Bijbel is niet voldoende. De meest tegenstrijdige richtingen beroepen zich immers op de Schrift, en verwijten elkander haar onbijbelsch karakter. Zij kan voor niemand tot symbolum dienen." We hebben eene kerkleer noodig om de groote waarheden van het Christendom, die den grondslag van het staatsrecht uitmaken, te handhaven. Derhalve, de Dordrechtsche leer der uitverkiezing...? Geenszins. Ze is volgens den heer Groen in geen deele het *cor ecclesiae*, en stuit op hevigen tegenstand bij de eerbiedwaardigste christenen.¹ Wat dan? 't Is moeilijk te zeggen. De heer Groen brengt zijne tijdgenooten in geen geringe ongelegenheid met de verklaring, dat hij "zich niet vermeet de mate van kennis te bepalen die tot zielebehoud vereischt wordt." 't Geen evenwel niet wegneemt, dat hij zijne ongeloovige tijdgenooten op verbeurte der zaligheid eenige kemelen van niet onbelangrijke afmetingen voorzet, als daar zijn: de onfeilbaarheid der H. Schrift, de godheid van den Zaligmaker, de persoonlijkheid des H. Geestes, het geheele bederf onzer natuur, de voldoening voor onze zonden, de toerekening der gerechtigheid van Christus, de noodzakelijkheid der wedergeboorte en der heiligmaking.² Slechts in dit geloof gefundeerd, kan het staatsleven elken wervelwind der revolutie weerstaan. Dan is de zelfstandigheid van het gezag van den zandgrond der revolutie overgebracht op de rots der eeuwen,

¹ Le parti Antirev. pag. 13.

² Ongel. en Rev. 165.

en het conventioneele recht vervangen door het onontvreemdbaar recht der overheid bij Gods genade. De constitutioneele kegeljongen is verheven tot den rang van Stedehouder Gods op aarde. De monarch is nu geen opperhoofd door eene vereeniging van menschen gekozen, maar iemand die een eigen en dus ook erfelijk gezag heeft, een aanzienlijk en onafhankelijk Heer, die aan anderen gebiedt en aan niemand zijner medemenschen gehoorzaamheid schuldig is. Zijn gezag is absoluut, slechts gebonden aan verordeningen van hooger en oorsprong, van alle andere tusschenkomst vrij, door geen splitsing van macht, door geen toezicht of mederegentschap van onderdanen verdeeld of verlamd. In waarheid mag hij zeggen: *l'Etat c'est moi.*¹

“Aan niemand verantwoordelijk dan aan God, weet de Souverein, dat hij aan God verantwoordelijk is; meester in den kring van eigen rechten, weet hij dat hem de eerbiediging der rechten van anderen opgedragen is. De rechten en vrijheden der bevolking kunnen niet worden miskend, zonder het recht van den Souverein aan het wankelen te brengen. De onderdaan gehoorzaamt niet uit oogendienst, om menschen te behagen, maar om Gods wil, als dienstknecht van den Eeuwigen Koning, die over de koningen der aarde gebiedt. Wat vernederen zou, verheft. De gehoorzaamheid uit onderwerping aan God geboren, wordt naar de wetten Gods geregeld en beperkt. Zij is niet met overgifte van eigene rechten en vrijheden gepaard. Zij berust op het “geef den Keizer wat des Keizers is”, waaruit niet volgt “geef den Keizer ook wat den Keizer niet toebehoort”, maar dat veeleer in het “geef Gode wat Godes is” zijn grond heeft. Zij sluit de *vis inertiae* niet uit die het geweld kan afmatten, noch het recht van standvastige weigering en kloekmoedigen tegenstand, ofschoon die wederstand niet onbegrensd is, en het onrecht geen bevoegdheid geeft tot verbreken

¹ Ongel. en Rev., 66.

van heilige banden. Zoo wordt het gezag bevestigd, de willekeur beteugeld, de gehoorzaamheid geadeld, de vrijheid beschermd en de hoofdwaarheid verkondigd, welke, in menigvuldigheid van toepassing, cement is van het staatsgebouw: er is geen macht dan van God, en de machten die er zijn, zijn van God verordineerd." ' Leid nu uit deze woorden niet af, dat de heer Groen uitsluitend als ridderlijk kampioen voor het koningschap par droit divin in het strijdperk zou treden. Hierin wijkt hij, wij merkten het reeds op, van Bilderdijk af. Het goddelijk recht der *overheid* geldt naar zijne opvatting *elken mogelijken staatsvorm*. 't Is hem slechts te doen om de eerbiediging van staat en overheid als geenszins het product van menschelijke willekeur, maar als eene ordening Gods; "om het belijden en beleven van deze twee waarheden: dat overal een soeverein gezag eene hooge overheid is, onschendbaar, onafhankelijk, voor geen onderdaan ter verantwoording geroepen, en dat de gehoorzaamheid aan God het beginsel, het richtsnoer en tevens de grenspaal der gehoorzaamheid ook aan de overheden behoort te zijn." ² Wel wordt in de wording der staten en de vorming van het gezag de factor der menschelijke werkzaamheid niet over het hoofd gezien, wel wordt erkend, dat de oorsprong der soevereiniteit, zij het eenhoofdig of veelhoofdig, kan gelegen zijn in de overmacht der wapenen, in de vestiging van het landsheerlijk gezag, of in de opdracht der ingezetenen, in de liefde der natie, in de keus van het volk; doch ook waar dit laatste plaats heeft is de uitkomst dezelfde: de soevereiniteit, de oppermacht gelijk ze bij den *gekozen* Souverein, maar die nu inderdaad Souverein is, berust. Dus, slaafsche onderwerping aan iedere dwingelandij, een eerbiedig buigen voor den gekroonden roover, die gisteren den regeerenden vorst verjaagd heeft en heden als de van God verordineerde overheid zich de kroon

¹ Ibid 75.

² Ned. Ged. III. 81.

op het hoofd gezet heeft...? "Geenszins!" antwoordt de heer Groen. "Gij buigt u slechts voor elke soort van *wettige* macht!"¹ Doch aangezien de Openbaring geen opgave bevat van de verschillende staatsvormen en dynastien voor de verschillende landen der wereld bestemd, en vermits de koningen in deze wereld niet rechtstreeks hun lastbrief van God plegen te ontvangen, maar langs zeer menschelijke, en bij wijlen ook zeer onmenschelijke wegen zich een doortocht gebaad hebben tot den troon, — 't wordt immers toegestemd, wie zou het ook kunnen ontkennen? — "dat de oorsprong van het gezag in de overmacht der wapenen gelegen kan zijn" — ontbreekt ons elke maatstaf ter beoordeeling der wettigheid van het gezag. Wie was de legitieme vorst, Karel V of Willen de Zwijger? Jacobus of Willem III? Keizer Wilhelm of Keizer Napoleon III? Beslist het succès, het recht van den sterkste, het fait accompli...? Geldt hier wellicht het recht van verjaring...? Hoelang is dan de gestelde termijn binnen welken de overmoed van den geweldenaar in een wettig, goddelijk recht veranderd is...? Stahl achtte de onmetelijke tijdruimte van *drie* jaren voldoende!

Derhalve slechts buigen voor het wettige gezag; maar dan toch buigen! Ook voor de tyranny? "Niet altijd!" luidt het antwoord. "De gehoorzaamheid, uit onderwerping aan God geboren, moet geregeld en beperkt worden naar den eisch van de wetten Gods," Door wien...? Door de openbaring...? — Doch wie verklaart de openbaring...? De kerk...? De heilige geest in de kerk...? En wie is de onfeilbare tolk des heiligen geestes...? De Paus...? Inderdaad, 't is niet te verwonderen dat de antirevolutionaire voorloopers des heeren Groen in Duitschland, een von Haller, Fr. Schlegel, Adam v. Muller door de consequentie hunner beginselen naar den schoot der alleen zaligmakende kerk zijn teruggevoerd, en dat de auteurs die hij citeert, een de Lamennais, Montalembert, Cha-

¹ Ongel. en Rev. 47.

teaubriand, schier allen tot het katholieke kerkgenootschap behooren.

Wel geeft het onrecht, dat de volken van de overheid bij de gratie Gods te lijden hebben, de bevoegdheid niet tot verbreken van een heilige betrekking, maar lijdelijke onderwerping ook in het tergendste onrecht wordt niet geëischt. Men erkent dat het anti-revolutionaire beginsel in de praktijk niet absoluut toepasselijk is; men "droomt van geen heiligheid der dynastien, die in denzelfden zin als in den huize Davids erfelijk zijn." ¹ Ook een volk bezit immers rechten die een dwingeland niet ligt op den duur vertreedt. ² Men geeft toe "dat er revoluties geweest zijn even rechtmatig in oorsprong als in strekking, dezulken die, uit verregaande onderdrukking ontstaan, het behoud van vrijheid en recht bedoelden en bewerkten." ³ En hiermede steekt de bezworen revolutionaire wind weer op, en werpt hij het anti-revolutionaire schip op de klippen van slaafsche onderwerping en doodelijken stilstand, waarop òf het Droit divin òf de volken te gronde moeten gaan.

Ligt de grondslag van het gezag in de Openbaring, — in de geschiedenis wijst God de staatsvormen aan, die Hij voor de verschillende volken verordineerd heeft. Daarom noemt de anti-revolutionaire partij zich gaarne de christelijk-historische richting.

Is het geloof de eenige hechte grondslag voor het staatsrecht, dan behooren Staat en Kerk ook innig met elkander verbonden te zijn; en aangezien God in de historie heeft aangetoond, dat onze Nederlandsche Staat uit de kerkhervorming geboren is, en de reformatie hier te lande den vorm eener Gereformeerde Kerk heeft aangemen, behoort het Nederlandsche staats- en volksleven gefundeerd te worden in de gereformeerde dogmatiek, gelijk Spanje zijne politiek behoort in te richten overeenkomstig de leerstellin-

¹ Ongel. en Rev. 501.

² Grondwetshez. en Eensgezindh. 309.

³ Nederl. Ged. II, 131.

gen van het ultramontanisme, die het blijkens zijne historische traditiën te allen tijde gehuldigd heeft. ¹

Is in dezen anti-revolutionairen Staat nu nog eenige plaats voor het groote beginsel van gewetensvrijheid? 't Is niet recht duidelijk. In de koortsige dagen der April-beweging van 1853 sprak de heer Groen het koninklijke woord: "Nederland moet de *gelijkheid* der gezindheden niet lijdelijk dragen als een keten, aan zijne protestantsche bevolking door de revolutie om den hals geworpen: neen, het moet de *gelijkheid* der gezindheden erkennen en handhaven als eene *vrije*, in het gevoel en de bewustheid van christelijke sterkte, en van de nitnemendheid van zijn Protestantisme"; 't geen evenwel niet wegneemt, dat met den voorrang eener kerk, zoo als de heer Groen die begeert, "de mogelijkheid vervalt om de vrijheid van geweten te behoeden tegen de onverdraagzaamheid van het ongehoof." De gewetensvrijheid, die de antirevolutionaire Staat andersdenkenden in de oogenblikken zijner edelmoedigheid verleent, is een *vrije gunst*, geen staatsburgerlijk *recht*. Met even zoo vele woorden wordt rond en eerlijk gezegd: "dat in een christelijken Staat benoembaarheid der Israëlieten tot politieke betrekkingen enkel als exceptie en anomalie denkbaar is." Wel is hunne uitsluiting geen volstrekt vereischte, doch de christelijke eigenaardigheid van den Staat mag aan den Israëliet niet ten offer gebracht worden, en de handhaving der politieke rechten, den Israëliet verleend, mag nooit ontaarden in zoodanige tolerantie, waarbij christelijke wetgeving in den Staat, christelijke (lees: gereformeerde) opvoeding in de volksschool systematisch zou worden ter zijde gesteld." ²

¹ Zoover ons bekeud is heeft de heer Groen deze consequentie van zijne beginselen niet uitgesproken. Niettemin is de gevolgtrekking onvermijdelijk, gelijk Guizot dan ook als verdediger van het wereldlijke gezag is opgetreden en Stahl rondweg verklaard heeft, dat de Paus nooit aan Christus de eer optnomen heeft die hem toekomt.

² Handboek, p. 825; de Ned. no. 176.

Vereeniging van Kerk en Staat, en daarnevens eene gekortwielde gewetensvrijheid, als gunst verleend, is het grondbeginsel en blijft het ideaal van het anti-revolutionaire staatsrecht. Geen suprematie van den Staat over de Kerk of omgekeerd, maar beiden door God als soevereine en zelfstandige machten verordineerd, naast elkander en in innige gemeenschap. Immers: "de Souverein is tot handelen geroepen; dit handelen moet naar de voorschriften der zedelijkheid ingericht zijn; de zedelijkheid, zal zij grond en beteekenis hebben, moet een steunpunt bezitten in een geloof, aan welks getrouwe belijdenis de Souverein, ter handhaving van recht, deugd en orde bescherming en begunstiging verleent. Dus — vereeniging van Kerk en Staat. De Souverein is de stedehouder Gods, derhalve gehouden God te belijden, openlijk te vereeren en te dienen, anderen tot uitoefening van den godsdienst behulpzaam te zijn, en, zoover zijn rechtmatig gezag strekt, de wet van God tot richtsnoer zijner daden en verordeningen te stellen. Dus — vereeniging van Kerk en Staat. De God van hemel en aarde spreekt in zijne grimmigheid tot de vorsten die de banden van den Heer en zijn Gezalfde verscheuren en hunne touwen van zich werpen.

"Nu dan, gij koningen! handelt verstandiglijk, laat u tuchtigen gij rechters der aarde! Dient den Heer met vreeze en verheugt u met beving." Dus — tenzij wij God willen tergen, alsof wij sterker waren dan Hij, — vereeniging van Kerk en Staat. De Kerk is geroepen het licht en het zout en het zuurdeesem der wereld te zijn; zij behoort geen martelaarschap en ook geen vernedering te zoeken; zij vermag niet zich aan den Staat, waar deze medewerking verlangt, te onttrekken, het past haar uit eigen beweging voor het Evangelie naar gezag en invloed te dingen, opdat de geboden Gods nageleefd mogen worden. Dus, — hetzij men op de roeping van den Staat of op de bestemming van de Kerk let, — vereeniging van Kerk en Staat." ¹

¹ Ongel. en Rev., 52. Le parti Antirev. 8 en 28.

Is het te verwonderen dat de heer Groen met deze denkbeelden zich geïsoleerd en een vreemdeling gevoelde te midden zijner land- en tijdgenooten, die lief hadden wat hij innig verfoeide, en met geestdrift handhaafden wat hij met al de macht van zijn woord bestreed als het rampzalige uitbraaksel der hel? — Sinds 1831 waren zijne denkbeelden omtrent de grondslagen van het staatsrecht ¹ en de beginselen der revolutie voor goed gevestigd. Onder “de hand des tijds en de begunstiging der omstandigheden waren de historische staatsvormen vóór 1789 de afdruksels van het ideaal der politieke wijsheid in vroeger eeuw, en met het volksleven vereenzelvigd. Waren zij ontaard in een samenstel van prerogatieven van de stedelijke magistratuur — door het opsporen der historische grondtrekken zou elke wenschelijke verbetering verkrijgbaar geweest zijn: door versterking van het stadhoudelijk gezag, eenheid van het algemeen bewind, door eerbiediging der historische rechten van allen, eerbied voor de rechten der burgerijen, der Hervormde Kerk, der kleinere steden, der landgewesten, eerbied voor menigvuldige rechten die de overmacht of van de Staten of van Holland of van Amsterdam miskend had, door ontwikkeling van het beginsel van verdraagzaamheid, de meerdere gelijkheid, vereenigbaar met de vrijheid van Kerk en Staat. Doch wij vergaten de spreuk: “gelukkig die zijne voorrechten waardeert.” Ook wij hadden liever een revolutionairen, dan een historischen Staat, liever eene bataafsche Republiek dan een nederlandsch Gemeenebest”. ² De Restauratie kwam; doch zij was slechts eene verwisseling van personen ten gunste van het los-

¹ De eenige wijziging die zijn stelsel daarna ondergaan heeft betreft het publiek-rechterlijk karakter van den staat. Onder de invloed van von Haller beschouwde Groen den staat als de hoogste ontwikkeling van het privaatrecht. Door Stahl voorgelicht heeft hij daarna het openbaar karakter van den Staat gehatdhaafd.

² Ong. en Rev. 85.

gebroken liberalisme, een terugkeer van de oude dynastiën om het werk van 1789 voort te zetten. De grondwet, in liberalen zin verklaard, maar dat was immers in den grond der zaak niets anders dan de gecentralizeerde democratie, de volks-sovereiniteit in parlementairen vorm? De gekozen koning, de burger-koning, de monarchie, gewikkeld in republikeinsche instellingen, dat alles was eene miskenning der legitimiteit, en de oorzaak van de spanning en onrust die Europa verteerden. ¹ Terugkeer tot de anti-revolutionaire beginselen het eenige proefhoudende redmiddel! In dien geest begon de jeugdige Kabinets-secretaris van Koning Willem I in zijne "Nederl. Gedachten" oppositie te voeren tegen het autocratische liberalisme van 's Konings regeeringsbeleid. Met de edele beginselvastheid, die zijn fier en onafhankelijk karakter eigen was, deelde hij in de onrustige dagen van 1829 en 1830 rond en open zijne overtuiging mede, dat zonder verandering van beginselen niets gewonnen was. Telkens sloeg hij op hetzelfde aanbeeld, en wanneer de Koning, die gaarne de meest uiteenlopende richtingen hoorde, zijn jeugdigen Kabinets-secretaris raadpleegde, heette het altijd weer: "Van ééne voorwaarde hangt alles af, want niets van 't geen vereischt wordt kan gedaan worden, Sire! indien gij het liberalisme niet verloochent, waarvan gij de afgod geweest zijt en waarvan gij het slachtoffer worden zult". ² De storm stak op. In de Kamer en de drukpers ontwikkelde de oppositie, samengesteld uit eene coalitie der liberalen en ultramontanen, steeds hartstochtelijker hare grieven over het onderwijs, de bedektheid van den staat der finantiën, het niet ten uitvoer leggen van het concordaat, 't collegium philosophicum, enz. In de uiterste verlegenheid gebracht gaf de Koning gehoor aan den raad van zijn Kabinets-secretaris, en verzond hij de bekende boodschap van

¹ Le parti Antirev. 38.

² Ibid: 79.

11 Dec. 1829, door den heer Groen opgesteld, ten geleide eener concept-wet tot beteugeling der drukpers. Wel had zij aanvaankelijk een gunstigen uitslag en werd de tienjarige begrooting van 1830 aangenomen, doch het gevaar was niet afgewend. "Een onwaardeerbaar tijdsgewricht, dat nimmer terugkeeren zou, ging onder stilzitten en werkeloosheid voorbij;" de Juli-revolutie in Frankrijk werd in Augustus door den Belgischen opstand gevolgd, en het huis van Oranje verloor de zuidelijke gewesten van het Koninkrijk der Nederlanden, zooals dat door de Weener diplomaten was in één gezet.

De rusteloze werkzaamheid en de zenuwachtige spanning der laatste jaren, gepaard met het verlies eener moeder, die hij innig lief had, stortten Groen in eene doodelijke krankheid. Hersteld, moest hij versterking en verademing gaan zoeken in het buitenland, en toen hij in 1833 in het vaderland terugkeerde, werd hem het toezicht over het Huis-Archief des Konings opgedragen. Hij nam nu zijn ontslag als Kabinet-secretaris, en verliet voor een tijd de politieke loopbaan om zich in historische onderzoekingen te verdiepen, en de wetenschap te verrijken met zijne belangrijke uitgaven van de *Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*. De beide reeksen verschenen van 1835—1861, terwijl in 1836 hem de titel van Staatsraad in buitengewone dienst verleend werd, als blijk van 's Konings¹

¹ Zijne verhouding tot Koning Willem I in de woelige jaren 1829—1833, beschreef Groen aldus: "Door Willem I werd met nederbuigende goedheid in het binnenvertrek de critiek zelfs van een onervaren jongeling over regeeringsdaden uitgelokt en begeerd. Zijn kabinets-secretaris besteedde in het vorstelijk paleis de tusschenuren aan het schrijven van de *Nederlandsche Gedachten*, en bericht dit aan Z. M. zoodra het blad een alles behalve zachtzinnig oppositie-organ was. Toen heeft de Koning er mij, te zijner eere zij het gezegd, te liever om gehad; dewijl hij wist, dat ook de meest scherpe en hem meest ongevallige critiek met liefde voor Oranje, met gehechtheid ook aan zijn persoon in verband was."

goedkeuring over de wijze waarop hij zich van zijne taak als Archivaris van het Huis-Archief gekweten had. In 1830 was hij reeds tot Correspondent van het Koninklijk Instituut benoemd, en had hij in een door de regeering geopenden wedstrijd tot het opstellen van een plan voor de algemeene Nederlandsche geschiedenis den gouden eereprijs behaald.

In 1833 vrijwillig van het staatkundige tooneel afgetreden, vergat hij daarom de groote belangen van het vaderland niet. Hij begreep dat de aanval tegen Ongeloof en Revolutie op een ander terrein overgebracht moest worden. Het liberalisme had de geheele publieke opinie aan zich onderworpen. Schier al de schranderste hoofden in wetenschap en kunst, in kerk en maatschappij ontplooiden met niet te miskennen talent het vaandel der revolutionaire begrippen. Geen regeeringsdaad zou kunnen baten, zoolang de volksgeest niet hervormd, de "waanzinnige begoocheling" geweken, de revolutie niet in haar hart aangetast was. De publieke opinie in Nederland moest nu bewerkt worden, en met dat doel voor oogen schreef hij zijne Schets van de geschiedenis sedert 1789, daarna zijn Handboek der Geschiedenis van het Vaderland¹, en hield hij op zijne boekkamer zijne beroemde redevoeringen over Ongeloof en Revolutie. Het oogenblik scheen gunstig. Eene algemeene — verkwikkende of ziekelijke — maar in elk geval geruchtmakende beweging, ging in de gedaante van een nieuw godsdienstig, of liever, orthodox-gereformeerd Reveil, door ons vaderland. De "Afscheiding", schoon als verderfelijk door Groen misprezen, scheen hem toe eene verlevendiging van den echt-nederlandsch geloovigen geest te zijn, en de toekomstige wedergeboorte van zijn vaderland te voorspellen; en toen de regeering, met een beroep op eenige artikels uit het Code Penal, de bijeenkomsten der Afscheidenen gewapenderhand uiteendreef, hare predikanten voor de rechtbank daagde en hare aanhangers

¹ In 1875 verscheen de 7e uitgaaf.

met inkwartiering straffe, greep Groen naar de pen en schreef hij zijn vurig pleidooi ten gerieve der bedreigde gewetensvrijheid en voor de smadelijk vervolgte kinderen Calvijns.

't Allereerst moest het geloof, de grondslag van het anti-revolutionaire staatsrecht, gehandhaafd en meer in eere gebracht worden. Had de Kerk, onder den invloed van het liberalisme des Konings met behulp van een "grenzenloos *quatenus*" hare deuren voor het vrije woord en de vrije conscientie geopend, — Groen en zijne vrienden eischten in hunne bekende adressen van 1842, dat de Synode de geloofsbelijdenis handhaven en de leervrijheid beteugelen zou. Was de opleiding der predikanten door den staat toevertrouwd aan hoogleeraars, die, in naam eener valsche wetenschap, de leer der kerk te vuur en te zwaard bestreden en het geloof verwoestten, — Groen en de zijnen verlangden dat de regeering òf de faculteiten voor Godgeleerdheid opheffen en door Seminaries vervangen, òf de benoeming der hoogleeraren aan de kerk toevertrouwen zou. Was de gemengde openbare school door de wet van 1806 niet langer de bakermat van het gereformeerde geloof, maar overgeleverd aan het rationalisme en aldus geworden hetgeen hij later noemde eene secte-school voor de modernen, die een christendom boven geloofsverdeeldheid predikten waarvan hij een afschuw had, — Groen vroeg om ruimte voor het bijzonder onderwijs, en verkreeg van koning Willem II het bekende besluit van 1842. Zoo moest men te midden van het revolutionaire tijdperk, door middel van Kerk en School, arbeiden aan de gereformeerde wedergeboorte der natie, en trachten te behouden wat uit dien algemeenen wereldbrand nog te redden was.

't Spreekt wel van zelf dat wij in deze vluchtige schets den heer Groen niet kunnen volgen op zijne parlementaire loopbaan, waarbij hij telkens, en telkens weer en tot moêwordens toe, met de onverzettelijkheid van een Cato het anti-revolutionaire staats-

recht bepleit heeft. In 1840 naar de Tweede Kamer afgevaardigd ter herziening der grondwet, drong hij met kracht aan op de noodzakelijkheid om niet slechts van staatsinrichting, maar in de eerste plaats van beginselen te veranderen. Nadat hij nu weer 8 jaren rustig doorbracht op zijn studeervertrek in zijne vorstelijke woning te 's Gravenhage of op zijn landgoed te Wassenaar, verplaatste het jaar 1848 hem andermaal in het parlementaire worstelperk. Zijne drie vrienden, die in de buitengewone zitting der Staten-Generaal aan de herziening der grondwet mede gearbeid hadden, werden niet gekozen, en Groen stond gansch alleen, tegenover een gesloten phalanx van revolutie-mannen, aangevoerd door zijn ouden vriend en commilito Thorbecke, aan wiens zeldzame talenten en onwankelbare beginselvastheid Groen steeds op de loyaalste wijze hulde gebracht heeft. Het wekte de bevreemding van sommigen dat hij bereid was den eed op de nieuwe grondwet af te leggen, doch zij verloren daarbij uit het oog, dat trouw aan de grondwet wel is waar een onschendbaren eerbied voor hare *voorschriften*, maar geenszins instemming met hare *beginselen* insluit. Voor Koning en natie behoorden, naar zijne overtuiging, de *voorschriften* der grondwet heilig en verbindend te zijn, behoudens het recht natuurlijk om tegen hare beginselen te protesteeren en op wijziging langs wettigen weg aan te dringen.

Gedurende het eerste ministerie Thorbecke was hij nu telkens in de gelegenheid zijn degen te kruisen met het eminente hoofd der liberale partij. Hetzij de kieswet of de gemeentewet, of de wet op het recht van vereeniging, of op de ministereele verantwoordelijkheid aan de orde was, altijd weer bracht hij de groote vraag omtrent het karakter der souvereiniteit, den aard en de grenzen van het koninklijk gezag, in verband met het historische recht, in discussie. 't Was een strijd tusschen twee lijnrecht tegenover elkander staande beginselen; eene worsteling man tegen man;

gevoerd met scherpe wapens, maar tevens met wapens van fijn gesloopen en onbezoedeld staal. Deux chevaliers sans peur et sans reproche. De lofredenaar van het Nederlandsche Gemeenebest was zeker geen blind vereerder van het persoonlijke gouvernement. Integendeel, de Koning moest naar zijn oordeel regeeren door middel van een homogeen en verantwoordelijk ministerie; maar de constitutioneele Koning der liberalen, waarin hij niets anders zag dan een secretaris voor den ministerraad, een speelbal van parlementaire invloeden, een ondergeschikt ambtenaar van de kiezers, het *pays legal*, het soevereine volk, — zulk een koning was in zijn oogen een vergriep tegen het *Droit divin*, tegen het historisch recht en tegen de koninklijke waardigheid. Handhaving der soevereiniteit bij de gratie Gods, en beyridding van Kerk en School uit de "doodende omklemming van het staats-alvermogen", hetwelk de Kerk aan het liberalisme, en de School aan de religie van het ongeloof overgeleverd scheen te hebben, arbeiden aan de wedergeboorte des lands op christelijk-historischen en gereformeerd-dogmatischen grondslag, — ziedaar de leidende gedachten van de meeste en de beste zijner parlementaire redevoeringen.

Natuurlijk stuitte hij, in en buiten het parlement, op hevigen tegenstand. De beste intellectueele krachten des lands, een Thorbecke, Opzoomer, Fruin, Jonckbloet, Vissering, Buijs, gordden zich ten strijde tegen hun anti-revolutionairen tegenstander; doch naarmate het verzet klom, schenen de krachten des heeren Groen verdubbeld te worden. Niets liet hij onbeproefd, om zijne godsdienstige en staatkundige beginselen te bepleiten en tot het volk te doen doordringen. De Vereeniging voor christelijk onderwijs, allerlei weekbladen, als de *Heraut*, de *Bazuin*, de *Hoop des Vaderlands*, allerlei maatschappijen voor in- en uitwendige zending, of ter verbreiding van confessioneele beginselen in de Hervormde Kerk, — in één woord ieder schrijver of prediker zijner richting, hoe schamel ook bedeed, iedere Vereeniging, hoe onaanzienlijk

ook, kon een schuilplaats vinden onder de breede plooiën van zijn mantel en verzekerd zijn van zijne goedkeuring, zijne aanmoediging en zijne vaak vorstelijke geldelijke ondersteuning. — In 1850 richtte hij, geheel uit eigen middelen en slechts steunend op eigen intellectueele kracht, zijn dagblad, *de Nederlander*, op, en vijf jaar lang heeft hij, te midden van de hevigste en vaak zeer grievende aanvallen, zich den moeitevollen arbeid der redactie getroost. — Toen viel de pen hem uit de hand; de onverschilligheid zijner geestverwanten maakte hem voor een wijl moedeloos! “Maak eens”, schreef hij, “maak eens, zoo ge kunt, aan een zoo ontmoedigenden toestand een einde enkel met geld! Het grootste bezwaar ken ik bij ervaring. De uitgaaf van *de Nederlander* was geen speculatie. Ook is het staken niet een bezuinigingsmaatregel geweest. De reden lag niet in de onophoudelijke vinnigheid, waarmee, jaren lang, mijne raadgeving als weifelend, partijzuchtig, huichelachtig, machiavellistisch, verachtelijk, aan de lichtgeloovige courantenlezers ten toon gesteld werd”; — men ziet, op het veld der staatkunde groeien distelen in overvloed! En de man die aldus werd tentoongesteld is geen alledaagsch courantier, maar Mr. Groen van Prinsterer, een der beschaafdsten mannen van zijn land en van zijn tijd, die, toegerust met een schat van kundigheden en met eene volleerde kunstvaardigheid, sinds jaren in het strijdperk getreden was voor eene richting, van wier waarachtigheid en heiligheid hij ten innigste overtuigd was, en die om des gewetenswil zijne kracht in zijn isolement gezocht had. Doch laat ons verder lezen! “De reden lag ook niet enkel in een ten jare 1854 duidelijk gebleken weerzin van de ethisch-irenische richting”, tegen mijn ethisch-polemisch aandeel in den kerkrechtelijken strijd. Neen. / Aan mijne lezers heb ik vaarwel gezegd, ten gevolge eener onverschilligheid van de meeste mijner eigene geest-

¹ Citgesproken bij monde van Dr. Chantepie de la Saussaye.

verwanten, zoo verregaande, dat zelfs te midden van den was-senden overmoed der wederpartijders, menigwerf maanden achtereen, over hetgeen mij schier onophoudelijk bezig hield, bijkans geen enkel woord, hetzij van warme samenstemming, hetzij van cor-date terechtwijzing, tot mij gericht werd. In dergelijk een lucht-ledige atmosfeer is het niet vreemd, zoo de pen uit de hand valt en men het spraakvermogen verliest."

Toch wachtten hem nog grievender teleurstellingen. Tot 1853 was de antirevolutionaire partij in de Tweede Kamer slechts door drie leden vertegenwoordigd. De Aprilstormen, die het eerste ministerie Thorbecke ten val brachten, deden haar aantal tot "het fabel-achtige cijfer" van zeven klimmen. Het conservatieve ministerie v. Reenen — v. Hall nam de tengels van het bewind over, doch reeds in 1856 strandde het op de onderwijswet zonder de christelijke deugden. Nu schenen de kansen voor de antirevolutionaire partij gunstiger dan ooit te staan. De heer v. d. Brughen werd het middelpunt van een nieuw ministerie, en reeds vleide men zich met de hoop dat thans de scholen naar de verschillende confessies gesplitst zouden worden, toen het oude ontwerp terug kwam, vermeerderd met de christelijke en maatschappelijke deugden, die de ontstemde natie tot rust moesten brengen, maar naar het oordeel des heeren Groen de openbare school voor altijd vervingde tot eene secte-school voor de modernen. In eene zijner hartstochtelijkste redevoeringen slingerde hij nu zijn voormaligen wapenbroeder zijn toorn in het aangezicht, en toen de wet aangenomen was verliet hij de Kamer, een brief achterlatende waarin hij verklaarde: "Nu de beraadslaging over de wet op het lager onderwijs afgelopen is, neem ik met smart, doch uit persoonlijk plichtbesef en na rijp beraad, mijn ontslag als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal."

Eenige jaren verlieden voor dat hij weder in de Kamer als vertegenwoordiger voor Arnhem optrad, doch redenen van gezondheid noopten hem reeds na korten tijd zijn ontslag te nemen

en van de parlementaire loopbaan voor goed af te zien. Onafgebroken bleef hij op zijn studeervertrek al de kronkelgangen der politiek volgen, en onverpoosd mengde hij in den vorm van *Parlementaire studien en schetsen* of *Nederl. Gedachten* zijne stem in het staatkundig strijdgewoel, zonder dat zijne kracht gebroken of zijn vertrouwen op de toekomst zijner beginselen verzwakt werd; zelfs niet te midden der smartelijke teleurstelling van 1866, toen het zes-weeksche ministerie v. d. Putten-Pické inéénstortte, en de vorming van een nieuw kabinet opgedragen werd aan graaf van Zuylen van Nyevelt. den "erfgenaam van Groen's politiek," schrijver van de bekende brochure "Agitatie of Plichtsbetrachting." De heeren v. Zuylen, Mijer, Heemskerk, van Lijnden aanvaardden de teugels van het bewind, en wederom reeds bij de eerste ontmoeting met de Kamer en onder velerlei betuiging van de grootste hoogachting en de meeste vriendschap voor het hoofd der antirevolutionaire richting, verloochenden de "erfgenamen zijner politiek" al aanstonds hun voorganger, en verzekerde de heer Mijer dat "hij evenals zijne overige ambtgenooten ten opzichte van het onderwijs volkomen homogeen was met den minister van Binnenlandsche zaken, en dat hij nooit homogeen geweest was met den heer Groen van Prinsterer."

Tegenover zulke onverkwikkelijke verschijnselen, die hem diep gegriefd moeten hebben, maakt de groote figuur van Mr. Groen van Prinsterer slechts te meer aanspraak op onzen eerbied en ons ontzag. Ten einde toe getrouw aan zijne leus, "dat slechts in onvoorwaardelijke onderworpenheid aan een beginsel de wezenlijke kracht ligt van ieder die het belijdt," was hij een man van onkreukbare trouw en onverzettelijke beginselvastheid boven velen, vooral boven velen van zijne vrienden. — Zoo was te midden van teleurstelling en miskennis zijn lang en werkzaam leven ten einde gespoed, toen hij den 19 Mei 1876 te 's Gravenhage op vijf en zeventig jarigen leeftijd overleed. — Zijn laatste geschrift was een pleidooi tegen den beroemden geschiedschrijver Motley en getiteld *Maurice*

et Barneveldt. — Mevrouw Groen v. Prinsterer, geboren v. d. Hoop, met wie hij in 1828 in het huwelijk trad, heeft, naar het getuigenis van beider huisvriend, den heer L. R. Beynen ¹, “in het levenslot maar vooral ook in den levenslast van haar echtgenoot getrouw gedeeld en hem daardoor verlicht. Vele scholen en stichtingen voor meer of minder behoeftigen kwamen er in de Residentie door haar tot stand; en wanneer de heer Groen verdiept was in zijne studiën, of als volksvertegenwoordiger in de Kamer streed, bewoog zij zich vaak op 't nederig, maar toch zoo verheven gebied der christelijke liefde op hare scholen of in de achterbuurten bij armen of zieken.”

Deze schets zou ten eenemale haar doel gemist hebben, indien het nog noodig ware de achting en den eerbied der lezers te vragen voor deze onmiskenbaar groote vaderlandsche figuur. Toegerust met een onmetelijken rijkdom van kennis, eene levendige verbeelding, eene volleerde kunstvaardigheid, een scherp blik en een ernstig gemoed, stelde Groen van Prinsterer al zijne gaven onverpoosd in den dienst zijner eerlijke overtuiging. Opgevoed in bewondering voor de klassieke oudheid, in onafgebroken gemeenschap levende met de helden onzer geschiedenis uit de 17e eeuw, had zijn bespiegelende geest behoefte aan groote concepties, breede opvattingen en scherpe tegenstellingen. De omzichtige, aarzelende, kritische geest van den tijd waarin hij leefde, was hem ten eenemale vreemd. Zoo is het slechts te verklaren, dat hij zijne staatsrechterlijke beschouwingen kon bouwen op de Openbaring, maar zonder naar 't schijnt zelfs de behoefte gevoeld te hebben om de deugdelijkheid van den grondslag, waarop zijn stelsel rust, te onderzoeken. Toch had de wetenschap der laatste 40 jaar wel eenig licht geworpen over het karakter en de samenstelling van zijne Openbaring. De moeitevolle arbeid der historische kritiek bestond blijkbaar voor hem niet, 't zij omdat

¹ L. R. Beynen, *Stemmen en Beschouwingen*, pag. 23.

hij hare resultaten geen aandacht en geen weerlegging waardig oordeelde, 't zij omdat zijn eerbied voor Gods souvereiniteit in de geschiedenis zoo ver ging, dat de *waarheid* en de *werkelijkheid* eener openbaring voor hem reeds volgden uit het feit, dat de menschheid eeuwenlang aan het bestaan eener bovennatuurlijke openbaring geloofd heeft; op dezelfde wijze als de Lamennais, dien hij gaarne citeert, het gezag der Roomsche Kerk rechtvaardigde door een beroep te doen op het bestaan van haar gezag. Dogmaticus tot in merg en been, ziet en beoordeelt hij de wereld, de geschiedenis, de menschen en de maatschappelijke toestanden niet anders dan door het gekleurde glas van zijn stelsel, en terwijl zijne gevathed door geen enkele valsche redeneering zijner tegenstanders verschalkt wordt, is hij, als elk dogmaticus, met volkomen blindheid voor de leemten van zijne eigene beschouwingswijze geslagen. Doch al bouwt hij, naar onze bescheidene meening, zijn stelsel op een wolk, en al zou het anti-revolutionaire staatsrecht, indien het ooit in de werkelijkheid kon worden toegepast, de menschheid twee eeuwen terugzetten en tot doodelijken stilstand doemen, — toch mogen wij onze bewondering niet weigeren aan het talent dat dit bedriegelijke luchtkasteel ontwierp, evenmin als we hem onzen eerbied mogen onthouden voor de zelfverloochenende volharding, waarmede hij al de gaven van zijn grooten geest aan de uitbreiding zijner voor hem heilige overtuigingen gewijd heeft.

Is het dan te verwonderen dat meer dan één bij het graf van Mr. Groen van Prinsterer de klacht niet heeft kunnen onderdrukken: "Wat zou deze rijk begaafde vriend van Vaderland en Koning voor ons niet hebben kunnen zijn, indien hij zijne kracht niet gezocht had in zulk een volstrekt isolement van den stroom onzer moderne ideën!"